Ф. Т. ЖИЛКО

НАРИСИ З ДІАЛЕКТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
1955

Ф. Т. ЖИЛКО

НАРИСИ З ДІАЛЕКТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Затверджено Міністерством освіти УРСР як посібник для факультетів мови й літератури педагогічних інститутів

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КИЇВ—1955

ВСТУП

§ 1. Предмет діалектології, її завдання

1. Наука, що вивчає діалекти (говори) певної мови, називається діалектологією (від грецького διάλεκτος «говір», «наріччя», власне, «розмова» і λόγος «слово», «вчення»).

Мова певної території, будучи виявом загальнонародної мови, може мати або тільки окремі відмінності, або й більш чи менш виразну систему цих відмінностей: місцеві особливості фонетичних рис, лексичного складу і граматичної будови (морфологічних та синтаксичних відмінностей). Сукупність цих місцевих особливостей мови широких мас певної території і визначає діалект (говір).

Мовна система діалекту в основі своїй завжди виявляється загальнонародною, а разом з цим і місцевою, територіальною в специфічних місцевих відмінностях. Вивчення місцевих відмінностей мови народу — визначальних рис територіальних діалектів і є завданням діалектології.

Певні мовні особливості часто бувають властиві одному або кільком населеним пунктам, створюючи собою окреме, місцеве явище в загальній системі мови народу. Мова одного або кількох населених пунктів називається говіркою. Група споріднених говірок, що мають спільні риси, утворює говір.

Говори, що мають спільні риси, входять до певної групи говорів. Широкі діалектні угруповання мови народу, до складу яких входять, як правило, різні говори (діалекти), що об'єднуються спільними фонетичними, граматичними і лексичними рисами, звуться діалектними групами.

Крім того, в науці вживаний ще термін наріччя, під яким розуміється найширше діалектне угруповання. Відомий також і термін піднаріччя, для позначення вужчого, ніж наріччя, діалектного угруповання. Діалектне членування мови дуже складне й різноманітне, воно обумовлене багатовіковою історією певного народу та історією його мови. У цій праці поняття наріччя заступається загальною назвою певних діалектних груп, наприклад, замість північне наріччя вживається північні діалекти, замість південно-східне наріччя — південно-східні діалекти, замість південно-західне наріччя — південно-західні діалекти.

Термін діалект здебільшого вживається як синонім слова «говір», а іноді — і як «група говорів» (у вужчих межах). Поряд з цим термін діалект часом застосовується як загальне, родове поняття, що позначає різні територіальні відміни загальнонародної мови (говірка, говір, наріччя і піднаріччя), які різняться між собою певним обсягом.

Отже, мова певного народу, як правило, складається з великої кількості говірок, що сполучаються у ширші її місцеві виявлення — говори, а ці, знов-таки, об'єднуються рядом спільних рис у групи говорів, які становлять найширші діалектні угруповання певної мови — діалектні групи (наріччя).

Крім територіальних діалектів бувають ще й «класові» діалекти, жаргони, які не мають жодних елементів своєї граматичної будови та основного словникового фонду і обслужують вузькі кола окремих класів (здебільшого їх верхівку) або окремі соціальні групи. Класові діалекти (жаргони) не можуть обслужувати суспільство (народ) у цілому. Вони мають набір деяких специфічних слів, особливі вирази, деяку кількість іноземних слів. Але цих специфічних слів і виразів надзвичайно мало в мові. Тому-то класові жаргони ні в якій мірі не здатні порушити єдність загальнонародної мови чи змінити її особливості. Отже, граматична будова, фонетична система, а по суті і словниковий склад, не кажучи вже про основний словниковий фонд, класових жаргонів є спільними з загальнонародною мовою. Класові жаргони позбавлені будь-якої мовної самостійності. Зникнуть ті класи або соціальні групи, що породили жаргони, зміняться історичні умови існування цих класів чи груп, і класові жаргони, що їх обслужували, як правило, занепадуть.

Крім того, в мові народу є окремі особливості (лексичні, фразеологічні), що обумовлені професійним поділом суспільства, обставинами праці в певних галузях виробництва та ін.

Проте вивчення соціальних діалектів і професіональних відмінностей мови не є безпосереднім завданням діалектології. Предметом діалектології є вивчення територіальних діалектів та їх залишків, які ще остаточно не влились у загальнонародну мову. Отже, діалектологія — це наука про місцеві відмінності мови народу в її історичному розвитку.

2. Діалектологія — порівняно молода лінгвістична дисципліна. Оформлення її як науки в російському мовознавстві припадає на середину XIX ст., коли діалектологія в комплексній науці про російську мову стає окремою дисципліною[1]. На перші десятиріччя другої половини XIX ст. припадає початок визначення як окремої наукової дисципліни і української діалектології (праці О. О. Потебні, К. П. Михальчука та ін.).

---

[1] С. П. Обнорский, Итоги изучения русского языка, Учёные записки Московского государственного университета, т. III, кн. 1, 1946, стор. 11.

Діалектологія залежно від характеру дослідження може бути: 1) описова та 2) історична.

Описова діалектологія досліджує територіальні говори в їх сучасному стані, в їх зв'язках між собою і з загальнонародною мовою. Як правило, описова діалектологія переплітається своїми завданнями з історичною, бо при дослідженні сучасного стану говорів доводиться вдаватися до історії не тільки окремих діалектних рис (застосовуючи порівняльно-історичний метод), але й до історії формування діалектів, розгляду їх зв'язків у історичному аспекті.

Історична діалектологія вивчає походження діалектів, розвиток і зміну їх граматичної будови, фонетичної системи і лексичного складу, досліджує взаємозв'язки діалектів між собою і з мовою народу, зокрема роль цих діалектів при формуванні мови народу. Завданням історичної діалектології є дослідження явищ діалектних у часі й просторі, взаємозв'язків цих явищ у системі народної розмовної мови (і місцевих говорів), а також відношення їх до літературної мови в її історичному розвитку.

У другій половині XIX ст. в мовознавстві виникає метод дослідження діалектів за допомогою лінгвістичного картографування — лінгвістична географія (див. § 44—46).

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції особливо виявився інтенсивний розвиток діалектології в зв'язку з застосуванням марксистсько-ленінської методології дослідження.

Поширення так званого «нового вчення» про мову М. Я. Марра, спрощенця і вульгаризатора марксизму в мовознавстві, та його «учнів» і прихильників завдало значної шкоди усім мовознавчим наукам, зокрема і діалектології та лінгвістичній географії. Під час лінгвістичної дискусії 1950 р. з'явилась праця Й. В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», в якій не тільки був викритий марризм, але й розвинені далі загальні основи марксистського мовознавства.

3. Серед інших лінгвістичних наук діалектологія займає певне, виразно окреслене місце. Найбільше діалектологія пов'язана з курсом історії мови. Завдання історичної діалектології до певної міри переплітаються з історією мови (з історичною граматикою). У курсі історії мови вивчається мова певного народу в її розвитку, в зміні її законів і тенденцій, користуючись як даними писаних пам'яток, так і особливо даними діалектології, зокрема історичної, а діалектологія вивчає діалекти в їх сучасному стані — їх граматичну будову, словниковий склад та фонетичну систему. Історична діалектологія головну увагу звертає на дослідження тих процесів, що відбуваються в говорах, вивчає формування діалектів, тоді як історія мови, хоча й широко користується матеріалами діалектології (історичної та описової), але головну увагу скеровує на дослідження загальних процесів розвитку рис граматичної будови, основного словникового фонду й словникового складу та фонетичної системи мови народу.

Таким чином діалектологія багатьма своїми завданнями є складовою частиною історії мови, маючи, проте, і своє спеціальне спрямування у вивченні говорів: дослідження процесів формування діалектів, висвітлення говорів як певної системи, дослідження занепаду їх особливостей, злиття діалектів з загальнонародною мовою та ін.

Діалектологія, як бачимо, дає для історії мови основний і першочергової ваги матеріал, водночас користуючись і висновками історії мови для визначення історії розвитку певних рис діалектів. Основний матеріал для історії мови знаходимо в діалектах, в яких зберігаються особливості давніших періодів розвитку мови народу, а також і те нове, що почало чи починає розвиватись у цій мові.

При вивченні сучасної літературної мови діалектологія допомагає виявляти і досліджувати насамперед ті особливості лексики й фразеології, що зберігаються в розмовній мові (у діалектах) широких верств народу.

Певне значення має діалектологія і для викладання літературної мови при навчанні її в школах, особливо в тих народів, для мови яких характерна значна діалектна розпорошеність.

Шляхом зіставлень діалектних особливостей учнів з літературною мовою вчитель домагається глибшого, а головне більш свідомого і міцного засвоєння норм літературної мови. Вчитель, залежно від особливостей місцевих говірок, організовує свої уроки так, щоб якнайбільш ефективним способом і найскоріше подолати в мові учнів діалектні відмінності [1]. Зрозуміло, що без грунтовних знань з діалектології, зокрема без знання саме тих місцевих говірок, де знаходиться район діяльності даної школи, не можна домогтися свідомого подолання діалектизмів у мові учнів.

Українська мова, особливо на півночі і в західних областях України, має значну діалектну розпорошеність. Отже, діалектологія для побудови викладання курсу української літературної мови, а також навчання її в школах має важливе значення.

Швидкий розвиток літературних мов народів Радянського Союзу природно грунтується на вбиранні всього кращого, що є в розмовній мові широких верств трудящих. Цьому процесові певну допомогу подають і ті дослідження народної лексики та фразеології, які базуються на даних діалектології.

Для історії літератури і літературознавства діалектологія має теж не мале значення. Літературна мова, особливо такий її вид, як мова художніх творів, основним джерелом свого збагачення має розмовну мову народу (її діалекти). В історії розвитку літературної мови є певні періоди, коли особливо багато береться з розмовної, суто діалектної мови; окремі письменники часто вдаються до діалектних засобів, застосовуючи так звані

---

[1] А. В. Текучёв, Основы методики орфографии в условиях местного диалекта, М., 1953, стор. 60—96.

діалектизми в своїх творах для відтворення особливостей місцевого мовного колориту та ін. При аналізі творів, забарвлених діалектизмами, дані діалектології допомагають літературознавцям, літературним критикам та історикам літератури в їх праці.

Діалектологія має зв'язок і з історією, археологією, з етнографією. Діалектні матеріали є важливим джерелом для вивчення історії народу: для дослідження угруповання населення в минулому, колонізаційних напрямів, процесів заселення чи дозаселення, зв'язків з сусідніми народами тощо. Іноді вивчення території поширення діалектів у минулому — слідів історичного шляху народу — для історика є основним джерелом, коли відсутні, як це часто буває, відповідні писані пам'ятки. Часом дані діалектології (особливо історичної) допомагають історикам з певною ймовірністю визначити місце і час написання пам'яток, висвітлити особливості їх мови.

Історія народу, з свого боку, дає важливий матеріал для дослідження діалектів. Вивчення території говорів, її заселення, історичних змін на певній місцевості має першорядне значення для діалектології.

Певні зв'язки має історична діалектологія з археологією, яка вивчає історію народу за пам'ятками матеріальної культури, переважно до появлення писемності. Так, наприклад, на основі археологічних даних встановлюється територія розселення східнослов'янських племен, що має першорядне значення для діалектології, а також і для історії мови, особливо ж для висвітлення початків формування мови нашого народу.

Зв'язок діалектології з етнографією грунтується на залежності між лексичним складом говорів і етнографічними рисами побуту, різних предметів, будівель, речей домашнього вжитку, місцевого ремесла та ін. Назви цих предметів становлять, як правило, відмінності словникового складу територіальних говорів. Дуже часто діалектологові взагалі не можна орієнтуватися в записах лексичного матеріалу певної говірки, якщо він не обізнаний з елементами матеріальної культури даної місцевості, а також з місцевими етнографічними особливостями. Наприклад, слово *кóмин* — в одних говорах української мови означає *димар*, в інших — *вивод*, *труба*, ще в інших — *верх*. Причому назви ці означають не взагалі *комин* у селянській хаті, а різні будовою пристрої для виводу диму.

Також різні жанри усної народної творчості (фольклору) мають ті або інші діалектні риси, отже, до певної міри, можуть бути і матеріалом для діалектології.

§ 2. Діалекти і загальнонародна мова в історичному розвитку

1. Єдина і загальна для суспільства мова в своєму історичному розвитку проходить різні етапи, які Й. В. Сталін визначає в такій послідовності: «... від мов родових до мов племінних, від мов

племінних, до мов народностей і від мов народностей до мов національних...»[1] Мови національні, як і мови народностей, а також і діалекти є категорії історичні. Вивчення їх необхідно проводити в нерозривному зв'язку з історією суспільства, з історією народу — творця і носія певної мови.

Розвиток мов і діалектів за різних історичних умов характеризується своїми специфічними відмінностями.

2. За докласової доби основною соціальною формою суспільства було плем'я. Племена за первісно-родового суспільства в зв'язку з їх зростанням і територіальним поширенням розпадались на частини, які в свою чергу теж визначалися як племена. Досліджуючи ознаки племен, Ф. Енгельс відзначає, що плем'я в північних американців має свою назву, окрему територію і свою племінну мову (діалект). «У дійсності плем'я і діалект по суті збігаються; утворення нових племен і діалектів шляхом поділу відбувалося в Америці ще недавно і навряд чи зовсім припинилося і тепер»[2], писав Ф. Енгельс на початку 80-х років XIX ст. Отже, Енгельс підкреслив, що за племінного етапу розвитку мов головним процесом у виникненні нових діалектів був розпад, диференціація мов.

Мова племені (діалект) була основною одиницею в мовних формуваннях доби первісно-родового суспільства. Це була єдина мова племені. Хоча й існували певні відмінності в мові, залежні від складу родів у племенах.

Ф. Енгельс зазначає, що у північних американців союзи племен виникали лише у випадку тимчасової потреби і розпадались, як тільки ця потреба зникала. «Постійна тенденція до розподілу,— писав К. Маркс,— коренилася в елементах родової організації; вона посилювалась тенденцією до утворення різниці у мові, неминучої при їх (тобто диких і варварських племен) громадському стані і розмірах території, яку вони займали. Хоча усна мова незвичайно стійка своїм лексичним складом і ще більш стійка своїми граматичними формами, але вона не може залишатись незмінною. Локальне роз'єднання — в просторі — вело з протягом часу до виникнення відмінностей у мові; це призводило до відокремлення інтересів і до цілковитої самостійності»[3].

У зв'язку з розкладом родового суспільства виникають союзи споріднених племен, а племінні мови (діалекти) поступово перетворюються на діалекти спільної мови союзу племен. Мовна спільність союзу споріднених племен у своїй основі, як правило, була успадкована від генетично споріднених племен, що увійшли до складу союзу племен.

---

[1] Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав, К., 1950, стор. 11.

[2] Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав, К., 1951, стор. 84.

[3] Архив Маркса и Энгельса, т. IX, Госполитиздат, 1941, стор. 79.

Як приклад союзу племен можна послатись на союз п'яти племен ірокезів, який тепер зветься Ліга ірокезів (конфедерація шести націй). Про союз ірокезів Енгельс писав: «Число їх ніколи не перевищувало 20 000 чоловік; у всіх п'яти племенах було кілька спільних родів; вони говорили спорідненими діалектами однієї і тієї самої мови і населяли суцільну територію, що була поділена між п'ятьма племенами»[1]. Енгельс називав у такий спосіб утворені племена «кровноспорідненими». Діалекти цих етнічно споріднених племен становлять собою споріднену мову. Мовна спільність споріднених племен була важливим фактором формування народностей. Ця спільність у мові, незважаючи на феодальну роздрібненість і виникнення багатьох місцевих діалектних відмінностей, не тільки не послаблюється, а ще посилюється, перетворюючись у мовну спільність народності, яку пізніше заступає національна мова.

Таким чином внаслідок диференціації певних груп споріднених племінних мов від інших груп племінних мов, що разом з першими походять з однієї мовної основи, виникають споріднені мови народностей.

Спостерігається і більш далекосягла диференціація споріднених племінних мов, що походять з спільної основи, коли споріднені племена не тільки розселяються на значній території, втрачаючи будь-який зв'язок, але через певні історичні умови протягом тривалого часу настільки змінюються, що стають мало зрозумілими (або й незрозумілими) одна одній. «На північноамериканських індійцях,— зазначав Енгельс,— ми бачимо, як на перших порах єдине плем'я поступово поширюється по величезному материку; як племена, розчленовуючись, перетворюються в народи, в цілі групи племен, як змінюються мови, стаючи не тільки незрозумілими одна для одної, але й втрачаючи майже всякий слід первісної єдності; як поряд з цим всередині племен окремі роди розчленовуються на кілька родів...»[2]

Проте основним у розвитку племінних мов було перетворення їх на мови народностей, які передували національним мовам, що утворились значно пізніше в добу складання народностей у нації. Спорідненість племінних діалектів (мов) у племінних союзах чи й просто в групах племен властива була різним народам. Крім північних американців, Ф. Енгельс наводить приклад подібної спорідненості в давній Греції: «Відмінності в діалектах у греків, тісно скупчених на порівняно невеликій території, розвинулись далеко менше, ніж в обширних американських лісах; однак і тут ми бачимо, що в одно велике ціле з'єднані лише племена з однаковим основним наріччям, і навіть у маленькій Аттіці ми зустрічаємо окремий діалект, який пізніше став пануючим як загальна мова для всієї грецької прози»[3].

---

[1] Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, стор. 86.
[2] Там же, стор. 88.
[3] Там же, стор. 95.

При утворенні мов племінних союзів — генетично споріднених діалектів — спостерігались і процеси асиміляції, які супроводились підкоренням одних племен іншими. Ці процеси підкорення племен особливо інтенсивно відбувались на початку складання класового суспільства[1]. Підкорення і асиміляція племен позначалися і на їх мовах; мови ж тих племен, які підкорили собі інших, зберігали свою граматичну будову і свій основний словниковий фонд. У праці «Франкський діалект» Ф. Енгельс підкреслює: «...франки не являли собою простої суміші різних племен, об'єднаних у союз під впливом зовнішніх обставин, а були самостійним основним германським плем'ям, іскевонами, які в різні періоди включали до свого складу і чужі елементи, але мали достатньо сил, щоб їх асимілювати»[2].

Проте мовна спільність групи племен включала в себе і деякі племінні відмінності мови, різні, так би мовити, її діалектні вияви. В цитованій праці «Франкський діалект» Ф. Енгельс пише: «...можемо також вважати доведеним, що кожна з обох основних паростей франкського племені вже рано говорила на особливому наріччі, що діалект поділявся на салічне і ріпуарське наріччя і що деякі особливості, які поділяли ці давні наріччя, ще продовжують жити в сучасній усній народній мові»[3].

Загальнонародна мова може бути, як ми бачили на прикладах союзу ірокезів у Північній Америці, виявом близької спорідненості групи племен. «Але існування, наявність цих споріднених племен і діалектів, — зазначає Л. П. Якубінський, — за доби родового ладу і зародження класів виступали вже і як величезного значення фактор суспільного розвитку, як необхідна у м о в а утворення народностей: ми бачили, що стійкі союзи племен, які перетворились далі в народності, створювались лише шляхом об'єднання споріднених племен з спорідненими і близько подібними діалектами»[4].

Сучасні радянські вчені підкреслюють важливість мовної спорідненості племен при утворенні племінних союзів і виникненні тієї спільності, що вела до утворення народності. «Розвиток виробничих сил, — пише Б. А. Рибаков, — ускладнення соціальної структури суспільства, виділення і активізація дружин, розвиток обміну, зростання густоти населення — все це приводило, по-перше, до розпаду общини родової і заміни її общиною територіальною, а по-друге, до консолідації племен у союзи. Ось тут і придалася давня мовна спорідненість: розширення зв'язків кожного племені частіше відбувалося в напрямі сусідніх спорід-

---

[1] П. Т р е т ь я к о в, Некоторые вопросы происхождения народов, «Вопросы истории», 1950, № 10, стор. 13.

[2] К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с, Соч., т. XVI, ч. 1, стор. 418.

[3] Т а м ж е.

[4] Л. П. Я к у б и н с к и й, Образование народностей и их языков, Вестник Ленинградского университета, 1947, № 1, стор. 144.

нених племен, рідше бували випадки схрещування племен різномовних, що приводили до перемоги однієї з мов»[1].

Розклад первісно-родового суспільства і перехід до класового позначився зміною племінного поділу на територіальний. Замість роду й племені все більшої ваги набуває поділ «громадян тільки за місцем їх проживання. Вирішальне значення мала вже не приналежність до родових союзів, а виключно місце постійного проживання; став поділятись не народ, а територія; жителі в політичному відношенні перетворювались на простий придаток території»[2].

3. Історичний розвиток мов являє собою складний процес, з одного боку, мовної диференціації, що особливо помітна за ранніх етапів розвитку мов, а з другого боку — інтеграції. Ці процеси здебільшого виявляються співіснуючими, хоча один з них для певних періодів розвитку мов є переважаючим.

Внаслідок мовної диференціації відбувається дальше розходження діалектів і мов, а також і виникнення діалектних відмінностей, нових діалектів і мов. Інтеграція веде до утворення нових широких мовних формувань, у результаті чого діалектні відмінності стають пережитком мов (і діалектів) минулого. Отже, в мові народності, яка виникла на основі з'єднання племен (племінних союзів), діалекти можуть відбивати особливості племінних мов. Разом з цим у мові народності діалектні відмінності (і діалекти) виникають у залежності від визначення нових соціальних формувань. Якщо ці нові соціальні формування визначаються як народності, то діалекти, що розвиваються відповідно до цих соціальних формувань, можуть виявитись як окремі споріднені мови народностей.

За доби феодалізму в зв'язку з перетворенням племінних діалектів на територіальні позначаються два характерні процеси в розвитку діалектів[3]. Всередині феодальних земель, цих «напівдержав», відбувається процес об'єднання мовних рис різних племінних діалектів чи мов племінних союзів, коли територія феодальної держави не збігається з територією племені або союзу споріднених племен. З різних мовних особливостей колишніх мов племен чи племінних союзів витворюється на всій території феодальної землі окремий територіальний діалект. Разом з цим відбувається і другий процес при наявності між феодальними землями протягом тривалого часу певних державних меж, а саме: мовне відокремлення між ними, розвиток територіальних мовних відмінностей. «Епоха феодалізму, таким чином, характеризується, з одного боку, об'єднанням, уніфікацією діалектів

[1] Б. А. Рыбаков, Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина, «Вопросы истории», 1952, № 9, стор. 42.

[2] Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності й держави, стор. 108.

[3] Р. І. Аванесов, Учення про мову і діалект у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства. Питання мовознавства в світлі праць Й. В. Сталіна про мову (збірник статей), К., 1953, стор. 175—176.

старшої формації всередині окремої феодальної одиниці (землі, князівства — напівдержави) і поступовим виробленням її єдиної мови; з другого боку — все більшим їх розходженням по відношенню один до одного, розвитком нових мовних особливостей, відмінних на території різних феодальних земель»[1]. Значна частина особливостей сучасних територіальних діалектів саме й виникла за доби феодальної роздрібненості, хоча коріння цих відмінностей здебільшого заховані в давніших епохах.

Поряд з процесами відокремлення, роздрібнення за доби феодалізму відбувалися і процеси з'єднування, налагоджування зв'язків на порівняно значних територіях. Зростають великі міста, утворюються держави, часом досить централізовані, виникають нові економічні центри. Все це обумовлює дальше формування і розвиток народностей, які зароджуються, як правило, на основі давніших племінних союзів.

Мова народності має свої відмінності, порівнюючи з мовою племені чи племінного союзу. Мова народності характеризується дальшим розвитком її граматичної будови, збагаченням основного словникового фонду й особливо розширенням її лексичного складу та певними змінами фонетичних рис. Проте територіальні діалекти за доби мови народності в зв'язку з розвитком феодальної роздрібненості набувають виразного визначення і тому довго зберігаються і за доби національних мов. Народність формується, як правило, за досить слабких і головне нестійких економічних зв'язків між окремими землями. Діалекти доби феодалізму, як і взагалі докапіталістичного періоду розвитку суспільства, мають значну стійкість, особливо ж на околицях мовної території певної народності. Проте мова народності в порівнянні з племінною мовою виявляє ще одну важливу рису — більшу стійкість і опірність різним формам асиміляції. Ця риса мови народності обумовлюється соціально-економічними особливостями розвитку суспільства — зростанням міст і міського населення, розвитком ремесл у зв'язку з відокремленням ремесла від сільського господарства, розвитком обміну, зародженням широких ринків тощо.

Мова народності визначається тим, що один з її територіальних діалектів, як правило, найбільш типовий, діалект центру народності (культурно-економічного або державного) є п р о в і д н и м. Риси цього діалекту, спільні з іншими територіальними діалектами, які складають мову народності, поступово поширюються на всю територію, яку вона займає, отже виявляються як загальнонародні. Інші територіальні діалекти, хоча й зберігають певну силу, але в системі мови народності вони щодалі більше підпадають впливам загальної народної мови, яка превалює над ними і підпорядковує їх собі. Отже, основу етнічної спільності народності насамперед становить єдність її мови.

[1] Р. І. А в а н е с о в, Учення про мову і діалект у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства. Питання мовознавства в світлі праць Й. В. Сталіна про мову (збірник статей), К., 1953, стор. 176.

4. З розвитком капіталістичних відносин, особливо за доби утворення великих централізованих держав, зокрема одностайних в етнічному відношенні, з зростанням торгівлі, розвитком міст, а разом з цим і виникненням загального ринку з народностей починають формуватись нації, а мови народностей перетворюватись у національні мови.

Серед головних ознак нації найважливішою є мова. При формуванні нації діють фактори різного порядку. На перше місце, як це підкреслив В. І. Ленін, висуваються фактори економічного порядку: «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва є необхідним завоювання внутрішнього ринку буржуазією, є необхідним державне згуртування територій з населенням, що говорить однією мовою при усуненні всяких перешкод розвиткові цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова є найважливіший засіб людських стосунків; єдність мови і безперешкодний розвиток є одна з найважливіших умов дійсно вільного і широкого, відповідного до сучасного капіталізму, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком продавцем і покупцем» [1].

Отже, нація характеризується своєю особливою національною мовою. Це мова нації в цілому, включаючи й літературну мову, тобто літературно опрацьовану форму національної мови.

На відміну від мов народностей, національні мови мають порівняно меншу діалектну розпорошеність, більшу інтеграцію діалектів, більшу кількість рис, що набули загальнонародного поширення. У зв'язку з цим мовна спільність на території народності визначається як національна мова з більш єдиною фонетичною системою, граматичною будовою і основним словниковим фондом. Ця мовна система створюється при поширенні і певному розвитку рис тих місцевих діалектів, які лягають в основу національних мов. Разом з цим інші територіальні діалекти мови народності, зрозуміло, поволі втрачають свої риси, вливаються в єдину національну мову.

Національні мови розвиваються як вищий етап мов народностей, отже, виникають в результаті перетворення мови народності в національну мову. Це перетворення мови відбувається двома шляхами: 1) один з місцевих діалектів лягає в основу національної мови, а його фонетична система, граматична будова і основний словниковий фонд стають основою фонетичної системи, граматичної будови і основного словникового фонду національної мови; 2) мова народності розпадається, а місцеві діалекти з їх фонетичною системою, граматичною будовою і основним словниковим фондом лягають в основу кількох мов.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 364.

Риси фонетичної системи, граматичної будови і основного словникового фонду того територіального діалекту, що ліг в основу національної мови, спільні з діалектами певної мови, виявляються як загальнонародні. Крім того, поширюються, набуваючи загальнонародного значення (особливо через ту літературну мову, яка виникла на основі цього ж провідного діалекту) і деякі риси, що специфічні тільки провідному діалекту. Особливості ж інших територіальних діалектів (їх фонетична система, граматична будова і основний словниковий фонд) поступово підпадають більш могутнім, аніж за мов народностей, процесам втягування їх у загальнонародну мову, отже занепадають і витискуються чи зливаються з нею. Цей процес ще більше прискорюється за умов економічної і політичної (державної) концентрації. Якщо таких умов немає чи вони недостатньо виявлені або в часі перериваліся, то це позначається на діалектній розпорошеності мови народу, на тому, що місцеві діалекти за доби національної мови зберігають або елементи, або й більш-менш виражені особливості своєї фонетичної системи, граматичної будови і словникового складу.

Процесу концентрації діалектів, їх злиттю з національною мовою великою мірою допомагає та літературна мова, що виникає на основі загальнонародної мови. Діалектні відмінності, хоча й зберігаються і виявляють певну стійкість, а проте за доби національних мов щодалі більше підпадають процесам злиття з загальнонародною мовою. Загальнонародна мова щодалі стає більш монолітною, а територіальні діалекти поступово втрачають свої риси і вливаються в загальнонародну мову.

§ 3. Національні мови і територіальні діалекти після Великої Жовтневої соціалістичної революції

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті народів колишньої царської Росії відбулися величезні зміни. Колишні буржуазні нації перетворюються в соціалістичні. Ті народи, які перебували ще в стадії племінній, чи в стадії народності і часто не мали навіть своєї писемності, розвиваються в соціалістичні нації, поминувши форму буржуазних націй, і на основі найбільш типових діалектів швидко утворюють свої літературні мови.

За доби соціалістичних націй поступово зникає колишній розрив між літературною мовою і розмовною мовою широких народних мас, що був помітний за доби буржуазних націй, коли виявлялося протиставлення народної мови літературній. Це було проявом певної ізольованості широких трудящих мас від літературної мови, що пояснюється, насамперед, умовами життя трудящих за капіталізму. Загострення протилежності між містом і селом було причиною того, що трудящі верстви села протиставили свою діалектну мову розмовній мові міста, що була ближчою до

літературної (в тих країнах, які не знали національно-колоніального гноблення).

Соціалістичні нації мають два класи — робітників і колгоспне селянство, які хоч і відрізняються за своїм становищем, але їх інтереси збігаються з боротьбою за зміцнення соціалістичного ладу і побудову комунізму. Соціалістичний лад уже ліквідував економічні основи протилежності між містом і селом. Визначення умов ліквідації протилежності між містом і селом, знищення істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею має важливе методологічне значення для розв'язання питання про взаємозв'язки між загальнонародною мовою і діалектами.

Після соціалістичної революції, у зв'язку з перебудовою соціально-економічних умов і всього життя на селі, культурним розквітом країни і вирівнюванням побуту в місті й на селі посилюється вплив літературної мови на місцеві (територіальні) діалекти через пресу, радіо, а особливо через школу. Здійснення обов'язкового семирічного навчання, запровадження повсюдно обов'язкового десятирічного навчання ще більшою мірою посилює вплив літературної мови на діалекти.

Цей вплив виявляється передусім в оволодінні літературною мовою широких верств трудящих, у стиранні місцевих відмінностей мови — рис територіальних діалектів. У діалектах насамперед відмирає все, що виразно відмінне від літературної (загальнонародної мови), а далі й те, що менш помітне. Найтриваліщими залишаються, як правило, малопомітні місцеві відмінності від загальнонародної мови.

Ліквідація експлуататорських класів і різних з ними пов'язаних соціальних груп знищує в соціалістичному суспільстві базу для розвитку жаргонів, а це, в свою чергу, виключає можливості засмічення словникового складу загальнонародної мови різними елементами жаргонів (словами й виразами). Разом з тим ця обставина позитивно впливає і на розвиток літературної мови, обумовлюючи тим самим більші її можливості впливати на територіальні діалекти. Хоч у розвитку літературних мов народів Радянського Союзу, особливо молодописемних, ця обставина не цілком звільняє їх від певних викривлень. Ці викривлення виникають внаслідок ухилу до місцевого націоналізму. «Суть ухилу до місцевого націоналізму,— пише Й. В. Сталін,— полягає в прагненні відособитись і замкнутись в рамках своєї національної шкаралупи, в прагненні затушувати класові суперечності всередині своєї нації, в прагненні захиститись від великоруського шовінізму шляхом відходу від загального потоку соціалістичного будівництва, в прагненні не бачити того, що зближає і об'єднує трудящі маси націй СРСР, і бачити лише те, що може їх віддалити одних від одних»[1]. Подібні намагання буржуазних націоналістів і всіх тих, хто підпадає під їх вплив, відособитись і замкнутись

---

[1] Й. В. Сталін, Твори, т. 12, стор. 366.

у рамках своєї національної шкаралупи позначаються на прагненні засмічувати літературну мову вузькодіалектними лексичними елементами і замінювати загальнопоширені, інтернаціональні слова діалектними або навіть штучно створеними.

Українські буржуазні націоналісти в кінці 20-х років нашого століття намагалися ввести до літературної мови замість інтернаціональних термінів і слів вузькодіалектні (переважно південно-західні) або «видумати» штучні слова, як наприклад: н е д і л к а замість *атом*, с т і ж о к замість *конус*, в а л е ц ь замість *призма*, к і н а р н я замість *кінофабрика*, п у х и р замість *лампа* і т. д.

Ці викривлення шкідливо позначилися на літературній мові. Але українські буржуазні націоналісти були розгромлені на початку 30-х років і наслідки їх шкідницької діяльності в мовознавстві були ліквідовані.

Найбільш помітні зміни в територіальних діалектах спостерігаються в галузі лексики. У зв'язку з зміною характеру виробництва, способу господарювання, соціальних форм та культури, у зв'язку з зміною побуту на селі швидко відмерла й відмирає (у західноукраїнських землях після возз'єднання) лексика, пов'язана з колишнім життям дореволюційного села. Особливо ж помітних змін зазнав лексичний склад діалектів з часу соціалістичної перебудови села: у говірки зайшла величезна кількість слів з літературної мови, які пов'язані з означенням нових виробничих процесів, нових форм соціально-економічного життя і культури села. Ці слова поширені на всіх просторах нашої країни, їм є відповідники і в інших мовах радянських народів. Новий шар у лексиці говірок — найбільш характерна зміна, що її зазнали діалекти після Жовтневої революції.

На застосовування нових і на зникання віджилих лексично-стилістичних елементів у говорах української мови, як і інших мов народів Радянського Союзу, впливають певні процеси; з них ми спинимося тут на найбільш визначних.

а) Насамперед з часу утвердження соціалізму в нашій країні зникає значна кількість обласних слів, це зникнення пов'язане з відмиранням старого укладу життя.

Зміна форм сільського господарства на селі, перемога й розвиток колгоспної організації виробництва, швидка зміна техніки, підвищення агрономічної культури — все це зумовило зникнення давньої, досить диференційованої по говірках і діалектах термінології старого сільського господарства і заміну її новою виробничою термінологією, що прийшла з літературної мови з новим укладом життя.

Зникає і місцева, теж досить диференційована по діалектах лексика, пов'язана з колишнім побутом, з старою культурою села. Зникають слова, пов'язані з колишніми формами соціально-економічного життя, різні релігійні назви й терміни. Як правило, ці слова увіходять до пасивного складу діалектної лексики і вживають їх переважно старі люди при розповідях про колишнє

життя. Це такі, наприклад, слова, як *пристав*, *урядник*, *становий*, *війт*, *корчма*, *акциз*, *парахвія*, *пристріт* та ін.

Колись у північних та інших говорах української мови поширені були слова *челядник*, *челядка* «наймит», «наймичка», а подекуди — *челядь*, не тільки «молодь», але й «наймити». Це слово увійшло і до літературної мови (порівн. у «Fata morgana» М. Коцюбинського).

Потім, після Жовтневої революції, в північні говори заходить слово *батрак*, поширюється через літературну мову слово *наймит*; деякий час співіснують слова *челядник*, *батрак* і *наймит*, а далі, *челядник* зникає, зберігаючись тільки в пасивному словнику людей старшого покоління, а в середнього і молодшого покоління в пасивному словнику є тепер слова *батрак* і *наймит*.

б) Змінилося значення слів, поширилась їх семантика, слова набули нової диференціації значень. Так, наприклад, у багатьох сучасних говорах української мови слово *комора*, що означало не тільки частину хати, де складають різне домашнє добро, але й окрему будівлю для зберігання зерна, витискується в частині говорів новим словом — *зерносховище*, яке заміняє в цих же говорах і *амбар* (*інбар*, *енбар* та ін.), що вживане було подекуди на означення громадського магазина для переховування зерна. У частині поліських говорів слово *тік* (*ту͡ок*, *ту͡ик*, *тук*, *тик*) означало колись частину клуні, де молотили хліб, а тепер *тік* це взагалі місце, де молотять.

Поширення значення слів — одна з характерних ознак сучасного лексичного складу говорів. Поряд з місцевим значенням часто слово набуває й нового, ширшого значення, що прийшло з літературної мови. Наприклад: слова *бо́ротись*, *битись*, *змагатись*, *секретар* та ін. значно поширили своє значення поряд з тим, що було і залишається в діалектній семантиці слова: *боротися* за урожай, *битися* за виконання плану, *змагатися* з ким-небудь за високі показники. *Висунути* не тільки руку, голову та ін., але й *висунути* на якусь роботу, на посаду та ін., у зв'язку з цим набули поширення і неологізми: *висуванець*, *висуванка*.

Поряд із зміною і розширенням семантики слів відбувається в діалектах інтенсивний процес диференціації їх значень. По говорах ця диференціація може бути різною, але напрями її приблизно однакові на території української мови. Так, наприклад, у північних говорах слово *хлів* (хл'і͡еў) в доколгоспному селі означало взагалі будівлю для худоби (коней, корів, свиней та ін.). Тепер *хлів* вживається в колишньому значенні: будівлі в особистих дворах колгоспників, а в колективному господарстві *хлів* набув семантичної диференціації: приміщення тільки для худоби (корів, волів), а для коней — *конюшня*; крім того, виникла й дальша диференціація: *коро́вня* (*корівник*), *скота́рник*, *овча́рня* (*овча́рник*), *свина́рник* (*свиню́шник*) та ін.

в) Поширення в говорах слів з літературної української мови

або й слів з російської мови призводить до лексичного паралелізму у словниковому складі сучасних говорів. Так, наприклад, у частині говорів української мови відоме було *скорóдить*, а тепер поширюється *волочúти*, *боронувáти*. Слова ці тепер по окремих говорах існують як паралельні. В багатьох говорах *скородити* означає граблями скородити грядки (город) після копання (або оранки). Так само в частині говорів паралельно до місцевого слова *кіяхú* поширилось як дублет з літературної мови слово *кукурýдза*.

Під впливом літературної мови зникають і фонетичні та граматичні (переважно морфологічні) особливості говорів. Як правило, зникають, заміняючись рисами літературної мови, ті місцеві діалектні риси, які мають значне й легко помітне розходження з літературною мовою. Так, наприклад, у північних говорах зникають так звані дифтонги — ***уо, уе, уи, уі*** (*куон', куен', куин, куін'*) та монофтонги, відмінні від загальнонародних у певних позиціях (*вул, вел, вил*). Замість цих дифтонгів і монофтонгів поступово прищеплюється звичайний у цій позиції для загальнонародної мови звук ***і***.

Часто риси літературної мови й діалектні риси (фонетичної системи та граматичної будови) існують паралельно; вони залежать від віку, від обстановки мовлення і жанрів мови. Так, наприклад: на засіданні, на зборах, у виступах чи доповідях, у школі значно менше спостерігається діалектизмів, аніж у приватній розмові представників певної говірки чи в сімейній обстановці. У розмові на побутові теми більше можна почути місцевих мовних рис, ніж у розмові на теми виробничі, політичні тощо.

Поряд з впливом літературної мови на діалекти, витискуванням діалектних особливостей і поширенням норм літературної мови відбувається і процес запозичення літературною мовою окремих діалектних рис. Так, іноді спостерігається засвоєння окремих слів обласного характеру. Наприклад, у сільському господарстві було засвоєно о г р і х — пропущене через недогляд місце під час оранки чи сівби; це слово вживане в літературній мові і в більш абстрактному значенні «помилка», «похибка» (рос. «погрешность»). На основі діалектної лексики утворюються необхідні для літературної мови похідні слова (наприклад: від п р о с а п к а — *просапні* культури).

Художні жанри літературної мови часом набувають з діалектів важливі лексичні й фразеологічні засоби експресивного й образного характеру. В українській літературі особливо визначились збагачуванням літературної мови засобами експресивної мови, словесної образності, що походять з розмовної мови певних місцевостей, такі поети, як П. Г. Тичина та ін.

Проте вплив діалектів на літературну мову є досить обмежений, виявляється він переважно в сфері лексично-стилістичній, зрідка синтаксичній (порядок слів, особливості керування тощо).

Причому діалектизми, що запозичуються літературною мовою (як правило, літературною мовою художніх жанрів), здебільшого належать до тих, що розповсюджені в народній мові (у розмовній мові широкої території), або до тих, що влучно та яскраво відтворюють суто місцеві назви предметів та явищ (наприклад, у карпатських говорах: *полонина*, *легінь*, *трембіта* і т. д.).

Крім того, є безліч діалектизмів (зокрема лексичних), введення яких у літературну мову може їй тільки зашкодити, знизивши її як засіб спілкування народу. Хоч іноді й трапляється, що подібного роду діалектизми вводяться окремими письменниками, проте не на користь літературній мові.

Отже, в зв'язку з витисканням діалектних рис літературною мовою і взагалі з занепадом за нашої доби діалектів, треба зробити одне важливе застереження при користуванні цією книгою. Особливості діалектних груп і окремих говорів виявляються на певній території не в усіх місцевих людей однаково; діалектні риси по-різному занепадають і витискаються, то ж і можливі різні перехідні риси до загальнонародної літературної мови. Визначені найважливіші особливості діалектів і груп говорів у цій книзі є їх загальний вияв, що іноді характерний тільки для частини місцевого населення.

§ 4. Фонетична транскрипція

1. Знання в деталях фонетичної системи сучасної української літературної мови є вихідна база для записування діалектного матеріалу і для його дослідження.

Записи діалектного матеріалу проводяться за допомогою ф о н е т и ч н о г о а л ф а в і т у. Ф о н е т и ч н и й а л ф а в і т є система буквених знаків (літер), поєднаних з іншими знаками (надрядковими і підрядковими). Він у межах можливого відтворює звукову (фонетичну) систему певної мови. Фонетичний алфавіт має на меті з можливою точністю виявити звукову природу (фонетичну систему) мови. Фонетичний алфавіт будується за так званим з в у к о в и м п р и н ц и п о м, тобто кожному звуку (фонемі) певної мови відповідає окрема буква (літерний знак) фонетичного алфавіту; ці буквені знаки вживаються для передачі на письмі тільки одного звука.

Запис певної мови (літературної чи діалектів) за допомогою фонетичного алфавіту зветься т р а н с к р и п ц і є ю[1]. Поширений також термін ф о н е т и ч н а т р а н с к р и п ц і я.

Існує багато різних систем фонетичного алфавіту. Особливо багато систем фонетичного алфавіту складено на основі латинської азбуки. Найбільш відомий і найпоширеніший фонетичний алфавіт Міжнародної фонетичної асоціації, складений на основі латинської азбуки з застосуванням окремих букв грецького та інших алфавітів.

---

[1] Л. В. Щ е р б а, Фонетика французского языка, М., 1948, стор. 23.

Як правило, при записах говірок певної мови користуються фонетичним алфавітом, що побудований на основі азбуки літературної мови цього ж народу (коли, звичайно, народ має свою літературну мову і свою особливу азбуку). Проте досить часто для запису діалектного матеріалу багатьох мов застосовувались фонетичні алфавіти на основі латинської азбуки. Частина записів, особливо південно-західних діалектів української мови, була зроблена теж фонетичними алфавітами на основі латинської азбуки.

Для записів діалектів східнослов'янських мов: білоруської, російської і української, у радянському мовознавстві тепер вживають фонетичний алфавіт, побудований на основі східнослов'янської графіки (азбук трьох східнослов'янських народів) з залученням окремих букв інших алфавітів — грецького і латинського.

Отже, фонетичний алфавіт, що застосовується в сучасному українському мовознавстві, оснований на сучасній азбуці української літературної мови, окремих букв грецького та латинського алфавітів і широко вживаних особливих значків для позначення варіантів (відтінків) тієї або іншої фонеми.

2. Система фонетичного алфавіту сучасної української мови найповніше подана в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського[1].

Ця система фонетичного алфавіту (у звичайному і спрощеному варіантах) у всьому істотному прийнятна й для української діалектології. Проте система фонетичного алфавіту сучасної української мови, коли її пристосовувати до завдань української діалектології, має бути доповнена рядом особливих позначень для тих звуків, що є в діалектах української мови, але яких немає в сучасній українській літературній мові.

Звуки (фонеми) фонетичного алфавіту позначаються буквами української азбуки.

Голосні звуки позначаються відповідними буквами алфавіту; причому з фонетичного алфавіту вилучені такі букви сучасної азбуки: ***я, ю, є, ї***. Ці букви, як відомо, передають: 1) два звуки: ***йа*** *(**й**áма)*, ***йу*** *(**й**унáк)*, ***йе*** *(**й**éва)*, ***йі*** *(**й**іжáк)*; 2) букви ***я, ю, є*** передають також звуки ***а, у, е*** після м'яких приголосних: *п'іс'н'**а***, *сúн'**а***, *сúн'**у***, *сúн'**е***.

У систему позначень фонетичного алфавіту голосних звуків діалектів української мови внесені такі букви: з російської азбуки буква ***ы*** для позначення голосного звука високого піднесення середнього ряду, нелабіалізованого, що є в частині карпатських говорів; наприклад: *бык*, *быкы́*, *рýкы*, *мýхы* та ін. У карпатських говорах зустрічається і звук ***ы*** лабіалізований, що позначається ***ы̊***; наприклад: *сы̊н*, *мы̊ло* та ін.

У частині північних і в деяких карпатських говорах зустрічається лабіалізований звук переднього ряду, високого підне-

[1] Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I., К., 1951, стор. 228—233.

сення, який позначається буквою *ӱ*. Наприклад: *ж'ӱнка*, *вӱз*, *н'ӱс* та ін.

Північні говори української мови мають особливого типу звуки — так звані **д и ф т о н г и**. Це звуки неоднорідної артикуляції, в яких переважає перший або другий компонент. Тому що північні дифтонги не становлять поєднання двох фонем в одному складі, правильно було б їх передавати одним якимсь знаком. Але з огляду на те, що вони сполучають два компоненти, з яких один нескладовий, доводиться їх позначати все ж таки двома буквами. Коли складовим є другий компонент, то д и ф т о н г є в и с х і д н и й, якщо перший — с п а д н и й. Дифтонги позначаються двома буквами з дужкою над ними. В и с х і д н і — із знаком наголосу на другому компоненті, с п а д н і — на першому.

Отже: *к͡уо́н'*, *в͡уо́з*, *с'͡ӱи́л*, *н'͡ӱі́с*, *д'͡іе́д* та ін.

Зникання дифтонга, тобто той випадок, коли один із компонентів дифтонга ледве вловимий, позначається маленькою буквою зникаючого компонента. Наприклад: *ву͡ⁱз*, *ву͡ᵒл*, *л'і͡ᵉс* та ін.

Діалекти можуть мати відмінні від літературної мови фонеми, а також і кількість фонем в говорі може бути різна. Є діалекти (південно-східна діалектна група і багато південно-західних), що мають такі ж голосні фонеми, як і в літературній мові: ***а, о, у, е, и, і***. Є діалекти (як, наприклад, гуцульські говори), в яких ці шість голосних фонем за їх типовою (наголошеною) вимовою виявляються такими: ***а, о, у, ӓ, е̇***^и ***(и***^е***), і***, причому ***ӓ*** відповідає фонемі ***е*** літературної мови, але це звук не такий передній, як ***е***; ***е***^и означає фонему більш високого піднесення і вужчу аніж ***е***, а ***и***^е — ще більш піднесену і ще більш вузьку. Наприклад: *нӓ́бо*, *трӓ́ба*, *те*^и*хо*, *ти*^е*хо* та ін.

Північні діалекти мають фонему ***е*** вужчу за звук ***е*** літературної мови, яка не змішується з ***и***; цю фонему позначаємо ***е̇***. У цих же говорах поширена фонема ***і***^и або ***и***^і, тобто звук, близький до ***і*** чи до ***и*** літературної мови.

При передачі фонетичною транскрипцією голосних фонем застосовуються такі принципи позначень.

1) Пересунення артикуляції голосного заднього ряду в середній позначається крапкою над буквою відповідного звука (***а̇, о̇, у̇***), а в передній ряд — двома крапками (***ӓ, ӧ, ӱ***). Наприклад: *л'а̇ка́ти*^е, *т'ӱт'ӱ*^і*н* та ін.

2) Проміжні артикуляцією звуки (особливо в ненаголошеній позиції) позначаються надрядковими знаками-буковками над буквами, що передають основний тип звука: ***и***^е — звук, проміжний між ***и***

та ***е***, але ближчий до ***и***; $\overset{и}{е}$ — звук, проміжний між ***е*** та ***и***, але ближчий до ***е***; $\overset{е}{і}$ — звук, проміжний між ***і*** та ***е***, але ближчий до ***і***; $\overset{і}{е}$ — звук, проміжний між ***е*** та ***і***, але ближчий до ***е***; $\overset{і}{и}$ — звук, проміжний між ***и*** та ***і***, але ближчий до ***и***; $\overset{и}{і}$ — звук, проміжний між ***и*** та ***і***, але ближчий до ***і***; $\overset{у}{о}$ — звук, проміжний між ***о*** та ***у***, але ближчий до ***о***; $\overset{о}{у}$ — звук, проміжний між ***у*** та ***о***, але ближчий до ***у***[1].

Отже, як бачимо, так званий проміжний варіант, тобто позиційні або комбінаторні відтінки голосних фонем літературної мови у діалектах можуть становити типову вимову фонеми, її головний варіант (у наголошеній позиції). Якщо звук $\overset{и}{і}$ є позиційний варіант для літературної мови, наприклад, *на м'$\overset{и}{і}$н'і*, то в північних говорах цей звук є головний варіант фонеми, наприклад: *с$\overset{и'}{і}$ла*, *н$\overset{и'}{і}$ва* та ін. Навпаки ж, коли звук ***и*** є типовий для фонеми ***и*** літературної мови, то в деяких говорах (наприклад, гуцульських) він може бути тільки позиційним відтінком типової фонеми $\overset{и}{е}$ ($\overset{е}{и}$), наприклад: *кал$\overset{е}{и}$на* або *кал$\overset{и}{е}$на* та ін.

Отже, різноманітні голосні фонеми діалектів української мови (за їх типовою, тобто наголошеною, вимовою) в фонетичному алфавіті позначаються так: ***а***, ***ä***, ***о***, ***у***, ***ӱ***, ***е***, $\overset{и}{е}$, $\overset{е}{и}$, ***и***, $\overset{і}{и}$, $\overset{и}{і}$, ***ы***, $\overset{о}{ы}$; різні північні фонеми-дифтонги: ***і͡е*** (***і͡е***), ***у͡о*** (***у͡о***), ***ӱ͡е*** (***ӱ͡е***), ***ӱ͡и*** (***ӱ͡и***), ***ӱ͡і*** (***ӱ͡і***)... Наприклад: *ма́ти*, *трӓба* (треба), *сон*, *дуб*, *в̇ӱз* (везти), *не́бо*, *л$\overset{и}{е}$хо̄* (лихо), *с$\overset{е}{и}$ла* (сила), *ди́н'а*, *п$\overset{і}{и}$во* (пиво), *т$\overset{и}{і}$хо* (тихо), *бык* (бик), *м$\overset{о}{ы}$* (ми); *д'і͡ед* (дід), *л'і͡е́то* (літо), *ву͡о́л* (віл), *ку͡іт* (кіт), *вӱ͡е̂н* (він), *тӱ͡и̂к* (тік), *стӱ͡іл* (стіл) та ін.

3) Голосні звуки неоднорідної артикуляції, початок або кінець яких мають інший звуковий елемент (проти основного), тобто до артикуляції яких домішується зредукований елемент іншого звука, позначаються знаками-буковками збоку відповідних букв: перед буквою або після букви, залежно від того, на початку чи в кінці артикуляції даного звука чується зредукований елемент іншого звука. Наприклад: ^{и}***і*** — голосний ***і*** з попереднім зредукованим елементом типу ***и***; ***а***^{е} — голосний ***а*** з кінцевим елементом типу ***е***. Наприклад: *тре*^{а}, *ка*^{е} та ін.

4) Голосні звуки можуть бути закриті, тобто вужчі й трохи вищі вимовою. Це позначається знаком закритості (ˆ) над буквою

[1] Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. І, стор. 230.

певного голосного звука. Наприклад: *до чóрнôй, до дáўн'ôй* та ін.

5) Голосні звуки можуть бути довгими, що позначаються у фонетичній транскрипції знаком довготи (—) або двома буквами відповідної фонеми. Наприклад: *дōб'ідати* (*дооб'ідати*), *дōпрац'увáти* (чи *доопрац'увáти*) та ін.

Дуже часто в українській мові (та й у всіх її говорах) голосні звуки ***і, у*** виступають нескладовими (в позиції після голосного звука в слові чи мовному потоці). Нескладовість звука позначається знаком ˘. Наприклад: *прáўда, браў, до ўчúтел'а* та ін.

Над буквами голосних звуків ставиться і знак наголосу: 1) головного наголосу слова знаком акуту (ʹ), напр.: *гов'íрка*; 2) побічного наголосу (\`), напр.: *упéўненò, лúнулù* та ін.; 3) знак наголосу фрази або словесної групи (″), напр.: *а сúла зн″ову рòзц'в'ілá.*

Приголосні фонеми позначаються буквами українського алфавіту, з якого вилучена буква ***щ***, яка передає два звуки ***шч***, а також додані деякі інші букви грецького і латинського алфавітів для передачі тих звуків, що для них немає букв-відповідників українського алфавіту. Так, додані букви: ***ɦ***, ***h***, ***γ*** для позначення різних варіантів ***г*** (фрикативного): ***ɦ*** — головний відтінок фонеми ***г*** — дзвінкий гортанний (фарингальний) звук: *ɦорá, ɦук;* ***h*** — глухий (безголосний) гортанний звук — фарингальний придих, що часто зустрічається у позиції між голосними: *нáшоhо, тúхоhо*, поряд з вимовою: *нашоɦо, тихоɦо;* ***γ*** — задньопіднебінний дзвінкий фрикативний звук (особливо часто перед ***і***): *γ'іс'т', γ'íрка*, паралельно з вимовою: *ɦ'іс'т', ɦ'íрка.* Задньопіднебінний проривний дзвінкий звук позначається ***g*** (*gедз'*), хоча для його передачі, особливо при записах, коли скорописний латинський ***g*** плутається з скорописним ***ґ***, краще вживати ***ґ*** (*ґáва, ґедз'*).

Африкати *дз* і *дж*, що для них немає в українській азбуці окремих букв, позначаються лігатурою (в'яззю) букв ***д*** і ***ж*** — ***дж***, ***д*** і ***з*** — ***ʒ***. Хоча при записах, особливо в польових умовах, можна користуватися двобуквеним позначенням цих африкат (як у звичайному українському алфавіті) і ставити над ними дужку. Як правило, саме останнє позначення найчастіше зустрічатиметься і в цій книзі.

Фонема ***в*** має в українській мові (в літературній і в діалектах) основним варіантом губногубну вимову (білабіальну), що при детальній транскрипції позначається як ***в*** з надрядковим *w* (або ***w***); зрідка — найчастіше в позиції перед ***і*** — виявляється губнозубний (лабіодентальний) варіант (відтінок) фонеми ***в***, який позначається ***в*** з надрядковим *v* (або ***v***), наприклад: *в'іс'ім, в'ітер, в'íра* (чи *v'іс'ім, v'ітер, v'íра*) та ін.

Отже, для позначення приголосних звуків (фонем) вживаються такі букви:

п, б, м, в (w, ɣ),
т, д, н, л, р, с, ц, ʒ (дз), ш, ж, ч, дж(дж), й(j),
к, ґ (g), х, г (ɦ, h, γ).

Відтінки приголосних фонем, різні перехідні, проміжні їх варіанти, здебільшого наближення одного приголосного звука до іншого або неоднорідність їх артикуляції на початку чи в кінці вимовляння позначається двома способами:

1) проміжний відтінок позначається буквою, що відповідає основному типу фонеми, а елемент наближення до артикуляції іншого звука маленькою буковкою над буквою основного відтінку; наприклад: *н'$\overset{ш}{і}$жка (н'ішка), с'$\overset{т}{т}$'іна́ (с'ц'іна́), ри́$\overset{п}{б}$ка (ри́$\overset{б}{п}$ка)* та ін.;

2) буковкою того звукового елемента, що чується при артикуляції даного звука, вгорі спереду або за буквою, що передає основний звуковий тип; наприклад: *кни́ ^{ж}з'ц'і, ка́з^{с}ц'і, гороб^{п}ц'і* та ін.

Зредукована, тобто сильно ослаблена вимова, що наближається до зникнення певного звука, позначається малою буковкою вгорі над рядком між буквами тих звуків, що вимовляються без редукції; наприклад: *б'іл^{е}о, на́шо^{г}о, контра́с^{т}ний* та ін.

Зникнення звука, на місці якого у вимові слова виникає «зіяння» — перерва в артикуляції,— позначається знаком апострофа; наприклад: *то'о́, до'кна́, до'дно́го* та ін.

Втрата дзвінкості приголосного звука (безголоса вимова) позначається маленьким кутиком під буквою відповідного звука; наприклад: *м'ін'іст̬р* і *м'ін'істра, п'ід̬писа́ти, в'із̬* та ін.

Іноді в мовному потоці приголосні *р, л* можуть ставати складовими, що позначається знаком складовості (складотворчості) (̥); наприклад: *зубр̥ бўў.*

Пом'якшення (палатальність і палаталізація) звуків має в українській мові дуже велике значення, створюючи окремі фонеми. Порівн., наприклад: *к'ін' — к'ін, стан' — стан, п$\overset{и}{е}$р$\overset{и}{е}$ла́з' — п$\overset{и}{е}$р$\overset{и}{е}$ла́з* та ін. Прийняте в «Курсі сучасної української літературної мови» позначення палатальності знаком мінути (′), а палаталізованості звуків знаком апострофа ('), застосовується і при записах діалектного матеріалу.

При палатальній вимові основна і власне єдина, так би мовити, артикуляційна робота відбивається в зоні творення звука *й(j)*. Саме від цього характеру артикуляції деяких приголосних *(д, т, н, л)* підвищується їх власний тон і утворюється характерний при вимові зазначених звуків шум, що властивий для артикуляції звука *й(j)*. У зв'язку з такою особливістю цієї

артикуляції звуки передньоязичні стають середньоязичними. Наприклад: ***д'ід***, ***т'ік***, ***н'іс***, ***л'іс*** та ін.

Основна артикуляційна робота при п а л а т а л і з о в а н і й вимові приголосних відбувається в тому ж місці, що і в «твердих» (непалаталізованих) приголосних, а підняття середньої спинки язика (в зоні артикуляції ***й***) до твердого піднебіння є лише додатковою роботою. Наприклад: ***к'іт***, ***р'іс***, ***б'іб***, ***в'іт$\overset{и}{е}$р***, ***м'іна***, ***с'іл'***, ***х'іт'*** та ін.

У частині південно-західних говорів (на крайньому заході) палатальними приголосними можуть бути ***з', с', ц', ӡ'***. При вимові пом'якшених ***з', с', ц', ӡ'*** у зазначених говорах артикуляційна робота відбувається в глибині ротової порожнини (в зоні артикуляції ***й***), акустично ці звуки сприймаються як «шепелюваті». Таку вимову їх позначаємо знаком мінути (′). Наприклад: ***с′іно***, ***ц′іна́***, ***З′іна***, ***ӡ′об*** та ін. Можна цю артикуляцію звуків ***з′, с′, ц′, ӡ′*** позначати і так: ***$\overset{ш}{с}$′, $\overset{ж}{з}$′, $\overset{ч}{ц}$′, $\overset{ж}{ӡ}$′*** (***$\overset{ш}{с}$′іў***, ***$\overset{ж}{з}$′іл′е***, ***$\overset{ч}{ц}$′ілий***, ***$\overset{ж}{ӡ}$′ін′***).

Напівпом'якшена чи півпалаталізована вимова приголосних звуків позначається крапкою над буквою відповідного звука. Наприклад: ***л̇ист***, ***бул̇и́й***, ***л̇е́б'ід'*** та ін.

Подовження приголосних позначається рискою над буквою відповідного звука або двома буквами. Наприклад: ***со́н̄ий (со́нний)***, ***ж$\overset{е}{и}$т̄'а́ (ж$\overset{е}{и}$т'т'а́)***, ***зал'$\overset{е}{і}$с̄'а (зал'$\overset{е}{і}$с'с'а)*** та ін.

3. Крім вищезазначеної системи фонетичної транскрипції, вживається також і більш с п р о щ е н а т р а н с к р и п ц і я. Остання застосовується, коли записується матеріал у широких масштабах великою кількістю збирачів, наприклад, для діалектологічних атласів. При спрощеній фонетичній транскрипції не відрізняються, наприклад, варіанти фонеми ***г***, буквою ***й*** позначається як ***й*** (***j***), так і нескладове ***ĭ***. Наприклад: ***йак*** (***jак***), ***грай (граĭ)***.

Не розрізняються позначення палатальних і палаталізованих приголосних. Зручніше в польових умовах позначати пом'якшення приголосних знаком мінути (′), а при друкуванні знаком апострофа ('). Подовження звуків позначати зручніше двома буквами.

З н а к и р о з д і л о в і в фонетичній транскрипції вживаються такі: з н а к о к л и к у (!) при окличній інтонації і з н а к з а п и т а н н я (?) при інтонації питальній. К р а п к а, к о м а тощо не вживаються. М а л а п а у з а всередині фрази позначається косою рискою вниз і справа наліво —/. Отже, одна риска є знак, який відокремлює одну від одної частини речення, що вимовляються без паузи, так звані «мовні такти». В е л и к а п а у з а, що розділяє окремі інтонаційно і за змістом одиниці мовлення, а також абсолютний кінець мовлення, позначається двома паралельними

косими рисками — //. Наприклад: *йа с'огóдн'і /п'ісл'а пе͡рéрви// почнý прац'увáти//.*

Всі слова — як самостійні, так і службові — пишуться окремо, незалежно від їх вимови, тобто за нормами сучасного українського правопису.

Написання слів разом, не за нормами сучасного правопису, при фонетичній транскрипції необхідне тільки в тому разі, коли при зіткненні слів внаслідок фонетичних процесів словá важко відокремити одне від одного; наприклад: *не͡'дчи͡нúла, п'ід'йшóў до'кнá.*

Великі букви вживаються в записах тільки для писання власних назв, імен, а на початку речень не ставляться.

Матеріали з фонетики й морфології записуються з суворим додержанням усіх вимог фонетичної транскрипції. Матеріали з лексики треба записувати як фонетичною транскрипцією (це дає досить цінний матеріал для фонетичної системи і морфологічних рис граматичної будови говірок), так і звичайним письмом, щоб часом не сплутати етимологію слова, а разом з тим і його значення.

Матеріали з синтаксису слід записувати цілими реченнями. Необхідно також записувати суцільні тексти. Ця робота вимагає довготривалих вправ. Записи суцільних текстів звичайним письмом, хоча й потрібні для спостережень над синтаксисом, але здебільшого мало придатні для вивчення морфології і фонетики.

4. У цій книзі вживаний здебільшого спрощений варіант фонетичної транскрипції, що обумовлено записами та матеріалами, які були в розпорядженні автора. Крім того, в текстах (за незначними винятками) застосована фонетична транскрипція, що прийнята для записів у польових умовах матеріалів до Діалектологічного атласа української мови[1]. В основу останньої транскрипції покладено українську азбуку, вилучені букви ***я, є, ю, ї, щ***. Додані букви: ***ы, ґ (g), ə*** — для позначення звуків, проміжних між ***и*** та ***е*** (***иͤ*** або ***еͥ***), ***ω*** — для позначення звуків, проміжних між ***о*** та ***у***. Звук, середній між ***і*** та ***и***, позначається ***û*** (вузьке ***и***), звук, середній між ***е*** та ***і***, — ***ê*** (вузьке ***е̣***).

Довгота голосних позначається рискою над буквами відповідних звуків, а приголосних — двома буквами відповідного звука.

М'якість (палатальність і палаталізованість) позначається знаком мінути вгорі праворуч від букви відповідного звука; «шепелювата» вимова м'яких приголосних ***з, д͡з, с, ц***

[1] Див. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, К., 1949, стор. 94—99.

(акустично середніх між *з'* та *ж'*, *дз'* та *дж'*, *с'* та *ш'*, *ц'* та *ч'*) позначається двома рисками вгорі праворуч, тобто знаком секунди. Напівпалатальна вимова позначається крапкою над буквою відповідного звука.

Втрата дзвінкості приголосних позначається маленьким кутиком під буквою відповідного звука: *п'ішлá б̂*; наголос — знаком гострого кута над буквою відповідного наголошеного звука (щоб не плутати при польових записах із знаком пом'якшення).

Проте при використанні матеріалів для цитації довелося користуватися записами, зробленими в різні часи, різними системами фонетичного алфавіту. Зрозуміло, що в останніх випадках застосовуються додаткові позначення, які в основному були вже з'ясовані при характеристиці фонетичної транскрипції, що застосована в «Курсі сучасної української літературної мови». При друкуванні в додатку до цієї книги хрестоматійного матеріалу довелось користуватись текстами, записаними фонетичною транскрипцією, що прийнята в польових умовах при збиранні матеріалів до Діалектологічного атласа української мови; з суто технічних умов друкування для знака палатальної і палаталізованої вимови приголосних вжито апостроф (замість знака мінути), а при «шепелюватій» вимові приголосних — знак лапок (замість знака секунди).

§ 5. Джерела вивчення діалектів української мови

Для вивчення діалектів української мови є багато різноманітних джерел. Ми вкажемо на ті, що мають найбільше значення.

1. Найбільш масові, а при уважному записуванні й найбільш достовірні є записи діалектологічних експедицій і окремих збирачів діалектних матеріалів до Діалектологічного атласа української мови за спеціальними програмами, записи суцільних текстів мови, окремих фраз, виразів, записи місцевих слів і їх значення (часто з малюнками до цих слів). Ці матеріали зосереджуються при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Дублети записів діалектних матеріалів до Атласа, зібрані кафедрами української мови, переховуються в мовознавчих кабінетах університетів і педвузів.

Окремі дані з цих матеріалів опубліковані переважно як ілюстрації до різних розвідок та статей про діалекти української мови.

2. Були записані матеріали за «Программой для собирания особенностей малорусских говоров» К. Михальчука і А. Кримського (СПб., 1910), яку видала Російська Академія наук і розіслала своїм кореспондентам. Ці матеріали зберігаються по архівах різних інститутів Академії наук СРСР.

3. Певну вагу, особливо щодо вивчення лексичного складу, основного словникового фонду та граматичної будови говорів

української мови мають різноманітні етнографічні, фольклорні записи, починаючи з перших десятиріч XIX ст. Серед численних збирачів етнографічних матеріалів (особливо фольклорних) назвемо найбільш відомих.

Першим, хто збирав і публікував український фольклор, був М. А. Цертелєв (1790—1869), який видав збірку «Опыт собирания старинных малороссийских песней» (СПб., 1819). За ним слідом М. О. Максимович видав два збірники українських пісень «Малороссийские песни» (М., 1827) та «Украинские народные песни» (М., 1834).

У першій чверті XIX ст. український фольклор разом з польським збирають і публікують польські етнографи та фольклористи. Визначнішим серед цих збирачів треба назвати Вацлава Залеського (Wacław z Oleska), який видав «Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego» (Львів, 1833), де українських пісень (у Галичині) зібрано більше, аніж польських. Жегота Паулі видав у двох томах «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi» (Львів, 1839—1840).

Наслідком збирання фольклорних матеріалів було видано так званою «руською трійцею» — М. Шашкевичем, Я. Головацьким і І. Вагилевичем — збірку «Русалка Дністровая» [Будапешт (Будим), 1837].

Певне значення як діалектні матеріали має збірник професора Харківського і Київського університетів, поета А. Л. Метлинського, «Народные южнорусские песни» (К., 1854). Записуючи пісні переважно на південному сході України, А. Метлинський (1814—1870) приділяв увагу діалектним відмінностям фольклорних матеріалів.

Відомий історик, а також і поет, М. І. Костомаров (1817—1885) уклав збірники пісень, що видані в «Летописях русской литературы и древностей» Тихонравова (т. IV, М., 1862), у «Малорусском сборнике» Д. Л. Мордовцева (Саратов, 1859), де зібрані пісні з Волині.

Окремі діалектні, особливо лексичні, матеріали зібрані П. О. Кулішем (1819—1897) і надруковані в його «Записках о южной Руси» (СПб., ч. I, 1856, ч. II, 1857).

Важливе значення для української діалектології мала діяльність Південно-західного відділу Російського географічного товариства, що в 60-х роках розгорнув інтенсивну роботу по збиранню етнографічних та інших матеріалів на Україні (в межах тодішньої царської Росії). Особливо значну роботу провів П. П. Чубинський (1839—1884), який організовував експедиції по Україні, частково в південній Білорусії й Молдавії (у тодішній Бессарабській губернії). Зібрані матеріали були видані в 7 томах. Чубинський записував фольклорні та етнографічні матеріали, зберігаючи наскільки можливо було фонетичні й граматичні риси говорів. Видання це має назву «Труды этнографическо-статисти-

ческой экспедиции в Западнорусский край» (1—7 том, СПб., 1872—1878). Особливо цінні для діалектології 3, 5 і 7 томи.

Певну вагу мають видані В. Б. Антоновичем (1834—1908) і М. П. Драгомановим (1841—1895) «Исторические песни малорусского народа» (К., т. І, 1874, т. II, вип. 1, 1875).

Особливостям фонетичної системи і лексичного складу говорів української мови немалу увагу приділяв І. Я. Рудченко (1845—1905), який видав «Народные южнорусские сказки» (К., вип. 1, 1869, вип. 2, 1870) та «Чумацкие народные песни» (К., 1874).

Для лексичного складу і вивчення граматичної будови українських говорів немале значення має збірка українських приказок М. Номиса (М. Т. Симонов, 1823—1900) «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (СПб., 1864). У цьому збірнику понад 14 000 приказок і загадок. Матеріал М. Номис брав з різних видань, а також записував безпосередньо з говірок, часто документуючи місце запису.

Діалектні матеріали з різних місцевостей України мають фольклорні збірники: І. І. Манжура, «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях» (Сборник Харьков. Историко-филологического общества, X., 1890, т. 2, в. 2); «Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, зап. И. И. Манжурой в Екатеринославской губернии» (там же, 1894, т. 6); В. Ястребов, «Материалы по этнографии Новороссийского края» (Одесса, 1894, 1 і 2 ч.); І. В. Бессараба, «Материалы для этнографии Херсонской губернии» (Петроград, 1916); П. Мартинович, «Українські записи» (К., 1906); Б. Д. Грінченко, «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (Чернигов, в. 1, 1895, в. 2, 1897, в. 3, 1899).

Особливо цінні діалектні матеріали з правобережних середньонаддніпрянських говорів зібрав А. Ю. Кримський, «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного» (ч. І. К., 1928).

Значна розміром і цінна для вивчення південно-західних говорів української мови збірка українського фольклору Я. Ф. Головацького, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (чч. І—III, М., 1878).

Для вивчення карпатських говорів кращий збірник А. де-Воллана, «Угрорусские народные песни» (СПб., 1885).

Для вивчення покутських говорів (Станіславська область) має вагу своїми етнографічними та фольклорними записами праця польського етнографа О. Кольберга (O. Kolberg, 1814—1890), Pokucie, Obraz etnograficzny (Краків, I—IV томи, 1883—1889), Wołyń (Краків, 1907). Діалектні риси південно-західних говорів частково збережені у фольклорних записах, що друкувались у виданні Краківської Академії наук «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» (з 1877 року) і «Materyały antropologiczne, archeologiczne i etnograficzne».

Фольклорні етнографічні матеріали і розвідки друкувались у журналі «Киевская старина» (1882—1906). Записи ці мають вагу як матеріал з лексики, частково граматичної будови говорів української мови.

«Наукове товариство ім. Шевченка» з 1895 р. почало видавати «Етнографічний збірник», якого вийшло 40 томів, і 22 томи «Матеріалів до етнології й антропології», в яких вміщено багато цінного для діалектології фольклорного й етнографічного матеріалу, а особливо матеріалів з окремих місцевостей, як-от: етнографічні матеріали з Закарпаття (Угорської Русі), тт. III, IV, IX, XXV, XXIX, XXX; з галицької Лемківщини, тт. XXXIX, LX). Зібрані різні легенди (тт. XII, XIII), оповідання (т. XXVI), анекдоти (т. VI), казки (тт. I, VII), новели (т. VIII) тощо, які становлять собою важливий матеріал, особливо лексичний та граматичний південно-західних говорів. Часом ці матеріали мають значення і для дослідження фонетичної системи південно-західних говорів. Особливо ж варті уваги матеріали, записані В. Гнатюком (1871—1926) з різних місцевостей Закарпаття та Угорщини. Цікаві діалектні матеріали з південно-західних говорів є в збірці Ю. Яворського «Памятники галицко-русской народной словесності», в. 1 (Записки Русского географического общества по отделению этнографии, т. XXXVII, в. 1, К., 1915).

Для вивчення гуцульських говорів вартий уваги матеріал у збірці В. Шухевича «Гуцульщина», т. I—VII (Львів, 1899—1904).

Чимало цінного для вивчення правобережних поліських говірок знаходимо в збірниках В. Кравченка «Этнографические материалы» (Труды общества исследователей Волыни, Житомир, 1911, т. V, 1914, т. XII), «Етнографічні матеріали» (Праці товариства дослідників Волині, т. XIV, Житомир, 1920). З-поміж інших збирачів фольклорного і етнографічного матеріалу В. Кравченко виділяється своєю увагою до мовних особливостей того, що записував, передаючи часом у межах можливої точності й фонетичні риси фольклорних творів.

Для вивчення перехідних говорів від північних до південно-східних (лівобережних) деякий матеріал можна знайти в збірці П. А. Гнєдича «Материалы по народной словесности Полтавской губернии, Роменский уезд» (Полтава, в. 1—2, 1915; в. 3—4, 1916).

Риси подільських говорів збережені в записах фольклорних матеріалів, що збирались в 1850—1860 рр. і видані М. Левченком під назвою «Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—1860 р.» (в. I—II, К., 1928).

4. Крім записів етнографічних і фольклорних, що зберігають більшою або меншою мірою діалектні риси, ще більшу цінність для вивчення говорів української мови мають записи, що додані до різних монографічних досліджень та описів українських діалектів. Одні з цих записів взяті з фольклорних і етнографічних збірників, інші — спеціально зібрані.

Найважливіші діалектні записи знаходимо в таких працях: О. Потебня, «Заметки о малорусском наречии» («Филологические записки», Воронеж, 1870; окрема відбитка 1871 р., Воронеж). Відповіді на спеціальну діалектологічну програму, на основі якої збирався матеріал Південно-західним відділом Російського географічного товариства з 59 населених пунктів, надруковані (з значними помилками) як додаток до праці К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины» («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. VII, в. 2, 1877); П. Житецький, «Очерк звуковой истории малорусского наречия», К., 1876; І. Верхратський, «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів», ч. 1, 2 (відбиток із «Записок Наукового товариства ім. Шевченка», тт. XXVII—XXX, 1899; т. XL, XLIV, XLV, 1901); «Про говір долівський» («Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XXXV—XXXVI, 1900); «Говір батюків» (Львів, 1912); «Про говір галицьких лемків» («Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка», т. V, 1902); В. Ярошенко, «Украинские фонограммы в фонетической транскрипции» («Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XVII, кн. 3, 1912) та його ж «Украинская сказка в фонетической транскрипции» (там же т. XIV, кн. 1, 1909). Важливий матеріал для характеристики обласних слів південно-західних говорів є у монографії Я. Янова, Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych (Львів, 1926), в якій також зібрані й різні записи суцільних текстів. Цінні записи закарпатських говорів зроблені І. Панькевичем і надруковані як додаток до його праці «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (ч. 1, Прага, 1938).

Спробу зібрати діалектні записи, переважно фольклорного та етнографічного характеру, з збереженням особливостей транскрипції (дуже різноманітної на основі східнослов'янської і латинської графіки) зробив М. Дурново, «Хрестоматия по малорусской диалектологии» (М., 1913).

5. Вартий уваги матеріал, особливо з лексичних діалектизмів української мови, мають і деякі словники. Найцінніший матеріал знаходимо в праці Б. Грінченка, «Словарь украинского языка» (4 томи, К., 1907—1909), в якій для багатьох обласних слів позначено місце їх запису (в межах повіту або губернії) або вказано джерело, звідки взяте певне слово. За цією вказівкою часто можемо визначити у відповідному джерелі місце запису певного слова.

Важливе значення має праця Є. Желехівського — «Малорусько-німецький словник» (2 томи, Львів, 1886) — в якій зібрано великий лексичний матеріал з південно-західних діалектів.

Цінні матеріали про лексичні спільності української мови (і її діалектів) з іншими східнослов'янськими, а насамперед з діалектами російської мови можна знайти у В. Даля (1801—

1872), «Толковый словарь живого великорусского языка» (1-е видання 1861 — 1868 рр., 2-е — 1880—1882 рр.; нові видання за ред. І. О. Бодуена де-Куртене 1903—1909 рр. і 1912—1914 рр. та радянське, М., 1935). Багатий матеріал для встановлення спільностей лексичного складу діалектів української мови (особливо її північних говорів) і білоруської є в І. І. Носовича, «Словарь белорусского наречия» (СПб., 1870), в якому зібрані як загальнонародні, так і обласні слова переважно з південних і центральних говорів білоруської мови.

УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ ЗВ'ЯЗКАХ З ІНШИМИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ МОВАМИ: БІЛОРУСЬКОЮ І РОСІЙСЬКОЮ

§ 6. Східнослов'янські племена й народи

Слов'яни серед інших індоєвропейських народів з своєю мовою, що мала діалектні відмінності, споконвіку населяли значну територію Середньої і Східної Європи. Численні пам'ятки їх матеріальної культури засвідчені з II тисячоліття до н. ери. Протягом багатьох віків до нашої ери тривала етнічна й мовна спільність слов'ян. На початку I тисячоліття н. ери історичний розвиток слов'ян обумовив виділення **східних** і **західних слов'ян**, а пізніше і **південних**. Мовна спільність слов'ян на той час уже порушується, але певні і досить важливі зміни в їх мові продовжували ще бути спільними.

За свідченнями візантійських, римських та інших джерел, східні слов'яни чи принаймні частина їх були відомі в VI ст. н. ери під назвою **анти**, які тоді займали значну територію Східної Європи від Карпат до Сіверського Дінця і від пониззя Дунаю до Азовського моря. У VII ст. загальна назва анти для східних слов'ян зникає, її не знаходимо в історичних джерелах тих часів. Натомість пізніше стає відомою нова назва **русь** («рось»).

Склад і територія східнослов'янських племен наукою достатньо ще не досліджені. Частина східнослов'янських племен, що згадуються в «Повісті временних літ», простежуються за археологічними даними з IV—V ст. і навіть ще раніше. Племена східних слов'ян, як це можна судити з археологічних даних[1], були досить широкими і довготривалими об'єднаннями населення, мали свою територію, стійкі традиції родоплемінних зв'язків, особливості культурні і певні мовні відмінності, що становили окремі, хоча й дуже близькі племінні мови.

Значних змін зазнають племена східних слов'ян за доби розкладу первісно-общинного ладу і поступового переходу до феодалізму. З цього часу східнослов'янські племена переважно виступають як територіально-політичні об'єднання напівфеодального характеру[2].

---

[1] П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, изд. 2-е, М., 1953, стор. 217—260.

[2] Інститут історії АН УРСР, Історія Української РСР, т. I, К., 1953, стор. 41.

Складання феодальних відносин у східних слов'ян — тривалий процес, який закінчується утворенням у IX ст величезної феодальної держави — Київської Русі. Колишні племінні союзи поступаються територіальним формуванням — окремим племінним князівствам і «землям» (областям).

Серед небагатьох до того ж надто уривчастих джерел про східних слов'ян «Повість временних літ» подає хоча й неповні, але порівняно ширші відомості про східнослов'янські племена, про їх назви і приблизну територію, яку займали окремі племена.

На півночі словіни (ільменські або новгородські) займали територію в басейні оз. Ільмень — по ріках Волхову, Ловаті, Мсті; кривичі — у верхів'ях трьох рік: Волги, Західної Двіни і Дніпра; в'ятичі були в басейні верхньої і середньої Оки і Москви-ріки та у верхів'ях Дону.

Між верхів'ями Дніпра і р. Сож, на захід від в'ятичів, знаходилось близьке до них плем'я (чи племінний союз) радимичі, а далі на захід, за Дніпром, між р. Прип'яттю і Західною Двіною, жили дреговичі; споріднені з ними полочани займали територію в басейні середньої течії Західної Двіни.

На південь від дреговичів, в басейні Тетерева, на правобережжі Прип'яті в лісних масивах жили деревляни (теперішня Житомирська область, північна частина Київської, східні райони Ровенської області Української РСР і південні райони Брестської області Білоруської РСР). На сході від деревлян на досить значній території, в басейні Десни, Сейму, Сули і далі на схід жили сіверяни (теперішня Чернігівська, Сумська області УРСР, а також Брянська, Курська, Бєлгородська й Орловська області РРФСР). На південь від деревлян і сіверян на території середньої Наддніпрянщини, між Россю та Ірпінем і частково на лівобережжі Дніпра знаходилось одне з провідних племен східного слов'янства—поляни (теперішня Київська область, за винятком її північної частини, значна частина Черкаської, придніпрянські райони Полтавської області). На захід від деревлян і полян, у верхів'ях Західного Бугу, правих приток верхньої течії Прип'яті і в верхів'ях Південного Бугу, жили дуліби (волиняни, або бужани)—приблизно на території теперішньої Вінницької і Хмельницької областей, частково Волинської, Ровенської, і Тернопільської. Дуліби (волиняни) на заході були сусідами польських племен

На південний захід від волинян, у басейні верхнього Дністра і Сяну жили хорвати (білі), які займали і територію Закарпаття, на південь від дулібів (волинян) — уличі (між Південним Бугом і Дністром), а на захід від них, між Дністром і Прутом до Дунаю і на побережжі Чорного моря, знаходились тиверці.

Східні слов'яни мали ряд племінних діалектів (мов племен), що були власне єдиною мовою з окремими місцевими (залежно від племен) відмінностями. Мовна спільність східних слов'ян була однією з важливіших основ формування давньоруської народності [1]. Пізніше, вже за доби феодальної роздрібненості, виявляється значна діалектна диференціація мови східного слов'янства

Держава східних слов'ян — Київська Русь - утворилася внаслідок тривалого процесу розпаду родоплемінного ладу й виникнення феодальних відносин. На основі мовної спільності східних слов'ян складається давньоруська народність [1].

---

[1] Р. И. Аванесов, К вопросам образования русского национального языка, «Вопросы языкознания», 1953, № 2, стор. 51.

Єдність східнослов'янських племен, або точніше пізніших князівств та «земель», виразно підкреслюється в «Повісті временних літ», де літописець перечисляючи східнослов'янські племена, зазначає: «Се бо токмо словѣнскъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, ноугородьци, полочане, дреговичи, сѣверъ, бужане, зане седоша по Бугу, послѣ же велыняне» і відокремлює їх від інших народів, сусідів східних слов'ян: «А се суть инии языци, иже дань дають Руси»[1]. Під «язык», як видно з тексту, літописець розуміє народ, населення певної «землі».

Феодальна роздрібненість Київської Русі, що почалася з XI ст., спочатку не розірвала етнічної єдності східних слов'ян — давньоруської народності. По-перше, межі як великих, так і дрібних феодальних князівств руських були не постійні і змінювались під впливом різних причин політичного, династичного характеру, а особливо внаслідок воєн. По-друге, в межах цих непостійних феодальних князівств не склались і не могли скластися окремі етнічні формування; єдність східних слов'ян не переривалась за доби феодальної роздрібненості, відчувається вона й пізніше між трьома східнослов'янськими народами — білоруським, російським і українським.

За доби Київської Русі склалась і літературна мова давньоруської народності. Давньоруська літературна мова виникла на основі київського територіального діалекту, увібравши в себе й риси інших територіальних діалектів східного слов'янства. Крім того, давньоруська літературна мова великою мірою витворилась під впливом старослов'янської мови, що виникла на основі староболгарської мови. Лексичні, а особливо стилістичні засоби, риси граматичної будови старослов'янської мови позначились на всіх жанрах і стилях літературної мови Київської Русі, зокрема на розвитку культових, науково-філософських і риторичноповідних стилів, які, власне, мали старослов'янську мовну основу

Старослов'янська літературна мова через численні жанри вплинула на місцеві говори давньоруської мови, що позначається й тепер у східнослов'янських мовах та їх діалектах (головним чином у лексиці) Наприклад, в українській мові лексичні старослов'янізми (церковнослов'янізми): *буква*, *враг*, *глава*, *глас*, *єдиний*, *соратник*, *суєта*, *прах*, *юний*, *храм* та ін.

За доби феодальної роздрібненості посилювався взаємозв'язок між окремими землями, викликаний розвитком економічних та культурних зносин. Поряд з державним розчленуванням Київської Русі на ряд «напівдержав», у зв'язку з татарською навалою в XIII ст., почалося роз'єднання окремих частин східнослов'янської території. Різні території колишньої Київської Русі опинилися в досить відмінних історичних умовах: виникають нові економічні й полі-

[1] Повесть временных лет, ч. I, Издательство АН СССР, М. — Л., 1950, стор. 13.

тичні центри на північному сході й на півночі, де формується російська (великоруська) народність, на заході, в місцях формування білоруської народності, і на півдні та південному заході, де формується українська народність. За цих умов територіальної відокремленості і виникнення нових політичних та економічних центрів окремі місцеві діалекти стають осередками нових мовних формувань.

Наукою ще остаточно не розв'язане питання утворення трьох східнослов'янських народностей і їх мов. Цей процес був довготривалий, почався він, очевидно, за доби Київської Русі, як це вважають деякі радянські історики[1], а найбільш інтенсивно відбувався під час феодальної роздрібнености й особливо після татарської навали, коли найбільше виявився розрив зв'язків між руськими землями і виникли нові центри державності, економічні та культурні. Більшість радянських учених вважають, що процес формування східнослов'янських народностей — білоруської, російської (великоруської) і української особливо посилився у XIV—XV ст.[2] Виникнення мовних рис, що становлять систему кожної з східнослов'янських мов, отже визначення російської, української і білоруської мов — процес, ще більш тривалий, почався для частини рис значно раніше, аніж формування східнослов'янських народностей. Діалектні масиви східного слов'янства з їх диференційними рисами, у зв'язку з розчленуванням Київської Русі на ряд самостійних «напівдержав», стають щодалі більше відокремленими, а це позначилося на виникненні певних місцевих мовних явищ, які характеризують окремі формовані східнослов'янські мови.

Українська мова виникла під час тривалого розпаду давньоруської народності. Процес формування особливостей української мови, на думку Л. А. Булаховського[3], не можна відносити до якогось певного історичного моменту. Риси української мови в територіальних діалектах південних і південно-західних земель Київської Русі виявлялися хронологічно не паралельні в фонетиці, морфології, лексиці тощо. Українська мова утворилась на основі територіальних діалектів півдня і південного заходу Київської Русі, тобто на тій території, де колись були такі східнослов'янські племена: поляни, деревляни, дуліби (волиняни, бужани), тиверці, уличі, хорвати (білі) і більшість сіверян. Визначенням української мови супроводилось формування української народності. Територія української народності була захоплена Литвою, Польщею та іншими державами

Виникнення російської мови відбулось на основі територіальних діалектів північного сходу і півночі Київської Русі,

---

[1] Б. Д. Греков, Київська Русь, К., 1951, стор. 10.

[2] АН СССР, Институт истории, Очерки по истории СССР, ч. II, М., 1953, стор. 314—322, 556—561.

[3] Л. А. Булаховский, Вопросы происхождения украинского языка (автореферат), «Вопросы языкознания», 1953, № 2, стор. 102.

тобто приблизно на території, що її колись населяли такі племена: в'ятичі, словіни (новгородські), кривичі, частково радимичі і певна частина сіверян (сіверянський племінний союз). Політична концентрація на північному сході руських земель у зв'язку з складанням та розвитком держави навколо Москви обумовила формування російської (великоруської) народності, мова якої мала провідним діалектом володимиро-суздальський[1].

Б і л о р у с ь к а м о в а виникла на основі територіальних діалектів західних земель Київської Русі, де колись були племена дреговичів, радимичів і західна частина кривичів (полочани). У зв'язку з відірваністю цієї території під час феодальної роздрібненості, а також і тривалим перебуванням у складі литовської і польсько-литовської держави в західних руських землях формується білоруська народність. Білоруська мова досить близька до української (особливо граматичною будовою і словниковим складом), що пояснюється певними історичними зв'язками (формування народностей у межах литовської і польської держави), а також і спільностями в розвитку територіальних діалектів заходу і півдня та південного заходу Київської Русі.

Отже, східнослов'янська мовна група складається з трьох мов — білоруської, російської і української. З цих мов територіально тепер найбільш поширена російська мова не тільки в Європейській частині СРСР, але й в азіатській, аж до узбережжя Великого, або Тихого океану.

Найменшу територію займає білоруська мова в межах Білоруської РСР, а частково в західних областях РРФСР (Брянської, Смоленської і Великолуцької) та в Литві і окремими говірками — в Латвії.

Українська мова, крім території Української РСР, окремими діалектними масивами і групами говірок поширена в багатьох областях і краях РРФСР, як-от: Бєлгородська, Курська, Воронезька, Каменська області, Кубань (Краснодарський край), Ставропольщина, на Поволжі, в Сибіру, на Далекому Сході, а також у Казахській і Киргизькій РСР, а на заході — в східній Словаччині (Чехословацька Республіка) та в Америці (зокрема в Канаді).

§ 7. Східнослов'янські мови серед інших слов'янських з а х і д н и х (п о л ь с ь к а, ч е с ь к а, с л о в а ц ь к а, л у ж и ц ь к а (верхня і нижня), к а ш у б с ь к а) та п і в д е н н и х (б о л г а р с ь к а, м а к е д о н с ь к а, с е р б о-х о р в а т с ь к а і с л о в і н с ь к а) — займають своє окреме місце[2]. Найбільше особливостей мають східнослов'янські мови в фонетичній системі, в лексичному складі, менше в граматичній будові (певні відмінності є в морфологічних рисах і менші — в синтаксисі).

---

[1] Р. И. А в а н е с о в, К вопросам образования русского национального языка, «Вопросы языкознания», 1953, № 2.

[2] Див. Л. А. Б у л а х о в с ь к и й, Українська мова серед інших слов'янських, журнал «Українська література», 1943, № 3—4.

Для ілюстрації спільностей в фонетичних системах східнослов'янських мов наводимо деякі з найголовніших:

1) Так зване «повноголосся» — наявність звукових груп ***оро, ере, оло*** між приголосними відповідно до старослов'янських звукосполучень ***ра, рѣ, ла, лѣ*** (*брада, брѣгъ, глава, млѣко*); у сербській — ***ра, ре, ла, ле*** (*бра́да, брêг, гла́ва, мле́ко*) і в польській — ***ro, re, ło, le*** (*broda, brzeg, głowa, mleko*).

Наприклад:

укр.: *борода, берег, голова, золото, молоко;*
рос.: *борода, берег, голова, золото, молоко;*
білорус.: *барада, бераг, галава, золата, малако.*

2) Звуки ***ж*** і ***ч*** відповідно до давніх спільнослов'янських сполучень ***dj*** і ***mj***. Причому в українській і білоруській мовах відповідно до ***dj*** виступає ***д͡ж*** (у дієслівних формах типу *хо͡джу́, во͡джу́ ...*). Наприклад: *межа* (з колишнього *medja*, порівн. латин. *medius* — «середній»), у російській мові — *межа*, білоруській — *мяжа*, болгарській — *межда*, сербській — *мећа*, словінській — *meja*, чеській — *méz*, польській — *miedza; свіча* — у російській мові — *свеча*, білоруській — *свяча* (порівн. с в і т и т и, 1 ос. одн. — с в і ч у), болгарській — *свещта*, польській — świeca, чеській — svíce та ін.

3) Зміна початкового ***е*** (з давньослов'янського ***je — ĭe***) на ***о*** в давніх східнослов'янських словах, якщо наголос падав на перший або другий початковий склад, перед складом з давнім ***е*** або ***і*** (***и***). В інших слов'янських мовах цей початковий звук ***е*** зберігається.

Наприклад:

укр.: *озеро, осінь, о́лень, один;*
рос.: *озеро, осень, оле́нь, один;*
білорус.: *возера, восень, алень, адзін.*

Тоді як сербські — *језеро, јесен, јелен*;
польські — *jezioro, jesień, jeleń.*

4) Звукосполучення ***ор, ер, ол*** між приголосними відповідно до давніх спільнослов'янських ***ъ̥р, ь̥р, ъ̥л, ь̥л*** (зредукованих голосних з сонорними складотворчими) між приголосними.

У старослов'янській мові були відповідні звукосполучення ***рѣ, рь, лъ***: *гърло, търговати, мьртвый, вълна*. У сербській — *грло, трговина* (торгівля), *мртав*; чеській — *hrdlo, trh, mrtvý, vlna;* польській — *gardło, martwy.*

Наприклад:

укр.: *горло, торг, мертвий;*
рос.: *горло, торг, мёртвый;*
білорус.: *горла, торг, мёртвы.*

З спільних морфологічних рис граматичної будови відзначимо такі:

1) орудний відмінок чол. роду колишньої *о*-основи набуває закінчення **-ъмь** (*и*-основ), яке потім перейшло в закінчення ***-ом:*** *брат**ом**, город**ом**;*

2) занепадає дієслово-зв'язка ***єсмь***; у переважній більшості говорів східнослов'янських мов минулий час утворюється за допомогою колишніх дієприкметників минулого часу на ***-лъ*** без дієслова-зв'язки *бути (быти)*: *я писал (писав), писа**ла**, писа**ло*** тощо.

§ 8. Спільні риси української і білоруської мов

Серед східнослов'янських мов у к р а ї н с ь к а м о в а має багато спільностей з б і л о р у с ь к о ю. Особливо ж численні спільності між північними говорами української мови й південними говорами білоруської.

Фонетичні системи української і білоруської мов мають фарингальний звук ***г*** (***h***) відповідно до найдавнішого вибухового (задньоязичного) ***ґ*** (***g***) Поряд з цим обмежено зустрічається звук ***ґ*** (***g***), який з'явився пізніше, вже на іншій основі (переважно в запозиченнях та в деяких звуконаслідувальних сполученнях); тоді як російській мові властивий ***г*** вибуховий звук (у південноросійських говорах — фрикативний звук).

Наприклад: в українській мові *hород, hолова, ноhа, hод'і* тощо; у російській мові: *город, голова, нога* і т. д.; у білоруській: *аhарод, hалава, наhа, hодз'е.*

Звуки ***ы***, ***и*** в білоруській і українській мовах відповідно до ***о***, ***е*** в російській перед ***й*** [відповідно до давніх напружених зредукованих голосних перед ***й*** (***j***) у відкритих складах][1]. Наприклад: українська мова: *злий, худий, мию, шия, крию* тощо, *пий, вий, лий* (наказ. спосіб); білоруська: *злы, худы, шыя, мыю, крыю*; російська: *злой, худой, мою, крою, шея, пей, лей* тощо.

Українська і білоруська мови мають звукосполучення ***ри-ры, ли-лы*** між приголосними, тоді як у російській ***ро, ло***, відповідно до ***ръ, лъ, рь, ль*** старослов'янської. Причому помітна тенденція чергування цих звукосполучень з ***ро, ло, ре, ле*** залежно від закритості чи відкритості складу. У відкритих складах переважають звукосполучення ***ри*** (***ры***), ***ли*** (***лы***); у закритих — ***ро, ре, ло, ле;*** хоча діяння аналогії значною мірою сприяє поширенню звукосполучень ***ри, ли***. Наприклад, в укр. мові: *кров — крові — кривавий;* білорус.: *кроў, крывавы;* рос.: *кровь — кровавый; кришити — крышыць — крошить; глотка, глитати — глитаць — глотать; блоха* (*блиха* — діалектне); *дров* (*дрива* — діалектне); білорус.: *дроў — дрывотня;* рос.: *дров, дрова.*

---

[1] Л. А. Булаховський, Курс русского литературного языка, т. II, 1953, стор. 85—86.

Давній початковий ненаголошений звук *і* (з *јь*), як правило, втрачений у старих словах у білоруській і українській мовах і зберігається в російській. Наприклад: *голка*, рос.: *иголка*; *грати*, білорусь.: *граць*, рос.: *играть*.

Звук *ў* на місці давнього ненаголошеного *у* на початку слова перед приголосними, а також на місці *в* перед приголосними і в кінці слів. У зв'язку з цим відбулось змішування давніх прийменників *у*, *въ*[1].

Відповідно до давніх східнослов'янських звукосполучень *ъл* між приголосними — нескладовий звук *ў* після голосних перед приголосними. Наприклад, укр.: *вовк (воўк)*, *товстий (тоўстий)*, *мовчати (моўчати)*; білорус.: *воўк*, *тоўсты*, *маўчаць*; рос.: *волк*, *толстый*, *молчать* та ін. Те ж саме у формах однини чоловічого роду: він *носив (носиў)*, *ходив (ходиў)*; білорус.: *насіў*, *хадзіў*; рос.: *носил*, *ходил* та ін.

Ствердіння губних приголосних у кінці слова, а також у позиції перед *j*. В українській мові губні стверділи і перед *е*, *и* також і в середині слів, чого не було у білоруській мові[2].

Нахил до протетичних звуків *в*, *г* здебільшого перед початковими *о*, *у*[3], хоча по говорах цих мов протетичні виявляються по-різному. Наприклад: *ос'ін'* — *вос'ен'*, *вулиц'а* — *вулица*, *уж'і* — *гуж'і* та ін.

Подовження передньоязичних приголосних (зубних і шиплячих) у позиції після голосних перед колишніми *-ьје*, *-ьја* та ін., тоді як у російській мові у такій позиції ці приголосні не подовжуються.

Наприклад:

укр.: *суддя*, *весілля*, *клоччя*, *плаття*;
білорус.: *суддзя*, *вяселле*, *клочча*, *плацце*;
рос.: *судья*, *веселье*, *клочья*, *платье* та ін.

У граматичній будові — з найбільш виразних морфологічних рис — українська і білоруська мови (не в однаковій мірі) зберігають давню кличну форму, тоді як російська її зовсім втратила. Наприклад, укр.: *брате*, *друже*, *синку*; білорус.: *браце*, *дружа*, *синку* та ін.

У формах відмінювання зберігається давнє чергування *г/з*, *к/ц*, *х/с* в українській і білоруській мовах, а в російській відбулося вирівняння у дав. і місц. відмінках однини I відміни.

Наприклад:

укр.: *нога* — *нозі*, *рука* — *руці*, *муха* — *мусі*, *жінка* — *жінці*;
білорус.: *нага* — *назе*, *рука* — *руце*, *муха* — *мусе*, *жонка* — *жонцы*;
рос.: *нога* — *ноге*, *рука* — *руке*, *муха* — *мухе*, *жонка* — *жонке* та ін.

---

[1] Е. Ф. Карский, Белорусы, т. I, Варшава, 1903, стор. 97.
[2] Там же, стор. 103.
[3] Там же, стор. 119.

Форми наказового способу дієслів з основою на *г, к* зазнають переходу *г/ж, к/ч*. Наприклад:

укр.: *бігти — біжи, пекти — печи, текти — течи;*
білорус.: *бяжы, пячы;*
рос.: *бежать — беги, печь — пеки, течь — теки* та ін.

Поширення активних дієприслівників тепер. часу на ***-учи*** (***-йучи***), ***-ачи*** (***-йачи***) відповідно до давньоруських ***-а*** (***-йа***); останні визначаються як особливість російської мови. Тільки зрідка зберігаються форми на ***-а*** (в словосполученнях, як-от: *йак мо́га — йак мога́*)[1]. Наприклад: ***несу́чи, хва́л'ачи, сто́йачи, б'іжа́чи*** і т. д. Пор. рос.: *нес'**а́**, хвал'**а**, стой**а*** та ін.

Українська мова має цілий ряд спільностей з російською мовою (в її говорах), яких не має, як правило, з білоруською мовою та її говорами. Так, українська й російська мови не мають цекання, тобто вимови ***т'*** як ***ц'***, що є важливою рисою фонетичної системи білоруської мови. Наприклад, укр.: ***тесть, вітер, темний, жити, тебе, тихо;*** рос.: ***тесть, ветер, тёмный, жить, тебя, тихо;*** білорус.: ***цесць, вецер, цёмны, жыць, цябе, ціха.***

Українська і російська мови не мають переходу звука ***д'*** в ***дз'***, поширеного в білоруській мові, так званого дзекання. Наприклад, укр.: ***одежа, неділя, дід, дикий, дві, посадити*** та ін.; рос.: ***одежда (одёжа), неделя, дед, дикий, две, посадить;*** білорус.: ***адзежа, нядзеля, дзед, дзікі, дзве, пасадзіць*** та ін.

Звук ***р*** в середині слів часто зберігає колишню м'якість у російській мові, а також у багатьох говорах української, тоді як у білоруській мові звук ***р*** або диспалаталізувався (в частині говорів), або змішується з твердим ***р***. Наприклад: ***ряд, моря, прямо, грязь*** — в українській і російській мовах, а в білоруській: ***рад, мора, прама, гразь, бу́ра, куру́, гавару́*** та ін.

§ 9. Відмінності української мови від інших східнослов'янських

Серед східнослов'янських мов українська мова має свої особливості в граматичній будові, словниковому складі й фонетичній системі. Подаємо деякі особливості фонетичної системи й граматичної будови української мови.

Однією з найбільш характерних рис фонетичної системи української мови є перехід давніх голосних ***о, е*** в ***і*** (або в особливої артикуляції складні звуки, так звані дифтонги, — ***уо, уе, уи, іе*** чи монофтонги ***у, ӱ, и***) в закритих складах, що виникли внаслідок занепаду давніх зредукованих ***ъ, ь***. Наприклад: *н'іс — нуос, нуис, нус, нис — носа; прин'іс — прин'уос, прин'уіс, прин'ӱс, п'іч — п'іеч — печі.*

---

[1] Е. Ф. Карский, Белорусы, т. I, Варшава, 1903, стор. 103.

У білоруській (за винятком групи говорів на півдні), як і в російській мові, немає подібних переходів і чергувань. Наприклад: білоруськ.: *нос — носа, соль — солі, печ — печы;* рос.: *нос — носа, соль — соли, печь — печи* та ін. Хоч є групи ***оро, ере, оло*** (так звані повноголосні), що не мають переходу ***о, е*** в ***і,*** крім спеціальних випадків: пестливі форми на ***-ка*** — *доріжка, берізка, голівка* та ін.: родовий відмінок множини певних слів, як-от: *борін, голів, беріз* та ін.

Відповідно до давнього ***ѣ*** в українській мові звук ***і*** (в окремих говіркових масивах на півночі дифтонг ***i͡e***), тоді як у білоруській і російській мовах, як правило, звук ***е***, тобто відбулось змішування давніх ***ѣ, е.*** Наприклад: *в'і́д'ма — в'е́д'ма, в'іс'т' — в'ес'т', с'і́но — с'е́но, т'ін' — т'ен', м'і́с'ац' — м'ес'ац* та ін.

В українській мові всі приголосні перед голосним ***е*** стверділи, тоді як у білоруській і російській зберігається колишня м'якість приголосних (крім ***ж, ц,*** а в білоруській також ***ч, р***). Наприклад: *ведý, несý, мене́, зимл'á, село́* (з надрядковими *и, и, и, е, и*) та ін.

Ствердіння м'яких приголосних сприяло тому, що давні звуки ***і*** (***и***) та ***ы*** збіглися в одному звукові ***и***, що є характерним для фонетичного складу української мови. Колишні м'які приголосні перед цим новоутвореним звуком ***и*** (з давнього ***і***) вимовляються твердо. Наприклад, в українській мові: *віник, тихо, синій, читати;* у білоруській: *венік, ціха, сіні, чітаць;* у російській мові: *веник, тихо, синий, читать* та ін.

Перехід звука ***е*** в ***о*** (в наголошеній позиції) після м'яких приголосних перед твердими приголосними особливо позначився в білоруській і російській мовах, тоді як в українській зберігається давній звук ***е*** (з диспалаталізацією попередніх приголосних). В українській мові цей перехід ***е*** в ***о*** відбувався, незалежно від наголосу, тільки після шиплячих та ***й*** перед твердими приголосними. Так, наприклад, у білоруській: *вясёлы, зялёны, памёр;* у російській: *весёлый, зелёный;* в українській мові: *веселий, зелений, помер,* але в українській: *жонатий, пшоно, чорнило, щока, його* та ін.; у російській: *женатый, пшено, чернила, щека, его* та ін.; у білоруській: *женаты, пшено, щака* та ін.

Дзвінкі приголосні в кінці слів і перед приголосними глухими в середині слів зберігають свою дзвінкість в українській мові (за винятком окремих груп говорів), а в білоруській (за винятком частини говорів) і в російській мовах ця дзвінкість втрачена. Наприклад: *дід, раз, дуб, ріж* та ін.; тоді як у білоруській мові: *дзед* (вимовляється *д͡з'ет*), *раз (рас), дуб (дуп), реж (реш);* так само в російській: *дед (д'ет), раз (рас), дуб (дуп), режь (р'еш)* та ін.

З морфологічних рис граматичної будови особливо виразно відзначаються такі риси української мови:

1) Закінчення ***-ові*** (в південно-західних говорах ***-ови***) в дав. відмінку одн. іменників чол. роду: *батькові, столярові, коневі,*

краєві. У білоруській і російській мовах закінчення ***-у***: *бацьк**у** — батьк**у**, сполярy, каню — коню, краю* і т. д.

2) Закінчення I особи множини дієслів ***-мо*** (тоді як у російській і білоруській ***-м***). Наприклад: *ми несе**мо**, грайе**мо**, бере**мо**, сиди**мо**, роби**мо*** і т. д. Хоча по говорах можливе й закінчення ***-м***: *несе́**м**, гра́йе**м**, бере́**м**, ро́би**м*** і т д.

Всі три східнослов'янські мови: російська, українська і білоруська, маючи загальносхіднослов'янську основу, характеризуються тим, що білоруська мова частиною своїх рис займає до певної міри проміжне становище між російською і українською. Особливо багато спільного має білоруська мова з українською в граматичній будові (морфологічні риси), в лексиці і почасти в фонетиці. З російською мовою білоруська мова має більше спільностей у фонетичній системі.

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЇЇ ДІАЛЕКТНИЙ СКЛАД

§ 10. Формування української народності і виникнення української мови

1. Формування української народності і її мови, як уже зазначалося (§ 6), щільно пов'язане з формуванням інших східнослов'янських мов — білоруської і російської. Територіальні діалекти східного слов'янства (діалекти певних земель), які входили до складу мови формованої давньоруської народності, виникли на основі колишніх племінних діалектів. Відмінні риси територіальних діалектів Київської Русі, які частково зафіксовані в пам'ятках, починаючи з XII ст. (після занепаду зредукованих голосних), стали основою для виникнення трьох східнослов'янських мов — російської, української і білоруської. Близькість діалектних масивів або діалектних зон[1], що входили до складу мови східного слов'янства — давньоруської, а також особливості формування трьох східнослов'янських народностей — білоруської, російської і української — обумовили і близькість рис сучасних східнослов'янських мов.

Виникнення народу є історичне складання єдності й передача цієї єдності наступним поколінням. Становлення народу насамперед пов'язане з формуванням його мови.

Деякі риси української мови починають виявлятися в писаних пам'ятках ще за доби Київської Русі — в XII ст. Проте ці відмінні риси територіальних діалектів південних і південно-західних земель Київської Русі ще не становили собою окремої мови. Тільки певна система мовних рис свідчить вже про мову окремої народності. Тим-то початок формування української мови можна визначити, виходячи з встановлення часу виникнення головних її рис як певної системи.

Візьмім для прикладу фонетичну систему української мови. Така характерна риса фонетичної системи всіх говорів української мови, як перехід давніх *о*, *е* в історично нових закритих скла-

[1] Р. И. Аванесов, Вопросы образования русского языка в его говорах, «Вестник Московского университета», М., 1947, № 9.

дах, що виникли внаслідок занепаду зредукованих *ъ, ь* (наступного складу), в інші звуки, з яких найбільш масовим є *і*, проявлялася, як свідчать письмові пам'ятки, в XII ст., і вже цілком виразно виявилася в XIV ст.

Змішування давніх *ы — і (и)* спостерігається в пам'ятках XIII ст.; воно свідчить про утворення нового звука *и*, що характеризує фонетичний склад української мови.

Твердість приголосних перед давнім *е* помітна вже в деяких південноруських пам'ятках XII ст. (наприклад, у Мстиславовій грамоті, що написана десь 1130 р.). Перехід *ѣ* в *і* виявляється в пам'ятках XII ст.

Отже, окремі важливі риси фонетичної системи української мови виявляються в XII ст., становлення загальної системи її ознак відбувалося протягом тривалого часу і вже виразно визначилося в XIV та наступних століттях.

2. Діалектний масив півдня і південного заходу колишніх земель Київської Русі складався з окремих груп, питання про які в науці остаточно ще не розв'язане. Риси сучасних діалектних груп української мови дають підставу зробити припущення, що територіальні діалекти доби початкового формування української мови визначалися кількома діалектними типами, а саме: 1) південно-східний (говори південної Київщини й частини Полтавщини — Посулля), 2) південно-західний (наддністрянські, подільські, південноволинські, буковинські, карпатські говори), 3) північний (північнокиївські, чернігівські, північноволинські говори). Ці діалектні масиви лягли в основу тих діалектних груп, що є й тепер в українській мові. Риси цих діалектних масивів виявляються в пам'ятках XV—XVI ст. Отже, на початку свого формування український народ займав середню Наддніпрянщину, Полісся (північну Київщину й Чернігово-Сіверську землю), Волинь, Поділля, Галичину, Закарпаття і Буковину.

3. Деякі історики, як-от М. П. Погодін, вважали, що на територію Наддніпрянщини українське населення прийшло ніби після татарського нападу з Галичини, Поділля і Волині і зайняло місця, спустошені татарами, а місцеві нібито росіяни (великороси) відійшли під час татарського нападу на північ[1]. Подібні ж думки висловлював і російський мовознавець О. І. Соболевський, який робив припущення, що «батьківщиною малоруського (українського. — *Ф. Ж.*) наріччя треба вважати південно-західний куток давньоруської землі»[2], тобто Галицько-Волинське князівство.

Але ці погляди не витримують жодної критики. Спустошення, що його вчинили татари, було досить велике, але, як вважають більшість і давніших, і сучасних істориків, не таке, щоб робити висновки про нове нібито заселення території Наддніпрян-

[1] Див. М. А. Максимович. Собр. сочинений, т. III, К., 1880, стор. 185—186.

[2] А. И. Соболевский, Древнекиевский говор, Известия отделения русского языка и словесности АН, т. X, кн. 1, 1905, стор. 308.

щини. Цей край не став після татарської навали пустелею: населення тут залишилося, хоч і в меншій кількості[1].

Деяка ж частина носіїв діалектного масиву Наддніпрянщини оселилась на південному заході (в Галицько-Волинських землях) і на півночі (в Поліссі) А це позначилось і на певному змішуванні мовних рис на території української народності. Таким чином, після татарської навали в XIII—XIV ст., було тільки тимчасове зменшення населення наддніпрянських земель. Особливо спустошливими для середньої Наддніпрянщини були напади кримських татар у кінці XV і на початку XVI ст., найбільше ж постраждало Лівобережжя[2]. Проте і за цих нападів на території середньої Наддніпрянщини зберігається частина місцевого населення, говори якого визначають основу полтавсько-київського діалекту.

Населення, що уникало щодалі сильнішого феодального гніту в Литві й Польщі, знаходило порятунок на середній і частково нижній Наддніпрянщині, де виростає в XV ст. Запорожжя, яке в XVI—XVII ст стає організуючою силою в боротьбі українського народу проти соціального і національного поневолення з боку панської Польщі і заслоною проти татарських нападів з Криму. Саме ці обставини й обумовили те, що землі Наддніпрянщини (особливо населення Черкащини, південної Київщини й Полтавщини) стають провідними в соціально-громадському і політичному житті українського народу Як відомо, з початку XVII ст. Київ стає центром і культурного життя України.

Південно-східний діалектний тип (говори середньої Наддніпрянщини) у зв'язку з різнодіалектними домішками, які вливалися в нього протягом тривалого часу, хоча й зазнав певних змін, але визначив напрям тих перетворень, що взагалі відбувалися в говорах південного сходу України.

Пізніші обставини, як-от економічні зв'язки середньонаддніпрянських земель з північнокиївськими і чернігівськими, з подільськими та волинськими сприяли впливу мовних рис цієї місцевості на інші говори української мови. Середньонаддніпрянські говори стають найвпливовішими в загальнонародній українській мові того часу Це позначається зокрема на мові українського фольклору (на думах, піснях тощо)

У визвольних війнах українського народу проти польської шляхти в XVII ст. провідна роль належала населенню середньої Наддніпрянщини, територія якої стає центром головних подій тодішньої історії українського народу Інтенсивне пересування і змішування населення середньої Наддніпрянщини мало величезний вплив на нівелювання діалектних розбіжностей цієї території, на утворення там порівняно одностайного діалектного масиву.

---

[1] А. Баранович, Население предстепной Украины в XVI в., «Исторические записки», кн. 32, 1950, стор. 230.

[2] П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. 1, Одеса, 1912, стор. 401—402, 441.

Дальше територіальне розширення українського народу на південь і південний схід, колонізаційний рух українського населення на схід супроводилися інтенсивним змішуванням носіїв різних говірок української мови; основою ж формування цих нових говірок були наддніпрянські говори. Так виникає велика група більш-менш однотипних південно-східних говорів.

Під час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі в середині XVII ст. була звільнена Лівобережна Україна (включаючи і її поліську частину) та Київ з невеликою смугою на Правобережжі, а також і землі Війська Запорозького. Значна ж частина території українського народу — Правобережжя, Поділля, Волинь — до кінця XVIII ст. залишалась під владою польських панів і звільнена була, коли польська шляхетська державність зазнала краху. Галичина, Буковина й Закарпаття були відірвані від більшості українських земель аж до радянського періоду.

4 Приєднання основної території України до Росії при возз'єднанні українського народу з російським сприятливо позначилось на включенні цієї території (спочатку Лівобережної України, а з кінця XVIII ст. і Правобережної, Поділля та Волині) в загальноросійський ринок. У свою чергу це сприяло зміцненню економічних зв'язків між українськими землями, що й позначилось на посиленні процесу перетворення української народності в націю.

На відміну від Західної Європи, де формування народностей в нації, як правило, супроводжувалось одночасно перетворенням їх на самостійні національні держави, на сході Європи процес консолідації народностей у нації відбувався в міжнаціональних державах, де відтиснені нації вже не складались у незалежні держави На сході Європи творення централізованих держав відбувалось скоріше, аніж процес формування націй. У багатонаціональних державах процес формування відтиснених народностей у нації був значно ускладнений і гальмувався передусім панівними класами націй командуючих.

Формування націй — складний і довготривалий історичний процес «Нація, — пише Й. В Сталін, — є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється в спільності культури»[1].

З ознак нації на першому місці визначається мова, що є формою національної культури, далі — спільність території, спільність економічного життя і особливостей психічного складу, — національного характеру, — які виявляються в спільності окремої національної культури. Саме ці ознаки і становлять сутність нації як історичної категорії.

---

[1] Й. В. Сталін, Твори, т. 2, стор. 290.

Складання елементів нації і перетворення української народності в націю уповільнювалося й гальмувалося тим, що український народ був весь час у національно-колоніальному гнобленні. Формування української нації відбувалося в двох міжнаціональних державах сходу Європи — Росії, де командуючою нацією були росіяни (великороси), і в Австро-Угорщині, де командуючими націями були німці й мадьяри (угорці).

Розірвана між різними державами територія українського народу була разом з тим щодо її населення єдиною. «Національний вигляд території визначає не панівний клас, не загарбники і колонізатори, що ствердили своє панування над пригніченими народностями, а трудящі класи» [1]. Отже, під владою польських поміщиків Київщина, Поділля і Волинь не переставали бути частиною території українського народу, як і Галичина, Буковина та Закарпаття під владою польських, німецьких та угорських поміщиків і капіталістів не переставали складати єдину територію української нації. Ці відокремлені території тяжіли до основного масиву українського народу — до України. К. Маркс 1855 р. писав про слов'ян в Австрії, відірваних від основних масивів своїх народів: «австрійські поляки тяжать, як до свого центра, до російської Польщі, русини до інших, що об'єдналися з Росією, малоруських областей, а серби до турецької Сербії. Що ці відірвані від своїх національностей уламки тяжать до своїх природних центрів, зрозуміло само собою, явище це стає все більш очевидним, що більше серед них розповсюджується цивілізація і через це потреба в національно-історичній діяльності» [2]. Отже, українці західних земель тяжіли і щодалі то більше до основного центра українського народу — Наддніпрянщини.

Частина українських земель — Галичина, Буковина й Закарпаття — протягом багатьох століть була відірвана від основного масиву українського народу. Звільнення цих земель відбулося за доби, коли вже склалась українська соціалістична нація, коли українські землі возз'єднались в єдиній Українській РСР, невід'ємній частині СРСР.

Ні спільність мови, ні спільність території ще не створюють нації, і тільки інтенсивні економічні зв'язки, а також культурні зв'язки, що виникають у період ростущого капіталізму, обумовлюють перетворення народності в націю.

Й. В. Сталін писав: «...не було і не могло бути націй у період докапіталістичний, бо не було ще національних ринків, не було ні економічних, ні культурних національних центрів, отже, не було тих факторів, які ліквідують господарську роздробленість даного народу і стягують роз'єднані досі частини цього народу в одно національне ціле» [3]. Саме спільність економічного життя

[1] Див. И. С. Миллер, К вопросу о формировании польской буржуазной нации, «Вопросы истории», 1952, № 7, стор. 54.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, стор. 390.

[3] Й. В. Сталін, Твори, т. 11, стор. 335.

вивершує до певної міри процес формування елементів нації, з'єднуючи розпорошені частини народу.

Формування нації — довготривалий процес, який виявляється в зв'язку з розвитком капіталізму в надрах феодалізму. Економічні і політичні умови для формування, наприклад, російської нації виникають приблизно з XVII ст. Українська нація починає складатися теж з XVII ст., коли утворюється капіталістичний ринок. Українські землі в другій половині XVII ст. включаються в загальноросійський ринок[1]. Під час розвитку капіталістичних відносин на всіх українських землях (включаючи і західноукраїнські, Буковину та Закарпаття) поступово відбувається перетворення української народності в націю, яка цілком уже визначилась у другій половині XIX ст., як і інші нації в Росії — російська, білоруська, грузинська і т. д.

Для розвитку мови української народності провідним діалектом, як про це свідчить зокрема усна народна творчість, а також і інші дані, був полтавсько-київський. Цей же діалект, складаючись з найбільш одностайної групи територіальних говірок, виступив і якнайбільш типовий вияв загальнонародної української мови. Переважні в структурі полтавсько-київського діалекту риси, спільні з структурою інших діалектів (і діалектних груп) української мови, обумовили збереження і закріплення мовної спільності як народності, так і пізніше — нації. Отже, риси полтавсько-київського діалекту, спільні з іншими діалектами української мови, виявляються як загальнонародні за етапу формування і розвитку мови народності, а також і за наступного етапу — формування національної мови. Вузькомісцеві риси полтавсько-київського діалекту не набувають особливого поширення, не закріплюються і в літературній мові — вищій формі національної мови. Частина з них взагалі зникла, а інші поступово витискуються загальнонародними рисами. Наведім кілька з таких порівняно вузькомісцевих рис, що властиві тільки для частини середньонаддніпрянських говірок (полтавсько-київського діалекту): 1-а особа тепер. часу — *ход'ý*, *воз'ý*, *нос'ý*, *прос'ý*; 3-а особа тепер. часу II дієвідміни: *він хóде*, *вóзе*, *нóсе*, *прóсе* не стали загальнонародними, а так і залишились місцевими. Або в багатьох південнокиївських говірках є такі форми прикметників і присвійних займенників у давальному і місцевому відмінках однини: *білі хустці*, *на мої хаті*, *на зелені луці*. Ці форми І. Нечуй-Левицький навіть намагався запровадити до літературної мови, але вони так і залишились вузькомісцевими. Візьмім більш або менш вузькомісцеві фонетичні риси: *гр'ад*, *р'áма*, *курч'á*, *лош'á*, *б'іж'áт'*, *крич'áт'* тощо. Хоча вони і значною мірою поширені в полтавсько-київських говірках, а проте не стали рисами фонетичної системи загальнонародної мови.

[1] Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 11.

§ 11. Виникнення сучасної української літературної мови і її зв'язки з діалектами

Лігши в основу української національної мови, полтавсько-київський діалект став у першій половині XIX ст. основою і сучасної української літературної мови. Фонетична система, граматична будова і словниковий склад нової української літературної мови у всіх головніших рисах грунтуються на полтавсько-київських говірках, хоча в окремих рисах літературна мова набула деяких відмінних фонетичних, морфологічних, синтаксичних, а особливо лексичних рис з двох інших діалектичних груп української мови (південно-західної і північної).

Виникнення нової української літературної мови відбувалося з кінця XVIII ст. і перших десятиріч XIX ст. Початок і розвиток нової української літературної мови пов'язаний найбільше з іменами І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка.

На основі лівобережних говорів середньої Наддніпрянщини — полтавських — І. П. Котляревський (1769 — 1838), наслідуючи мовні зразки тодішнього фольклору, що розвивався на грунті південно-східних діалектів, і традицію тих жанрів давньої української літературної мови, які зростали на основі українських народних говорів, написав у кінці XVIII ст. перші частини «Енеїди», а потім — у XIX ст. — «Наталку Полтавку». Ці говори закріплюють далі в літературній мові Л. Боровиковський, Є. Гребінка та ін.

Тодішні відомі вчені і літературознавці розуміли вагу і значення мови широких трудових мас Наддніпрянщини в розвитку літературної мови нашого народу. Так, М. Максимович 1841 р. у своїй статті «О стихотворениях червонорусских» закликав галицьких поетів писати народною українською мовою, радячи вчитися її з найяскравіших зразків усної народної творчості, особливо наддніпрянської. «Жива література в них (тобто в галичан. — *Ф. Ж.*) може розквітнути тільки їх народною, живою мовою: нехай вони всі вивчають її в народних приказках, приповідках, казках і ще більше в піснях малоросійських, особливо українських, де народний вираз розквітнув з найбільшою силою і красою»[1]. Під українськими піснями тоді розуміли саме пісні наддніпрянські, бо місцеві говори наддніпрянські звались українськими.

Були спроби писати й на основі слобожанських говорів південно-східної діалектної групи, до якої належить і полтавсько-київський діалект — ядро цієї групи. Після І. Котляревського в українській літературі виступає Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, який пише на основі слобожанських, периферійних говорів, що близькі своїм типом до полтавсько-київського діалекту і генетично з ним тісно зв'язані.

---

[1] «Киевлянин», 1841, № 2, стор. 141.

Подібне явище спостерігається в 30-х роках XIX ст. і в Галичині. М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич виступають із збірником «Русалка Дністровая», вміщують у ньому твори, написані народною мовою, або мовою, опрацьованою вже в фольклорних жанрах (на основі переважно наддністрянських говорів — південно-західного діалектного типу). Це був початок розвитку літературної мови в Галичині на сутонародній основі. У Галичині тоді була літературна мова, що являла собою мішанину староукраїнської літературної мови з місцевими діалектними рисами та з домішками інших літературних мов (російської, польської та ін.). До Шевченка спроби писати на основі південно-східних говорів не визнавались у Галичині значною частиною інтелігенції.

Українську літературну мову, в основу якої лягли полтавсько-київські говори, підніс на вищий рівень Т. Г. Шевченко (1814—1861), який не тільки писав мовою широких народних мас південної Київщини, але вбирав у свою творчість мовні скарби багатющого фольклору нашого народу, а також елементи старослов'янської мови з різними стилістичними функціями, інтернаціоналізми та ін.

На розвиток культури українського народу мала благотворний вплив культура російського народу. Твори передових діячів російської культури, особливо революційно-демократичних письменників, критиків і публіцистів, захоплювали найвидатніших представників української літератури. Разом з цим позначився і вплив російської літературної мови на розвиток української літературної мови.

Проте розвиток української літературної мови відбувався в несприятливих умовах. Панівні верстви царської Росії і цісарської Австро-Угорщини за допомогою всього державного апарату, школи і преси чинили всілякі перешкоди як розмовній, так і літературній мові українського народу. Якщо де й знаходила українська літературна мова своє застосування, то переважно (хоч і з значними обмеженнями) в галузі художньої літератури, надто мало в публіцистиці і тільки зрідка в наукових працях. Ось чому до Великої Жовтневої соціалістичної революції в українській літературній мові цілий ряд важливих жанрів і стилів перебував у зародковому стані. Зрозуміло, що такий стан української літературної мови, а також зневажання української розмовної мови з боку царських і цісарських чиновників до певної міри обмежували вплив літературної мови на діалекти порівняно з впливом на діалекти літературних мов тих народів, що не зазнавали національно-колоніального гноблення.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції український народ здобув свою державність (в 30—40-х роках XX ст. всі українські землі були возз'єднані), українська нація консолідується як соціалістична, а українська літературна мова досягає незнаного в її історії розквіту. Це обумовлює і посилення впливу

її на територіальні діалекти; відбувається витискування місцевих говіркових особливостей, поступове заступлення останніх рисами загальнонародної української мови.

§ 12. Класифікація говорів української мови

Питання класифікації говорів української мови безпосередньо пов'язане з історією розвитку українського мовознавства, а головним чином — діалектології української мови.

Можна визначити три періоди в розвитку української діалектології, від яких безпосередньо залежать і спроби класифікації говорів української мови.

1) Підготовний період, коли вивчення діалектів української мови ще не було поставлене на науковий грунт, коли говори вивчались на основі тільки окремих спостережень (80-і роки XVIII ст. до 60-х років XIX ст.).

2) Вивчення говорів описовим шляхом із деяким застосуванням порівняльно-історичного методу. Цей період починається з праць О. О. Потебні, К. П. Михальчука і продовжується до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

3) Вивчення говорів української мови не тільки описовим шляхом, застосовуючи порівняльно-історичний метод, але й на основі даних лінгвістичної географії. Застосування марксистсько-ленінської методології при дослідженні мовних явищ підносить радянську мовознавчу науку на новий, вищий щабель.

Про потребу використовувати дані лінгвістичної географії для вивчення говорів східнослов'янських мов, зокрема української мови, писали передові російські вчені ще до Жовтневої революції (див. § 44). Але використання даних лінгвістичної географії при класифікації говорів ще й досі не розв'язане для української мови.

1. Вперше питання класифікації говорів української мови було поставлене О. Шафонським в 80-х роках XVIII ст., в праці «Черниговского наместничества топографическое описание», що була значно пізніше видана в Києві (1851 р.). Мовознавча наука на той час була ще мало розвинена, при підході до аналізу мовних рис певної місцевості в основу бралися особливості етнографічні і навіть антропологічні. Це все позначилося на класифікації О. Шафонського, для якого визначення особливостей мови місцевого населення тодішньої Чернігівської губернії (намісництва) було лише побічним завданням.

О. Шафонський розглядав говори української мови в межах тільки України, що входила тоді до складу царської Росії, тобто самого Лівобережжя, бо Правобережжя (за винятком м. Києва і невеликої смуги навколо) належало до кінця XVIII ст. Польщі. Всі говори Лівобережної України (тодішньої Малоросії) О. Шафонський поділяє на три зони (або частини): 1) північно-західна, 2) середня, 3) південно-східна.

Північно-західна зона (або «выговор», за термінологією Шафонського) між Десною, Дніпром, Сожем та Іпуттю, на думку Шафонського, вимовою така, як у Білорусії, це власне територія білоруської мови.

Середня зона між Десною, Сеймом і Сулою — це «найчистіша» українська мова. Говори цієї смуги О. Шафонський вважав за найбільш типові для української мови. Власне в цій зоні знаходилися центральні управління тодішньої України, і говори цієї місцевості вважалися найбільш типовими.

Південно-східна зона між Пслом і Сулою, на південь від Сули, на півдні теперішньої Курської, Белгородської областей, у Харківській, Дніпропетровській областях і аж до Чорного і Азовського морів — це говори степові, на думку Шафонського, нібито «грубі» своєю вимовою.

Основою для поділу у Шафонського була вимова давнього звука *о* в історично нових закритих складах, тобто риса, яку пізніше частина вчених брала як визначальну для поділу говорів української мови: *конь*, *вол*, *воз*, *кунь*, *вул*, *вуз*, *кінь*, *віл*, *віз*. О. Шафонський в основному правильно визначав південно-східну діалектну групу. Всі говори на правому березі Десни він неправильно відносив до білоруських. Межа білоруських говорів проходить трохи далі на північ (див. § 17).

Зовсім інакшу схему класифікації говорів української мови висунув М. О. Максимович (1804—1873), який у своїй статті «Критико-историческое исследование о русском языке» (1838) українську мову (за його термінологією, південноруська мова) поділяв на дві групи діалектів — наріччя: 1) малоросійське (або українське), 2) червоноруське (або галицьке). Пізніше в «Истории древнерусской словесности» (1840) у східному наріччі (українському, або малоросійському) Максимович визначає такі групи говорів — «*різності*»: києво-переяславську, сіверську, слобожанську і волинсько-подільську, з яких головною і зразковою групою говорів вважав києво-переяславську[1]. Так уперше в науці було визначено (хоч і не зовсім виразно) полтавсько-київську групу говорів (полтавсько-київський діалект) як основний діалектний тип української мови.

До поглядів М. Максимовича на класифікацію говорів української мови приєднався Я. Головацький (1814—1888)[2], який прийняв схему Максимовича, дещо її змінивши, і залучив для характеристики діалектних груп деякий новий матеріал, що був у його розпорядженні. Головну увагу в своїй класифікації Головацький звернув на західноукраїнські говори. Територію української мови він поділяє на такі наріччя: 1) українське, най-

---

[1] М. Максимович, Собр. сочинений, т. III, К., 1880, стор. 400—401.
[2] Я. Головацький, Розправа о язиці южноруськім і о его наріčіях, Львів, 1849.

більш поширене й найдосконаліше з усіх інших, яке має говори північні і південні; 2) галицьке (або наддністрянське); 3) гірське (або карпато-руське).

За Максимовичем до українського наріччя Я. Головацький відносив і волинсько-подільські говори, вважаючи їх «різністю» першого. Цю хибну думку пізніше повторив і К. Михальчук.

У своїй граматиці української мови (Граматика руского языка, Львів, 1849) Я. Головацький намагається визначити риси української літературної мови (руської мови — від русини — українці Галичини, Закарпаття й Буковини) головним чином по особливостях галицьких говорів. Автор наводить чимало зіставлень особливостей різних діалектних груп (наріч) української мови, визначаючи три наріччя української мови: 1) галицьке (наддністрянське), 2) гірське і 3) волинсько-українське.

Класифікація Головацького основується на фонетичних і морфологічних рисах, причому іноді надто другорядних. Так, він не зважає навіть на рефлекси давніх ***о, е*** в історично нових закритих складах тощо. До того ж класифікація Я. Головацького говорів Західної України основана на таких фактах, які не завжди можуть бути прийняті наукою.

До поділу на два наріччя української мови — східне і західне — пристав і І. Срезневський (1812—1880), який у своїй праці «Мысли об истории русского языка» рішуче обстоював думку, що українська мова не є наріччям російської чи польської, а що це одна з багатих слов'янських мов. Крім того, І. Срезневський відзначив, що на межі між українською і білоруською мовами є особливі змішані говори. Свій поділ української мови на два наріччя І. Срезневський обгрунтовував характеристикою кількох фонетичних і морфологічних рис.

2. У 50-х роках XIX ст. Російське географічне товариство за складеною І. Срезневським діалектологічною анкетою організувало збирання діалектного матеріалу російської мови. Як на ті часи було зібрано вперше в історії науки значну кількість записів з різних говорів російської мови. На основі вивчення зібраного матеріалу В. І. Даль (1801—1872) зробив опис говорів російської мови у відомій статті «О наречиях русского языка» (1852). Російська Академія наук у 1852 р. видала обласний словник російської мови (1858 р. були видані додатки до нього). Це був перший зведений словник діалектів російської мови, який зберігає своє наукове значення і тепер.

Збирання діалектних матеріалів російської мови, початкова їх систематизація і перші спроби наукового опису позитивно вплинули на початок записування говорів української мови. В кінці 60-х років розгортає свою інтенсивну, але короткочасну діяльність Південно-західний відділ Російського географічного товариства в Києві, що організовував збирання діалектних матеріалів української мови в межах тодішньої царської Росії. Тоді ж таки розпочинаються і окремі спроби описати українські говори.

Особливо цінними для науки були праці О. О. Потебні (1835—1891), який заклав наукові основи української діалектології [1]. Потебня зробив спробу науково узагальнити весь той різноманітний, часом досить випадковий матеріал, що був зібраний на той час про говори української мови (фольклорно-етнографічні записи, різні писемні пам'ятки, художні твори, граматики, словники та спеціальні описи говорів української мови).

О. Потебня не тільки описував ті або інші говори, визначаючи їх найбільш характерні риси, але намагався висвітлити їх риси (особливо фонетичні) в історичному аспекті, накреслити тим самим основи історичної діалектології української мови.

Дослідження говорів української мови О. Потебня проводив разом з дослідженням говорів російської мови [2]. Слідом за М. Максимовичем, Я. Головацьким та іншими Потебня визначає такі діалекти української мови: 1) український (пізніше південно-східне наріччя) — на Лівобережжі (на південь від р. Сейму), південна частина колишньої Київської губернії, частина Катеринославської і, за припущенням Потебні, Херсонська губернія; 2) подільський — в Кам'янець-Подільській губернії, частково Волинській та в Галичині на схід від р. Серет; 3) галицький — у басейні Дністра; 4) карпато-руський або гірський — по обох боках Карпат, починаючи від р. Попрад (Східна Словаччина); 5) волинський; 6) північні говори: а) сосницький — на північному Лівобережжі і б) заблудівський — на південь від лінії Білосток — Волковиськ; хоч цей останній говір має і білоруські риси.

Спеціально діалектам української мови Потебня присвятив працю «Заметки о малорусском наречии» (1870). Класифікацію говорів української мови Потебня намагався обгрунтувати, визначаючи найбільш характерні їх риси; особливу увагу звернув він на рефлекси давніх ***о, е*** в історично нових закритих складах.

Найбільш повний опис діалектів української мови в дореволюційній науці зробив К. П. Михальчук (1840—1914) [3], який використав не тільки попередні праці, описи та класифікації говорів української мови, але й залучив досить значний, як на той час, фактичний діалектний матеріал, зібраний за спеціальною програмою Південно-західним відділом Російського географічного товариства в Києві. Цей матеріал (хоч і з численними друкарськими помилками) опублікований як додаток до праці К. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России

---

[1] В. М. Брахнов, О. О. Потебня — діалектолог, Діалектологічний бюлетень, в. IV, К., 1953.

[2] А. Потебня, Два исследования о звуках русского языка, «Филологические записки», Воронеж, 1866.

[3] Ф. Т. Жилко, Костянтин Петрович Михальчук, «Українська мова в школі», 1954, № 2.

в связи с наречиями Галичины»[1]. К. Михальчук опрацював розгорнену класифікацію українських діалектів і склав першу діалектологічну карту української мови (1871), що додана до зазначеної його праці. Відповідно до панівної тоді в науці теорії родовідного дерева розвитку мов К. Михальчук поділяє українську мову на наріччя, піднаріччя і різноріччя. Основою для класифікації діалектів К. Михальчук вважав такі критерії: 1) лінгвістичний, 2) етнічний, 3) географічний.

Для населення України тоді встановлювались три етнографічні (етнічні) типи: 1) український, 2) поліський, 3) галицько-руський. Відповідно до цих трьох етнічних типів українського народу Михальчук визначає і три наріччя української мови: 1) українське (за пізнішою термінологією — південно-східне наріччя), 2) поліське (пізніше — північне наріччя), 3) червоноруське або русинське (південно-західне). Українське наріччя (південно-східне) розвинулося серед українського (південно-східного) етнографічного типу, що відповідає давньополянському; поліське (північне) — серед північного типу населення, що відповідає давньодеревлянському і червоноруське (південно-західне) — серед русинського типу, що відповідає давньохорватському. Кожному з цих трьох типів відповідає і територія: 1) підвищена рівнина; 2) країна лісів; 3) країна гористих улоговин, балок і гір.

Ознаки наріч (діалектних груп), піднаріч і різноріч Михальчук визначає тільки фонетичні й морфологічні. Він вважав за потрібне для класифікації діалектів бра́ти і синтаксичні риси, а також лексичні, проте цих матеріалів у його розпорядженні не було.

При описі особливостей окремих груп говірок і говорів української мови К. Михальчук прагнув охарактеризувати не великі діалектні групи — наріччя, а головним чином риси говіркових груп. Останнє мало важливе значення в науці, бо саме цим Михальчук спонукав дослідників вивчати говори мови в їх конкретних рисах, а не займатися тільки питаннями визначення загальних груп говорів.

Пізніше (в 90-х роках) К. Михальчук відмовився від поділу української мови на три діалектні групи (наріччя), приставши до класифікації О. Соболевського[2], який визначав тільки дві групи діалектів української мови: 1) північну і 2) південну, до якої залічував південно-східні й південно-західні говори.

Однією з істотніших хиб класифікації говорів української мови К Михальчука є те, що він неправильно залічував волинсько-українське «різноріччя» до південно-східних діалектів (наріччя), хоч ця група говорів має безперечні основні ознаки південно-західних діалектів. Так само неправильно К. Михальчук

---

[1] П. Чубинский, Груды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, СПб., т. VII, вып. 2.

[2] А. И. Соболевский, Очерк русской диалектологии, III. Малорусское наречие, «Живая старина», в. IV, 1892.

відносив до поліського наріччя ті білоруські говори (так зване чорноруське піднаріччя), що мали спільні риси з поліськими говорами української мови або на території яких знаходились групи говірок української мови. Проте за цими ознаками аж ніяк не можна було ці білоруські говори вважати українськими. Неправильно визначав Михальчук і сіверсько-великоруське різноріччя в сіверському піднаріччі (східнополіські говори), бо ці говори мають риси білоруські, а на сході — російські. Деякі спільні риси з східнополіськими говорами ще не дають підстав відносити їх до говорів української мови.

Класифікацію Михальчука в основному поділяв П. Житецький (1836—1911), хоч де в чому її змінив[1], визначаючи в українській мові такі говори: 1) північний, 2) галицький, 3) український. Окремі говори поділяв Житецький на різноріччя. До поглядів Михальчука на класифікацію діалектів української мови приєднався і О. Огоновський[2], який в українській мові визначив такі наріччя: 1) червоноруське (рутенське або русинське), 2) південномалоруське (південно-східне малоруське), 3) північномалоруське (північно-західне малоруське). Крім того, він додержувався тієї думки, яка була поширена й раніше, що білоруська мова це є наріччя української. Вже перед тим такі визначні вчені, як І. Срезневський, засуджували цей ненауковий погляд на білоруську мову.

Після закриття царським урядом у 1876 р. Південно-західного відділу Російського географічного товариства в Києві на довгий час припиняється планова та й будь-яка робота по збиранню матеріалів і вивченню діалектів української мови на території, що входила до складу колишньої царської Росії. Лише окремі етнографічні записи кінця XIX і початку XX ст. були по суті єдиним матеріалом, який міг дати деякі (до того ж надто непевні) дані про українські говірки окремих місцевостей.

Тільки в кінці XIX ст. Російська Академія наук вживає ряд заходів щодо збирання фактичного діалектного матеріалу трьох східнослов'янських мов. Були складені дві програми для записування діалектного матеріалу української мови (російською мовою К. П. Михальчука і А. Ю. Кримського 1910 р. і українською мовою К. П. Михальчука і Є. К. Тимченка 1909 р.). Для записування говорів російської мови О. О. Шахматов організував складання двох програм (окремо для північного наріччя і окремо для південного). Ці програми потім були об'єднані в одну — «Программа для собирания особенностей народных говоров. I. Программа для собирания великорусских говоров», Изд. Отд. русск. языка и словесности Рос. Акад. наук, СПб., 1900. Тоді ж

---

[1] П. Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876.

[2] O. Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Львів, 1880.

таки Російською Академією наук була складена і програма для записування говорів білоруської мови (Є. Ф. Карського).

Внаслідок заходів Російської Академії наук, скерованих на те, щоб організувати записування діалектів трьох східнослов'янських мов (складання програм тощо), на початку XX ст. пожвавилось як збирання діалектних матеріалів української мови, так і їх описування та вивчення. З'явились окремі статті-описи говорів української мови — В. Отроковського, А. Сорочана, В. Ярошенка, Б. Яцимірського та ін. Проте в цих описах не було широкого зіставлення і висвітлення діалектних фактів. Як правило, ці дослідження не виходять за межі даних, що характеризують тільки окремі говірки.

На початку 90-х років XIX ст., залучаючи попередні діалектні матеріали, використовуючи і новіші матеріали етнографічних записів, склав свій опис говорів української мови О. І. Соболевський (1856—1929) — «Очерк русской диалектологии. Малорусское наречие» (1892). На основі тільки однієї діалектної риси — рефлексів давніх ***о, е*** в нових закритих складах — Соболевський поділяв, як уже зазначалося, говори української мови на дві групи говорів: 1) північну (північномалоруську) і 2) південну (південномалоруську або українсько-галицьку). Карпатські говори розподіляв Соболевський між цими двома групами говорів залежно від рефлексів давніх ***о, е*** в нових закритих складах, а саме, якщо давні ***о, е*** перейшли в ***і***, то ці говори (бойківські, гуцульські) віднесені Соболевським до південної групи діалектів української мови; якщо ж рефлекси давніх ***о, е*** виявляються у говірках як залишки колишніх дифтонгів — монофтонги ***у, и***, то ті говори віднесені ним до північної групи діалектів (південна частина закарпатських говорів).

Поділ говорів української мови на дві діалектні групи (наріччя) О. Соболевського був прийнятий багатьма вченими не тільки в дореволюційні часи, але і після Жовтневої революції.

З найвизначніших російських учених схему класифікації діалектів української мови О. Соболевського прийняв О. О. Шахматов (1864—1920). Основою поділу діалектів сучасної української мови, за Шахматовим, було ще групування східнослов'янських племен[1]. Всі східнослов'янські племена Шахматов розподіляв на три групи: 1) північноруську, 2) середньоруську і 3) південноруську. Південноруська група, на думку Шахматова, лягла в основу сучасної української мови; у ній Шахматов визначав дві групи — північно-східну, що дала початок північному наріччю, і південно-західну, що лягла в основу південного наріччя української мови. В «Курсе истории русского языка» (СПб., 1910—1911) О. Шахматов виділяє в окрему діалектну групу карпатські говори. Цієї ж класифікації додержується О. Шахма-

---

[1] А. Шахматов, К вопросу об образовании русских наречий, Журнал Министерства народного просвещения, 1899, № 4.

тов і в своїй останній праці «Короткий нарис історії української мови» (К., 1922, яка була вперше надрукована російською мовою в 1916 р. у II томі видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем»), виділяючи північне й південне наріччя української мови.

Московська діалектологічна комісія (організована в 1904 р.) поставила собі за мету зібрати матеріал для складання діалектологічної карти східнослов'янських мов, в якій насамперед мали бути визначені межі цих мов (їх за тодішньою термінологією називали «наріччями російської мови»), та встановити межі і класифікацію груп говорів цих трьох мов.

На основі складеної Російською Академією наук програми для збирання діалектних матеріалів російської мови були написані нові програми, в яких було використано кращі сторони програм Академії наук, а також досягнення тодішньої мовознавчої науки в Росії, для записування особливостей південноросійських говорів (1909) і для записування особливостей північноросійських і середньоросійських говорів (1911). Московська діалектологічна комісія організовує збирання матеріалів російської та інших східнослов'янських мов, публікує зібрані матеріали. Внаслідок опрацювання зібраного матеріалу за програмами, а особливо за «Краткой программой по собиранию особенностей русских говоров» [1], на основі матеріалів різних друкованих праць (розвідок, статей, повідомлень тощо) Московська діалектологічна комісія 1915 р. опублікувала діалектологічну карту трьох східнослов'янських мов, долучивши до цієї карти і короткий огляд діалектних особливостей російської, української і білоруської мов.

За головну мету своєї роботи Московська діалектологічна комісія вважала визначення меж трьох східнослов'янських мов та їх діалектних груп. У передмові до «Опыта диалектологической карты русского языка в Европе» писалось: «У межах окремих наріч (тобто мов — білоруської, російської і української. — *Ф. Ж.*) ми об'єднували подібні говори в групи і визначали межі цих груп на карті. Це відповідає нашим принциповим поглядам на діалектне дроблення мови. Хоча цей спосіб картографування й тягне за собою деякі неточності, ми все-таки надаємо йому перевагу перед іншим, який полягає в нанесенні меж окремих рис вимови без спроби визначити діалектні групи» [2].

Тодішні рецензенти цієї карти Московської діалектологічної комісії вказували на те, що перед наукою стоять уже інші завдання, а саме — картографувати найбільш характерні риси говорів. «Замість того, щоб намагатися визначити межі,— писав один із рецензентів О. І. Соболевський,— між підрозділами великоруських і білоруських наріч, складачі карти з більшим успіхом могли б спробувати визначити в ній особливо яскраві риси на-

[1] Див. Труды Московской диалектологической комиссии, в. 1, 1908, стор. 65—67.

[2] Труды Московской диалектологической комиссии, в. 5, 1915, стор. IV.

родних говорів»[1]. Отже, рецензент цілком справедливо вказував на те, що Московська діалектологічна комісія надто себе обмежує, ставлячи завдання тільки визначити межі окремих діалектів, а не вивчити риси цих говорів, території їх поширення та ін.

В огляді говорів української мови автори опису (Д. Ушаков, М. Дурново, М. Соколов) приймають схему класифікації українських діалектів О. Соболевського й О. Шахматова, визначивши три діалектні групи української мови: 1) північну, 2) південну, 3) карпатську або карпатсько-угорську. У цьому поділі зовсім необгрунтовано відривались карпатські говори від південно-західних в окрему діалектну групу.

Праця Московської діалектологічної комісії цінна тим, що для характеристики діалектних груп була залучена вся наявна тоді наукова література, а також і нові зібрані діалектні матеріали. Автори описуваних говорів української мови, як і інших східнослов'янських — білоруської і російської — роблять широкі зіставлення і, що особливо важливе, намагаються визначити територію поширення певного мовного явища.

До основного поділу української мови на три діалектні групи, який висунув О. Шахматов і Московська діалектологічна комісія, приєднались також інші вчені.

Були спроби поділити говори української мови на дві великі групи: 1) північно-західну і 2) південно-східну[2].

З-поміж інших схем класифікації діалектів української мови звертає на себе увагу класифікація А. Ю. Кримського (1871—1942), який поділяв українські говори на дві групи («вітки») — західну (західномалоруську) і східну (східномалоруську)[3], які він пізніше назвав наріччями[4]. Західне наріччя в теперішніх західних областях УРСР, на Поділлі, Буковині й Закарпатті, а східне — в східній Україні і за межами УРСР. В основу своєї класифікації А. Кримський поклав риси переважно морфологічні і почасти фонетичні, а особливо лексичні. У кожному з наріч української мови Кримський виділяв говори архаїчні, що мають давні фонетичні риси,— в північній частині кожного з двох наріч української мови. Ці архаїчні говори, на думку Кримського, є прототипами двох наріч української мови.

Класифікація А. Кримського неправильна як з погляду походження української мови та її діалектних груп, так і тим, що автор її за основу поділу бере такі риси, що їх не можна часом відносити до одного з двох наріч, а, крім того, головніші ознаки діалектних груп не взяті зовсім до уваги. Ця

---

[1] Журнал Министерства народного просвещения, 1915, июль, стор. 401.
[2] Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. CXVII—CXVIII (1914).
[3] А. Крымский, Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий, т. I, вып. 1, М., 1907.
[4] А. Кримський, Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася, в книзі О. Шахматов, А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія, К., 1922.

класифікація має тільки деякі підстави для характеристики лексичного складу говорів української мови. З погляду ж граматичної будови цих говорів і фонетичної системи їх вона не витримує критики.

3. Після Жовтневої революції думки К. Михальчука в основному прийняв і намагався спопуляризувати М. Ф. Сумцов[1], визначаючи такі діалектні групи української мови. 1) слобожансько-степова, тобто сучасна південно-східна, 2) галицько-подільська, тобто південно-західна, і 3) поліська. За найважливішу групу М. Сумцов вважав слобожансько-степову, яка в своєму складі має «київсько-полтавську» діалектну смугу, що лягла в основу сучасної української літературної мови.

Проте після Великої Жовтневої соціалістичної революції, як уже зазначалося, фактично була прийнята класифікація О. Соболевського, яка визнавалась аж до середини 30-х років. Тільки в другій половині 30-х років схема класифікації говорів української мови О. Соболевського — поділ на дві діалектні групи-наріччя північне й південне — була замінена класифікацією, що походила від спроби К. Михальчука поділити говори української мови на три діалектні групи-наріччя: північне, південно-західне й південно-східне. Ця класифікація як робоча схема прийнята і в наш час.

Важливе значення для наукового дослідження діалектів української мови мають праці Л. А. Булаховського з історії української мови («Історичні коментарії до української мови», що друкувались як статті в «Мовознавстві», «Наукових записках Київського університету» та інших виданнях, з фонетики, морфології, синтаксису й акцентології), зокрема стаття про походження української мови[2]. Автор залучає широкий говірковий матеріал, застосовуючи порівняльно-історичний метод[3].

4. Вивчення говорів української мови в межах Австро-Угорщини, а потім після Жовтневої революції — в межах Румунії, Чехословаччини і Польщі — проводилось на матеріалах, зібраних шляхом індивідуальних спостережень окремих дослідників (праці І. Верхратського, І. Свєнціцького, І. Панькевича, Б. Кобилянського, Я. Янова, К. Дейни та ін.). Частина цих праць написана із застосуванням порівняльно-історичного методу, а деякі на основі даних лінгвогеографічного картографування.

Спроби галицьких учених у XX ст. класифікувати говори

---

[1] М. Ф. Сумцов, Начерк розвитку української літературної мови, Х., 1918.

[2] «Українська мова в школі», 1953, № 5.

[3] Л. А. Булаховський, Статті в «Наукових записках Київського державного університету» (1946, т. V, вип. 1—2; 1947, т. VI, в. 1), в «Наукових записках Інституту мовознавства», «Мовознавство» (1950, т. VIII), «Наукових записках Львівського педагогічного інституту» (1946, т. I, в. 1) та інших виданнях.

української мови по суті основувались на схемі О. Соболевського. Тільки І. Панькевич у своїй праці «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (ч. І, Прага, 1938) відходить від поділу говорів української мови на дві групи, вважаючи (за К. Михальчуком), що треба в південній діалектній групі виділяти південно-західну групу, тобто приєднується до поділу української мови на три діалектні групи.

5. Головною хибою всіх дотеперішніх класифікацій діалектів української мови було те, що вони базувались, як правило, на дуже обмеженому фактичному матеріалі (фонетичні і почасти морфологічні риси). Причому мовні риси не розглядалися як система ознак, а здебільшого враховувалось лише кілька рис, а часом навіть і одна, при поділі мовної території на певні діалектні групи.

Наукова класифікація говорів української мови можлива тільки на основі даних лінгвістичної географії, тобто матеріалів Діалектологічного атласа, залучення даних монографічних описів діалектів, даних історії краю, його населення, даних етнографії та ін.

Нерозробленість української лінгвістичної географії стала значною перешкодою для дослідників при класифікації говорів української мови. При сучасній класифікації говорів української мови враховуються діалектні ознаки в їх комплексі, в їх взаємозв'язках між собою і загальнонародною мовою (риси граматичної будови, фонетичної системи, лексичного складу говорів). Так, зважуються і загальноісторичні місцеві умови, соціально-економічні фактори, розвиток матеріальної культури та ін.

Нерозробленість багатьох проблем діалектології української мови не дає можливості, як зазначалось, з цілковитою певністю встановити класифікацію говорів української мови. Тим-то поки що можна прийняти лише попередню, так би мовити, робочу схему класифікації українських говорів, визначивши в основному, за К. Михальчуком, три групи діалектів: 1) північну, 2) південно-західну, 3) південно-східну. Ці діалектні групи поділяються до певної міри теж умовно на говіркові групи. Межі між цими діалектними групами являють собою пасма ізоглос, що тягнуться шириною на десятки кілометрів. Говірки тієї території, де проходять пасма ізоглос, що розмежовують діалектні групи української мови, умовно називаються перехідними. (Див. Додаток. Карта говорів української мови).

Зрозуміло, що визначення міжговіркових меж, а також і ознак діалектних груп та окремих говорів, через відсутність лінгвогеографічних даних має тільки орієнтовний характер.

ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ, ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ І ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ ДІАЛЕКТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

А. ПІВНІЧНІ ДІАЛЕКТИ

§ 13. Північна діалектна група та її склад

Північна діалектна група знаходиться, як це свідчить і її назва, на півночі України. Південну межу цієї діалектної групи можна визначити такою умовною лінією: Володимир-Волинський, на південь від Луцька — Здолбунове — Житомир — Фастів — Переяслав-Хмельницький — Пирятин — західніше Ромни — Конотоп і по р. Сейм. Ця умовна лінія являє собою різної ширини смугу ізоглос, що відокремлюють північні діалекти української мови від південно-західних і південно-східних.

Північна межа цих говорів являє собою широку смугу перехідних говірок до білоруської мови (з українською чи білоруською основою) у південних районах Брестської області Білоруської РСР, а далі приблизно державним кордоном Української РСР і Білоруської РСР, а на Лівобережжі трохи на південь від державного кордону з Білоруською РСР і Російською РФСР. На Лівобережжі біля державного кордону з Білоруською РСР тягнеться вузька смуга говірок білоруських у своїй основі. Західна межа північної діалектної групи раніше, до репатріації українського населення з Польської Народної Республіки, проходила в 50—80 *км* на захід від Західного Бугу, а тепер по р. Західний Буг — державному кордону з Польщею. Східна межа — в Сумській області УРСР і в південно-західних районах Курської області РРФСР.

На основі тих даних, що є в нашому розпорядженні, можна лише умовно поділити північні говори на окремі групи. А саме: 1) східнополіські — на Лівобережній Україні; 2) середньополіські — на Правобережній — приблизно до р. Го́ринь (у східних районах Ровенської області); 3) західнополіські — на захід від р. Горинь до Західного Бугу.

§ 14. Особливості фонетичної системи

Порівняно з іншими діалектними типами української мови — південно-східним і південно-західним — північні діалекти мають багато своїх особливостей, а найбільше — в фонетичній системі. Фонетичні особливості північного діалектного типу часто виявляють давніші риси української мови, що історично належать уже до минулого.

Найвиразніше специфічні риси північного діалектного типу виявляються у складі фонем різних північних говорів, у головніших відтінках цих фонем: позиційних або комбінаторних варіантах фонем.

Фонемами звуться певні звукові типи даної мови (чи її говорів), що визначають фонетичну (звукову) оболонку слів. Фонема визначає фонетичну оболонку слова в комплексі інших фонем, отже розрізняє в комплексі інших фонем значення одного слова від іншого.

Фонема реально виявляється в конкретних звуках, тобто в позиційних (комбінаторних) варіантах чи відтінках, які мають свої артикуляційні і акустичні відмінності. Ці відмінності залежать від особливостей вимови сусідніх звуків у мовному потоці, від характеру і місця складу в слові, наголосу і т. д. Наприклад: фонема *б* може бути в таких позиційних варіантах: *бик*, *ḃік*, *б'іс*, *гру*$\overset{п}{б}$*ка* та ін.

Крім фонем загальнонародної, літературної мови, можуть бути у мові певного народу й діалектні фонеми, територіальні відтінки (варіанти) фонем загальнонародної мови, які залежать від фонетичних особливостей діалектів (діалектних типів, груп).

Ці територіальні особливості фонем виявляються: 1) у відмінностях головних відтінків фонем; 2) у специфічно позиційних (комбінаторних) відтінках фонем, які обумовлюються як складом фонем даного говору (діалектної групи), так і сукупністю їх особливих позиційних відтінків, особливостями наголосу; 3) в чергуванні фонем та ін.

Вокалізм

Система голосних фонем північної діалектної групи характеризується: 1) більшою кількістю фонем порівняно з загальнонародною мовою; 2) фізіологічно-акустичною відмінністю деяких фонем загальнонародної мови (зокрема в ненаголошених складах); 3) залежністю чергування фонем від наголосу.

Склад фонем північного діалектного типу залежить головним чином від наявності в певних говорах **дифтóнгів** (**дифтонгóїдів**). Тому-то північні говори поділяють на **дифтонгічні** і **недифтонгічні**.

Дифтонгічні говірки мають такі фонеми: ***а, о, у, е, і (і^и), и (и^і),*** ***і͡е́ (і͡е), у͡о́ (у͡о)*** і різні варіанти лабіалізованих дифтонгів — ***у͡е̂ (у͡е), у͡и́ (у͡и), у͡ӧ (у͡ӧ), у͡е̂ (у͡е̂), у͡і (у͡і)*** та ін.

У недифтонгічних говірках маємо такі фонеми: ***а, о, у, е, и (и^і), і (і^и), ӱ.***

Можливе й таке явище, що у дифтонгічних говірках уже зникли, наприклад, дифтонги ***і͡е (і͡е́)***, а замість них виступає фонема ***і (е^і)***.

Для вокалізму північної діалектної групи н а г о л о ш е н і с т ь і н е н а г о л о ш е н і с т ь с к л а д і в грає п р и н ц и п і а л ь н о в і д м і н н у р о л ь, порівнюючи з іншими діалектними групами української мови, а також і з літературною мовою. А саме: від наголосу, як правило, залежить не позиційний відтінок фонеми, а чергування її з іншими фонемами.

Дифтонги Північна група діалектів української мови має в складі своїх фонем звуки особливої артикуляції, так звані д и ф т о н г и (д и ф т о н г о́ ї д и). Хоча ці дифтонги і є вимовою двох голосних звуків в одному складі, але це особливі фонеми, в яких один із елементів є основним, вершиною дифтонга, складотворним, а другий — побічним. Дифтонги північних говорів залежно від того, який з компонентів є вершиною (в наголошених складах — складотворним) — перший чи другий, поділяються на с п а д н і й в и с х і д н і.

У північних говорах зустрічаються такі в и с х і д н і дифтонги:

а) заднього ряду — ***у͡о́;***

б) середнього й передньо-середнього ряду — ***у͡е́, у͡и́;***

в) переднього ряду — ***у͡ӧ, у͡е̂, у͡і, і͡е́, и͡е́.***

С п а д н і дифтонги бувають такі:

а) заднього ряду — ***у́͡о;***

б) середнього й передньо-середнього ряду — ***у́͡е, у́͡и;***

в) переднього ряду — ***у͡ӧ, у͡е̂, у͡і, і͡е.***

Дифтонги в північних говорах, за незначними винятками, бувають тільки в наголошеній позиції. Отже, в фонетичній транскрипції складотворність дифтонга позначається знаком наголосу. Проте за аналогією дифтонги іноді можуть бути в ненаголошеній позиції. Але їх природа — спадність і висхідність — залишається.

Лабіалізовані дифтонги типу ***у͡о́ (у́͡о), у͡е́ (у́͡е), у͡ӧ (у͡ӧ), у͡е̂ (у͡е̂), у͡і (у͡і)*** виникли в наголошеній позиції на місці давнього звука ***ō*** в історично нових закритих складах, тобто в тих складах, що утворились внаслідок занепаду колишніх зредукованих ***ъ, ь.*** У кожній говірці чи говорі може зустрічатись, як правило, один якийсь тип дифтонга. Наприклад, в одній говірці — *ку͡о́н'*, в іншій — *ку́͡он'*, ще в іншій — *ку͡е̂н'*, в сусідній з нею — ***ку͡и́н'*** та ін.

Дифтонги — це занепадаючі фонеми в говорах української мови. Занепад дифтонгів, спрощення їх у монофтонги, тобто монофтонгізація їх, виявляється у послабленні або й остаточному зникненні нескладотворного (ненаголошеного) компонента. Спрощення лабіалізованих дифтонгів (висхідних і спадних) веде до виникнення таких монофтонгів, як: *у*, *е*, *и* (*и*), *і* (*і*). Наприклад: *вуол—вул*, *вуез — вез* (воза), *стуил — стил*, а *стуил — стул* та ін.

Виникнення північних дифтонгів, як уже зазначалось, пов'язане із занепадом давніх зредукованих *ъ*, *ь* у наступному складі; як гадають, спочатку звук *о* в цій позиції — історично новому закритому складі — подовжився. Звужена вимова довгого звука *о* визначилася як звук не цілком виразного утворення, який мав елементи артикуляції не тільки *у*, але й інших звуків середнього чи високого піднесення. Таким чином, виник звук, що тільки умовно називається дифтонгом. Отже: *волъ — вол(ъ) — во̄л — вуол* або залежно від різних ще не з'ясованих факторів — *вуел* в інших місцевостях: *вуил — вуіл* та ін.

Як правило, саме монофтонги, відмінні від *і*, тобто *у*, *ӱ*, *е*, *и* (*и*), *і* (*і*), часто зустрічаються по багатьох північних діалектах, а частково і в карпатських говорах. Дифтонги і монофтонги північних говорів мають дуже важливе значення для дослідження однієї з головніших особливостей фонетики української мови: переходу *о*, *е* в *і*.

Отже, у сучасних говорах північної діалектної групи фонема *о* у відкритому складі чергується з такими фонемами в закритому складі (в наголошеній позиції): *уо — двуор*, *стуол*, *домуоука*; *уе — вуез*, *тӱек*, *зуерка*, *руег*, *пуед*; *ӱи — вӱиз*, *стӱил*, *вӱил*; *ӱі — голӱіука*, *домӱіука*, *тӱік*, *вӱіз* та ін.

У тих говорах, де зникли дифтонги, фонема *о* відкритого складу чергується з фонемами *у*, *ӱ*, *е*, *и* (*и*), *і* (*і*). Причому в одній якійсь говірці, як правило, зустрічається один з цих монофтонгів.

Звук *е̄* (давній) в історично нових закритих складах дифтонгізувався залежно від того, який зредукований звук зник у наступному складі — *ъ* чи *ь*, тобто залежно і від того, перед яким приголосним (м'яким чи твердим) знаходився давній *е*. Якщо звук *е̄* знаходився перед складом із зредукованим *ъ*, то цей звук у наголошеній позиції перетворювався в різні дифтонги аналогічно до звука *о*. Наприклад: *прин'ӱос*, *прив'ӱоз*, *прив'ӱиз — прив'ӱез*, *прив'ӱіз*.

Коли ж звук *е̄* знаходився перед складом із зредукованим *ь*, то в наголошеній позиції він дифтонгізувався в *іе* (*іе*): *п'іеч*, *ш'іес'т'* та ін. У ненаголошеній позиції, зрозуміло, зберігся не-

змінним: *по́пел, печки́, о́сен'і* та ін. Але давній звук ***е*** після шиплячих ***(ж, ч, ш)*** та ***й*** перетворився в ***о***. Тому-то давній ***е*** в наголошеній позиції після шиплячих та ***й*** підпав тим же фонетичним змінам, що й звук ***о***. Наприклад: *жу͡онка, шу͡ости, пчу͡ол, на чу͡ом, дошчу͡оў, крайу͡оў* та ін.

Отже, давній звук ***е*** відкритого складу у північних говорах чергується з дифтонгами ***(у͡о, у͡е, у͡и, у͡і)*** та монофтонгами ***у, е,*** ***и***$(\overset{і}{и})$, ***і***$(\overset{и}{і})$ наголошених складів у позиції перед зниклим зредукованим ***ъ*** або в позиції після шиплячих ***(ж, ч, ш)*** та ***й***, а також у залежності від того, чи в давній мові наступний склад мав пізніше зниклі зредуковані ***ъ, ь***.

Особливості та умови чергування звука ***е*** та ***і*** (чи дифтонгів і монофтонгів) ще достатньо не досліджені. Л. А. Булаховський[1] зробив спостереження (яке ще потребує перевірки на матеріалах різних діалектних груп української мови), що зазначене вище чергування ***е*** та ***і*** (дифтонгів і монофтонгів) відбувається в певних умовах, а саме: 1) у формах минулого часу чолов. р. дієслів: *доп'у͡ок, прив'у͡оз, прин'у͡ос;* 2) у формах родового відмінка множини іменників жіночого роду колишніх ***а***-основ: *беру͡оз, беру͡ез;* 3) у формах родового відмінка множини іменників середнього роду колишніх ***о***-основ: *су͡ол.*

Давній звук ***е*** зберігається в наголошеній позиції, якщо наступний склад мав зредукований ***ъ***: *клен, заме́т, кле́пка, пудме́тка* та ін. Цією рисою північні діалекти спільні з фонетичною системою частини південно-східних діалектів.

У відкритому складі звук ***е*** чергується з дифтонгом ***і͡е*** закритого наголошеного складу, якщо в наступному складі був зредукований звук ***ь***: *йачм'і͡ен', п'і͡еч, к'іс'і͡ел'* та ін.

Але *сем'і, шест'і, к'ісел'а́* та ін.

Відповідно до давнього звука ***ѣ*** в наголошеній позиції у частині північних говорів виступає дифтонг ***і͡е́ (і͡е)***. Наприклад: *д'і͡ед, л'і͡е́с, с'і͡етка, с'н'і͡ег, л'і͡ето, с'і͡е́но, м'і͡е́ра;* на *вод'і͡е́, тоб'і͡е, соб'і͡е* та ін. Крім того, у частині північних говорів зустрічаються зникаючі дифтонги — $\widehat{і^{е}}$ чи $\widehat{^{е}і}$. Наприклад: *л'*$\widehat{і^{е}}$*то, с'*$\widehat{і^{е}}$*но, м'*$\widehat{і^{е}}$*ра* чи *л'*$\widehat{^{е}і}$*то, с'*$\widehat{^{е}і}$*но, м'*$\widehat{^{е}і}$*ра* та ін.

У ненаголошеній позиції зберігається звук ***е*** (з давнього ***ѣ***): *дедо́к, беда́, снеги́, леси́, мешо́к,* од *дете́й, меша́т', меси́т';* (ву͡он, вин, він) *бежи́т'*, (вона) *ви́бегла.* Попередні приголосні не пом'якшуються перед цим ***е***, як і перед ***е***, що походить з давніх ***е*** чи ***ь***.

---

[1] Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення. «Наукові записки Київського державного університету», т. V, в. 1—2, К., 1946, стор. 102—109.

Зрідка за аналогією дифтонг може бути і в ненаголошеній позиції, як наприклад: на *не́б'іе* (під впливом на *земл'іе*, на *гор'іе* та ін.).

Після зникнення дифтонга, відповідного давньому **ѣ** староруських говорів, його місце заступає монофтонг ***і*** (як і в загальнонародній українській мові): *д'ід*, *л'іс*, *с'н'іг*, *хот'іли*, на *вод'і*, на *соб'і* та ін. Поряд з цим після губних звуків та ***р*** у частині північних говорів (особливо західних), як і в багатьох південно-західних діалектах, виникає ***й***. Наприклад: *обйе́д*, *вйітер*, *вйіра*, *мйісец*, *пйіна*, у *хлевйі*, *рйічка* та ін.

Природа дифтонгів у північних говорах ще й досі гаразд не досліджена. Мав певну рацію К. Михальчук, коли писав про ці дифтонги: «при уповільненій вимові вони набувають різноманітних відтінків, то губного ж, то піднебінного, то гортанного характеру. Звідси — велика кількість спроб у різноманітному їх написанні»[1]. У сучасній системі вокалізму північної діалектної групи ці дифтонги є фонемами, уламками колишньої фонетичної системи цих говорів української мови. Це власне дифтонгоподібні звуки з вираженою тенденцією до монофтонгізації. Територія дифтонгів за останні сто років значно скоротилася: дифтонги засвідчені були в 60-х роках XIX ст. у теперішніх Бориспільському і Переяслав-Хмельницькому районах Київської області, а тепер вони записані, як правило, у селах Козелецького і Остерського районів Чернігівської області.

Залежність чергування голосних звуків від наголошеності чи ненаголошеності складу — характерна риса північного діалектного типу виступає як помітна північна підоснова фонетичної системи перехідних говірок. У зв'язку з зникненням рис північних говорів є цілий ряд говірок у південній їх смузі, що вже втратили основні риси фонетичної системи північної діалектної групи, а проте досить виразно у певних групах слів зберігають залежність голосних звуків від наголошеності чи ненаголошеності складів. У таких говірках можуть зустрічатись цілі ряди слів, в яких у наголошеному історично новому закритому складі, як і в загальнонародній і літературній мові, спостерігається звук ***і***, а в ненаголошеному закритому складі (відповідно до звука ***і*** загальнонародної і літературної мови) — звук ***о***. Наприклад: *міст — мостки́*, *к'істка — костки́*, *гвоздки́* та ін.

Залежність голосних звуків від наголосу — характерна риса північноукраїнського вокалізму — виявляється виразно в чергуванні звуків ***е — а*** в позиціях відповідно до ***а*** з давнього ***ę*** (ѧ). Це теж помітно зникаюча риса, виявляється вона в багатьох говорах тільки принагідно. У наголошеній позиції відповідно до давнього ***ę*** (ѧ) звук ***а***, як і в загальнонародній мові: *пйат'*, *дес'а́ток*; (вони)

[1] К. П. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины («Труды этнографическо-статистической экспедиции», т. VII, в. 2, стор. 484).

сид'áт' та ін. У ненаголошеній позиції звичайно маємо звук ***е**:* *пáмет', колóдез', зéрнетко* і *петú, пет'мá, дéвет'*; (вони) *хóдет', нóсет'*; *хóдечи, нóсечи* та ін.

Інші голосні фонеми північних говорів

Відповідно до фонеми ***и*** (в наголошеній позиції) загальнонародної української мови (як і південно-східних та південно-західних діалектів) у північних говорах виступають фонеми $\overset{i}{и}$ або $\overset{и}{і}$, які виникли внаслідок злиття двох давніх звуків ***ы*** та ***и*** (***і***). Ця загальноукраїнська риса виявляється в тому, що відповідно давнім звукам ***ы*** (*син, ти*) та ***и*** (*сúн'ій, тихо*) в загальнонародній мові — у сучасній літературній мові виступає звук ***и*** (передньо-середнього ряду високо-середнього піднесення). У північних говорах зустрічаються два звуки: $\overset{i}{и}$ (*с$\overset{i}{и}$н'ій, т$\overset{i}{и}$хо, м$\overset{i}{и}$, с$\overset{i}{и}$н*) — передньо-середнього ряду з високо обниженим піднесенням; $\overset{и}{і}$ (*с$\overset{и}{і}$н'ій, т$\overset{и}{і}$хо*) — передньо-середнього ряду, близький до високого піднесення. Особливо часто зустрічається звук $\overset{и}{і}$ ($\overset{i}{и}$) після ***г, к, х:*** *нóг$\overset{i}{и}$ (нóг$\overset{и}{і}$), рýк$\overset{i}{и}$ (рýк$\overset{и}{і}$), х$\overset{i}{и}$тра (х$\overset{и}{і}$тра)*; рідше — після шиплячих: *ж$\overset{i}{и}$вóт, ч$\overset{i}{и}$сто, ш$\overset{i}{и}$т'* та ін. На спробних картах до Атласа середньонаддніпрянських і північних говорів української мови в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР південна межа звука $\overset{i}{и}$ ($\overset{и}{і}$) після шиплячих визначається лінією Ніжин — Бориспіль — Київ — Макарів (на південь від Коростеня), тоді як південна межа звукосполучень *г$\overset{и}{і}$, к$\overset{и}{і}$, х$\overset{и}{і}$* — Прилуки — Васильків — Бердичів. Наприклад: *нóг'$\overset{и}{і}$ (нóг$\overset{i}{и}$), рýк'$\overset{и}{і}$ (рýк$\overset{i}{и}$), мýх'$\overset{и}{і}$ (мýх$\overset{i}{и}$)* та ін. (Див. карту ізоглос).

У частині північних говорів звуки $\overset{i}{и}$, $\overset{и}{і}$ перетворилися в звичайний для загальнонародної мови звук ***и***.

Крім того, в північних говорах (особливо в південній їх частині) є звук ***и*** ($\overset{i}{и}$) на місці давнього ***о*** (в нових закритих складах). Цей звук виник внаслідок монофтонгізації висхідного дифтонга ***$\widehat{уи}$***. Наприклад: *вил* (вола), *к$\overset{i}{и}$н'* (коня), *стил* (стола), *вин* (його).

Звук ***і*** (або близькі до нього відтінки, як-от $\overset{и}{і}$) в закритому складі відповідно до ***о*** відкритих складів, тобто на місці давнього $\bar{о}$ в історично нових закритих складах, у північних говорах не пом'якшує попередніх приголосних. Виник цей звук ***і*** в частині північних говорів внаслідок делабіалізації монофтонга ***ӱ*** (на місці давнього $\bar{о}$ в наголошених історично нових закритих складах). Отже: *тӱк — тік, вӱз — віз, нӱс — ніс*. Приголосні перед ***у*** (< $\bar{о}$), як правило, непом'якшені (іноді напівпом'якшені), такими ж вони

залишаються і перед *і*, що виникає з *ў*. Причому можливе й «вирівнювання» до непом'якшених приголосних, а саме півпом'якшені приголосні у цій позиції вимовляються твердо.

У північних говорах відсутнє плутання звуків ***е — и*** в ненаголошених позиціях. Між цими звуками у північних говорах значна, так би мовити, акустична відстань (у той час як у південно-східних і південно-західних говорах звуки ***е — и*** значно ближчі один до одного своїм звучанням, а в ненаголошених позиціях і зовсім збігаються). Отже, у північних говорах звуки ***е*** та ***и*** фонематично чітко розрізнюються і в ненаголошених позиціях. Наприклад: *він хóдит'*, *воні́ хóдет'*.

У частині північних говорів при збігу (на межі слів, а також і в середині слóва) голосних звуків, один з них випадає. Це пояснюється тим, що в цих говорах, як і в частині південно-східних, мало або й зовсім не розвинені протетичні звуки. Найчастіше відпадає початковий звук ***о*** (в говірках акаючих — ***а***), тоді як початкові ***у, і*** переходять після голосних у нескладові, отже, утворюють з попередніми голосними дифтонги. Наприклад: ***у****чи́тел'*, *до* ***ў****чи́тел'а*, ***І****вáн*, *до* ***Й****вáна* та ін.

Наводимо кілька прикладів випадання одного з голосних звуків при їх збігу на межі слів: *одно 'днóго*, *до 'чéй*, *до 'кнá*, *дверéй не 'дчини́ла*, *не 'ддайé*, *за 'днó* (за одно), *дочку 'ддáт' за йогó*, *не 'дв'ічáй*, *ану 'дки́н'*, *уже 'дкóли немá* та ін.

Це явище відпадання одного з голосних при їх збігу (а ф е р е з а) відоме говорам білоруської і деяким говорам російської мови. Так, наприклад, білоруські говори: *н'а 'дну*, *н'а 'ддам*, *па 'тцу*, *за 'дну*, *д'іц'áтка 'к сакал'áтка; н'а 'ддас'це;* російські говори: *ни 'ддайет'* (рязанські), *у 'днаво*, *н'а 'ддам*, *у 'стравóф* та ін.

К о н с о н а н т и з м

Приголосні фонеми в північних діалектах порівняно мало відрізняються від загальнонародної (отже, і від сучасної літературної мови). Відмінності місцевого характеру виявляються переважно в твердості приголосних звуків і асимілятивно-дисимілятивних явищах, пов'язаних з занепадом зредукованих.

Найбільш виразна риса для багатьох говорів цієї діалектної групи це твердість звука ***р*** (особливо на Правобережжі). Так, наприклад: *бý****р****а*, *зо****р****á*, *по****р****áдок*, ***р****асни́(й)*, *т****р****асти́*, *п****р****áжа*, *бу****р****óйу*, *зо****р****óйу*, *зó****р****ами; т****р****ох*, *чоти****р****óх; гово****р****ý*, *ку****р****ý*. Проте у говірках більш південних звук ***р*** може бути і м'який.

Твердістю звука ***р*** північні говори зближуються з певною частиною південно-західних, а також і з говорами білоруської мови.

Порівняно з загальнонародною мовою звук ***ц*** значно частіше диспалаталізується в північних говорах. К. Михальчук вважав, що звук ***ц*** зустрічається паралельно як твердий, так і м'який. За матеріалами, зібраними до Діалектологічного атласа української мови, твердий звук ***ц*** зустрічається переважно в більш північних

говорах, особливо ж у говірках, сусідніх з білоруською мовою. Більше поширена диспалаталізація цього звука в північних західних говорах, менше — на сході; найчастіше твердий звук ***ц*** зустрічається в суфіксах ***-ц-, -ец.*** Наприклад: ***жнец, зайец, хлопец, вулица, зовица, танцоват'; хлопца, серца, праци*** та ін.

Цією рисою північні говори спільні з частиною південно-західних говорів (особливо ж подільських і наддністрянських).

Приголосний звук ***л*** у багатьох північних говорах, як і в частині південно-західних, а зрідка і в південно-східних має трохи вищий власний тон, тобто середню (напівм'яку) вимову перед нелабіалізованими голосними переднього (чи передньо-середнього) ряду — ***е, и,*** а також у частині говорів і перед сонорними приголосними (так зване «альвеолярне» ***л***). Наприклад: *булú, булá, було, зелени(й), глибоко, укладай; пужално, мелник, спилка, настилник* та ін.

Дзвінка вимова приголосних у значній частині північних говорів зберігається, як правило, в позиції перед глухими приголосними та в кінці слів: *дубкá, рибка, казка, сторож, колодез'* та ін. Ця риса виразно виявлена в південно-східних говорах. Отже, північні говори з південно-східними цю рису мають здебільшого як спільну ізоглосу.

Вставний звук ***л*** (епентетичний) після губних приголосних, як і в загальнонародній мові: а) у 1-й особі одн. (у всіх східнослов'янських і південнослов'янських мовах): ***йа робл'у, спл'у, ломл'у*** та ін.; б) у 3-й особі множини: ***вони спл'ат', скрипл'ат'*** та ін. Тільки перед голосним звуком у ненаголошеній позиції (перед закінченням ***-ет'***), як правило, відсутнє епентетичне ***л:*** (вони) *купет', ловет', ломет', губет'* та ін.

Приголосні звуки (крім г у б н и х та ***р***) у позиції після голосних перед колишніми ***ьj*** + голосний звук ***(е, у, а)*** в частині північних говорів подовжуються, як і в південно-східних говорах та в сучасній літературній мові. Приголосні шиплячі подовжуються порівняно рідше в північних говорах. Отже, ***жит'т'е(а), гол'л'е, нас'ieн'н'е(а), зал'iес'с'е (зал'iс'с'а); збуож'ж'е(а), клоч'ч'е(а)*** та ін. або ***жит'е(а), гол'е(а), нас'ieн'е(а), зал'iс'е(а), збож'е, зб'iж'е(а), клоч'е(а)*** та ін.

Подовження приголосних, тобто утворення д о в г и х в а р і а н т і в п р и г о л о с н и х ф о н е м ***л, н, д, т, з, с, ж, ш, ч*** виникло історично внаслідок повної прогресивної асиміляції давнього ***j*** до попередніх приголосних у колишніх звукосполученнях *льj, ньj, дьj, тьj, зьj, сьj, жьj, шьj, чьj* у позиції між голосними після зникнення глухих (у даному разі ***ь***). Наприклад: *житиє* тобто *житьjе → жит'jе → жит'т'е* (чи *жит'т'а*); *льjу → л'jу — л'л'у* та ін.

Цей позиційний варіант приголосних фонем характерний для більшості північних говорів, усіх південно-східних і деякої частини

південно-західних, в останніх довгий варіант фонем у зазначеній позиції здебільшого зник.

§ 15. Морфологічні риси

Морфологічні риси граматичної будови північних говорів порівняно з їх фонетичною системою мають теж свої місцеві відмінності. Частина цих відмінностей до певної міри поширена і в південно-східних говорах, а частково і в південно-західних.

Іменник

По багатьох північних говорах зберігається давнє закінчення іменників середн. роду типу: *гол'л'é*, *нас'ін'н'е*, *жит'т'é* та ін.

Закінчення *-е* характерне (хоча й більш-менш спорадичне по говорах) і для іменників чол. роду з суфіксом *-ан-*: *громад'áне*, *мешчáне*, *сел'áне*, *цигáне* та ін. Часто це закінчення зустрічається як паралельне до звичайного *-и*.

Іменники II відміни чол. і середн. роду в дав. відмінку одн. мають давнє закінчення *о(јо)*-основ *-у*. Наприклад: *брáту*, *бáт'ку*, *кон'ý*, *кráйу*, *дýбу*, *л'iесу*, *гáйу* та ін. Це закінчення переважає в більшості північних говорів, за винятком говорів на заході північної діалектної групи, в яких поширене закінчення *-ови*, *-еви*. Говори білоруської мови, як зазначає Є. Ф. Карський[1], мають тільки закінчення *-у*, за винятком говорів на південному заході (тепер Гродненська область). Так само і в російських говорах спостерігаються тільки закінчення *-у*.

Здебільшого послідовно розрізнюються закінчення (незалежно від наголосу) іменників чол., жін. і середн. роду з твердою і м'якою основою та основами на *ж*, *ч*, *ш* в орудн. відмінку одн.: для твердої основи *-ом*, *-ойу* і для м'якої та основ на *ж*, *ч*, *ш* *-ем*, *-ейу*: *брáтом*, *сестрóйу*, *дýбом*, *волóм*; *землéйу*, *пóлем*, *стóрожем*, *гáйем*, *ткачéм* та ін. Проте в говорах, ближчих до білоруської мови, а також у західнополіських, ця риса порівняно менш виявлена, отже може бути: *кон'óм*, *пóл'ом*, *гáйом* та ін.

Давнє закінчення *-ѣ* (*-iе*) місцевого відмінку однини твердих груп колишньої *а*-основи перенесене і на закінчення іменників колишньої *йа*-основи: *земл'iе* та ін. Це ж стосується і місцевого відмінка одн. іменників колишн. *јо*-основи: *на кон'iе* та ін.

Коли ж наголос не падає на закінчення, то в частині північних говорів виступає при перенесенні наголосу закінчення *-е*: *на вýлице*, *на сóнце* та ін.

Прикметник (займенник)

Закінчення прикметників у наз. відмінку одн., як правило, має скорочену форму для чол. роду, без кінцевого *й* (*і*), наприклад: *говарк'і хлóпец*, *розýмни д'iед* (дід), *маладú*, *л'iетн'і ден'* та ін. Ця риса поволі зникає по багатьох говірках.

Скорочена або стягнена форма закінчення прикметників наз.

[1] Е. Ф. Карский, Белорусы, т. II, в. 2, Варшава, 1911, стор. 222.

відмінка одн. виникла внаслідок так званого с т я г н е н н я голосних звуків в один, коли між ними послабився і зник приголосний звук (*й, в, г*). Давні закінчення ***-ыи (-uji)*** чи ***-ии (-iji)*** після послаблення і зникнення ***й*** (***j***) стяглися в один звук ***и*** або ***і***. Ця особливість характерна і для білоруської та польської мов. Тоді як прикметники жін. і середн. роду в наз. відмінку одн. в багатьох північних говорах мають нестягнене закінчення: *до́ўгейе, до́ўгайа, молоде́йе, молода́йа*. Ця риса характерна і для говорів білоруської мови. Подібні ж повні форми закінчень мають у наз. відмінку одн. і займенники: ***то́йе***, ***це́йе***, *отаке́йе*, ***те́йе***, *на́шийе*; ***та́йа***, ***ц'а́йа***, *на́шайа* та ін.

Повні (нестягнені) закінчення мають прикметники і займенники (прикметникового типу) і в знахідн. відмінку одн.: ***ту́йу***, ***те́йе***, *молоду́йу*, *малу́йу* та ін.

Поряд з повними закінченнями як паралельні в окремих говірках (і говорах) вживані й стягнені закінчення (як у загальнонародній мові).

У наз. відмінку множ. прикметники і займенники (прикметникового типу) мають або давніші форми (нестягнені), або короткі з закінченням ***-и***: *до́брийе — до́бри*, *мали́йе — мали́*, *на́шийе — на́ши*, *ти́йе — ти*.

Стягнене закінчення розвинулося з давнього *-ѣи (-uji)* —-$\overset{і}{и}$ чи -$\overset{и}{і}$, а потім *-і*. У південно-східних говорах виникло закінчення *-і*, як і в південно-західних, а в значній частині північних -$\overset{і}{и}$ ($\overset{и}{и}$, $\overset{и}{і}$).

Однак у говорах, ближчих до південно-західних і південносхідних, поширене і все більш поширюється стягнене закінчення *-і* (як і в загальнонародній, літературній мові).

Займенник *сей*, *с'а́йа*, *се́йе*, відомий у більшості південно-західних говорів (як правило, в скороченій формі), а іноді і в загальнонародній мові, досить поширений у північних говорах.

Дієслово Інфінітив дієслів після голосного основи має суфікс *-т'* у багатьох північних говорах. Наприклад: *води́т'*, *ходи́т'*, *роби́т'* та ін. Ця риса характерна і для багатьох південно-східних говорів. Після основ на приголосний звук інфінітив має суфікс — $\overset{и}{ті}$ або $\overset{і}{ти}$: *берегт'$\overset{и}{і}$ — берег$\overset{і}{ти}$*, *нест'$\overset{и}{і}$ — нес$\overset{і}{ти}$* і т. д.

Дієслівні форми 1-ї ос. однини тепер. часу, за незначними винятками на південному сході цієї діалектної групи, зберігають давнє чергування приголосних *д — дж*, *з — ж*, *т — ч*, *с — ш* та інші: *води́т' — воджу́*, *вози́т' — вожу́*, *крути́т' — кручу́*, *носи́т' — ношу́* і т. д.

§ 16. Особливості лексичного складу

Лексика говорів української мови дуже різноманітна. Діалекти можуть відрізнятися від загальнонародної мови окремими елемен-

тами свого словникового складу. Розходження може бути і більш значним, коли різниця між лексикою діалекту і загальнонародною мовою виявляється не тільки взагалі в лексичному складі, але і в окремих елементах основного словникового фонду. Отже діалект на відміну від загальнонародної мови має свою лексичну систему. Хоча треба зауважити, що лексика кожного говору незалежно від того, наскільки вона відрізняється від загальнонародної мови, становить собою певну систему. Специфічне, місцеве, так би мовити, в лексичному складі певного говору (діалекту) чи ширше — групи говорів — з погляду походження складається: 1) з загальнослов'янського лексичного фонду: сло́ва, що не увійшли до загальнонародної мови, але є в інших слов'янських мовах (чи їх діалектах); 2) східнослов'янського спільного джерела: сло́ва, що їх немає в загальнонародній мові, але є вони в інших східно-слов'янських мовах (чи їх діалектах); 3) можливі сло́ва й суто місцевого походження (особливо ж це стосується змін та відтінків значення слів). До лексичного складу говорів належать і різні запозичені слова, переважно давніші, що їх немає або вони вже зникли в інших говорах, запозичення з територіально близьких мов тощо.

Місцеві відмінності в лексичному складі говорів становлять:

1) Обласні слова до певної міри типові для даного діалекту, що їх немає в загальнонародній (літературній) мові. Ці слова часто поширені і в інших сусідніх діалектах, а іноді і в інших споріднених мовах та їх діалектах. Це різні назви предметів матеріальної культури, місцевого побуту, сільськогосподарського знаряддя, ремесла та ін. Наприклад: *каби́ця* — літня піч на дворі (степові говори), *бербени́ця* — бочонок на молоко чи на сир (у частині південно-західних говорів), *дара́к*— гребінь розчісувати вовну (степові говори), *ля́до* — високе місце в лісі, де росте сосна (північні говори).

Іноді обласні слова відмінні своїм значенням (семантикою) від слів загальнонародної мови. Наприклад: *гу́би* «гриби» (північні говори), *гости́нець* «шлях» (у частині південно-західних говорів), *пу́чка* «палець» (східнополіські говори) та ін.

2) Слова, що означають поняття (реалії), які є і в літературній мові. Як, наприклад: *де́дя* «батько» (гуцульські говори), *това́р* «скотина» (в частині південно-західних говорів), *вагани́* «ночви» (степові говори), *гомоні́ть* «говорити» (у деяких лівобережних південно-східних говорах). Ці слова створюють своєрідну синонімію в межах мови даного народу.

3) Говіркові варіанти загальнонародних слів, що відмінні своєю будовою (префікси, суфікси, закінчення). Наприклад: *замалий*, *барві́нець* (південно-західні говори) та ін.

Давно вже спостережено, що слова незрівняно більш мінливі, аніж інші діалектні риси. Виникають слова в говорах і зникають у зв'язку з зміною відповідних об'єктів матеріальної культури,

побуту, установ і взагалі життя людей[1]. Отже, зміни в словниковому складі говірок обумовлюються тими ж змінами, що і взагалі в лексиці певної мови, тобто у зв'язку з змінами: 1) соціального ладу, 2) розвитком техніки, 3) культури та ін.

Зміни в словниковому складі діалектів порівняно з загальнонародною мовою відбуваються здебільшого шляхом збагачення діалектів словами з загальнонародної мови (і літературної), з сусідніх діалектів або з інших мов (часто сусідніх, особливо це стосується говорів на пограниччях мовної території).

Поряд з порівняно рухливими елементами в словниковому складі говорів є досить стійке коло слів, які зберігаються дуже довго, протягом віків, часом набувають інших фонетичних рис, інколи — навіть змінюють будову, але все ж залишаються виразною діалектною ознакою. Особливо ж зберігаються давні слова на означення назв будов, їх частин, знарядь виробництва (зокрема сільськогосподарських), назви місцевих звірів, птахів, явищ природи та ін.[2] Саме за цими вузько місцевими словами часом можна точно визначати пасма ізоглос певного діалекту разом з його іншими рисами.

Вивчення лексичного складу за сучасного стану діалектології української мови дуже гальмується відсутністю обласних словників, історичного й етимологічного словника української мови. Ми не маємо певних даних про поширення того або іншого слова, про його семантичні відмінності в різних місцевостях та ін.

От чому при визначенні особливостей лексики говорів ми наводитимемо тільки деякі з характерних о б л а с н и х с л і в, тобто слів, що мають поширення в частині території даної мови і, як правило, не ввійшли до літературної мови.

Кожна діалектна група має свій специфічний лексичний комплекс, характерний для всієї групи в цілому або для окремих її діалектів.

Північна діалектна група, незважаючи на деяку відмінність лексики східнополіських говорів від середньо- і західнополіських, має свій комплекс обласних слів. Найвиразніше виступають обласні слова для позначення різних предметів матеріальної культури (будівлі, знаряддя праці, одіж та ін.), місцевих промислів, взагалі різних господарчих предметів, сільськогосподарської термінології, що мала значну місцеву диференціацію, назви різних побутових речей, родинні назви та ін. Багато з обласних (локальних) слів уже відходять чи відійшли до пасивного словника переважно старшого покоління.

Для прикладу наведемо обласні слова, поширені по багатьох північних говорах. До соціалістичної перебудови села досить відоме на півночі було слово *сябро́* (с'абро́) «товариш по роботі»,

[1] K. N i t s c h, Mowa ludu polskiego, Краків, 1911, стор. 108.
[2] Пор. K. D e j n a, Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe, Тернопіль, 1938, стор. 38.

«супрягач»; *сябровáть* — спрягатися кіньми чи волами, тобто разом робити; *сябрúнний* «артільний», належний до спільного користування. Записане це слово і на Красноградщині, в південно-західних районах Харківської області. Тепер це слово, як правило, увійшло до пасивного словника.

В окремих східнополіських і середньополіських говорах записане *оратáй (ратáй)* «орач». Поширене й слово *скорóдить* «волочити», відоме в інших говорах української мови, а також і в південноросійських. Поряд з цим — *волочúть* місцями має значення взагалі «волочити», тоді як *скорóдить* — волочити ріллю (після оранки) або посіви (напр., весною жито чи пшеницю); *волочúть* відоме і по південноросійських говорах (особливо рязанських).

Дерев'яний брус, на який кладуть стелю, зветься *трям, трам* (тр'ам) «сволок»; *óбрус* «скатерть»; *пікнá діжка* «діжа», що вживається при місінні хліба; *орéля* (орéл'а) «гойдалка»; *лýста* скибка хліба.

Є чимало обласних назв рослин, особливо тих, що мають сільськогосподарське значення: *сон* «соняшник», *кияхú* (к'ійах'í) «кукурудза»; *хвóйа* «сосна», звідси — *хвóйник* — сосновий ліс, взагалі ліс шпилькових дерев. Гриби називаються *гýби*; це слово поширене і по багатьох південно-західних говорах.

Є в цих говорах і специфічно обласні слова родинних назв (терміни споріднення): *св'есть* «свояченица», сестра жінки.

Колись чоловіки носили з вовни збиту шляпу — *шоломóк, яломóк* (йаломóк), хоча тепер це слово зовсім відійшло у пасивний словник.

Повідь, особливо після дощу, зветься в частині північних говорів *лея* (лéйа).

Відоме по багатьох північних, як і південно-західних говорах, *пацю́к* (пац'ýк) «підсвинок», «кабанчик»; свиняче рило зветься *лич*.

Північна діалектна група, проте, більш характерна не стільки загальними обласними словами для всіх говірок цієї групи, як більш вузькими, місцевими словами.

Топонімічні назви в північних говорах — *рýдні, гýти* й *бýрти* — свідчать про те, що на значній території Полісся колись було поширене металодобування (р у д н і), виробництво скла (г у т и) та селітри (б у р т и). Ці слова відомі були колись по багатьох говорах української мови, а пізніше зовсім вийшли з ужитку і залишилися в топоніміці (особливо в східнополіських говорах).

§ 17. Східнополіські говори

1. С х і д н о п о л і с ь к і говори займають територію північного сходу України — Л і в о б е р е ж н е П о л і с с я, тобто Ч е р н і г і в с ь к у область, північну частину лівобережних районів К и ї в с ь к о ї і північну частину С у м с ь к о ї області. Ці говори знаходяться на північ від умовної лінії П е р е я с л а в - Х м е л ь н и ц ь к и й — П и р я т и н — західніше Р о м е н — К о н о т о п — р. С е й м.

Окремими говірковими масивами знаходяться вони і в південно-західних районах К у р с ь к о ї о б л а с т і, де говірки перехідного типу від північних до південно-східних на північній основі.

Окремі риси північних говорів (особливо лексичні) поширені далеко на південь серед лівобережних південно-східних говорів.

Східнополіські говори на півночі мають смугу перехідних говірок до білоруської мови з українською або білоруською основою[1]. На північному сході тягнеться смуга перехідних говірок до російської і білоруської мов. Проте на сході — в районах пізнішого заселення — говірки української мови (в даному разі східнополіські), як правило, мають до певної міри виразну межу від говірок російської мови (Курська область РРФСР).

2. Фонетична система східнополіських говорів має найбільш типові риси північного діалектного типу. Ці говори зберігають виразні дифтонги та монофтонги відповідно до давніх $\bar{о}$, $\bar{е}$ в історично нових закритих складах (наголошених) і давнього ѣ в наголошеній позиції.

Найбільш поширені по окремих східнополіських говорах дифтонги типу ***у͡о́***, ***ў͡о***, ***ў͡е***, ***ў͡и̂***, ***ў͡і*** (щоправда, тепер виразно зникаючі) та монофтонги ***у***, ***ӱ***, ***и***, ***$\overset{і}{и}$***, ***$\overset{и}{і}$***, рідше ***е***. Отже: ***ву͡о́л***, ***ку͡о́н'***, ***сту͡о́л***, ***вў͡ил***, ***вў͡іл*** (висхідні та спадні дифтонги); ***вул***, ***вил***, ***кун'***, ***кин'***, ***кен'***, ***кін'***; *жу͡о́нка*, *жў͡и̂нка*, *жў͡енка*, *жў͡інка*, *жунка*, ***жинка***, *шчу͡о́тка*, *шчў͡и̂тка*, *шчў͡етка*, *шчў͡ітка*, *шчу́тка*, *шче́тка*, ***шчи́тка*** та ін.

У зв'язку з тим, що в частині північних говорів спостерігається спорадична лабіалізація звука ***е*** в наголошеній позиції перед складом з твердим приголосним незалежно від того, після яких приголосних він знаходиться (як у білоруській і російській мовах), цей звук дифтонгізувався так само, як і звук ***о***; наприклад, ***сў͡ол***, *берў͡оз*.

Відповідно до звука $\bar{е}$ в нових закритих складах перед колишнім зредукованим ь і до звука ѣ в наголошеній позиції поширений дифтонг ***і͡е*** або монофтонг ***і***. Цей дифтонг, як правило, с п а д н и й. У ненаголошеній же позиції зберігається звук ***е***: *п'і͡еч — печ'і*, *м'і͡ех — мешка́*, *в'і͡етер — ветри́* та ін.

Звук ***о*** в ненаголошеній позиції переходить в ***а*** послідовно або спорадично на території між Дніпром і Десною. Наприклад: ***вада́***, ***старо́жа***, ***байі́це***, ***таб'і͡е***, ***гаро́д***, ***аго́н'*** (***ваго́н'***, ***йаго́н'***), ***галасни́***, ***скаварада́***, ***до́лата***, ***пако́там*** та ін. Акання зустрічається і в говорах на лівобережжі Десни, особливо на південь від Чернігова (в Олишівському, Козелецькому районах), а спорадично і в багатьох інших говірках (в окремих словах).

[1] Ф. Т. Ж и л к о, Перехідні говірки від українських до білоруських у північно-західних районах Чернігівської області, Діалектологічний бюлетень, в. IV, К., 1953.

Проте слід мати на увазі, що й на правобережжі Десни в багатьох акаючих говорах немає переходу ***о*** в ***а*** або він зустрічається лише зрідка. В акаючих говірках здебільшого немає переходу ***о*** в ***а*** в кінці слів. Можливо певний вплив на вимову в цих говірках має і семантика закінчень. Так, наприклад, помітне розрізнення: *ті́х**а*** (річка), *ті́х**о**; дале́к**а*** (дорога), *дале́к**о**; йаблук**о** — йаблук**а**; тел'ātк**о** — тел'áтк**а*** та ін.

Найбільш виразно з усіх північних говорів у східнополіських говірках вимовляється звук ***е***, який не змішується з звуком ***и***: *зéл**е**н'*, *с**е**ло́*, *в**е**се́ли*, *з**е**рно́*, *сп**е**р**е**се́рд'а*, *ле́б**е**д'*, *ле́ж**е**н'* та ін.

У північній смузі східнополіських говорів під наголосом на місці колишнього дифтонга ***і͡е́*** ***(і͡е)*** виник звук середній між ***е*** та ***і***. Наприклад: *в'*$\overset{e}{\text{і}}$*тер* (*в'**е**тер*), *д'*$\overset{\text{і}}{\text{і}}$*д* (*д'ед*), *л'*$\overset{e}{\text{і}}$*с* (*л'ес*), *с'*$\overset{\text{і}}{\text{і}}$*но* (*с'*$\overset{e'}{e}$*но*), *тоб'*$\overset{\text{і}'}{\text{і}}$ (*тоб'*$\overset{\text{і}'}{e}$) та ін.

У переважній частині східнополіських говорів відповідно до ***а*** з давнього ***ę*** (ѧ) в ненаголошеній позиції виступає звук ***е***, особливо в закінченні дієслів 3-ї ос. множ. тепер. часу II дієвідміни. Наприклад: *колóд**е**з'*, *пáм**е**т'*, *м'і͡ес'**е**ц'*, *чéл'**е**д'; гамóн**е**т'*, *л'ýб**е**т'*, *хóд**е**т'* та ін. У південній частині східнополіських говорів спостерігаються паралельні явища — ***а*** або ***е***[1]: *пáмйат' — пáм**е**т'*, *м'і͡ес**е**ц — м'і͡ес'**а**ц*, *хóд**е**т' — хóд'**а**т'*, *л'ýб**е**т' — л'ýбл'**а**т'* та ін.

По окремих групах північної частини східнополіських говорів є сліди давньої м'якості г у б н и х з в у к і в та ***ч***. Це виявляється в тому, що вони в позиції перед давнім ***е*** півпом'якшені. Наприклад: *б̇ерóзка*, *падп̇éрти*, *удав̇éц*, *св̇*$\overset{\text{і}}{e}$*т* та ін. Звук ***ч*** півпом'якшений у кінці слова і в позиції перед приголосними, а також перед давніми ***і***, ***е***. Наприклад: *ноч̇*, *пі͡еч̇*, *п̇і͡еч̇ка*, *круч̇ейу*, *крýч̇і* та ін.

Звук ***ц*** у більшості говірок дуже часто твердий або півпом'якшений відповідно до пом'якшення цього звука в літературній мові. Наприклад: *отé**ц*** (*оте**ц̇***), *м'і͡есе**ц*** (*-**ц̇***), *пти́**ц**а* (*-**ц̇**а*), ***ц**а**ц**ки́* (***ц̇**а**ц̇**ки́*), *ай**ц**á* (*-**ц̇**á*), *см'і͡е**цц**а* (*-**ц̇ц̇**а*) та ін.

Так само звук ***р*** відповідно до пом'якшення цього звука в літературній мові по говорах північної частини східнополіської групи твердий або півпом'якшений. Наприклад: ***р**аби́* (рябий), ***р**áсна* (рясно), ***р**акá* (ріка), *по**р**áдок*, *г**р**аз'* та ін.

3. Граматична будова східнополіських говорів має порівняно мало відмінностей від загальнонародної (і літературної) мови.

---

[1] Див. Г. П. Іжакевич, Про особливості говірок Броварського району, Київської області, Діалектологічний бюлетень, в. II, К., 1950, В. М. Брахнов, Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області (там же, в. III, 1951).

Цих відмінностей більше на півночі, де є риси спільні з говорами білоруської мови [1],— менше на півдні.

У північній частині цих говорів дав. і місц. відмінки однини іменників I відміни іноді можуть мати закінчення *-іе* (*-іе̂*): *земл'іе*, на *вод'іе̂* та ін.

У дав. відмінку одн. іменники чол. роду мають закінчення тільки ***-у***. Це ж закінчення можливе і в місц. відмінку. Наприклад: *бáт'ку*, *брáту*, *кон'ý*, *крáйу*, *дýбу;* на *бáт'ку*, на *брáту*, на *кон'ý* та ін.

У північній і східній частині східнополіських говорів в орудн. відмінку одн. I відміни поряд із закінченням ***-ойу***, ***-ейу*** зустрічається як паралельне (місцями переважаюче) закінчення ***-ой*** (*-ай*). Наприклад: *ногóй*, *рукóй*, *земл'óй*, *крин'іцай* та ін. Це закінчення зустрічається в південних говорах російської мови і цілком переважає в її північних говорах [2].

Більшість іменників II відміни в північній частині говорів мають у називн. відмінку множини паралельні закінчення ***-а*** — ***-и***: *вечорá* — *вечорú*, *голосá* — *голосú*, *холодá* — *холодú* та ін.

Іменники з суфіксом ***-ан-*** здебільшого в північно-західній групі східнополіських говорів мають закінчення ***-е***, в інших говірках можливі паралельні закінчення — ***-е***, ***-и***: *грамад'áне*, *сел'áне*, *м'ешчáне* чи *громад'áни*, *сел'áни*, *м'ешчáни* та ін.

Називний відмінок прикметників чол. роду одн. має стягнене закінчення, хоч можливе й повне (під впливом літературної мови). Наприклад: *весéли*, *здорóви*, *молодú* (хлóпец). Тоді як прикметники жін. роду, а спорадично й середн. одн. мають повне закінчення. Наприклад: *дóбрайа*, *гомонлúвайа*, *висóкайа* (жýнка); *молодóйе*, *зеленóйе* (дéрево).

У множині повне закінчення прикметників спостерігаємо переважно в південно-західній частині східнополіської групи говорів, хоча зрідка воно може бути і в інших з цих говорів. Наприклад: *дóбрийе*, *далéкийе*, *молодúйе* (л'ýде) та ін.

Інфінітив після голосного основи має тільки суфікс ***-т'***: *возúт'*, *косúт'*, *робúт'*, *ходúт'* та ін.

У східній частині східнополіської групи говорів 3-я особа одн. II дієвідміни, якщо наголос падає на основу дієслова, має в закінченні ***е***. Наприклад: він *хóде*, *рóбе*, *нóсе*, *прóсе* та ін. Цією рисою східнополіські говори споріднені з більшістю південно-східних і з частиною південно-західних говорів (буковинські, покутські та ін.), а також із частиною говорів білоруської мови [3].

---

[1] Е. Ф. Карский, Белорусы, т. II, в. 2, Варшава, стор. 220—221.

[2] С. П. Обнорский, Именное склонение в современном русском языке, в. I, Л., 1927, стор. 276—277.

[3] П. А. Расторгуев, Северско-белорусский говор, Л., 1927, стор. 113—114.

Майбутній час недоконаних дієслів, як правило, має тільки одну складену форму, утворену з допоміжного дієслова *бути* в теперішньому часі та інфінітива відповідного дієслова: йа *буду брат', носúт', возúт', бит', гребтú, плестú, везтú, скребтú* та ін. Хоча в західних говорах цієї групи може зустрітися і синтетична (складна) форма: йа *брáтиму, читáтиму, писáтиму* та ін.

4. Порівняно з загальнонародною мовою досить часто немає перенесення наголосу з закінчення на основу займенників у формах родов.—знахідн. відмінків одн., коли перед цими займенниками є прийменники. Наприклад: *менé — до менé, тебé — до тебé, у йеúí (йійí), тогó — до тогó* та ін.

У північно-східній частині східнополіської групи говорів наголос іноді може зберігатися, як і в російській мові, на основі іменників жін. роду у всіх відмінках множини. Наприклад: *хáта — хáти, хáтам, хáтами, хáтах* та ін.

5. Лексичний склад східнополіської групи говорів має багато місцевих особливостей. Досить багато з обласних слів східнополіських говорів поширено в говорах білоруської мови і російської (південна діалектна група). Разом з тим обласні східнополіські слова широко відомі в південно-східних говорах, зокрема на Лівобережжі (особливо на Полтавщині), а також і в слобожанських говорах.

Наведемо для прикладу ряд східнополіських обласних слів: *верéйка* — корзина з двома вушками; *вúлка, вилóшник* «рогач»; *вúпуст* — місце біля села, де пасуть худобу; *одгáл* «зупинка», «відпочинок», «перерва» (Борзенщина); *ворúна* «лата»; *вор'я* (вор$\overset{\smile}{и}$á), *ворйó* — тин з жердини; поширене слово в південно-західних говорах — в о р и́ н'е; *гомонíть* (гомон'ít') «говорити», відоме в південно-східних говорах, зокрема полтавських, київських, зайшло і до літературної мови (Л. Глібов, Я. Щоголев); *гýби* «гриби», вживане і в інших північних говорах; це слово поширене і в білоруській мові; у східнополіських говорах відоме й паралельно зустрічається в частині говірок *грибú*. У зв'язку з тим, що гриби на Поліссі стали важливим предметом господарства (їх збирають, солять, сушать, заготовляють), поширені різні назви їх; так, наприклад, у Любецькому районі, Чернігівської області, розрізняють такі гриби: *абáбк$\overset{i}{и}$, сиройéжк$\overset{i}{и}$, паддýбов'ік$\overset{i}{и}$, падас'інов'ік$\overset{i}{и}$, апéн'к$\overset{i}{и}$, вóўн'анк$\overset{i}{и}$, храшч$\overset{i}{и}$, л'$\widehat{іе}$с'ічк$\overset{i}{и}$, св'інáрк$\overset{i}{и}$, караўк$\overset{i'}{и}$, масл'ук$\overset{i'}{и}$* (або *масл'éн'н'ік$\overset{i}{и}$*), *валуйí, радбý-к$\overset{i}{и}$, печурíц$\overset{i}{и}$, махов'ік$\overset{i}{и}$, з'ел'óнк$\overset{i}{и}$, рыжк$\overset{i'}{и}$, пýдвишн'і, вос'елк$\overset{i'}{и}$, чекýл$\overset{i}{и}$, с'ін'ýшк$\overset{i}{и}$, вужáчки, гаварýшк$\overset{i}{и}$* та ін.

Джерело в частині східнополіських говірок зветься *живéць*; журавель тягати воду — *звод* (зв$\widehat{уо}$д); у частині говірок відомі

слова: *ириця* — птах, що повернувся з вирію (з теплого краю); *кадýк* «чорт»; *кукибний* «старанний»; *кукúбник* «дбайливий», *кукóбит'* «дбати»; *кукóбиться* «гніздиться», «влаштовуватись»; *лíсавиця* (л'їесавица) «драбина»; *лóдя* (лóд'а) — водяний млин; *лодя́к* — млин на човнах; поширене і в південно-східних говорах; *майдáн* — місце, де гонять смолу, смоляний завод; звідси *майдáнний; мигýша, мигýнка, мелáнка* «блискавка»; *нáвидіть* — любити, зустрічається і в слобожанських говорах, у частині південно-західних говорів (пор. у О. Федьковича та ін.); *настýльник* «скатертина», *обрóсть* «пагінці», відоме й в південно-східних говорах; *óжог, óжіль, óжуг* — палка мішати жар, дрова, солому у печі; *пéрста* «перса» (жіноча грудь); *перст* — грудка землі, земля (Борзенщина); *порт* — нитка з льону, конопель у вовняній тканині, грубі нитки; *портнúна* «полотно» з льону, конопель (у закарпатських говорах портóк «скатертина»); *портки́* — штани з полотна (льняного чи конопляного), пор. південно-західне портéнці (поркéнці); портки́ — штани в говорах російської мови, портя́нки — онучі; *пуля́* «курча»; крім того — *куреня́* (курен'á), *цепеня́* (цепен'á); *пýчка* «палец» (пор. у Г. Барвінок, П. Тичини); *ровчáк* (роўчáк) «ручай», невелика річка; *скáбка* — заноза, загнане дерево в тіло; *скарадá* — осінні сходи жита й пшениці; *сон* «соняшник»; *сóновка* (сóноўка) — головка соняшника; *сóновник* (сóноўник) стебло соняшника; *сохáр* — дерев'яні вила, пор. *розсóха* — підпора (розвилина), *сохá* — колишнє примітивне знаряддя для оранки в інших говорах української мови і в білоруській та російській мовах; *хвúля* (хвúл'а) «буря», взагалі дуже вітряна погода; *хвойовúй* «сосновий», *хупáвий* «красивий», «прибраний», «чепурний»; *хупáвка* (хупáўка) — красива, чепурна жінка; *челя́дка* (чел'áдка), *челя́дник* (чел'áдник) «нáймичка», «нáймит»; *чéлядь* «молодь» «наймити»; пор. у південно-західних говорах: чéлядь—«молодь», жіноча молодь; челядина (ч'ел'адúна) «дружина», «жінка» (у гуцулів); *шáнька* (шáн'ка) — торбина у пастухів; мішок для вівса коням (в останньому значенні слово поширене в південно-східних говорах); *щóвба* (шчóўба) — крутий верх гори; поширене в південно-західних говорах (подільських); *ýтва* «качка»; *юга* (йýга), *в'югá* (вйугá) — сухий туман у літню спеку; відоме в південно-східних говорах, зокрема правобережних; *я́дрéно* (йáдрéно) «свіжо», «холоднувато»; *я́дрéнний* (йáдрéнний) «свіжий», «холоднуватий»; це слово поширене і в південно-східних говорах; *я́рість* (йáр'іс'т') «пристрасть»; слово відоме і в говорах середньої Наддніпрянщини; *ярувáть* (йарувáт') — бути в збудженні; *ярýг(а)* — довга балка з кущами.

6. Східнополіські говори, особливо їх південна частина, позначились на мові деяких письменників української літератури, починаючи з І. Некрашевича (кінець XVIII ст.), який писав в основному ще старокнижною мовою. Визнаючи теорію трьох стилів М. Ломоносова, Некрашевич у так званому «низькому

стилі» застосовував народнорозмовну мову як стилістичний засіб (в монологах і діалогах). Власне Некрашевич намагався копіювати народнорозмовну мову теперішньої групи броварських говірок (Броварський район, Київської області, на лівому березі Дніпра та говірки сусідніх районів). Саме тому твори Некрашевича мають певну вагу і для історичної діалектології української мови.

Для мови П. О. Куліша (1819—1897) характерною є орієнтація на досить обмежену суто селянську основу, — риса, що властива була для буржуазно-націоналістичного напряму в розвитку української літератури середини і другої половини XIX ст. Саме звідси в Куліша і значна частина лексичних діалектизмів східнополіського походження. Так само і в тодішньої другорядної письменниці Г. Барвінок (1829—1911).

Поліські діалектизми, головним чином з стилістичною метою— для зображення суто простонародних рис героїв, зустрічаються у відомого українського байкаря Л. Глібова (1827—1893). Діалектизми Л. Глібова мають важливе значення як ознака розширення лексичної основи тодішньої української літературної мови.

Особливу функцію набувають деякі східнополіські діалектизми в мові сучасного радянського поета П. Г. Тичини. Чернігівські діалектизми в Тичини застосовуються не тільки в плані відтворення місцевого колориту, але і для стилістичного вживання народнорозмовних засобів.

§ 18. Середньополіські говори

1. Ця група говорів знаходиться між р. Дніпром і р. Горинню на території східної частини Ровенської області та в північних районах Київської і більшої частини Житомирської за винятком південних районів. На півночі, від р. Словечної до Прип'яті, в західній частині середньополіських говорів, на території Білоруської РСР, є говіркові масиви перехідного типу від білоруської мови до української.

2. Середньополіські говори, як відзначає В. Камінський[1], мають свої особливості порівнюючи з говорами західнополіськими. У середньополіських говорах більше, ніж у західнополіських, помітні спільні риси з білоруською мовою. Спільності з білоруськими говорами найбільш виразно виступають на півночі цієї групи і поступово зникають у південному напрямі. Між рисами спільними з білоруськими говорами насамперед слід відзначити акання, тобто вимову давнього (етимологічного) *о* в ненаголошеній позиції як звука *а*. Акання в середньополіських говорах, зрештою, виявляється не так послідовно, як у частині східнополіських; місцями, за спостереженнями В. Камінського, воно зни-

[1] В. Каминский, Отчёт о поездке в Волынское Полесье для изучения народных говоров летом 1910 г., Известия Отд. русск. языка и словесн. Академии наук, 1911, т. XVI, кн. 4.

кає, поступаючись так званому н а п і в а к а н н ю; наприклад: *в͡оук'і*, при *д͡ол'ін'і*, *͡остáл'іс'а* та ін.

Давній звук **о** незалежно від позиції в ненаголошеному складі часто вимовляється як **а** в багатьох словах по говорах північних районів цієї території: ***вадá***, ***вадú***, ***дагадáлис'***, ***насóк***, ***рабóтнік*** (Словечанський район, Житомирської області), ***авéс***, ***камóра***, ***гадавáт'***, ***паласкáт'***, ***варóта***, ***галавá***, ***малакó*** (Чорнобильський район, Київської області).

Тільки подекуди в говорах на межі з білоруською мовою спостережено вимову у палатальних ***д, т*** з нахилом до фрикативності, тобто до д з е к а н н я і ц е к а н н я. Це зафіксував В. Камінський ще в дореволюційні часи в Словечанському районі. Проте в нових записах, зроблених після Великої Вітчизняної війни, риса ця надто рідко зустрічається.

Відповідно до давнього звука **ō** в історично нових закритих складах, за якими зникли колишні зредуковані **ъ, ь**, зустрічаються дифтонги в північній частині середньополіських говорів.

За даними В. Камінського, переважали дифтонги типу ***у͡ó***, ***у͡é***. У матеріалах, зібраних до Діалектологічного атласа української мови, зустрічаються і дифтонги ***ӱи***, ***ӱі***. Дифтонги в середньополіських говорах ще на початку XX ст. помітно почали занепадати. Проте в північних середньополіських говорах вони зустрічаються досить часто ще й тепер (Словечанський, Олевський райони Житомирської області). Здебільшого, замість цих дифтонгів спостерігаються монофтонги: ***у***, рідше ***е***, а найчастіше ***и*** чи ***і***. Наприклад: *тук*, *кун'*, *кут* — *тік*, *кін'*, *кіт*. Відповідно до давнього звука **ē** в нових закритих складах перед колишнім складом із зредукованим звуком **ъ** рідко зустрічається дифтонг ***у͡о***, ***ӱ͡о***. Наприклад: *доп'ӱ͡ок*, *т'ӱ͡отка*, *шчу͡отка* (Чорнобильський район Київської області).

Частіше на місці дифтонгів відповідно до давнього **ē** в цій позиції виступають монофтонги ***у***, ***ӱ***, ***о***, а особливо ***и*** (***и*** чи ***і***). Наприклад: *дап'ӱк*, *шчӱтка*, *допйóк*, *шчúтка* та ін.

На місці давнього **ē** в нових закритих складах перед колишнім складом із зредукованим **ь** зберігається дифтонг ***і͡е***(***і͡é***) або частіше монофтонг ***і***: *с'і͡ем*, *ш'і͡ес'т'*, *пост'і͡ел'*, *п'і͡еч*. За даними, зібраними до Діалектологічного атласа української мови, дифтонг ***і͡е***, очевидно, поширений далі на південь, аніж інші дифтонги. Тим більше, що він підтримується дифтонгом ***і͡е*** на місці давнього **ѣ**. Відповідно до давнього **ѣ** в наголошеній позиції виступає дифтонг ***і͡е***, який виразно зникає, зберігаючись переважно в стар-

шого покоління. Наприклад: *д'і͡ети, сн'і͡ег, с'і͡ено, с'і͡етка, в'і͡етер, п'і͡ена, м'і͡есто, б'і͡ели, т'і͡есни;* значно рідше в закінченнях: на *стал'і͡е*, у *хлев'і͡е*. Монофтонгізуючись, цей дифтонг переходить в ***і***, причому після губних по багатьох говірках виділяється перед ***і*** звук ***й***: *бйі̇ли, обйі̇д, вйі̇тер* та ін.

У ненаголошеній позиції досить часто спостерігається ***е***: *бедá, делá, мешóк* та ін. Хоч і ця риса теж порівняно швидко зникає і в ненаголошеній позиції виступає звук ***і*** відповідно до давнього ***ѣ***: *б'ідá, д'ілá, т'ілá, м'ішóк* та ін.

Дифтонги в говірках, наприклад, північної Київщини почали зникати вже в 60—70-х рр. минулого століття. Про це свідчать матеріали, додані до праці К. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины», які були записані в м. Хабному (тепер Кагановичі), Гостомелі (Києво-Святошинського району).

Поряд з аканням зрідка зустрічається і у к а н н я — вимова звука ***о*** в ненаголошеній позиції як ***у*** (чи з наближенням до ***у***). Наприклад: *гу̊лýбка, ру̊зýмни, пу̊шл'і*. Щодалі на схід, то укання зустрічається все рідше, а поблизу Дніпра воно зафіксоване тільки в поодиноких випадках.

Звук ***а*** в позиції після ***й*** переходить у частині говірок (та й то зрідка) в ***е***: *йек, йейцé, йачм'і͡ен'; йекúй* (північна Житомирщина).

Звук ***р*** в говірках північних районів цієї території, а ще більше на межі з білоруськими говорами, виступає як диспалаталізований, хоч здебільшого непослідовно. Наприклад: *бýра, зорá, порáдок, прáжа; зорóйу, зóрами, зóрах; прáсти, говорý, курý; трох, чотирóх.*

У північній частині говірок зустрічається більш послідовно і твердий звук ***ц***. Щодалі на захід, то ця риса виступає все більше виразно, наприклад: *зáйец, жнец, хлóпец; вýлица, зовúца, прáца; сéрца, хлóпца; танцовáт'* та ін.

Дзвінкі приголосні в частині середньополіських говорів втрачають дзвінкість навіть у кінці слів. Так, наприклад, на Коростенщині спостерігаються: *дуп, ріх, сат* та ін. Ще більш виразно втрачається дзвінкість приголосних перед глухими в середині слів. Наприклад: *лéхко, вóхко, б'іхти* (і *б'ігти*), *го̆лýпка, лóшка* та ін.

3. Морфологічні риси говорів цієї групи мають небагато місцевих відмінностей. Щодалі на захід, то все більше втрачається розрізнювання (незалежно від наголосу) відмінкових закінчень однини іменників з твердою і м'якою основами; причому переважають закінчення твердої основи: *гáйом, душóйу, долóн'ойу, нáшойу* та ін.

По багатьох говірках у 3-й ос. однини і множини тепер. часу спостерігається поряд з м'яким і тверде закінчення ***-ит'*** (***-ит***),

***-ат'*(*-ат*): (він) *ро́бит' — ро́бит, ко́сит' — ко́сит;* (вони) *ро́бл'ат' — ро́бл'ат, хо́д'ат' — хо́д'ат* та ін.

Досить помітні залишки двоїни: *дв'і сло́в'і, дв'і в'ікн'і, дв'і ха́т'і, дв'і в'ідр'і* та ін.

Майбутній час недоконаних дієслів має дві форми: аналітичну і синтетичну. Отже: *буду робит', робитиму.* Цим середньополіські говори відмінні від східнополіських.

Як і в південно-західних говорах поширена синтаксична конструкція: *нас живе́ трох; ішло́ двох по доро́з'і.*

4. Лексичний склад середньополіських говорів характерний своїми місцевими словами, які досить поширені і в західнополіських говорах, а також у перехідних до подільських. Північні середньополіські говори мають чимало спільних слів з сусідніми говорами білоруської мови. Наприклад, *л'іетас'* «торік». Наводимо для прикладу окремі місцеві слова: *о́дміл* (відміл) «мілина»; *га́ло* — кругла галявина в лісі; також чиста вода, вікно на озері, ще не заросле водоростями; лісне озеро; це слово зустрічається як топонімічна назва на Чернігівщині; *груд* «шпиль», «горб», «підвищення»; *ля́до* — високе місце в лісі (заросле сосною), звідси *лядина* — сосна на ляді; *мист* «піл», «долівка», «підлога» (поширене в багатьох північних говорах); *оде́нок* — те, що кладеться першим шаром на спід стогу, скирти, ожереду; *опу́лок* (опуолок) — обрізок колоди; *по́суш* — сухі гілки; сушняк; *поши́ванка (по́шивка)* «наволочка»; *раж* «де́рен»; верхній трав'янистий шар грунту; *ражи́на* — зрізаний кусок ражу; *смолі́на* — соснове дерево; дрова; *сте́бка* «кладова», що зимою може отоплюватися; *сто́янка* (сто́йанка) — накриття або хлів для коней чи худоби; *супо́рка* «підпірка»; *супо́рник* «суперник», «ворог»; *стир, сти́рок* «ганчірка» (для витирання стола); *товч* (тоўч) «висівки»; непросіяне ячмінне чи просяне борошно; *хов* (хоў) — вигодовування, вирощування; поширене слово в південно-західних говорах, у лемків, наприклад, х о́ в а н е ц ь «вихованець», прийнятий син; *хова́ння* (хова́н'н'а) «виховання»; *шиша́к* «шия»; «потилиця».

§ 19. Західнополіські говори

1. Говори на захід від р. Горинь аж до державних кордонів з Польською Народною Республікою дістали назву західнополіських. Ці говори безпосередньо були пов'язані з говірками на правобережжі р. Західного Бугу, так званими підляськими, які після Великої Вітчизняної війни внаслідок репатріації місцевого населення зникли як окрема діалектна група[1].

За межами державних кордонів Української РСР західнополіські говори знаходяться в південних районах Брестської області Білоруської РСР.

[1] Етнографічна і мовна межа українського і польського народів тепер цілком збігається з державним кордоном (Див. С. Урбанчик, Zarys dialektologii polskiej, Варшава, 1953, стор. 5).

Південна межа західнополіських говорів — різної ширини пасмо ізоглос, що тягнеться умовною лінією: Володимир-Волинський, на південь від Луцька, на північ від Дубно через Здолбунове (на південь від Ровно) в напрямі на Новоград-Волинський.

2. Фонетична система західнополіських говорів в основі така ж, як і всіх інших північних діалектів, але має і свої місцеві відмінності; на деяких найголовніших ми зупинимося.

Фонема ***о*** в ненаголошеній позиції має свій особливий комбінаторний варіант: вимовляється майже як звук ***у^о***, отже, виразно тяжить до фонеми ***у*** (або й визначається як ***у***). Ця особливість звукових змін зветься уканням. Наприклад: *гу*лу́пка, *ку*жу́х, *на*гу*ду́й, ву*кно́, *ку*мо́ра, *пу*две́да, *гу*во́рат', *ту*ва́р, *ку*ма́хі, *ху*ди́ла, п'і*ду*ждй, *зу*ви́ц'а; *пу^о*сл'ід, *ку^о*п'ійка, *ту^о*б'і, *гу^о*ве́чка, *ву^о*з'ме́, *кусу^о*ви́ц'а, *гуспу^о*ди́н'а та ін.

В частині західнополіських говорів, особливо більш північних (зокрема на території Білоруської РСР), фонема ***о*** в ненаголошеній позиції незалежно від характеру складу переходить в ***а*** (чергується з ***а***). Наприклад: *га*лу́пка, *ба*ло́та, *та*ва́р, *га*рі́лка, *ма*ги́ла, *ра*ўча́к та ін.

Відповідно до давнього звука ***ō*** в наголошених нових закритих складах на місці дифтонгів виступають монофтонги ***у***, ***и***, ***і*** (***і^и***): *спуд*, *пуд*, *виз*, *стил*, *кі^ин'*, *кін'* та ін. Ще в 1913 р. В. Камінський подекуди в західнополіських говорах зустрічав дифтонги ***у͡о***, ***у͡е***, які вже майже занепали. Хоча в говорах, перехідних до білоруських, на території Брестської області зустрічається дифтонг ***у͡о***: *ву͡оз*, *ну͡оч*, *хву͡ост*, *ву͡ол*, *му͡ой* та ін.

Відповідно до ***а*** з ***ę*** (ѧ) в північних західнополіських говорах у ненаголошеній позиції, як і в усій системі північних говорів, виступає звук ***е***; в південних говорах, а особливо в перехідних, здебільшого перейшов у ***а***, зрідка в ***е*** чи ***і***: *коло́д'*а*з*; (вони) *хо́д'*а*т'*, *но́с'*а*т'*; хоча *де́в'*і*т'*, *де́с'*і*т'*, *па́м'*і*т'* (поряд із *па́мн'*а*т'*).

На відміну від фонетичної системи північних діалектів у частині західнополіських говорів звук ***е*** в ненаголошеній позиції наближається до ***и^е***, ***е^и***. Наприклад: *те^ипе́р*, *пе^ире^ила́з*, *зве^ирну́ли*, *ве^исе́ли(й)*. Або в позиції після ***й*** чути звук, близький до ***і^и*** (***и^і***): він *ма́йи^і*, йак *пос'ійи^іш* та ін.

Часто перед ***а*** з ***ę*** (ѧ) після губних виникає вставний ***н***: *мн'а́со*, *мн'а́ти*, *мн'а́ко*, *па́мн'ат'*; *с'імн'а́*, *симн'а́* та ін.

По багатьох західнополіських говорах спостерігаються звукосполучення ***гі***, ***кі***, ***хі***: *ко́ні*кі, *дис'а́т*кі, *ро́*кі, *парубкі*, *мура́*хі; *вели́*кій, *широ́*кій, *гі*ркій та ін.

Проте в частині говірок звук *і* в звукосполученнях *гі, кі, хі* в наголошеній позиції переходить в *е*. Наприклад: *ластуўкé*, *пастухé*, *дв'і рукé*, *ногé* та ін.

Дзвінкі приголосні в кінці складів перед глухими і в кінці слів здебільшого в західній частині говірок втрачають цілком або частково свою дзвінкість. Наприклад: *д'ішка*, *д'áт'ко*, *брúт-ко*, *солóткий*, *пітпéрти*, *отхóдит'*, *блúшче; дуп*, *бéрих*, *сат*, *м'іт'*, *в'іс*, *морóс* або *д'ішка*, *д'áт'ко*, *брúтко*, *солóткий*, *дуп*, *бéрих*, *сат*, *м'іт'*, *морóс*. У частині говорів дзвінкість приголосних зберігається, особливо в більш північних говірках. Найчастіше зберігають дзвінкість *б, д, з, ж*[1].

Звук *р*, як правило, твердий: *зорá*, *рáсний*, *прáсти*, *гувóрат'* та ін. Тільки в південній частині і в перехідних говірках звук *р* може півпалаталізуватись: *прáсти*, *бéрих*, *гувóрат'*, *двéри*, *грим*, *чиріп'*, *ўстріти* та ін.

Досить часто звук *ц* диспалаталізований відповідно до пом'якшення цього звука в загальнонародній (літературній) мові. Наприклад: *м'іс'ац*, *хлóпец*, *прáца*, *тéлúца*, *мéтéлица*, *коцубá*, *пшенúца*, *тéрница*. Проте в південних західнополіських говірках звук *ц*, як правило, палаталізується.

Протетичні звуки *г, в* досить поширені по всіх говірках цієї групи (в певних говіркових групах може бути перевага того або іншого протетичного). Наприклад: *Гандр'ій*, *гóко*, *гóрчик*, *говéчка*, *губ'ід*, *гукнó*, *гувéс*, *гучúтел'; вукнó*, *віўсúс'ко*, *вýлица*, *вýл'ік*, *вудлúга*, *вýсил'ница* та ін. У північній частині говірок зустрічається протетичний *й* (як у білоруській мові). Наприклад: *йагóн*, *йáгруст (áгрус)* та ін.

3. Є деякі місцеві відмінності граматичної будови західнополіських говорів у межах північної діалектної групи. Як правило, ці відмінності спільні з південно-західними говорами.

На відміну від інших північних говорів дав. відмінок одн. іменників чол. роду *о*-основи в багатьох говірках набув закінчення *и*-основи: *-ови*, *-еви*. Наприклад: *бáт'кови, конéви*, *товáришеви, дýбови, л'ісови, сúнови* та ін.

Дав. і місц. відмінки множ. у частині говірок мають два закінчення *-ам, -ом; -ах, -ох*. Наприклад: *дворáм*, *дворóм*, на *возáх*, на *возóх* та ін.

Інфінітив на відміну від інших північних говіркових груп у частині західнополіських говорів утворюється за допомогою суфікса *-ти*, як у південно-західних, а почасти й південно-східних говорах. Наприклад: *копáти, робúти, спáти* та ін. Після

---

[1] Д. С. Телентюк, Перехідні говірки Лунинецького району, Пінської області, Білоруської РСР, Діалектологічний бюлетень, в. IV, К., 1953, стор. 53.

основ на *г, к* в інфінітиві спорадично зберігається давній суфікс *-чи*. Наприклад: *б'ігчи, бере(г)чи́, пе(к)чи́* та ін. Ця риса помітно виявляється і в говорах білоруської мови [1].

Майбутній час, як і в частині південно-західних діалектів, крім звичайної аналітичної форми *буду ходи́т', буду роби́т'*, має ще одну форму, яка складається з фонетично зміненої форми допоміжного дієслова *йняти* (*ɪaти*) та інфінітива відповідного дієслова: *му ходи́ти, меш ходи́ти*. Ця форма є перехідною до звичайної для загальнонародної мови форми, в якій фонетично змінена форма допоміжного дієслова *йняти* (*ɪaти*) в постпозиції злилася з інфінітивом. У багатьох південно-західних говорах цього злиття ще не відбулося у постпозиції: *йа ходи́ти му*. Крім того, є західнополіські говори, в яких форма майбутнього часу така ж, як і в загальнонародній мові — синтетична. Риса ця спостерігається і в південних говорах білоруської мови [2].

Для частини західнополіських говорів характерною є форма майбутнього часу, що утворюється поєднанням особових форм допоміжного дієслова м а т и та інфінітива відмінюваного дієслова. Наприклад: *ма́йу роби́ти, ма́йеш чита́ти, ма́йем ходи́ти* та ін.

Як і в частині середньополіських говорів досить продуктивним є суфікс *-ис'к-* для утворення іменників середнього роду. Наприклад: *йа́чнис'ко (йачме́нис'ко), бура́чнис'ко, гречни́с'ко, прос'а́нис'ко, пожа́рис'ко, пасови́с'ко* та ін. Цей суфікс надає іменникам чол. роду значення збільшеності чи зменшеності, пестливості (останнє на відміну від літературної мови). Наприклад: *вужи́с'ко, топори́с'ко, хлопчи́с'ко* та ін.

Суфікс цей характерний для більшості південно-західних говорів (порівн. у мові І. Франка та інших західноукраїнських письменників). У північних говорах він зустрічається на захід від Макарова (Київська область) і аж до Західного Бугу.

4. Словниковий склад західнополіських говорів, порівнюючи з іншими поліськими говорами, зберігає більше давніх лексичних і семантичних особливостей. Але ще дуже мало записано лексичного матеріалу в західному Поліссі. Подаємо деякі слова для характеристики словникового складу західнополіських говорів. *Бе́зна* — запущене, погане поле; звідси *забе́знити* (поле) занедбати; *бе́дрики* — маленькі зозулі, зозуленята; *ва́тра* перепріла солома; тоді як у південно-західних говорах в а́ т р а «багаття», «вогонь», «вогнище», в степовій Україні — «жар» (від кізяків, перепрілої соломи та ін.); *вида́ток* «вимолот» (умолот); *калі́тка* «торбинка»; *копе́ць* «могила», «насип»; *кусни́к (куси́нка)* — хустка на голову; *лежа́к* «сушняк»; *о́брі́ка* «обітниця»;

---

[1] Ю. Ф. М а ц к е в і ч. Некаторыя формы дзеяслова па матэрыялах дыялекталагічнага атласа беларускай мовы, Працы інстытута мовазнаўства АН БССР, вып. 1, Мінськ, 1954, стор. 83.

[2] Т а м ж е, стор. 88.

звідси *обрікува́тися* «заповідати»; це слово о б р і к а т и с я записано і на Харківщині в тому ж самому значенні (давати обітницю); *ома́ста* «жири»; приправа з жиру до їжі; *пати́на* — молода гичка; *па́ранина* — місце в полі для випасу; *пуд* — страх, острах (поширене в південно-західних говорах — п е р е п у д и т и с я; у південно-східних х а р а п у д и т и с ь (про коней) «лякатися»); *со́чінь* (со́ч'ін') «квітень» (по окремих говірках); *цвилі́ти* «дратувати», «турбувати» (пор. у «Слові о полку Ігоревім» — рано єста начала Половецкую землю мечи ц в ѣ л и т и).

З родинних назв треба зазначити такі слова: *брата́нец* (бра́т^и^нец), *брата́нка* — племінник, племінниця по братові; *сестра́нец* (с^и^стра́н^и^ец), *сестра́нка* — племінник, племінниця по сестрі; *братíха, братова́* — дружина брата; *шва́ґер* «шуряк» (поширене в середньополіських говорах і в південно-західних).

4. Окремі риси, переважно лексичні, поліських (зокрема західнополіських, волинських) говорів знаходимо в мові Л. У к р а ї н к и (1871—1913) в її оповіданнях і в п'єсі «Лісова пісня». Ці діалектизми застосовувалися письменницею, щоб надати місцевий колорит західного Полісся своїм творам.

Б. ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ДІАЛЕКТИ

§ 20. Південно-західна діалектна група та її склад

Південно-західна діалектна група знаходиться на південь від північних і на захід від південно-східних діалектів. Межу між північними говорами і південно-західними можна провести по умовній лінії: В о л о д и м и р-В о л и н с ь к и й — Л у ц ь к — Р о в н о — З д о л б у н о в е — Ж и т о м и р до Ф а с т о в а. Між південно-східними і південно-західними говорами умовну межу провести дуже важко. Це пояснюється тим, що подільські говори (від Збруча) мають деякі риси південно-східних (наддніпрянських) говорів. Південно-західні говори (подільські) переходять до південно-східних, будучи в своїй основі південно-західним діалектним типом. Між південно-західними і південно-східними говорами умовну межу — пасмо ізоглос шириною в десятки кілометрів — можна визначити по лінії Ф а с т і в — С к в и р а — У м а н ь — Б а л т а.

Значна частина території південно-західних говорів тільки з 1939 р. увійшла до складу Української РСР — Буковина (Чернівецька область) з 1940 року, Закарпаття (Закарпатська область) з 1945 року.

Південно-західні діалекти в граматичній будові, лексичному складі, а частково і в фонетичній системі порівняно більше зберігають риси попереднього етапу розвитку української мови. Крім того, в цих говорах розвинулись і окремі місцеві риси, відмінні від рис інших говорів (і діалектних груп) української мови. Це пояснюється певними історичними причинами: відокремленістю території південно-західних (особливо карпатських) говорів від

основної території українського народу, меншою інтенсивністю міжтериторіальних зносин, а також і певним впливом інших мов на лексичний склад, постійним національно-колоніальним гнітом, що теж сприяв «консервації» як діалектних відмінностей, так і взагалі давніх рис мови. Тоді як в інших діалектах української мови, що були на одній компактній території українського народу, мовні риси розвивалися порівняно більш інтенсивно, а старі швидше занепадали, в південно-західних діалектах змінювалися і розвивалися певні риси значно повільніше, окремі ж риси як архаїчні збереглися ще й тепер. Так, наприклад, збереження давнього звука *ы* в частині карпатських говорів, збереження фонетично змінених форм перфекта в багатьох південно-західних говорах та ін.

Тепер ще не можна визначити строго наукової класифікації південно-західних говорів. На основі сучасних даних можна висунути попередню робочу схему класифікації південно-західних діалектів. Загалом можна визначити дві групи південно-західних діалектів: 1) основний масив у Галичині, Буковині, на Поділлі й південній Волині; 2) карпатські говори.

Основний масив південно-західних діалектів поділяється на такі групи говорів: 1) наддністрянська (опільська) — в басейні верхнього Дністра — в колишній східній Галичині, з надсянськими говірками на правобережжі верхнього Сяну; 2) покутська — на Покутті (південно-східна Station Станіславщина); 3) буковинська з північнобессарабськими говірками (в північній Буковині й північній Бессарабії) — в Чернівецькій області; 4) подільська — на території колишнього Поділля (в східних районах Тернопільської, у Хмельницькій, Вінницькій і південних районах Житомирської та південно-західних Київської областей і на заході Черкаської); 5) волинська — в південній частині колишньої Волині (в південних районах Волинської, Ровенської областей і в південно-західній частині Житомирської області).

Карпатські говори поділяються на такі групи: 1) бойківсько-середньозакарпатські — на колишній Бойківщині (південна частина Дрогобицької і західні райони Станіславської областей) і на Закарпатті; 2) гуцульські — на сході Закарпатської області (Рахівщина) і в південно-західних районах Станіславської області та на крайньому заході Чернівецької; 3) лемківські — в східній Словаччині (Чехословацька Республіка).

§ 21. Особливості фонетичної системи

Фонетична система південно-західних говорів має чимало своїх специфічних особливостей порівняно з загальнонародною мовою.

Ми відзначимо тільки найголовніші риси південно-західних говорів, докладніша характеристика яких буде подана при розгляді відповідних говіркових груп.

Вокалізм

Вокалізм південно-західних діалектів має свої місцеві відмінності порівняно з загальнонародною мовою, а саме: 1) відмінності в складі голосних фонем окремих говіркових груп; 2) відмінності в якості цих фонем, тобто їх фізіологічно-акустичні особливості; 3) комбінаторні особливості фонем, які обумовлені позиціями останніх у слові (чи мовному потоці).

Для виникнення позиційних (комбінаторних) варіантів частини фонем південно-західних діалектів особливо важливе значення має якість сусідніх приголосних (як правило, попереднього приголосного звука) — їх м'якість (палатальність чи палаталізованість). Саме цією обставиною з'ясовуються специфічні риси вокалізму окремих південно-західних говіркових груп (наддністрянських, гуцульських, покутських та ін.). Так, фонема ***а*** (незалежно від походження) після м'яких приголосних у багатьох південно-західних говіркових групах у сусідстві з м'якими приголосними (особливо ж після м'яких приголосних) змінює свою артикуляцію не тільки в напрямі ***ä***, але й збігається з фонемами ***е***, ***и***, ***і*** та їх варіантами (*ê*, $\overset{е}{и}$, $\overset{і}{и}$, $\overset{и}{і}$).

Крім того, важливе значення для позиційних варіантів голосних фонем має наголос (наголошеність і ненаголошеність звуків), як і в південно-східних говорах та в сучасній літературній мові.

Відповідно до ***а*** з ***ę*** (ѧ) виступає звук ***а*** незалежно від наголосу. Причому попередній приголосний, як і в загальнонародній мові, часто може пом'якшуватися або між попереднім приголосним і звуком ***а*** виникає вставний ***й:*** *м'іс'ац*, *тел'á*, *уз'áў*, *хóд'ат — хóд'ат'*, *бráт*$\overset{е}{и}$*с'а; пйат'*, *пйат'мá*, *пáмйат'* та ін. Цей звук ***а*** після м'яких приголосних у частині говорів може переходити в ***е***, ***і*** ($\overset{і}{и}$), іноді в ***и***. Наприклад: *пет'*, *уз'éў*, *т*$\overset{и}{е}$*л'é;* (вони) *хóдет*, *прóсет; п'іт'*, *п'ит'; уз'íў* (*уз'úў*), *т*$\overset{и}{е}$*л'і — т*$\overset{и}{е}$*л'ú*; (вони) *хóд'іт*, *прóс'іт*, *прóсит* та ін.

Звук ***а*** після палатального приголосного незалежно від свого походження в частині говорів переходить в ***е***, ***і*** ($\overset{і}{и}$), ***и***. Причому в окремих говірках ***а*** після м'яких приголосних переходить в ***е;*** в інших — в ***і*** ($\overset{і}{и}$), а ще в інших — в ***и:*** *ч'ес* (час), *ч'іс* (*ч'*$\overset{і}{и}$*с*), *ч'ис*, *душ'é*, *ж'éба*, *ж'úба* та ін.

Звук ***е*** в ненаголошеній позиції звучить невиразно, наближаючись до ***и;*** залежно від попередніх чи наступних приголосних (палатальних) по частині говорів звук ***е*** може перейти в ***і***. Отже: *п*$\overset{и}{е}$*рет тобóйу*, *в*$\overset{е}{и}$*с'іл'é — в'іс'іл'é*, *спéч'іна* (*спéч*$\overset{е}{и}$*на*) та ін. Певне значення має тут і вокальна гармонія.

У переважній більшості південно-західних говорів, як і в південно-східних говорах (а також і в літературній мові) фонема

и — звук передньо-середнього ряду, високого піднесення, отже досить відкритий і обнижений. Тим-то Л. В. Щерба визначає його як звук категорії «закритих *е* особливого творення»[1]. Відмінний цей звук від *и* південно-східних говорів своєю виразною напруженістю. У частині південно-західних говорів (гуцульські, частково наддністрянські, карпатські говори) звук *и* має більш обнижену артикуляцію, близьку до $\overset{и}{е}$ чи $\overset{е}{и}$: *ходил$\overset{е}{и}$, тіх$\overset{е}{и}$, д$\overset{е'}{и}$йно.* У частині карпатських говорів збережений ще давній звук *ы: ты, х$\overset{о}{ы}$жа, м$\overset{о}{ы}$ти, с$\overset{о}{ы}$п* та ін.

В частині південно-західних говорів (наддністрянських і карпатських) спостерігається обнижена артикуляція фонеми *е* в сполученні з *р, л*. Наприклад: *даржáли, дражáт, трáба парах$\overset{о}{у}$дйти, д$\overset{о}{у}$ Парамúшл'і, жарáбна к$\overset{о}{у}$била; тáл'ар* та ін. Ця риса помітна і в частині західнополіських говорів північної діалектної групи. Наприклад: *бáраг, Фáдар, пра двáри* (про двері), *підпарúзуйся* та ін.

Давній звук *ē* в нових закритих складах у південно-західних говорах незалежно від наголосу перед давніми складами з *ъ* чи *ь* здебільшого переходить в *і: óс'ін', п'іч, м'іт* (мед) та ін. Ця риса взагалі стала загальнонародною, а також і ознакою сучасної української літературної мови. Південно-західні говори цією рисою до певної міри відмінні від усіх інших; від північних тим, що перехід цей не залежить від наголосу і від того, який був наступний склад (з *ъ* чи *ь*), як і в південно-східних, де *е* здебільшого перед давнім складом з *ъ* не змінив своєї природи.

У нових закритих складах давній звук *ō* незалежно від наголошеності чи ненаголошеності переходить в *і*, а в карпатській групі говорів зустрічаються ще й інші монофтонги: *и, у, ӱ*. На відміну від загальнонародної мови не всі приголосні палаталізуються перед *і*, що походить з давнього чи секундарного *о*, а тільки *б, в, г, ж, к, м, п, р, ф, х, ш*. Наприклад: *б'іп, в'із* (воза), *г'іс''ц', ж'інка, к'ін', м'іст, п'іп, р'іг, ф'іртка, к'іт, ш'іс'т'*. Не пом'якшуються перед *і* (з *о*) такі приголосні: *д, д͡з, з, л, н, с, т*. Наприклад: *діл, зірка, лій, ніч, сік, тік.*

У південній смузі подільських і наддністрянських говорів, частково в буковинських і покутських приголосні звуки пом'якшуються перед *і* незалежно від його походження.

Монофтонг *і*, що відповідає давньому *ѣ*, незалежно від наголосу спостерігається послідовно у всіх південно-західних говорах. Цією рисою вони відрізняються від північних і цілком збігаються з південно-східними і загальнонародною мовою. Наприклад: *д'ід — д'іт, с'н'іг, б'ідá, м'ішóк, л'ітáти, ут'íкáти.*

---

[1] Л. В. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, СПб., 1912, стор. 78.

Звук **о** в частині південно-західних говорів у всіх ненаголошених позиціях переходить в **у** або вимовляється з більшим чи меншим нахилом до **у** (так зване с и л ь н е у к а н н я). Наприклад: *бугáто, курóва, чулув'ік, туб'і; бóгáто, кóрóва, чóлóв'ік, тóб'і; бýгáто, кýрóва, чýлýв'ік, тýб'і* та ін.

Давні звукосполучення **ъ, ь** з сонорними **р, л** між приголосними в окремих групах говірок перейшли в **ир, ил (ер, ел), ыр, ыл.** Наприклад: *кирвáвий, кирнúц'а, гилтáти, гирм'íти — кервáвий, кернúц'а, герм'íти, селзá; хырбéт, сылзá, былхá* та ін.

Консонантизм

Приголосні фонеми південно-західних говорів характеризуються серед інших діалектів української мови: 1) комбінаторними варіантами залежно від наступних приголосних і абсолютного кінця фрази, 2) меншою кількістю м'яких і довгих приголосних, 3) переходом м'яких приголосних в інші фонеми і 4) змінами приголосних фонем залежно від закритості складу та ін.

У частині південно-західних говорів є губногубний φ, близький до губнозубного **ф** літературної мови. Наприклад: *φатáти, φúл'а, φалá* та ін.

Дзвінкі приголосні **б, в, г, ґ, д, дж, ж, дз, з, ц** у кінці складу перед глухими і в кінці слова частково, а здебільшого цілком втрачають свою дзвінкість. Наприклад: *рúбка — рúпка, т'áжко—т'áшко, дуп, стóрош, рас* (раз), *д'іт м'іт* (мед) та ін.

Втрата дзвінкості приголосних в українській мові найбільше виявляється у префіксах (дзвінкі приголосні перед глухими), менше — на межі прийменників чи інших службових слів з повнозначними словами; ще менше — в середині слів і найменше — в абсолютному кінці фрази[1]. Втрата дзвінкості приголосних у середині слів значно більш виразна, ніж у кінці слів. Майже всі південно-західні говори, як правило, втрачають дзвінкість приголосних у середині слів. Так, наприклад, *т'áшко, блúс'ко, йáпко* (яблуко), *прýтко, пир'ішкú, гóлýпка, рúпка, солóтке, кáска, молóтша* та ін.

Ця особливість фонетичної системи південно-західних діалектів (втрата дзвінкості приголосних) виявляється не в однаковій мірі у всіх говорах; у частині цих говорів (бойківсько-середньозакарпатських, подекуди в гуцульських, а також на сході — в подільських) дзвінкість приголосних, як правило, зберігається. Цією рисою південно-західні говори загалом відрізняються від усіх інших діалектних груп української мови. Хоча і в інших діалектних групах теж спостерігається втрата дзвінкості: у північній групі — у західнополіських і на сході — в українських

[1] П. Д. Т и м о ш е н к о, Фонетические явления на границе слов в украинском языке (автореферат канд. диссертации), К., 1953.

говорах, сусідніх з говорами російської мови; у південно-східній групі — частково в говорах степових і слобожанських.

Втрата дзвінкості приголосних перед глухими в південно-західних говорах, точніше в галицьких (наддністрянських), спостережена була вже досить давно — в 40-х роках XIX ст. Так, Я. Головацький писав, що дзвінкі перед глухими вимовляються як глухі [1], наприклад: с к о п к а, г л а т к і й, л е х к о, в е́ с т и (везти) та ін.

У частині південно-західних говорів (за винятком більшості покутських і ряду карпатських), як і в північних говорах, а також і в більшості говорів білоруської мови колись м'який приголосний ***р*** ствердів. Причому в частині південно-західних говорів після давнього м'якого ***р*** перед ***а, о, у*** виділився ***й***. Наприклад: *зора́ (зорйа́), пора́док (порйа́док), рад (рйад), вару́ (варйу́), ку́ру (ку́рйу)* та ін.

У багатьох південно-західних говорах (особливо в західній їх частині) звук ***л*** вимовляється з сильною концентрацією язика в задній частині ротової порожнини. Отже, це звук задньопіднебінної артикуляції. Велярне ***л*** акустично майже наближається до губногубного ***w***. Наприклад: *wопа́та, буwа́, кwен* та ін.

У говорах наддністрянських, покутських і в частині карпатських зустрічається так званий альвеолярний звук ***л̇*** [2], який часто може звучати і як звичайна фонема ***л***. Наприклад: *бу́л̇а, бу́л̇и-смо, йал̇і́йка, зел̇е́н'і, л̇и́сий, л̇е́б'ід'* та ін.

М'які приголосні ***д͡з', з', с', ц'*** у західній частині південно-західних (наддністрянських, надсянських, бойківських) говорів мають дорсально-палатальну вимову. Акустично ці звуки сприймаються як своєрідно м'які, трохи шепеляві. Так, наприклад: *$\overset{ш'}{\text{с}}$'в'іт, $\overset{ж'}{\text{з}}$'в'ір, $\overset{ч'}{\text{ц}}$'в'іл', $\overset{ч'}{\text{ц}}$'в'іт; на но$\overset{уж'}{\text{з}}$'і, на ру$\overset{ч'}{\text{ц}}$'і, на му́$\overset{ш'}{\text{с}}$'і* та ін.

Палатальні приголосні ***д', н', т'*** перед приголосними, закриваючи склад, переходять в частині говорів у ***й***: *со́нейко, годи́нойка, ма́т'інойка, два́йц'ат', моло́йц'і*. Приголосні палаталізовані (пом'якшені) в південно-західних говорах до певної міри нестійкі у вимові. Це виявляється і на пом'якшених ***д', т'*** в позиції перед голосним ***і***, коли ***д'*** іноді переходить в ***г'***, а ***т'***—в ***к'***. Наприклад: *г'$\overset{т}{\text{і}}$д, г'і́йчина, к'і́сто, к'і́ло* (дід, дівчина, тісто, тіло) та ін.

У південно-західних говорах подовжені приголосні стяглися в один звук. Наприклад: *вес'і́л'е, нас'і́н'е, коло́с'е, клю́ч'е, р'іл'а́, Поді́л'е, безв'і́д'е, божев'і́л'е, подв'і́р'е; сіл'у, ніч'у; л'еш* та ін.

У більшості південно-західних говорів група ***вн*** переходить у ***мн***, тобто відбувається назалізація приголосних [3], яка вияв-

---

[1] Я. Г о л о в а ц ь к и й, Граматика руського язика, Львів, 1849, стор. 29.

[2] K. D e j n a, Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe, Тернопіль, 1938, стор. 27.

[3] І. І. К о в а л и к, Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах, «Вопросы славянского языкознания», кн. 3, Львів-Харків, 1953, стор. 77.

ляється не всюди однаково, а переважно в окремих тільки рядах слів. Так, наприклад: у наддністрянських говорах: *дамнó*, *р'імн'áти*, *р'імнинá*; у надсянських: *кóмн'ір*, *мнук* (внук), *р'імну*; у подільських: *слáмно* (славно), *кóмн'ір*; у карпатських: *кóн'ір* (комір), *здáмну*, *р'імний* та ін.

Іноді спостерігається і деназалізація приголосних: група **мн** переходить зрідка у **вм** (**ўн**) у більшій частині південно-західних говорів [1]. Наприклад: *шувний* (із шумний «гарний» у лемківських говорах), *зоўноў* (зо мноў), *теўний* (темний), *надареўне*, *запоўнити* (запомнити) та ін.

§ 22. Морфологічні риси

Південно-західні діалекти морфологічними рисами граматичної будови найбільш вирізняються серед інших діалектних груп української мови. Ці особливості, як правило, є залишками колишніх рис мови українського народу. По окремих говорах вони збережені більше, як-от у карпатській групі, по інших значно менше (подільські, волинські). У частині говорів поряд з місцевими морфологічними рисами більш-менш широко відомі й паралельні риси, які властиві загальнонародній мові.

Ми відзначимо тільки ті морфологічні риси південно-західних говорів, що відмінні від інших діалектних груп української мови і від загальнонародної мови.

Іменник

Іменники I відміни з м'якою основою і основами на **ж**, **ч**, **ш** у дав. і місц. відмінках одн. зберігають давнє фонетично змінене закінчення **-и** (**і**), а саме: давнє **ι** (**и**) перейшло в **и**. Наприклад: *зимли́*, *мижи́* та ін.

Це ж саме закінчення і в іменниках II відміни з м'якою основою і основами на **ж**, **ч**, **ш** у місц. відмінку одн. (чолов. й середн. роду). Наприклад: на *кони́*, у *к'інци́*, на *пóли* та ін.

Досить помітне в більшості говорів стягнене закінчення орудн. відмінка одн. іменників I відміни: **-оў**, **-еў** (з **-ойу**, **-ейу**). Наприклад: *рукóў*, *ногóў*, *головóў*, *земл'óў* (*земл'éў*, *душéў*).

У частині говорів зустрічаються обидва паралельні закінчення або переважає фонетично змінене, стягнене закінчення **-ом**: *головóм*, *рукóм*, *ногóм*, *душóм* (*душéм*) та ін.

У зразках відміни іменників жіночого роду із закінченням на **-а** Я. Головацький у своїй граматиці української мови поряд із звичайним закінченням **-ою**, **-ею** в орудн. відмінку однини наводить і паралельне закінчення **-оў**, **-еў** (**-ов**, **-ев**) [2].

---

[1] І. І. Ковалик, Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах, «Вопросы славянского языкознания», кн. 3, Львів-Харків, 1953, стор. 83.

[2] Я. Головацький, Граматика руського язика, Львів, 1849, стор. 66—67.

Іменники середнього роду II відміни мають закінчення ***-е***, яке виникло фонетичним шляхом із закінчення ***-а*** (у тих говірках, де ***а*** в позиції після м'яких приголосних перейшло в ***е***). Можливі й інші секундарного (вторинного) характеру закінчення: ***-і, -и***. Наприклад: *жит'***é**, *з'іл'***е**, *нас'ін'***е**, *знан'***é**; *жит'***і**, *з'іл'***і**, *нас'ін'***і**, *знан'***і** та ін.

Проте в карпатських говорах (за винятком гуцульських), волинських, подільських і частково в наддністрянських зберігається закінчення ***-а***, як у південно-східному діалектному типі.

У північних діалектах закінчення ***-е*** в іменниках середн. роду II відміни походить з давнього закінчення ***-ьје***. Отже, ці два закінчення в північному і південно-західному діалектних типах тільки зовні й подібні.

Іменники чол. і середн. роду II відміни в дав. відмінку одн. у всіх майже південно-західних говорах мають закінчення колишніх ***и***-основ з відповідними фонетичними змінами [давнє ***і(и)*** перейшло в ***и***]: ***-ови, -еви***. Наприклад: *бáт'***ови**, *дáх***ови**, *хлóпц'***ови**, *сел***óви**, *пн***éви**, *пúсар***еви**, *крáй***еви**. Так само в місц. відмінку: на *брáт***ови**, на *тил'***óви** (е над и).

Рідше (особливо в карпатських говорах) поряд з цими закінченнями зустрічаються давні закінчення ***о***-основ: ***-у***. Наприклад: *брáт***у**, *дрýг***у**, *сил***ý** (е над и), *кон'***ý**, *крáй***у** та ін.

Іменники III відміни частіше й більш послідовно зберігають закінчення ***і***-основ (фонетично змінені) в род., дав. і місц. відмінках однини й множини та в наз. й знахідн. множини. Наприклад: тойі *нóч***и**, цейі *в'іст***и**, ті *прúйазн***и**, у дóўгі *т'ін***и**.

Родовий відмінок множини іменників III відміни (а за аналогією й інших відмін) має закінчення ***-ий*** (з давнього ***-ьи***) в переважній більшості південно-західних говорів. Наприклад: *гост***úй**, *в'іст***úй**, *печ***úй**, *л'уд***úй**, *д'іт***úй** та ін.

Іменники з твердими основами I і II відміни впливають на закінчення дав. й орудн. відмінків однини м'яких основ. Це виявляється в заміні закінчень м'якої основи і основ на ***ж, ч, ш*** закінченнями іменників з твердою основою, хоча в іменниках з м'якою основою зберігається пом'якшення попередніх приголосних. Наприклад: *хлóпц'***ом**, *нож***óм**, *вéс'іл'***ом** (и над е), *лúст'***ом**; над *зимл'***óйу** (е над и), на *хлóпц'***ови**, *кон'***óви** та ін. Цією рисою південно-західні говори відмінні від північних і до певної міри нагадують південно-східні, в яких ця риса виявляється менш послідовно і досить часто зустрічаються паралельні закінчення іменників твердих та м'яких основ.

Дав. і місц. відмінки множ. іменників чол. і середн. роду (колишні основи на ***-о, -и, -і***) в більшості південно-західних говорів після м'якої приголосної основи мають закінчення ***-ом, -ох*** поряд з поширенням (у частині говорів) ***-ам, -ах*** (іноді фонетично змінені). Особливо ця риса виявлена в наддністрянських, бойківських та ін. говорах. Наприклад: ***кóн'ом (-ох), к'ін'ц'ом***

(*-ох*), *ремéн'ом* (*-ох*), *дн'ом* (*-ох*), *пол'óм* (*-ох*), *óчом* (*-ох*), *грýд'ом* (*-ох*), *л'ýд'ом* (*-ох*) та ін.

Поширення закінчень ***-ам, -ах*** у дав. і місц. відмінках множ. іменників чол. і середн. роду після основ на м'який приголосний у південно-західних говорах натрапило, за спостереженням Я. Янова[1], на фонетичні перешкоди. Після м'яких приголосних у частині південно-західних говорів звук ***а*** переходить в ***ä, е, и̇, і***. Отже закінчення по суті втрачає зв'язок з тими закінченнями ***-ам, -ах***, що походять з кол. ***а***-основ.

Залишки форм колишньої двоїни найбільш помітні в південно-західних діалектах у називному — знахідному відмінках множини при числівниках *два*, *три*, *чотири*, особливо для іменників жіночого і середнього роду. Наприклад: *дв'і бáб'і*, *дв'і корóв'і*, *три дорóз'і*, *чутúри пол'ін'і*, *дв'і йайцú* та ін. Ці форми іменників зустрічаються і в інших діалектах української мови, але найвиразніше виявлені вони в південно-західних. Крім того, форми двоїни в південно-західних, а зрідка й в інших діалектах, виявляються і в іменниках чол. роду не тільки після *два*, *три*, *чотири*, але й після будь-якого кількісного числівника: *два*, *три*, *дéс'ат'*, *сóрок*, *сто... чолов'іка*, *хлóпа*, *хл'íба* та ін.[2].

Наголос цих форм іменників у сполученні їх з числівниками відмінний від звичайного наголосу множини, як і в інших східнослов'янських мовах, збігається з наголосом родового відмінка одн., але це тільки збіг наголосу. Форми ці походять з давньої двоїни.

Прикметник, займенник і числівник

Прикметники й займенники (прикметникового типу) у наз. відмінку множини мають стягнену форму. Наприклад: *дóбрі л'ýди*, *мал'і д'íти*, *сúнові чóботи*, *нáші синú* та ін. Нестягнені форми зустрічаються значно рідше. Здебільшого ці форми характеризують частину карпатських говорів, в яких нестягнені форми прикметників характерні для середнього роду. Наприклад: *малóйе дит'á*, *пóўнойе селó*. Причому в деяких карпатських говорах скорочуються ці нестягнені форми закінчення: *малóй дит'á*, *пóўной селó* та ін. Саме цією рисою південно-західні говори зближуються з північними. Аналогічно до стягнених закінчень у наз. відмінку по багатьох говорах переважають стягнені закінчення в орудн. відмінку однини прикметників і займенників. Наприклад: *з молодóў жонóў*, *над нáшоў нúвоў*, *над тобóў*, *за н'оў* (*нёў*). У південно-західних говорах всі прикметники мають тільки тверду основу. Наприклад: *могýтний*, *могýтна*, *могýтне*, *сúний*, *-а*, *-е*, *сп'íдний*, *-а, -е; могýтного*, *могýтним* та ін.

---

[1] J. Janów, Z deklinacji małoruskiej, «Prace filologiczne», т. X, 1926, стор. 350.

[2] Б. В. Кобилянський, Синтаксичний зв'язок кількісних числівників *два, три, чотири* з іменниками (на матеріалі української і російської мов), «Мовознавство», т. XII, 1953, стор. 70.

На відміну від інших діалектних груп української мови південно-західні говори мають поряд з різними фонетичними варіантами відмінкових форм особових займенників (залежно від говорів) і так звані е н к л і т и ч н і ф о р м и, які виявляються в мовному потоці ненаголошеними і скороченими.

Так, займенник ***я*** (***йа***) в дав. відмінку південно-західних говорів має такі форми: *мин'і*, *м'ін'і;* енклітична форма *м'і* (можлива й *ми*, *мн'і*); наприклад: *шос''* ***м'і*** *с''і стáло;* знахідн. відмінок: *минé*, *мéни;* енклітична форма — *мйа* (варіанти: *мн'а*, *мн'е*, *н'а*, *н'е*, *н'і*); наприклад: *возмú* ***мйа*** *с собóйу (собóу)!* Займенник ***ти*** в дав. відмінку *тóб'і*, *тиб'і;* енклітична форма *т'і (ті)*, *ти;* наприклад: *худú с'ӱдú шóс''* ***т'і*** *скáжу!*; у знахідному відмінку *тибé*, *тéби;* енклітична форма *т'і*, *т'а;* наприклад: *а бáчу* ***т'а!*** Займенники ***він, воно*** в дав. відмінку *йемý*, *йóму*, *йімý*, *н'óму;* енклітик — *му;* наприклад: *йак* ***му*** *не заплатúш || ту н'іц т'і не пумóжи;* знахідний відмінок *йегó (йигó)*, *йóго*, *йіго*, *нéго*, *н'óго;* енклітик — *го;* наприклад: *дай* ***го*** *с'ӱдú!;* займенник ***вона*** в знахідн. відмінку *йейі*, *йійі*, *ней*, *йуй;* енклітик — *йі*, *йу;* наприклад: *вúд'ів'ім* ***йі*** *нúн'і; вид'ів-йем* ***йу***.

Присвійні займенники жіночого роду зазнали впливу форм вказівних та означальних займенників *цéї*, *всéї* (цéйі, ўсéйі), внаслідок чого виникли форми: *мéї*, *твéї*, *свéї* (мéйі, твéйі, свéйі), а також і *тéї* (тéйі). Отже, в південно-західних говорах відбувався протилежний процес аналогії до південно-східних і здебільшого до північних, в яких навпаки присвійні займенники впливали на оформлення вказівних і означальних.

Присвійні займенники: *мій (моя, моє)*, *твій (твоя, твоє)*, *свій (своя, своє)* мають у відмінках дві форми: с т я г н е н у й п о в н у. Наз. відмінок: *мій — мі;* дав. відм. одн. чол. і середн. роду: *мойóму — мóму;* род. відм. одн. жіноч. роду: *мóйі*, *мéйі;* дав. і місц. відм.: *мóйій;* орудн. відм.: *мéйу*, *мóйу*. Аналогічні відмінкові форми мають займенники *твій*, *свій*.

Стягнені форми цих займенників у род. і орудн. відм. однини найчастіше зустрічаються у волинських, наддністрянських і карпатських говорах. Наприклад: *мéйі*, *твéйі*, *свéйі*, *мéйу*, *твéйу*, *свéйу* та ін.

Багато південно-західних говорів мають редупліковані (подвоєні) форми займенників. Редуплікація давньої форми займенника *сей*, *с'а*, *се:* *сес' (цес'*, *цес)*, *сес'á*, *сесé* (у значенні цей, ця, це). Редупліковані форми займенника той: *тот*, *тотá*, *тотó*. Ці редупліковані форми зустрічаються поряд із звичайними; в окремих говорах можуть вживатися переважно вони.

Дієслово Інфінітив твориться за допомогою суфікса ***-ти***, що, як правило, не скорочується після голосного звука основи. Наприклад: ***брáти, читáти, ходúти, привóзити*** та ін.

Зберігається спорадично й суфікс ***-чи*** після основ дієслів на ***г, к***. Наприклад: *б'і(г)**чи**, пе(к)**чй**, стере(г)**чй**.*

Дієслівні форми 1-ї особи одн. тепер. часу зберігають давнє чергування приголосних ***д — д͡ж, з — ж, т — ч, с — ш*** та ін. (*водити — вод͡жу, тратити — трачу, возити — вожу, косити — кошу*) як у північних говорах, частково південно-східних, так і в загальнонародній (і літературній) мові. Проте в ряді подільських, покутських, буковинських і лемківських говорів відбулося під впливом форм інших осіб тепер. часу вирівнювання дієслівної основи. Отже, виникли форми: *хóд'у, вóз'у, прóс'у* та ін. Це вирівнювання дієслівних основ для 2-ї ос. однини тепер. часу особливо характерне для багатьох говорів південно-східної діалектної групи.

3-я особа однини і множини тепер. часу, 2-а особа множини наказового способу дієслів II дієвідміни у переважній більшості південно-західних говорів має тверде закінчення ***-т***. Наприклад: *в'ін хóди**т**, говóри**т**; вони хóд'а**т**, говóр'а**т**;* наказовий спосіб *ход'**іт**, бᵉир'**іт**, нᵉис'**іт**.*

Значна частина карпатських і частина волинських говорів зберігає в закінченні м'яке ***-т'***: *в'ін хóди**т'**, говóри**т'**; вони хóд'а**т'**, рóбл'а**т'*** та ін.

У частині південних і південно-східних говорів цієї діалектної групи закінчення в 3-й особі II дієвідміни тепер. часу скорочується, якщо наголос падає на основу дієслова (в гуцульських, буковинських, частково покутських, наддністрянських говорах). Скорочуються і ненаголошені закінчення 3-ої особи множини цієї дієвідміни. Наприклад: *в'ін хóд**е**ᶦ, нóс**е**ᶦ; вони хвáл'**а**, хвáл'**е**, нóс'**е*** та ін.

Минулий час дієслів у більшості південно-західних говорів має залишки перфекта (фонетично й морфологічно змінені) [1]. Ці форми перфекта утворюються із звичайних для української мови форм дієприкметникового походження і фонетично змінених, стягнених особових форм дієслова *бути* в теперішньому часі, що фактично звелися до закінчень.

1-а особа однини чол. роду має фонетично змінену (скорочену) форму допоміжного дієслова бути: ***-ім*** або ***-йем***, а також ***-м***. Наприклад: *п'ішоў-**йем**, м'іг-**йем**, мерз-**йем**, мерз-**ім**, трóхи-**м** не ўпаў* та ін.

Дієслова минул. часу жін., середн. і чол. роду мають скорочену форму допоміжного дієслова *бути* ***-м***. Наприклад: *б'ігла-**м**, устáла-**м**, принéсло-**м**.*

1-а особа множини: ***-йесмо***, ***-с'мо***, наприклад: *ходили-**йесмо**, п'ішли-**с'мо*** та ін.; 2-а особа множини: ***-йесте***ᶦ або ***-сте***ᶦ. У частині

---

[1] Б. В. Кобилянський, Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів української мови, «Українська мова в школі», 1953, № 3.

говірок (наприклад, у волинських) — ***-те***. Наприклад: *робили-**йесте**, ви-**те** ходили*.

Фонетично змінену й скорочену форму дієслова *бути* має 2-а особа однини чол. роду ***-йес, -йіс, -с*** (м'які варіанти ***-йес', -с'***), а жін. і середн. роду *-с* (*с'*). Наприклад: *прин'іс-**йес** (-**йес'**), б'іг-**йіс** (-**йіс'**), аби-с прийшоў, піла-с, б'ігло-с*.

Ці енклітичні форми допоміжного дієслова можуть відокремлюватися від дієприкметникової частини минулого часу і приєднуватись як енклітики до інших членів речення — підмета, додатків, обставин та ін. Як наприклад: *ти-с ішла; рано-с там прийшоў; чоботи-**смо** шили*. Причому, як це видно з попередніх прикладів, після голосного попереднього слова енклітична форма допоміжного дієслова *бути* втрачає початковий голосний звук.

Енклітичні частини перфекта вказують на особу, отже виконують таку ж функцію, як і особові займенники при відповідних дієслівних формах.

Крім минулого часу, енклітичні форми допоміжного дієслова *бути* входять як складові частини в конструкції передминулого часу. Наприклад: *буў-**йем** зробиў, були-**сте** робили* та ін.

Енклітичні форми допоміжного дієслова *бути* входять як складова частина в умовний спосіб. Наприклад: *купиў би-**м***; *коби-**сте** знали були* та ін.

Перфектні форми з енклітичними закінченнями, які ще не злилися, зустрічаються в наддністрянських, покутських, буковинських, гуцульських, закарпатських, подільських та інших говіркових групах.

Майбутній час недоконаних дієслів має а н а л і т и ч н у ф о р м у в двох її різновидах: 1) з допоміжним дієсловом *бути* в особових формах, 2) з допоміжним дієсловом *йати* в особових (фонетично змінених) формах. Причому аналітична форма з допоміжним дієсловом *йати* має тенденцію (якщо особові форми цього дієслова знаходяться в постпозиції інфінітива дієслова з реальним значенням) іноді перетворюватися в синтетичну, як у загальнорозмовній (і літературній) мові. Наприклад: *йа читати**му**, ходити**му*** та ін.

Аналітичні форми з особовими формами дієслова *бути* в майбутньому часі бувають двох типів:

1) Особові форми допоміжного дієслова *бути* тепер. часу і фонетично зміненої форми дієприкметника минул. часу на ***-лъ*** (***-ла, -ло, -ли***) з реальним (лексичним) значенням. Наприклад: *йа буду казаў; ти будеш робила; ми будем казали*.

Отже, до особових форм дієслова *бути* в майбутньому часі приєднується дієприкметник відповідного до займенника роду й числа. Ці форми, крім південно-західних говорів, поширені, як уже зазначалось, в західнополіських північних говорах.

2) Особові форми дієслова *бути* майбутнього часу й інфінітив дієслова з реальним (лексичним) значенням, тобто форма широко знана в загальнонародній мові (і літературній) і, як правило, єдина в північних, східнополіських говорах. Наприклад: *йа буду́ робі́ти; ми будéм каза́ти* та ін.

Аналітична форма з допоміжними особовими формами дієслова *йати* та інфінітива дієслова з реальним (лексичним) значенням.

Особові форми допоміжного дієслова *йати* можуть бути перед інфінітивом, тобто в препозиції, або в постпозиції[1]. Наприклад: *йа* ***му*** *робі́ти; ти* ***меш*** *робі́ти; йа робі́ти* ***му***, *ти робі́ти* ***меш***; *він* ***ме*** *с'а пита́ти* та ін.

Причому ці форми майбутнього часу можуть бути паралельні в певних говорах, з перевагою однієї з форм (як до групи говірок).

Не зливаються особові форми колишнього допоміжного дієслова *йати* в постпозиції у багатьох південно-західних говорах. Крім того, відсутня аглютинація частки *с'а* (фонетичні варіанти — *с'е, с'і, с'и*) при зворотних дієсловах, яка може бути або в постпозиції, або й у препозиції (в частині говорів). Саме останнє й обумовило, що ця частка не злилася з формами відповідних дієслів. Наприклад: *в'ін ме* ***с'а*** *пита́ти* (він питатиметься); *вони мут* ***с'а*** *л'убі́ти* (вони любитимуться) та ін.

У постпозиції дієслів частка *с'а* найчастіше зустрічається в наддністрянських, надсянських говірках та в частині закарпатських і подільських говорів.

Причому в 3-й особі однини закінчення ***-т*** перед часткою ***-с'а*** в частині південно-західних говорів здебільшого зникає: *в'ін ра́дуйес'а (-с'е); вона гра́йес'а (-с'е); в'ін ўсм'іха́йес'а (-с'е)* та ін.

Прийменник У південно-західних діалектах досить часто зустрічаються прийменники, що їх або зовсім немає в загальнонародній мові, або вони спостерігаються тільки зрідка, як правило, в окремих словосполученнях. Частина з цих прийменників більш або менш поширена в інших групах говорів, або прийменники ці відомі в інших слов'янських мовах. Так, наприклад, прийменник ***без*** (фонетичні варіанти ***брез, пез***) із знахідним відмінком у значенні «через», «за», зрідка «на». Наприклад: *ідут' вони* ***без*** *подві́рйа; поди́влюся* ***без*** *мі́сто по ри́нку; а я тебе жадаю,* ***пез*** *віко́нце виглядáю; перечéплю рушничо́к* ***без*** *плéче.* Цей прийменник ***без*** (***bez***) поширений і в діалектах польської мови.

---

[1] Форми майбутнього часу з особовими формами допоміжного дієслова (зв'язки) та інфінітива відомі і в багатьох північних говорах російської мови. Наприклад, *иму́ курить, имём играть, что имём делать*? (С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 161). Крім того, відомі ці форми і в білоруській мові (Е. Ф. Карский, Белорусы, т. II, в. 2, стор. 390—391). Форма ця колись у давньоруській мові в перші віки східнослов'янських мов взагалі була досить поширена (Див. В. И. Борковский, Синтаксис древнерусских грамот, Львів, 1949, стор. 147—150).

Прийменник *о (об)* з іменником у місцевому відмінку досить поширений у південно-західних говорах[1]. У південно-східних і північних групах говорів він зберігся тільки в небагатьох виразах на означення часу. Наприклад, *опівночі* та ін. У цих діалектних масивах прийменник *о (об)* заміняється прийменником *в* (з місцев. і знахідн. відмінком), *на* (місцев. і родов.), *за* (знахідн.), *про* (знахідн.). Наприклад: *о третій годині; о холоді (в холодну пору); говорити об мні; о моїм щастю гадаю; він співає о своїй дівчині; не єдну я годиноньку о нім переснила.*

Словотворення У південно-західних говорах дуже поширений суфікс *-ис'к(о) [-иск(о)]* аналогічний до *-ищ(е)* південно-східних і частини північних говорів. У південно-східних говорах теж відомий суфікс *-ис'к(о) [-иск(о)]*, але він надає словам переважно негативного значення. Наприклад: *д'іўчи́с'ко, хлопчи́с'ко, баби́с'ко.* Тоді як у південно-західних говорах і в західнополіських північних цей суфікс аналогічний своїм значенням до суфікса *-ищ(е)* загальнонародної і літературної мови: *пасови́с'ко (-йско), стави́с'ко (-йско), коноплі́с'ко (-йско)* та ін.

На відміну від південно-східних і північних говорів досить поширений у більшості південно-західних говорів префікс *за-* з прикметниками і прислівниками в значенні «надто», «дуже». Наприклад: *замали́й, заве(и)ли́кий, зара́но, за́п'ізно* та ін.

§ 23. Синтаксичні риси

Порівняно з іншими діалектними групами і з сучасною літературною мовою південно-західні говори мають свої місцеві синтаксичні риси. Як правило, синтаксичні риси порівняно з морфологічними, а також фонетичними, рідко мають виразно місцеві відмінності. Ці риси, характерні для широкої території мови народу, часто охоплюють і територію інших споріднених мов, але на території діалектів даної мови по-різному можуть виявлятись. Місцеві синтаксичні риси в одних південно-західних говіркових групах поширені більше, в інших — менше.

Наводимо деякі з найбільш досліджених.

П і д м е т, виражений особовим займенником чол. роду з числівниковим означенням, найчастіше спостерігається в формі родового відмінка: *йе нас штиро́х брат'і́ў; двох хло́пц'іў п'ішло; двох нас му(о)лу(о)ти́ло(у).*

Поширені також конструкції контамінованого двочленного типу з неузгодженими елементами називного й родового відмінка в групі підмета: *два до́брих брати́ не(и) свару́ц'с'і; три молоди́х хло́пц'іў; два л'існи́х гу(о)во́р'іт.*

Ця група підметів з числівниковим означенням — *два, три, чотири,* виражених назвою предметів у формі род. відм. множини,—

[1] Є. Т и м ч е н к о, Локатив в українській мові, К., 1925, стор. 50—55.

поширена в багатьох південно-західних говорах: *два молодúх хлóпц'іў; два молодúх хлóпц'і*. Звороти, що виражають володіння чимсь, мають, як правило, присудком дієслово *мати*. Отже, це володіння виражається в активній формі, а не за допомогою дієслова *бути* з прийменником і непрямими відмінками. Наприклад: *я* ***мáйу*** *кнúгу*. В південно-східних і північних говорах переважає конструкція: *у мене (у тебе, у нас, у вас)* ***йе*** *кнúга*.

Складений присудок з дієслівною зв'язкою *бути* в теперішньому часі, як правило, поширений по всіх південно-західних говорах. Наприклад: *в'ін* ***йе*** *машин'іст; с кóждим днем* ***йе*** *тепл'іше; р'іќá* ***йе*** *ширóка* та ін. Паралельно можливі й конструкції з пропущеною зв'язкою, як у більшості говорів української мови. Ця конструкція з дієслівною зв'язкою часто зустрічається у давніх галицьких письменників, а в сучасних здебільшого вживається з стилістичною метою.

Якщо підмет виражений родовим відмінком з числівниками *два—чотири* чол. роду і числівниками від *п'яти* з іменниками всіх родів, то присудок буває, як правило, тільки в однині. Наприклад: *двох хлóпц'іў іде; кóсе дéв'іт' косар'іў*.

Окремі дієслова (*брати, взяти, боліти, мерзнути, захворувати* та ін.) мають безприйменникове керування з давальним відмінком об'єкта (додатка) на відміну від прийменникового керування (прийменник+родовий відмінок) більшості говорів української мови (і літературної мови). Наприклад: ***мéн'і*** *головá болúт(')* (***у мéне*** *головá болúт(')*), *в'ін забрáў* ***йóму*** *кнúжку* (*в'ін забрáў* ***у н'óго (у йóго)*** *кнúжку*). Ця риса зустрічається в багатьох письменників із західних областей.

Сполучення прийменника ***до*** з знахідним відмінком іменника (крім назв країн) при дієсловах руху значно більш поширене в південно-західних діалектах відповідно до переваги конструкції з прийменником ***у*** (***в***) загальнонародної мови: *сховала до кишені, оддати* ***до*** *рук; поставила* ***до*** *печи* та ін.

Звороти, що виражають цільову скерованість дії на предмети рослинного й особливо тваринного світу, якщо дієслово виражає шукання, здобування, мають прийменник ***на***: *п'ідéмо* ***на*** *малúни,* ***на*** *грибú,* ***на*** *зайц'і* та ін.

§ 24. Особливості наголосу

Система наголошування має порівняно найбільше місцевих відмінностей у південно-західних діалектах. Особливостями наголосу ці діалекти виразно відрізняються від усіх інших діалектних груп, в яких є порівняно незначні відхилення від системи наголошування говорів середньої Наддніпрянщини, що лягла в основу сучасної української літературної мови.

До того ж південно-західні говори мають і свої вузько місцеві відмінності в наголосі, особливо це помітно в карпатських, частково буковинських і надсянських говірках. Серед

карпатських говорів є такі, що мають, як правило, **одномісний наголос** — на передостанньому складі (говори **лемківські**).

З місцевих особливостей наголосу в південно-західних діалектах найбільш поширені такі[1].

1. У безсуфіксних іменниках чол. роду в називн. відмінку одн. часто виявляється тенденція наголошувати кінцевий склад: *острі́у, перепе́л, прапо́р, килúм, сморі́д* та ін. Ця тенденція помітна і в назвах осіб: *Сиді́р, Феді́р* та ін.

Двоскладові іменники — особові назви чол. роду з кінцевим наголосом у наз. відм. одн., як правило, зберігають цей кінцевий наголос і в непрямих відмінках: *Наза́р -ра́, -ові́; Рома́н, -на́; Степа́н, -на́; Тара́с, -са́* та ін.

Безсуфіксні двоскладові іменники чол. роду з початковим наголосом у наз. відмінку одн., як правило, зберігають цей наголос і в наз. відмінку множини, не переносячи на закінчення, як це спостерігається в літературній мові: *го́луб — го́луби, ху́тір — ху́тори, жо́луд' — жо́луді* та ін.

Двоскладові іменники, що походять від префіксальних дієслів, мають наголос здебільшого на префіксі: *в'і́дриў, по́хід, прúлиў, ро́зг'ін, ро́зриў* та ін.

Ця ж тенденція відтягання на префікси наголосу помітна і в деяких багатоскладових (переважно трискладових) іменниках чол. і середн. роду. Особливо це стосується префіксів **роз-, в'ід-, за-, при-, над-, ви-** і под. Наприклад: *ро́звйазка, ро́згадка; в'і́дламок, в'і́дрізок, в'і́дтінок; за́роб'іток, за́м'ітка; прú̱буток, прúв'ісок; на́двишок, на́длишок; вúзначник* та ін.

І навпаки, деякі іменники чол. роду, що мають наголос у літературній мові на префіксі, в південно-західних говорах переносять цей наголос на корінь: *випа́док, переве́ртен', п'ідл'і́ток, праўну́к, прийа́тел'* та ін. Так само іменники чол. роду з префіксом **недо-** мають наголос на корені: *недол'і́ток, недога́рок, недоу́к* та ін.

Іменники чол. роду з суфіксом **-ар** у наз. відмінку одн. завжди мають наголос на цьому суфіксі, а в формах множини наголос переноситься на закінчення: *л'іка́р — л'ікарú, мул'а́р — мул'арú, рима́р — римарú* та ін. Тенденція ця помітна і в іменниках з суфіксами **-ук, -ок:** *бу̊рсу́к — бу̊рсукú, почато́к — початкú* та ін. Іменники чол. роду з суфіксом **-анин, -арин** мають наголос на другому складі цих суфіксів, тобто вирівнюють наголос до іменників типу *м'іщанин, сел'анин*. Наприклад: *бойарúн, громад'анúн, римл'анúн, російанúн, болгарúн, татарúн* та ін.

Складні іменники мають тенденцію наголошувати здебільшого другий компонент незалежно від морфологічної структури пер-

[1] Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький, Наголос у сучасній українській літературній мові і боротьба з відхиленнями від норми, «Українська мова в школі», 1954, № 3.

шого компонента. Наприклад: *вертихв'істка*, *Володимúр*, *добробýт*, *однол'іток*, *жоўтоц'в'іт* та ін.

У сполученні з числівниками *два*, *три*, *чотири* іменники чол. роду мають наголос, як і взагалі в формах множини: *два синú*, *три братú*, *чотири д'ідú* та ін.

Іменники жін. роду порівняно з літературною мовою часто не мають наголосу на суфіксах. Так, суфікс **-иц'-а** в три- і чотирискладових іменниках позбавлений наголосу: *кáмйаниц'а*, *роб'ітниц'а*, *тáблиц'а*, *ýчиниц'а*, *зал'ізниц'а* та ін.

Ненаголошений суфікс виступає у таких іменниках: *об'іц'анка*, *Рóс'ійа*, *сúрота*, *тéч'ійа*, *Укрáйіна* та ін.

Навпаки, майже систематично набуває наголос суфікс **-ав-а** **(-яв-а)**: *кур'áва*, *син'áва*, *темр'áва* та ін.

Жіночі форми імен по батькові завжди мають наголос на першому складі суфікса **-іўн-а (-івн-а)**: *Андр'ійіўна*, *Михайл'іўна*, *Степан'іўна* та ін.

Не падає наголос у південно-західних говорах на суфікси **-ан'-е (-ан'-а, -ан'н'-а)**. Наприклад: *мóўчан'е*, *опов'ідан'е*, *пúсан'е; чúтан'е; купóван'е*, *мал'óван'е* та ін.

Трискладові іменники середн. роду із закінченням **-о** не змінюють місця наголосу в множині: *óзеро — óзера*, *дéрево — дéрева* та ін.

У зменшених іменниках середн. роду постійно наголошується суфікс **-це**: *бил'цé*, *д'іл'цé* та ін.

Іменники іншомовного походження в лексичному складі південно-західних говорів часто мають сліди запозичення їх через посередність польської мови. Це виявляється і в наголосі на передостанньому складі. Наприклад: *áванс*, *адвóкат*, *áкцент*, *бáтист*, *гéктар*, *комéндант*, *пóртрет*, *пóртфел'*, *рéмонт*, *рóманс*, *секрéтар*, *стýдент*, *тéатр*, *трáмвай*, *шáблон* та ін.

2. Не мають наголосу на кінцевому складі в формах род. і дав. відмінків одн. вказівні займенники **той**, **цей**, означ. займенник *вес' (весь)*, присвійні займенники *мій*, *твій*, *свій*. Наприклад: *тóго*, *тóму*, *ц'óго*, *ц'óму; ўс'óго*, *ўс'óму; мóго*, *мóму; твóго*, *твóму; свóго*, *свóму*. Так само й числівник *один* в род. і дав. відмінках не має наголосу на кінцевому складі: *однóго*, *однóму*.

3. Досить помітна тенденція відтягати наголос з кореня на префікс прикметників: *óсв'ітний*, *пóчесний*, *прúсадкуватий* та ін.

Прикметники з суфіксами **-іўн-ий (-івн-ий)**, **-иўн-ий (-ивн-ий)**, **-еўн-ий (-евн-ий)**, **-лив-ий** мають наголос на першому складі цих суфіксів: *йістúўний*, *назúўний*, *дерéўний*, *ув'ічлúвий*, *вибаглúвий*, *поблажлúвий*. Утворені від цих прикметників іменники та прислівники зберігають здебільшого наголос прикметників-основ: *вибаглúвіс'т'*, *вибаглúво* та ін.

Суфікс прикметників **-іўск-ий (-івск-ий)** здебільшого має наголос на першому складі: *бат'к'іўский*, *шеўчинк'іўский*, *пра-*

д'ід'іуский. Прикметники з суфіксами ***-н-ий, -к-ий*** часто можуть мати відмінний наголос від літературної мови. Наприклад: ***бру́дний*** (в літерат. мові *брудни́й*), ***на́родний*** (*наро́дний*), ***ну́дний*** (*нудни́й*), ***бри́дкий*** (*бридки́й*) та ін.

Присвійні прикметники на ***-ин*** не мають наголосу на суфіксі: ***у́до́вин, до́ччин, ку́мин, се́стрин*** та ін.

4. Ч и с л і в н и к и мають теж деякі розбіжності з літературною мовою щодо місця наголосу: а) в формах дробового числівника: ***п'і́йтора*** (в літературн. мові *півтора́*), ***п'і́йтори*** (*півтори́*); б) в орудн. відмінку числівників *два, три, кілька*: ***дво́ма*** (*двома́*), ***тр'о́ма*** (*трьома́*), ***к'іл'ко́ма*** (*кількома́*); в) у складних числівниках з компонентом *-сот*: ***пи́йтсот*** (*п'ятсо́т*), ***ш'і́стсот*** (*шістсо́т*), ***к'і́л'касот*** (*кількасо́т*) та ін.

5. Особливо виразні й стійкі відмінності наголосу в д і є с л о в а х більшості південно-західних діалектів. Відзначимо найбільш поширені особливості.

У 1-й особі одн. тепер. часу I і II дієвідмін вирівнюється місце наголосу 2-ю і 3-ю особами одн., тоді як у літературній мові наголос у 1-й особі одн. падає не на основу, а на закінчення дієслова. Наприклад: ***ка́жу*** (літературна мова *кажу́*) — ***ка́жеш*** — ***ка́же***; ***хо́дж͡у, хо́жу, хо́д'у*** (*ходжу́*) — ***хо́диш*** — ***хо́дит(')*** (*хо́де*) та ін.

Вирівнювання місця наголосу у всіх особах одн. тепер. часу спостерігається в деяких дієсловах I дієвідміни, які складаються з префікса і односкладової основи. Місце наголосу 2-ї і 3-ї особи одн. вирівнюється до 1-ї особи. Наприклад: ***д'іжду́, д'іжде́ш, д'іжде́*** (в літ. мові *діжду́, ді́ждеш, ді́жде*), ***займу́, займе́ш, займе́*** (*займу́, за́йм(е)ш, за́йме*), ***об'йму́, об'йме́ш, об'йме́*** (*обійму́, обі́ймеш, обі́йме*) та ін.

Наголос закінчень 1-ї і 2-ї осіб множини тепер. часу I дієвідміни вирівнюється до місця наголосу однини: ***несе́мо, несе́те*** (*несемо́, несете́*), ***іде́мо, іде́те*** (*ідемо́, ідете́*) та ін.

У формах минулого часу, всупереч нормам літературної мови, наголос падає на корінь дієслова: ***бу́ла, бу́ло, бу́ли, не́сла, не́сло, не́сли, пре^и́ве́ла, пре^и́ве́ло, пре^и́ве́ли*** (*була́, було́, були́, несла́, несло́, несли́, привела́, привело́, привели́*) та ін.

Відповідно до інфінітива дієслів I дієвідміни з кінцевим наголосом у літературній мові південно-західні діалекти мають наголос, як правило, на корені: ***не́сти, пле́сти***.

Префіксальні дієслова II дієвідміни зберігають місце наголосу основного дієслова: ***в'ідноси́ти*** (літ. *відно́сити*), ***наводи́ти*** (*наво́дити*), ***виходи́ти*** (*вихо́дити*) та ін.

Зберігається наголос у дієсловах II дієвідміни (префіксальних і непрефіксальних) на суфіксах ***-ити, -іти***: ***божевол'і́ти, рани́ти; напоуни́ти, пр^е и́красити, розгл'ад'і́ти, ств^е и́рди́ти*** та ін.

У недоконаних дієсловах I дієвідміни з інфінітивним суфіксом ***-ати*** наголос падає не на суфікс, як у літературній мові, а на корінь дієслова: ***ко́йтати, ри́чати, шпи́гати*** та ін.

Непрефіксальні дієслова док. виду з суфіксом ***-ну-*** мають наголос не на цьому суфіксі, як у літературній мові, а на корені дієслова: *дму́хнути*, *с'о́рбнути*, *шчи́пнути* та ін.

6. Багато прислівників мають відмінний місцем наголос у південно-західних говорах порівняно з літературною мовою. Особливо це стосується складних прислівників. Так, не мають наголосу префікси (з прийменників) прислівників — ***на-***, зрідка ***по-***, ***за-***. Наприклад: *наглу́хо* (літературна мова *на́глухо*), *нар'і́зно* (*на́різно*), *начо́рно*, (*на́чорно*), *наскр'і́з'* (*на́скрізь*); *попро́сту* (*по́просту*); *замо́лоду* (*за́молоду*), але *за́ўтоўшки* (*завто́вшки*), *за́ўширшки* (*завши́ршки*), *за́л'убки* (*залюбки́*) та ін.

Прислівники, що утворені сполученням іменників у непрямих відмінках з прийменниками, зберігають наголос непрямих відмінків іменників. Наприклад: *упору́* (*впо́ру*), *ўси[е]ри[е]ди́н'і* (*всере́дині*), *надвор'і́* (*надво́рі*), *спе[и]ре́ду* (*спе́реду*) та ін.

Так само прислівники, що походять з сполучення прийменників або займенників, зберігають те місце наголосу, яке мали прислівники чи займенники, що увійшли до складу прислівника. Наприклад: *в'ідколи́* (*відко́ли*), *н'ізашчо́* (*ніза́що*), *н'інашчо́* (*ніна́що*) та ін.

§ 25. Особливості лексичного складу

Серед інших діалектних груп лексичний склад південно-західних говорів має найбільше відмінностей від загальнонародної мови. Ці обласні слова часом зустрічаються в говорах інших східнослов'янських мов: білоруської і російської. Не мало є спільних рис у лексичному складі південно-західних говорів з північними говорами російської мови. Це свідчить про те, що в південно-західних діалектах збереглися слова, що властиві були давньоруській мові (діалектам східних слов'ян). Частина місцевих південно-західних слів спільні й з іншими слов'янськими, особливо західними мовами.

Вивчення лексичного складу південно-західних говорів, як і лексики інших говорів української мови, має виняткове значення, по-перше, для історії розвитку лексичного складу нашої мови, а по-друге, для історичної семантики і етимології як української мови, так і сусідніх мов[1].

Наводимо для прикладу обласні слова південно-західних говорів, що спільні з говорами інших східнослов'янських мов: *брич* «бритва», давньор. б р и ч ь; *вепр* «кабан», давньор. в е п р ь; у карпатських говорах дикий кабан; вихолощений; *вивірка* «білка», давньор. в ѣ в е р и ц а; *віче* — зібрання, народні збори, давньор.

[1] Пор. О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області), Лексикографічний бюлетень, в. II, К., 1952, стор. 68.

вѣче; це слово було поширене в галицьких письменників на означення «збори», «мітинг»; *глотá* «юрба», маса людей, «натовп»; у гуцульських і подільських говорах — *глíтно* — багато людей, тісно; *грядка* — жердка над постіллю, давньор. г р я д а; г р я д к а — тичини, на яких сушиться одіж; в говорах російської мови тичина або «жердина» (ш е с т, ж е р д ь); *ізвори* — глибокі яри, давньор. и з в о р ь — джерело; *кліть* «комора», давньор. к л ѣ т ь — кімната, дім, кладова; в російських говорах означає крім того — кімната; *лúлик* «кажан», давньор. л и л е к ъ; *лудíнє* «одіж»; давньор. л у д а «плащ», верхня одіж; л у д а н — у російських говорах «хустка», шовковий фартух; колись було поширене і в північних говорах української мови; *нагавúці* «штани», давньор. н а г а в и ц ы «нижнее платье», «штаны», «голенища»; *обрíк* «добро», «достатки», давньор. о б р о к ъ — данина, заплата; поширене в говорах білоруської і російської мови; *осíк* — ліс на горбі; в північних говорах російської мови о с е к — вирубаний ліс для поля, вирубане узлісся; *поркинці* «кальсони», «підштанці», в північних говорах української мови п о р т о в и н а — полотно; давньор. п ъ р т ъ к ъ — шмат тканини; *порт* — груба пряжа, сирове полотно; у говорах російської мови п о р т к и — кальсони; *пудувáти, напýдити(ся)* — налякати, лякатися; давньор. п у д и т и — гнати, прогонити; «п у д и л о» — опудало; у південно-східних говорах х а р а п у д и т и с я; *суткú* (*сутич* — *сутичка*) — вузька, обгороджена стежка; в північних говорах російської мови — передній куток у хаті; *хорóми* «сіни»; старослов'янське х р а м ъ, х р а м и н а — дім; взагалі будова; в значенні великої, чудової будови поширене в багатьох говорах української мови; *ширúнка* «хустка», в цьому ж значенні було поширене і в північних говорах; давньор. — шматок тканини.

Південно-західні говори мають окремий шар обласних слів, що є переважно вузькомісцевими і частково тільки відомі в інших діалектних групах української мови. Відсутність спеціальних лексикографічних досліджень і словників окремих місцевостей (говіркових груп) не дає можливості навіть імовірно визначити саме південно-західні обласні слова чи приналежність їх до вужчих говіркових груп. Можливо, що частина цих слів поширена або в інших говорах української мови, або в інших східнослов'янських чи сусідніх слов'янських мовах. Наводимо, для прикладу, деякі з обласних південно-західних слів: *бáдьо* — *бáдіка* «дядько», взагалі мужчина, старший роками; *болá* «хвороба», іноді тяжка недуга; *галýзка* «вітка»; *грань* «жар», тліюче вугілля; *грúжа* «смуток»; *дéдя (дéд'а, дúд'а)* «батько»; *деревúще* «труна»; *кýтати* «піклуватись», «доглядати»; звідси — *кутаниця* «доглядачка»; *лéжа* «хвороба»; *лíжник* — вовняна ковдра; відоме й у південно-східних говорах; *пóзір* «погляд», *пóзір (давати)* — наглядати, давньор. п о з о р ы д ѣ л а т и — дивитись; *пáдок* — нещасний випадок; *плотва* «дошка»; *пýшка* «рушниця»; *рíшча* «хмиз»; *шматє* «білизна».

Південно-західні говори мають певну кількість запозичених

слів з сусідніх мов—польської[1], румунської та молдавської, німецької, угорської і словацької. Ці запозичення поширені по значній території південно-західних діалектів, інші ж порівняно більш вузько місцеві. Про запозичення з інших мов у південно-західних діалектах буде зазначено при характеристиці лексичного складу окремих говіркових груп.

§ 26. Наддністрянські говори

Наддністрянські говори становлять собою основний масив південно-західної групи, як говори середньої Наддніпрянщини — основа південно-східної діалектної групи. Ці говори знаходяться в басейні верхнього Дністра і його лівобережжя до р. Серет на сході. Північний пояс ізоглос цих говорів проходить у верхів’ях рік Західний Буг, Стир, від верхів’я р. Серет до р. Збруч у районі Гусятина. Південний пояс ізоглос на південь від м. Самбір – Борислав — Болехів — Станіслав і р. Дністер до впадіння в неї р. Збруч — східної межі цієї групи говорів.

Отже, це територія Львівської області (за винятком населених пунктів на самому крайньому заході області й північних районів), Дрогобицької (за винятком населених пунктів на заході й південно-західних районів), північних районів Станіславської і західних районів Тернопільської (на захід від р. Серет).

Серед особливостей південно-західної діалектної групи наддністрянські говори мають і свої специфічні місцеві риси. Відзначуємо найбільш досліджені[2].

Фонетичні риси

Звук ***а*** в наголошеній позиції після м’яких приголосних часто переходить в ***е***; наприклад, *вуўч’е́та* (вовчата), *д’ӗкувати* та ін.; у ненаголошеній позиції звук ***а*** здебільшого збігається з звуком ***і***: *ч’ірува́ти*, *т’ігну́ти* та ін. У позиції перед нескладовим ***ў*** часом звучить, як ***о***: *дọў* (дав), *ві́пиͤсоў* (виписав) та ін.

Ненаголошений звук ***е*** досить часто переходить в ***і***. Це буває в позиціях:

1) перед м’якими приголосними: *в’іс’іл’е́*, *виͤс’іл’еͥ*, *д’ів’ід’іс’еͥт*, *д’ів’ітна́йц’і(т)* та ін.

2) після шиплячих: *ду́ш’іна*, *прило́ж’іна*, *спе́ч’іна* та ін.;

---

[1] Пор. П. Житецкий, Очерки литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889, стор. 46.

[2] Див. П. И. Приступа, Фонетическая система и грамматический строй говоров Брюховичского района Львовской области в их связях с другими говорами украинского языка (автореферат канд. диссертации), Львів, 1953.

3) після *й: вечир'ійі, тройі, знайі, випйіти, к'ітайіц, купуйіш, смиркайіс'і; йіден, йідинак* та ін.;

4) після м'яких *г', к', х': к'іроўник, б'ілен'к'і лицé, тих'і силó* та ін.

У ненаголошеній позиції звук *е* наближається до *и* або звучить як *и*. Наприклад: *бирéза, виселий, нив'істка* та ін. Ця риса зближає наддністрянські говори з частиною подільських і південно-східних.

Звук *е* в наголошеній позиції пом'якшує попередні приголосні *ґ, к, х: ґ'ец* (ґедзь), *к'епска, сух'е;* в ненаголошеній позиції після *ґ, к, х,* як правило, переходить в *і: ґ'іуграф'ійа, к'іроўник, Х'ірсон* та ін.

Звук *и* після *ґ, к, х* у наголошеній позиції переходить в *е: вуґ'ери* (жеребці), *к'едати, бурак'е, р'ік'е, вуз'к'ей* (вузький), *х'еба, х'етра, глух'ей* та ін.

Часто зберігаються звукосполучення *г'і, к'і, х'і: к'іс'іл', вог'ірк'і, п'іск'і, х'ілити, вур'іх'і, мух'і* та ін.

Голосний звук *і* на відміну від багатьох говорів, що лягли в основу української національної мови, пом'якшує не всі попередні приголосні. Якщо звук *і* походить з давнього ѣ, то перед цим звуком всі приголосні пом'якшуються: *б'іда, на горб'і, в'ірна, д'ілити, з'іниц'а, л'іва, н'імий, п'іна, р'іка, бес'іда, т'іло, ц'ідити.*

Так само звук *і* з давнього *е* пом'якшує всі попередні приголосні: *леб'іт', куж'іл', з'іл'і* (зілля), *н'іс* (нести), *вос'ін', т'ік* (тексти), *веч'ір, ш'ч'ітка, риш'іт* (решето) та ін.

Звук *і*, що походить з давнього *о* або з секундарного *о* (з *е*), в нових закритих складах, незалежно від наголосу, пом'якшує тільки приголосні *б, в, ґ, г, ж, дж, к, м, п, р, ф, х, ш: б'ік, в'іл, г'ірка, ж'інка, к'іл, к'ін', м'іст, нап'ій, п'ір, р'іў, вур'іх'іў, ш'іпка* (шопа) та ін. Не пом'якшуються перед *і* (з *о*) приголосні: *д, дз, з, л, н, с, т, ц: дім, взір, зірка, лій, ніс* (носа), *ніч, сік, тік* та ін.

Ця риса частково спостерігається в ряді говіркових груп південно-східних діалектів, зокрема в говорах середньої Наддніпрянщини. Деякі південно-західні говори, наприклад, бойківські, пом'якшують усі приголосні перед *і* (незалежно від його походження) або мають півпом'якшену вимову.

Ненаголошений звук *о* звужується і підвищує свою артикуляцію, переходячи через різні ступені в звук *у* (в різних позиціях). Наприклад: *бугáта, рубити, гризути, вубиремок, пов'ітр'і, горлум, горлу* (горло), *далу* (дало), *тиху* (тихо). Ця особливість виявляється в подільських, частково волин-

ських, у північній частині наддністрянських, а особливо надсянських говорах. Крім того, ця риса виступає в західнополіських північних говорах. Немає її в багатьох карпатських говорах.

Найчастіше виступає протетичний звук ***в***[1] в позиції перед ***і*** (з давнього ***о***), наголошеним ***о*** та ***у*** (ненаголошеним) у південній частині південно-західної групи говорів. Наприклад: *в'ін*, *в'іс'*, *во́зиру* (озеро), *вубру́ч*, *вуб'ідати* та ін.

Зрідка, переважно в північній частині цієї групи, а також в подільських говорах, виступає поряд з цим і протетичний звук ***г*** (перед ***і*** та ***о***). Наприклад: *Г'іл'ко́* (Ілля), *губ'ідати* (поряд з *вуб'ідати*). Теж зрідка виявляється протетичний звук ***й*** (в позиції перед ***а*** та ***і***): *йакура́тна*, *йіндик*, *йіна́кша* та ін. Крім того, іноді може з'являтися протетичний звук ***л***: *лота́ва*, *ло́кун'* та ін.

Звук ***в*** у позиції перед приголосними ***б, п, м*** виявляється як білабіальний (двогубний) варіант ***в*** — *ŵ*, *ŵ*: *ŵбира́ти*, *ŵ бо́ц'ц'і*, *ŵб'ік*, *ŵпаў*, *ŵ по́ли* (у поле), *ŵмий* та ін. Цей білабіальний звук може часто зникати: *м'іти* — *ŵм'іти*, *мн'іти*, *важ'е́ти* (вважати), *стайе́* — *встайе́* та ін.

Нескладовий ***ў*** дуже близький до двогубного ***ŵ***, хоч і різниться від нього більш заокругленим розкриттям губ. У позиції перед ***н*** звук ***в*** перетворюється в ***м***: *дамно́*, *р'імн'а́ти*, *р'імна*, *р'імнина́* та ін.

На відміну від загальнонародної мови порівняно досить часто зустрічається звук ***ґ*** в іншомовних запозичених словах: *ґа́нук* (га́нок), *ґазе́та*, *ґо́нта*, *ґу́ма*, *ґра́ти*, *ґре́чна*, *куле́ґа* та ін.

М'які приголосні ***дз'***, ***з'***, ***с'***, ***ц'*** вимовляються в частині говірок за допомогою дорсальної артикуляції, що акустично, як уже зазначалося, сприймаються як звуки шепелюватої вимови (з шиплячим елементом). Наприклад: *с''в'іт*, *з''в'ізда́*, *дз''в'а́кати*, *ц''в'іт* та ін.

Пом'якшені (палатальні) звуки ***т''***, ***д''*** мають артикуляцію настільки відтягнену назад, що змішуються з ***к'***, ***ґ'***, тобто часом заступаються останніми. Наприклад: *с'к'іна́* (стіна), *к'істо* (тісто), *дев'ік'* (девять), *к'іўна коро́ва*, *дв'і ниґ'іл'і*, *ґ'іста́ли*, *ма́йу наґ'ійу*, *р'іґ'іл'* (граділь). Це явище особливо поширене в гуцульських говорах, а також і в інших говорах української мови, виявляючись часом у небагатьох тільки випадках.

Диспалаталізоване ***с*** виступає в суфіксах *-ск-* (<*-ськ-*), (<*-зьк-*): *гуспуда́рска*, *по́л'ска*, *во́йско*, *в'ійску*, *д'іти́ска*, *пасувйску*, *хлупчи́ску* та ін.

---

[1] Г. Ф. Шило, Явище протези в слов'янських мовах, «Вопросы славянского языкознания», кн. 2, Львів, 1949, стор. 233—234.

Так само диспалаталізований звук ***ц*** спостерігається в наголошеному суфіксі ***-ец-*** (<***-ець***) і ненаголошених ***-иц-***, ***-іц-***: *жне**ц**, вдуве́**ц**, карбо́ване**ц**, хло́пи**ц**, к'іта́йі**ц***.

Прикметниковий суфікс ***-цк-*** (<***-тськ-***, ***-чськ-***) в одних говорах має ***ц*** тверде, в інших (бойківських, середньозакарпатських) — м'яке. Наприклад: *карпа́**ц**ка, тка́**ц**кий, буга́**ц**'кий, д'іво́**ц**'кий, парубо́**ц**'кий* та ін.

Приголосні задньоязичні ***ґ, к, х*** палатальні перед ***е, и, і*** (<***е, и***): *лаук'е́, лаук'і, шл'ах'е́, шл'ах'і, мо́рґ'і, п'іск'і, к'е́дати, йак'е́й, х'е́тра*. Зазначена особливість вимови ***ґ, к, х*** зустрічається головним чином в південно-західних говорах і не розрізнює фонетичну оболонку слів та форм[1].

Дзвінкі приголосні перед глухими і в кінці слів перед глухими наступного слова (якщо немає паузи) переходять у глухі. Наприклад: *во́рух — во́руга, ба́пка — бабо́к, вухка́* (вогка́), *ле́хка, бур'іт* (борід), *п'ітпе́рти* та ін. У зв'язку з цим приголосний ***в*** у кінці слів і складів перед глухими, в кінці фрази часто втрачає свою дзвінкість: *брит**в**, верст**в**, драт**в*** та ін.

Відповідно до давніх ***ръ, рь, лъ*** спостерігаємо звукосполучення ***р, л*** з голосним ***и***: *бли́скати, грим'іти, дрижати* (*дриж'е́ти*), *триво́га* та ін. Тільки спорадично, в окремих лише словах ***-ир-, -ер-, -ір-, -ил-***: *керни́ц'і, к'ірни́ц''і* (-ц''а), *си́лза, ди́рва* (в частині говірок).

Давній м'який звук ***р*** систематично став твердим з виділенням ***й*** після ***р***. Наприклад: *рйад, ва́рйу, зурйа́, пурйа́док, рйа́сно, п йа́сти* та ін.

М'які приголосні ***н', д'*** (***т'***) у позиції перед приголосними переходять у ***й***: *службо́йка, два́йц'і(т)* (*-ц'ат*), *д'івойка, мат'іно́йка, годи́нойка* та ін. Проте це виразно зникаюча риса, збережена в фольклорі і тільки зрідка в говірках.

Морфологічні риси

Іменник

Іменники І відміни у наз. відм. однини з м'якою основою і основами на ***ж, ч, ш*** мають давнє закінчення ***-а*** (фонетично змінене), отже: ***-е, -і*** або ***-а***. Можливі в говірках і паралельні закінчення ***-е — -а, -і — -а***. Наприклад: *зимл'а́ — зимл'е́, п'іс''н'і — п'іс''н'а, миж'е́ — мижа́, вуну́ч'і — вуну́ча* та ін. В орудн. відмінку однини закінчення цієї відміни зазнали окремих місцевих фонетичних змін: ***-уйу*** (<-ойу), ***-ийу, -ійу*** (<-ейу): *п'існийу, вуну́чийу*.

[1] Н. А. Пушкар, Новейшая (неорганическая) палатализация согласных в украинском языке в сравнении с другими славянскими языками (автореферат канд. диссертации), Львів, 1949, стор. 4.

Так само відмінкові закінчення множини цієї відміни підпали місцевим фонетичним змінам: називн. відмінок — *ж'інк'**é**, блóх'**і**;* дав. відм. — *п'іс''н'**ем** (-**áм**), зéмл'**ім** (-**áм**), д'іж'**éм** — д'іж**áм**, мéж'**ім** (-**ам**);* орудн. відмінок — *п'іс''н'**éми** (-**áми**)* та ін.

У II відміні іменників закінчення теж підпали фонетичним змінам, а саме, у називн. відмінку (в зв'язку з переходом ***о*** > ***у***, ***е*** > ***и***, ***'а*** > ***'і***, *'е*). Наприклад: *сóнц**и**, знан'**é** (-н'**á**), пúсан'**і** (-н'**а**), вóгн^е^ишч**и*** та ін.

В орудн. відмінку однини фонетичним змінам підпали закінчення: ***-ом** (**-ум**), **-ем** (**-им**)*. Наприклад: *сóнц**им**, знан'**éм**, пúсан'**ім**, п'ір'**ім*** та ін.

Місцевий відмінок, крім закінчення давального для середн. роду і для іменників чол. роду однини, має закінчення ***-і***, ***-и***: *ў сад'**і***, на *в'ікн'**і***, на *сóнц**и***, *ў пóл**и***, при *вóгнишч**и*** та ін. Наз. відм. множини іменників твердої основи після ***к***, ***х*** має закінчення ***-е***, ***-і***: *дах'**é**, кузак'**é**, мéл'ник'**і**, птáх'**і***. Іменники середн. роду мають закінчення ***-е***, ***-а***, ***-і***: *знан'**é** (-н'**а**), сóнц''**і** (-ц''**а**), пúсан'**і** (-н'**а**); вóгн^е^иш'ч'**і** (-ч**а**)*.

Давальн., орудн. і місцевий відмінки множини мають такі ж закінчення, що й загальнонародна мова, але з місцевими фонетичними змінами: *пн'**éми** — пн'**áми**, круч'**éми** — круч'**áми***, на *пн'**ех*** і на *пн'**ах***, на *круч'**éх*** — у *круч'**áх***; при *вóгн^е^иш'ч'**іх*** — при *вóгн^е^ишч'**ах*** та ін.

Іменники IV відміни в орудн. відмінку однини на відміну від загальнонародної мови мають закінчення ***-ом** (**-ум**): тил'éт**ум**, гус'іт**ўм*** та ін.; рідко ***-éм** (**-им**): імн'**ем** — іминим, імйем, імн'ам*. У непрямих відмінках іменники IV відміни часом втрачають давній суфікс ***-ен-***. Наприклад: *імйа — імн'é, імйé;* род. відм.: *імени;* дав.: *імйу, імн'у;* орудн.: *імн'éм, імйéм, імн'áм;* множина: *имина — імйáм, імйéми, імн'áх, імйáх*.

Прикметник Як правило, переважають звичайні стягнені форми прикметників жін. і середн. роду в називн. відм. однини і в називн.-знахідн. відм. множини. Нестягнені форми прикметників зустрічаються дуже рідко в цих відмінках. Наприклад: *дóбр**а** — дóбр**айа**, дóбр**ойе**, дóбр**у** — дóбр**уйу**, дóбр**ойі**, л'ітн**и** — л'ітн**ийі**, дóбр'**і** — дóбр'**ійі***. Порівняно з північними говорами повні форми прикметників у називн.-знахідн. відм. жін. і середн. роду зустрічаються в південно-західних говорах досить рідко, здебільшого як паралельні форми (у певних групах говірок особливо в наддністрянських і карпатських).

Прикметники в називн. відм. однини (а також порядкові числівники і присвійні займенники) виявляються переважно як повні. Хоч у частині (північній) наддністрянських говорів називн. і знахідн. відмінки однини чол. роду прикметників, порядкових числівників і присвійних займенників можуть бути і стягненої

форми, як у північних говорах. Причому в закінченні тут виступає — *і*. Наприклад: *дóбр'і чолов'ік, трéт'і клас, тв'і туварúш* та ін. Так само в дав. і місц. відмінках однини жін. роду ці прикметники, порядкові числівники й присвійні займенники мають стягнене закінчення (відпав кінцевий *й*). Наприклад: *дóбр'і ж'інці, на висóк'і грýші, четвéрті д'íўчин'і, мойі систр'і, у трéті бригáді, на мойі машúн'і* та ін.

Подібне стягнення спостерігається в **п о д і л ь с ь к и х** говорах, в західних говірках південної Київщини і правобережної Черкащини (особливо Надросся).

Числівник

Часто зберігаються дробові числівники, які утворюються додаванням ***пів-*** (***п'іў-***) до род. відмінка відповідного числівника, що означає число на одиницю менше плюс половина: *п'íўтура, -ри — йідéн* і *п'íў, п'íўтрит'і, -т'а — два* і *п'íў* — два з половиною, *п'íўчвирта, -ти* — три з половиною, *п'íўп'іта, -ти, п'íўшиста, -ти, п'íўсима, -ми* та ін.

Займенник

Займенник ***ти*** в дав. і місц. відмінках однини має форму *тýб'і*, рідше вживається *тиб'і* (з теб'*і*). Так само і *сиб'і, сýб'і*.

Особовий займенник *в'ін, онá (ўнá), вўнá, онó (ўнó), вўнó* в непрямих відмінках однини має більш архаїчні форми, ніж у загальнонародній мові, а саме, чол. і середн. роду однини: род. відм.: *йігó*, в'ід *нéгу;* дав. відм.: *йімý;* знах. відм.: *йігó, з нéгу;* місц. відм.: *н'ім*, рідко вживане *н'óму;* жін. роду знах. відм.: за *н'у, йу, йі;* місц. відм.: *н'і* (частіше *н'ій*), *йій*.

Ці архаїчні форми зустрічаються в **г у ц у л ь с ь к и х** і **п о д і л ь с ь к и х** говорах.

Енклітичні форми від займенників *йа, ти* і зворотного займенника *себе:* дав. відм. однини: *ми, м'і, ти, т'і, си*. Займенник *в'ін, вона, воно* має такі енклітичні форми: дав. відм. чол. і середн. роду *му;* жін. роду *йі;* знахідн. відм. чол. і середн. роду *гу;* жін. роду *йі*.

Присвійні займенники *мій, твій, свій* мають дві форми: стягнену й повну. Ці форми неоднакові по відмінках. Як-от в однині наз. відм.: *м'і — м'ій;* дав. відм. чол. і середн. роду: *мóму;* місц. відм. однини чол. і середн. роду: *на муйíм — мóму;* род. відм. жін. роду: *мéйі, мóйі;* дав. і місц. відм.: *муйí — муйíй;* орудн. відм. жін. роду: *мéйу*.

Вказівні займенники *той, то, те, та, т'і* мають підсилені форми: *таммóй, таммó, таммé, таммá, тамм'і* та ін.

Дієслово

Інфінітив твориться за допомогою суфікса ***-ти***, який не скорочується в ***т'***, як це буває в південно-східних говорах або послідовно в північних. Якщо основа дієслова закінчується на ***г, к***, то іноді зберігається давній суфікс

-чи: б'і(г)чи — б'ішчи (бігти), *пе(к)чи́ — пичи́*, *стрижчи́ — стришчи́*.

II дієвідміна в 3-й особі однини має закінчення *-ит* (*-йіт* після голосного основи), якщо наголос падає на це закінчення; якщо ж наголос падає на основу, то в закінченні зникає приголосний *т*. Наприклад: в'ін *сиди́т*, *стуйі́т; в'ін змо́чи*, *ви́ступ'і*, *хо́ди* та ін. Часто в 3-й особі множини II дієвідміни такі ж закінчення, як і в І дієвідміні — *-ут, -йут:* вони *б'іжу́т*, *стуйу́т*, *ви́стуйут*, *напо́йут*. Ці закінчення виникли під впливом аналогії, зустрічаються вони і в інших, крім наддністрянських, говорах, наприклад, у надсянських.

3-я особа однини І дієвідміни перед часткою *с''і* (в зворотних дієсловах) як у наголошених, так і в ненаголошених закінченнях втрачає в закінченні *т* (на відміну від загальнонародної мови). Наприклад: *в'ін ви́зве́с''і*, *ри́йі́с''і*, *в'ідр'іка́йіс''і*, *пасе́с''і* та ін. У ненаголошеному закінченні 3-я особа однини II дієвідміни перед енклітичною формою займенника *с''і*, *с'а* втрачає *т*. Наприклад: *в'ін змо́чис'і(-с''а)*.

Минулий час дієслів має залишки (фонетично змінені) перфекта. Ці форми минулого часу утворюються із звичайних для української мови форм дієприкметникового походження і своєрідних закінчень енклітичного характеру: 1 особа однини *-йім* (чол. роду), *-м* (жін. і середн. роду): *пи́в-йім, б'іг-йім*, *ме́рз-йім; пи́ла-м*, *б'ігла-м*, *ме́рзла-м; пи́лу-м*, *б'іглу-м*, *ме́рзлу-м;* 2 особа однини *-йіс* (чол. роду), *-с* (жін. і середн. роду): *пи́в-йіс*, *б'іг-йіс*, *ме́рз-йіс; пи́ла-с*, *б'ігла-с*, *ме́рзла-с; пи́лу-с*, *б'іглу-с*, *ме́рзлу-с*. 1 особа множини *-сму́, (<-смо): пи́ли-сму́, б'ігли-сму́*, *ме́рзли-сму́;* 2 особа множини *-сти́ (-сте́): пи́ли-сти́, б'ігли-сти́*, *ме́рзли-сти́*. Ці енклітичні закінчення можуть бути після дієслова і перед дієсловом, можуть відокремлюватись від дієслова іншими словами. Наприклад: *пл'іт-йім там пе́ре́ско́чиў; до́ўгу-с там пе́ре́бу́ваў*.

Після голосних попередніх слів перфект має препозитивні енклітичні закінчення *-м, -с;* коли ж попереднє слово закінчується на приголосний, то *-ім, -іс*. Так само і для множини: *-сму́ — -ісму́, -сте́ — -існе́*. Наприклад: *хр'ін-ісму́ ўже пови́ко́пували, до́бри-сти́ зас''п'іва́ли, б'іб-сте́ нин'і вари́ли*.

Майбутній час має аналітичну форму в двох її різновидах.

1) Частіше вживана: з особових форм дієслова *бути* тепер. часу і минулого часу відповідного дієслова (дієприкметникового походження): *йа буду́ маў, писа́ў; йа буду́ каза́ла, проси́ла; ми буде́м ходи́ли*.

2) Рідше вживана (а в деяких говорах паралельна) звичайна в загальнонародній аналітична форма: *буду ма́ти, буду каза́ти*. Крім того, в південно-західних говорах є ще одна аналітична своєю структурою форма, яка складається з особових форм давнього дієслова *ꙇати* і з інфінітива відповідного дієслова: *йа му ходи́ти* (я ходитиму), *ти меш ходи́ти, ме^{и}м(о) роби́ти*.

Частка *с'а (с'і, с'е, с'и)* при зворотних дієсловах може бути (як у південно-східних і північних говорах) після дієслова, а значно частіше перед дієсловом. Ця частка може і відділятись від дієслова іншими словами. Наприклад: *сус'іди^{е}* ***с'і*** *шос' посвари́ли*.

Якщо в реченні є два зворотні дієслова, то частка *с'а (ся)* вживається тільки один раз. Наприклад: *мойі* ***с'і*** *так ху^{о}т'іло ве^{и}рну́ти дудо́му. Зна́тис'****і*** *ми зна́ли до́бре^{и}*.

При перехідних дієсловах вживаний знахідний відмінок у формі називного від іменників, що означають неживі істоти (різні предмети, речі та ін.). Наприклад: *злама́ў ніш, пи^{е}ри^{е}ки́нуў в'іс* та ін.

У наддністрянських, як і деяких інших південно-західних говорах, переважає конструкція з прийменника ***по*** в часовому значенні і місцевого відмінка іменника. Наприклад: ***по*** *жни^{е}ва́х*, ***по*** *об'ід'і* та ін., тоді як у північних і південно-східних діалектах виступає конструкція: прийменник *після* з родовим відмінком іменника. Наприклад: *п'іс'л'а* (*по́с'л'а*) *жниў* і т. ін.

Надсянські говірки

На крайньому заході Львівської (Краковецький район) і Дрогобицької областей (Мостицький та Нижанковицький райони) знаходиться група говірок, що в науковій літературі дістала назву н а д с я н с ь к и х. Ця група належить до наддністрянських говорів, але має особливості, які споріднюють її з колишніми говірками л е м к і в с ь к и м и (так званих галицьких лемків) і б о й к і в с ь к и м и (в південно-західних районах Дрогобицької області). Крім того, окремими рисами надсянські говірки зближуються з північними говорами.

Знаходячись на пограниччі української мовної території, в безпосередньому сусідстві з польською мовою, ці говірки, з одного боку, зберігають давні риси української мови, а, з другого,— підпали під вплив польської мови (особливо в лексичному складі).

Найбільш виразною і водночас відмінною рисою надсянських говірок є те, що давній звук ***і*** не обнизився і не перейшов у ***и*** (за винятком позиції після ***ж, ч, ш*** та ***р***). Як визначають дослідники, цей звук такий же, як і звук ***і***, що виник з давніх ***о, е, ѣ***. Отже: *від'іті, кусіті, рубіті, худіті, нусіті, сіла, д'ітіна, коліна* та ін. Зберігаються також і звукосполучення ***г'і, к'і, х'і***: ***к'іну***, ***г'іну***, *гріх'і, йак'ій, вык'іну, п'іруг'і*, ***х'ітрий*** та ін.

Разом з тим зберігся давній звук *ы* (як і в бойківсько-середньозакарпатських і лемківських говорах у наголошеній позиції). Наприклад: *сын*, *дым*, *ры́ба*, *лы́са*, *бы́ті*, *мы́ті* та ін. Це явище нагадує збереження звука ***і*** (або ***и̇***) відповідно до давнього ***і*** на пограниччі української мови з білоруською та словацькою мовами.

Відмінною рисою окремих надсянських говірок є збереження монофтонга ***ӱ***, що відповідає давньому ***е*** в нових закритих складах (як і в говірках галицьких лемків) незалежно від наголосу. Наприклад: *т'ӱ́тка*, *л'ӱт*, *ма́т'ӱр*, *прис'ӱ́лук*, *прын'ӱ́с*, *прывӣӱ́з*, *л'ӱх* (ліг), *спл'ӱ́ӱ* (сплів) та ін. Так само відповідно до давнього звука ***о*** в нових закритих складах по окремих надсянських говірках зустрічаються монофтонги ***и***, ***ы***, ***о̆*** (незалежно від наголосу). Наприклад: *мист*, *фист*, *пит*, *вин*, *сил*, *пис*, *бик* (бік), *но̆с*, *но̆ш* (ніж), *сто̆л*, *ло́ко̆т'*, *пу во̆йн'і*, *ґвист*, *викно́*, *вис* (віз), *бип* (біб), *пыд гу́н'у*, *пыдва́л'іна*, *диста́йу*, *пузна́ти*, *вы́тки* та ін.

Відповідно до давніх ***е, ь*** в наголошеній позиції чується високого тону звук ***ê*** . Наприклад: *бе̂́с'іда*, *пе̂́с*, *ве̂́рба*, *де̂́н'*, *се̂́рп*. Разом з тим у ненаголошеній позиції звук ***е*** може обнижуватись через різні ступені до ***а***. Наприклад: *сарадіна*, *варатéну*, *чаравíкі*, *бíраза; парахудíті*, *паравíс* та ін.

Відрізняються надсянські говірки від наддністрянських ще такими рисами:

Відсутнє ***л*** епентетичне (як і в ряді інших південно-західних говорів). Наприклад: *ро́бйу*, *спйу*, *л'у́бйу*, *ло́мйу* та ін.

Досить характерна і прогресивна асиміляція глухих приголосних звуків щодо набуття дзвінкості після дзвінких звуків. Наприклад: *дуріжга*, *ли́жга*, *кни́жга*, *сте́жга; на дуріз'дз'і*, *фкніз'дз'і*, *на сте́з'дз'і* та ін. Хоч останнє явище відоме зрідка і в наддністрянських говорах.

У надсянських говірках, як і в карпатських, група приголосних ***бн*** іноді перетворюється в ***мн*** (назалізація приголосних), що характерне і для багатьох слов'янських мов (білоруської, російської, болгарської, чеської і верхньолужицької)[1]. Наприклад у надсянських говірках: *дрімный* і *дрібный*.

Відмінностей в граматичній будові цих говірок, порівняно з наддністрянськими, майже немає, за винятком окремих деталей[2].

Лексичний склад

Наддністрянські говори мають свої лексичні особливості. У цих говорах багато обласних слів, що поширені і в інших групах південно-західних діалектів. Частина цих слів, як уже зазначалось (§ 25), це слова,

---

[1] І. І. Ковалик, Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах, «Вопросы славянского языкознания», кн. 3, Львів-Харків, 1953, стор. 76.

[2] І. Верхратський, Про говір долівський, Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. XXXV-XXXVI, 1900.

давні своїм походженням, спільні з говорами інших слов'янських і східнослов'янських мов — білоруської, російської та інших діалектних груп української мови. Приклади цих обласних слів з південно-західних діалектів наведені вище (§ 25). Частина цих слів належить до словникового складу південно-західних, а також наддністрянських говорів.

Подаємо для прикладу ще деякі з місцевих обласних слів цієї групи: *гости́нець* «шлях»; *бу́сько* (бу́с'ко) «чорногуз», відоме в багатьох південно-західних говорах, у західнополіських, в інших *бу́зьок*, *боцю́н (боц'у́н)*; *ву́йко* «ведмідь» (поширене в багатьох південно-західних говорах) — конкретний випадок заборони деяких слів (табу слів). Це має важливе значення для вияснення давніх міфологічних, магічних і релігійних уявлень. *Зе́ло (зило́)* «бур'ян»; *зби́ткі* «пустощі», звідси *збито́шний* «пустотливий»; *коно́вка — кінва* «відро»; *крак* «кущ», «корч»; *ку́ча (ку́чі)* — приміщення для свиней; *о́крух* «шматок», наприклад, хліба; *па́ринина* — земля не орана (рік чи й більше), відоме в інших південно-західних говорах, а також у західнополіських; *по́гріб* «похорон».

Для південно-західних, зокрема наддністрянських говорів, досить характерними є лексичні обласні паралелізми (дублети). Так, наприклад, у західних наддністрянських говірках поряд із частіше вживаним *рубе́ль* поширене й *ко́вуз*, поряд з *ка́чур* зрідка відоме й *се́лик* (се́лих); до слова *дя́тел* (д'а́тел) зустрічаються по говірках паралелі: *довба́ч* (до́ўба́ч), *дзьо́глик* (дз'о́глик), *ко́каль*.

У надсянських говірках є свої відмінності в лексичному складі. Так, наприклад: *ба́стір* «хлопець», «син»; *басти́рка* «дівчина», «дочка»; *бі́ти* «чоботи»; *ді́до* (д'і́ду) «дядько», чоловік тітки; *дзя́дзьо* (дз'а́дз'о), *дзя́тко* (дз'атко) «дід»; *га́тка* (ґ'атка) «казка», «байка»; *ко́биця* — дерев'яна колода, на якій рубають дрова; *паль* (пал') «дрова»; *пува́ла* «стеля»; *ума́ста* (ума́ста) «жир» (мастити страву), поширене і в західнополіських говорах.

Для лексичного складу наддністрянських, як і взагалі південно-західних, говорів характерною ознакою є немала кількість запозичень з інших мов. Лексичні запозичення дуже рідко належать до основного словникового фонду; як правило, вони є складова частина словника діалектів і хіба тільки протягом дуже довгого часу починають просочуватися до основного словникового фонду. Дослідження запозиченої діалектної, як і взагалі запозиченої, лексики в мову народу дає можливість з'ясувати питання ймовірних мовних впливів та зв'язків.

З польської мови в наддністрянських говорах, як і в інших південно-західних, зустрічаються або обласні слова-запозичення, або слова, спільні з польською мовою. Так, наприклад: *ва́рга* (ва́рґа) «губа» (польськ. warga); звідси *варга́тий* — губатий;

гарбáта — «чай» (herbata з латинськ. herba,— трава); *запáлка* «сірник» (zapałka); *кубíта* (к̓уб'іта) «жінка» (kobieta); *миднúця* (миднúц'а) «таз» (miednica); *стóнга* (стóнґа) «стрічка», «стьожка» (wstęga); *тáний* «дешевий» (tani); *цю́па* (ц'ýпа) «в'язниця», «тюрма»; маленька кімната (ciupa) та ін.

Запозичені обласні слова з німецької мови (частина з них з идиш — єврейської мови) — лексика ремесла, торгівлі; колишня адміністративна, військова лексика та ін. Деякі назви запозичені через польську мову. Німецькі лексичні запозичення поширені по багатьох південно-західних діалектах. Наведемо для прикладу такі запозичення: *вáндри*, *вандрувáти*, в півд.-східних говорах — мáндри, мандрувáти (wandern, польськ. wędrówka, wędrować), звідси *вандрівнúк* (вандр'іўнúк); *кірат* (к'ірат) — кінний привод (Kehrrad, польськ. kierat); *морд* «убивство» (Mord, польськ. mord); *рехт* «правда» (Recht); *фáйний* «гарний», «добрий», поширене в усіх південно-західних говорах (fein, польськ. fajny); *тáшка* — сумка (Tasche); *фест* «міцно», «сильно» (fest); *фíра* (ф'іра) «хура» (Fuhre, fura); *ýрльоп* «відпуск» (нім. Urlaub, польськ. urlop); *ýрльопник* «відпускник» та ін.

В історії української літературної мови наддністрянські говори мали важливе значення, особливо в XIX ст.

Вперше застосовуються ці говори в інтермедіях Якуба Гаватовича (1619). Виявляються риси наддністрянських говорів у творах Івана Вишенського та пізніших письменників.

У XIX ст. збірник «Русалка Дністровая» (1837) був написаний на основі наддністрянських говорів.

Через особливі обставини розвитку літературної мови в Галичині значна кількість рис наддністрянських говорів, особливо лексичних, була властива мові всіх галицьких письменників (І. Франко, Л. Мартович, С. Ковалів, О. Маковей та ін.). Часом галицькі письменники діалектні засоби застосовують для характеристики мови героїв, а іноді і для своєї авторської. Так, І. Франко (1856—1916) часто вживає діалектизмів для характеристики мови героїв (пор., наприклад, мову оповідання «Вівчар», мову численних героїв бориславських оповідань та повістей).

У XX ст. кількість галицьких діалектизмів у літературній мові починає зменшуватись. Ряд письменників-галичан свідомо орієнтується на українську літературну мову, що виникла на основі говорів середньої Наддніпрянщини.

Після возз'єднання населення західних областей з усім українським народом галицькі діалектизми в мові українських письменників, якщо й зустрічаються, то лише з суто стилістичною метою для відображення особливостей місцевого життя та побуту.

§ 27. Покутські говори

Покутські говори знаходяться на правобережжі Дністра, на південний схід від Бистриці Надвірнянської і на північний схід від умовної лінії Надвірна — Косів — Кути до р. Дністер, тобто в південно-східних районах Станіславської області. Від буковинських на південному сході покутські говори відокремлюються р. Черемош і межею з Станіславською і Чернівецькою областями. У науці один час була думка поділяти покутські говори на дві групи: 1) північну (або власне покутську) і 2) південну (або гуцульську)[1]. Але пізніше цей поділ був заперечений, бо гуцульські говори, які знаходяться на південний захід від покутських, почали відносити до карпатських.

Своїми рисами покутські говори мають багато спільного з наддністрянськими, а також з буковинськими і гуцульськими[2].

Як найбільш характерні риси покутських говорів відзначимо тільки деякі, що відрізняють ці говори від сусідніх говіркових груп.

Відповідно до ***а*** з давнього ***ę*** (ѧ) в ненаголошеній позиції, як правило, виступає звук ***і***. Наприклад: *чéл'ід'*, *м'іс'іц*, *дéв'іт'*, *пáмн'іт'*. У наголошеній позиції спостерігаємо переважно ***е***: *т'éгати*, *ўз'éли*, *зач'éти; мн'éсо*, *с'éду* (сяду), *д*[и]*ес'éтий*, *ж'éти*, *с'вйéто* (свято) та ін.

У загальнонародній мові, як відомо, в цій позиції маємо звук ***а*** (з пом'якшенням попереднього приголосного). Відповідно до ***а*** загальнонародної мови і відповідно до ***а*** з ***ę*** (ѧ) та давнього ***а*** в покутських говорах досить часто звук ***а*** (незалежно від походження) після пом'якшених приголосних та ***й*** переходить в ***е*** або ***і***. Наприклад: *бол'éчка*, *ж'éбйічий*, *цвик* (цвях), *зач'éли*, *дн'е* (дня), *ш'інýйе; йікúй*, *йелóзити*, *змійé* та ін., але *йак*, *йáблуко*, *йáсний*. У таких позиціях, як видно з наведених прикладів, досить помітним є пом'якшення шиплячих приголосних. Подаємо ще приклади: *душ'é*, *лош'é*, *душ'ú*, *лош'éтко*, *ч'ес—ч'íсý*, *ж'éба*.

Звук ***р*** зрідка може бути пом'якшеним перед ***і***, ***и*** з давнішого ***а***. Наприклад: *зор'é*, *пор'éдок*, *пор'úдок*, *р'íсний*, *р'íбий* (р'ибий) та ін.

Приголосні палатальні ***д'***, ***т'***, як і в частині інших південно-західних говорів, зокрема буковинських, у багатьох словах досить послідовно переходять у ***ґ'***, ***к'***: *ґ'íд*[т] (дід), *ґ'íло* (діло), *ґ'íўка* (дівка), *ґ'áтел'* (дятель), *ґ'éґ'а* (дéдя = батько); *к'íсто*, *к'íсний*,

---

[1] І. Верхратський, Дещо до говору буковинсько-руського, Zbornik v slavu Vatroslava Jagiča, Берлін, 1908.

[2] Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, Український діалектологічний збірник, кн. І, К., 1928.

к'ігну́ти, ***к'і*** (ті = тобі); *жик'е́* (життя), *см'ік'е́* (сміття), ***хок'і́ў***, *ш'іск'о́х* (шістьох), а місцями й *одина́ц'***ік**, *два́ц'***ік** та ін.

Досить виразно виступають звукосполучення ***ґ'и, к'и, х'и*** (***ґи, ки, хи*** чи ***ґ'е̂, к'е̂, х'е̂***). Наприклад: *воўк'и́*, *парубк'и́*, *сп'івак'и́*, *в'ік'инути*, *пастух'и́*, *гаґ'е̂*, *парубке̂*, *сп'івак'е̂*, *пасту́х'е̂* та ін.

Є місцеві відмінності і в граматичній будові покутських говорів.

Іменники з суфіксом ***-ан-*** у наз. відмінку множини здебільшого мають закінчення ***-и***, а не ***-е***, тобто таке закінчення, як і в південно-східних говорах. Ця риса властива й буковинським говорам. Наприклад: *громад'***а́ни**, *м'ішча́ни*, *сел'***а́ни** (*сел'***і́ни**), *цига́ни* та ін.

Інфінітив після основ ***г, к*** зберігає давній суфікс ***-чи*** (***г, к*** основи перед ним зникли). Наприклад: *бере́чи́*, *ле́чи́*, *пе́чи́*, *те́чи́*, *стри́чи*; *бере́ч'е́*, *п'іч'е́*, *стри́ч'і си* та ін.

У частині покутських говорів, як і в буковинських (а особливо північнобессарабських) у 1-й особі однини приголосні основи ***д***, ***т***, ***з***, ***с*** зберігаються перед закінченням і палаталізуються. Наприклад: *во́д'у*, *ле́т'у*, *тре́мт'у*, *про́с'т'у*, *во́з'у*, *ко́с'у* та ін.

Особливо виявлена ця риса в частині південно-східних говорів.

У 3-й особі множини II дієвідміни (з наголосом на основі) в закінченні здебільшого зникає ***т***. Наприклад: *вони хо́д'і* (*хо́ґ'і*), *но́с'і*, *про́с'і* та ін.

Досить виявляються і залишки в зміненій формі колишнього перфекта (див. § 22).

Лексичний склад покутських говорів має багато спільного з говорами наддністрянськими і особливо буковинськими та гуцульськими. Для характеристики словникового складу покутських говорів подаємо для прикладу кілька місцевих слів, які поширені також в інших сусідніх говіркових групах, а часом і по інших діалектних групах: *ґ'еґ'і* (*ґ'еґ'а́*) «батько»; *не́н'і* «мати»; *обру́с* «скатерть» (вишивана), це слово поширене і в північних говорах (див. § 16); воду п'ють із *відра* або *коновки горн'е́м* або *ква́ртою*, а з криниці *пу́тнеў*; *ку́ча* або *карни́к* — хлів для свиней; *барабо́л'а*, *мандибу́рка* (рідше картофл'і); *ле́нч'а*, *ля́нта* «сочевиця»; *фист* «дуже» (*б'і́чи фист* — швидко бігти).

§ 28. Буковинські говори

Буковинські говори знаходяться в північній Буковині, тобто на території Чернівецької області (за винятком її західної частини — Вижницького і Путилівського районів). До буковинських говорів дуже близькі північнобессарабські (в

східних районах Чернівецької області), які ми об'єднуємо в одну групу з буковинськими.

Буковинські говори, особливо на крайній півночі, мають деякі спільні риси з сусідніми н а д д н і с т р я н с ь к и м и, а на північному заході — з г у ц у л ь с ь к и м и й п о к у т с ь к и м и. Проте ці спільні риси з сусідніми говірковими групами мають різне поширення на території буковинських говорів.

З місцевих діалектних рис відзначаємо деякі найбільш характерні для буковинських говорів.

На місці ***а*** з ***ę*** (***ѧ***) здебільшого виступає звук ***а,*** як і в загальнонародній мові. Наприклад: *чéл'ад'*, *пóйас*, *ўз'áли*, *т'агнýти*, *говóр'ат'* та ін. У частині говірок (особливо північних) відповідно до ***а*** після м'яких приголосних (незалежно від його походження) виступає звук ***і,*** рідко ***е:*** наприклад: *дéв'іт'*, *м'іс'іц'*, *св'íтий*, *р'íсний*, *цв'іх; л'егáти*, *м'íс'ец'* та ін. Остання риса саме й характерна для сусідніх наддністрянських і покутських говорів.

Менш аніж у покутських і карпатських зберігається давня м'якість приголосних. Найчастіше зберігається пом'якшення звука ***ч***. Наприклад: *клóч'а*, *волóч'а* (волочать), але *тéшча*, *шáпка*, *душá*, *лошá* (зрідка і *лош'é*).

Приголосні ***д, з, л, н, с, т*** перед ***і*** незалежно від його походження у частині буковинських говорів (а особливо в північнобессарабських) вимовляються м'яко, як у багатьох південно-східних говорах. Наприклад *с'іл'*, *с'іл*, *пос'т'іл*, *пос'т'іл'*, *т'ік* (текти), *т'ік* (току), *д'іл* (долу), *з'ір*, *н'іс* (носа), *пон'íс*, *л'іс*, *л'із* та ін.

Звук ***р*** пом'якшується частіше, ніж у покутських говорах; особливо ж часто палаталізується ***р*** у бессарабських говірках. Наприклад: *бýр'а*, *зор'á*, *пор'áдок*, *р'áсний*, *кóдр'а*, *зв'ір'*.

У буковинських говорах, а також і в окремих східнокарпатських, наддністрянських та покутських говорах дзвінкість приголосних тільки частково зберігається в абсолютному кінці слова. Наприклад: *в'ін побáчиў дуб; схопúў н'іж; п'íде раз.*

У позиції перед глухими дзвінкість приголосних втрачається. Наприклад: *вúтко*, *по стéшці*, *в'ітпов'ідáти*, *п'ітскóч'іў*, *позат сéбе*, *п'іт прúп'ічок* та ін.

Звук ***л*** (із звукосполучення ***лъ***) після голосних звуків часто переходить в ***ў***. Наприклад: *ст'іў*, *ореў* (орéла — орéва), *котéў*, *пóп'іў* (попіл), *стр'íўка* та ін.

Звукосполучення ***к'$\overset{i}{и}$, х'$\overset{i}{и}$*** (***к$\overset{i}{и}$, х$\overset{i}{и}$***) досить часто спостерігаються в буковинських говорах. Наприклад: *к$\overset{i}{и}$вáйе*, *так'$\overset{i}{и}$*, *воўк$\overset{i}{и}$*, *пастух$\overset{i}{и}$*.

Досить поширений протетичний звук ***в***. Наприклад: *вóс'ін'*, *ворáти*, *вóвес*, *восúка*, *ворéў* (орел), *вóзеро*, *вонýк*, *вохóта*, *восл'íн* та ін.

У північнобессарабських говорах ця риса виражена слабше. Отже, там маємо: *орéл*, *óвес*, *осúка*, *онýк*, *охóта* та ін.

Закінчення орудного відмінка однини іменників жін. роду (і узгоджених з ними прикметників та займенників) зрідка буває таке, як і в загальнонародній мові: **-ойу, -ейу** (у північнобессарабських говорах ці закінчення зустрічаються систематично). Отже, цією рисою буковинські говори відрізняються від покутських і наддністрянських, в яких закінчення **-оў** (**-еў**). Наприклад: ***рукóў***, *дорóго***ў** та ін.

У дав. і місц. відмінках множини іменники чоловічого роду кол. основи на *-і* (*-jо*) мають закінчення ***-ем*** (***-ом***), ***ех*** (***-ох***), як і в багатьох південно-західних говорах. Наприклад: *кóн$\overset{и}{е}$м*, *гóст$\overset{и}{е}$м, кóн$\overset{и}{е}$х, гóст$\overset{и}{е}$х, óч'іх, оч$\overset{и}{é}$х, л'ýд$\overset{и}{е}$м, на грýд$\overset{и}{е}$х, у Ч$\overset{и}{е}$рн'íуцéх* та ін. Ця риса спільна з покутськими говорами.

Більш послідовно, ніж у покутських, у 1-й особі однини приголосні основи ***д, т, з, с*** зберігаються перед закінченням і палаталізуються. Особливо це виявляється в північнобессарабських говірках. Наводимо приклади: ***хóд'у, крýт'у***, *вóз'у*, *прóс'у* та ін. Хоч можливі форми звичайні для південно-західних говорів (і північних та частини середньої Наддніпрянщини). Наприклад: *л$\overset{е}{и}$чý*, *тр$\overset{е}{и}$мчý*, *вóжу*, *кóшу*, *прóшу* та ін.

У північнобессарабських говорах 3-я особа однини II дієвідміни, якщо наголос падає на основу дієслова, має стягнене закінчення без ***т***. Наприклад: *в'ін хóд$\overset{и}{е}$*, *нóс$\overset{и}{е}$*, *прóс$\overset{и}{е}$*, *вóз$\overset{и}{е}$*, *бáч$\overset{и}{е}$* та ін.

Як здебільшого і в покутських говорах, 3-я особа множини II дієвідміни, коли наголос падає на основу дієслова, має стягнене закінчення — відпадає ***т***. Наприклад: *вони рóбл'а*, *зóл'а*, *нóс'а* та ін.

Хоч можливі й паралельні форми без стягнення: *вони хóд'ат'*, *нóс'ат'*, *говóр'ат'* та ін.

У буковинських говорах зберігаються залишки колишнього перфекта, фонетично змінені (див. § 22), хоч і рідше, ніж у гуцульських і покутських та інших південно-західних говорах.

Особові форми тепер. часу дієслова *їхати* утворюються від кореня ***-їха-*** (особливо ж при наявності префікса). Наприклад: *в'ідйїхайу*, *прийїхайеш*, *в'ідйїхайе* та ін.

Ці ж форми відомі і в частині покутських говорів.

Словниковий склад буковинських (і північнобессарабських) говорів має свої особливості, хоча він значною мірою споріднений з гуцульськими говорами й покутськими. Наводимо для прикладу деякі з обласних слів буковинських (і північнобессарабських) говорів: *нéньо*, рідше *тáто* «батько»; *барáбуля* «картопля» (у північнобессарабських говорах *картóфля*); *коч'$\overset{и}{е}$ргá* — вигортати *грань* жар, тліюче вугілля) з печі; *коцю́ба* (коц'ýба) — підгортати грань;

у північнобессарабських говорах — *ватра́ч* «кочерга» (від *ва́тра* чи *ва́тр'а* — нижня частина печі, де горить вогонь); *карни́к* — хлів для свиней; *три́на* «полова» (як і в покутських); *опа́лка* «торба» для годівлі коней (як і в покутських) та ін.

У північнобессарабських говорах є й свої особливості в лексичному складі, як це видно з вищенаведених прикладів. Подаємо ще деякі: *приту́ла* «возівня»; *каву́ш* — кружка пити воду; *йіма́ш* — пасовище в лісі або лузі та ін.

Деякі риси буковинських говорів, особливо лексичні, позначаються в творах О. Ю. Кобилянської (1863—1942), частково О. Федьковича (1834—1888) та інших письменників.

§ 29. Подільські говори

1. Подільська група говорів знаходиться на території колишнього Поділля, приблизно на схід від умовної лінії — р. Збруч до району Гусятин — Тернопіль — Збараж, на південь від Старокостянтинова і по р. Случ до району Новоград-Волинського. Північна межа є пасмо ізоглос у кілька десятків кілометрів, що проходить по умовній лінії Новоград-Волинський — Житомир — Фастів; південно-західна межа проходить по р. Дністер; південно-східна — Фастів — Умань — Балта.

Подільські говори на південному сході поступово переходять до південно-східних говорів, хоча досить стійко зберігають систему південно-західного наголосу. На північному заході ще менш виражені відмінності подільських говорів від волинських. Деякі дослідники взагалі всю північну смугу подільських говорів відносили до волинських. Але цей поділ не має підстав, бо ця північна смуга в основі своїх головніших рис є подільською по своєму типу. Це питання остаточно може бути розв'язане тільки на матеріалах Діалектологічного атласа української мови та спеціальних досліджень. Багато спільностей подільські говори мають і з наддністрянськими.

Відзначаємо деякі найголовніші риси подільських говорів.

2. Звук ***а*** після пом'якшених приголосних, як правило, зберігається. Наприклад: *д'а́куйу*, *з'ат'*, *жал'*, *ча́сто*, *ша́пка*, хоча спостерігається і перехід ***а*** в ***е*** (спорадично, по окремих говірках чи групах говірок). Наприклад: *д'е́д'ко* та ін. У східних подільських говорах[1] звук ***а*** у складі перед наголошеним ***е*** набуває відтінку ***е***. Наприклад: *д*$\overset{е}{а}$*ле́ко*, *п*$\overset{е}{а}$*пе̂ру*, *м*$\overset{е}{а}$*ле́н'ки(й)*, *ст*$\overset{е}{а}$*ре́н'ки(й)* та ін. Давнє ***ę*** (ѧ) збіглося з давнім ***а*** із збереженням пом'якшення багатьох приголосних: *гл'а́нути*, *ўз'а́ти*, *хо́д'ат*, *но́с'ат* та ін. Тільки в окремих випадках у ненаголошеному складі ***а*** (з дав-

[1] Л. Рак, До характеристики діалектних особливостей мови с. Кодні, «Мовознавство», 1937, № 11.

нього *е*) перейшло в *і*: *дéвіт'*, *дéс'іт'*, *одинáц'іт'* (*годинáц'іт'*), *двáц'іт'* та ін.

Звук **о** в ненаголошеній позиції зазнає звуження, отже наближається до **у**, так зване у к а н н я. Щодалі на захід, то укання виступає більш виразно. Отже: *дорóга — дурóга, соб'í — суб'í, ходúти — худúти, носúла — нусúла* та ін.

Звук **р** вимовляється, як правило, твердо відповідно до м'якого **р'** у загальнонародній (і літературній) мові. Наприклад: *бýра, зорá, зорú, зорý; трастú, вечéрити, говóрат, гарáчий, утрóх* та ін. Хоча по говірках зустрічається: *р'аснúй, тр'астú, гр'анúц'а* та ін.

Звук **ц**, за незначними винятками, диспалаталізований: *отéц, хлóпец, молодéц; птúца, пшенúца, з'іл'нúца; хлóпца, пáлца; пшенúцу, овец, на вýлицах, крúл'цами.* Іноді диспалаталізується і звук **с** в кінці слів: *колúс, йакúйс, шос, кóтрис* та ін.

Передньоязичні приголосні **д, т, з, с, н, л** перед **і** (з давнього **о**) вимовляються твердо, зрідка може бути й напівм'яка вимова. Наприклад: *дім (дім), тíл'ки (тíл'ки), зір (зір), сіл' (сіл'), сік (сік), ніс (ніс), сніп (сніп), пліт (пліт)* та ін. Проте в південній частині говорів тягнеться смуга пом'якшеної вимови цих приголосних перед **і** (<**о**). Вона захоплює побережжя Дністра (з обох боків) і доходить до говірок бойківських, сполучаючи південно-західні діалекти з південно-східними.

Губні приголосні перед звуком **і** (з давніх **е, о**) не пом'якшуються або по окремих говірках напівпалатальні. Наприклад: *він, віз (віз), увіхóдити, пірвáти, пітú, міст, біб* та ін. Так само **г, ґ, к, х** перед **і** по багатьох подільських говорах напівм'які: *рýкі, нóгі, мýхі.*

На початку слова перед **и, о, у** досить часто з'являється приставний звук **г** (мало виявлений, а інколи й зовсім виразний), рідше—**в** (часом і в середині слів). Наприклад: *орáти (горáти), óс'ін', Ол'áна, Онúс'ко; гúскра, горíх, гéнди, гéзди; гобкувáти, гоб'íд, гум*(ум); *вустá, вýст'ілка, вухнáл'* та ін. Цей приставний звук особливо помітний перед наголошеним складом і перед складом першим перед наголошеним.

Відповідно до **а** з **ę** (ѧ) після губних виникає перед **а** після приголосного **м** звук **н**, після інших **л**. Наприклад: *с'імн'á, мн'акúй, мн'áсо, мн'áти, камн'анéц; горобл'áчий, корóул'ачий* та ін.

Як і у всіх наддністрянських говорах, незважаючи навіть на сусідство з південно-східними говорами, приголосні звуки не подовжуються після голосних перед **й** (перед давнім -**ьје**). Наприклад: *грýд'а, безлáд'а, волóс'а, жит'á, колóс'а, спан'á, вíнича, буд'áча, клóча* та ін. Також дуже часто немає подовження при-

голосних і в інших позиціях, наприклад: у формах зворотних дієслів: *ўчиц'а*, *сирдиц'а*, *несец'а*, *знайіс'а*, *кохайіц'а;* при збігу приголосних суфіксів і префіксів з приголосними основ: *гостан'а* (остання), *ран'ій* (ранній), *росипати* (розсипати) та ін.

Тільки в окремих випадках, правда, спорадично в східних подільських говорах зустрічається подовження приголосних у зазначеній позиції. Так, наприклад, у с. Кобилівці, Тульчинського району, Вінницької області, зафіксовано: *кам'ін'н'а*, *суд'д'ійа* тощо[1].

На відміну від наддністрянських говорів дзвінкі приголосні здебільшого не втрачають дзвінкості в кінці слів: *дуб*, *гриб*, *віз*, *через*, *ріж*, *д'ід*, *рід* та ін. У позиції перед глухими приголосними дзвінкість приголосних не завжди зберігається, часом вона й зникає (в частині говірок): *звітти*, *бапка*, *гулупка*, *солоткий*, *ниска*, *д'ішка* та ін.

У південних подільських говорах втрата дзвінкості приголосних досить помітна. Це говори, що межують з степовими південно-східної діалектної групи. Наприклад: *бритко*, *мороско*, *лошка*, *б'іхти* та ін.

У подільських говорах, як правило, дуже поширений протетичний *г*. Найчастіше приставний *г* буває перед *і* (що переходить здебільшого в *и*), зрідка — перед *о*, а найрідше — перед *у* (перед цим звуком, як і в більшості говорів української мови, виникає приставний *в*). Наприклад: *гіжак*, *гиржут'*, *гискра*, *гистик*, *гикайка*, *Гил'ко*, *гоб'ідати*, *горати*, *гоз'мут'*, *госика*, *гос'ін'*, *гокун'*, *Гол'ана*, *гоз'му*, *гуріх*, *гул'ій*, *гуз'кий*, *гулиц'а* та ін.

3. Граматична будова подільських говорів має всі основні риси граматичної будови південно-західних діалектів. Проте є окремі відмінності, які почасти зближають ці говори з південно-східними. Так, наприклад, іменники середн. роду, що мали в давній мові закінчення **-ьје**, мають таке ж закінчення в називному-знахідному однини, як і в південно-східних діалектах: *жит'а*, *кохан'а*, *шчас'т'а*, *спан'а*. В орудн. відмінку однини ці іменники мають закінчення **-ом**: *нас'ін'ом*, *з'іл'ом*, *жит'ом*, *с'м'іт'ом*, *клочом*, *котин'ом* та ін.

У східних подільських говорах іменники жіночого роду III відміни у родов., дав. і місц. відмінках однини мають здебільшого закінчення *і*, як і в південно-східних говорах. Наприклад: *т'ін'і*, *маз'і*, *м'ід'і*, *гос'і* (осі), *плоскон'і*, *печі*, *ночі*, *речі* та ін.

Для словотвору іменників характерний поширений суфікс **-иск(о)**. Наприклад: *пасовиско*, *картофлиско*, *прісниско*, *житниско*, *страховиско* та ін.

---

[1] В. Отроковский, Малорусский говор села Кобылёвки, Подольской губернии, Известия Отделения русск. языка и словесности АН, т. XIX, ч. 4, 1915, стор. 44.

У подільських говорах, як і в наддністрянських та правобережних південно-східних, прикметники жіночого роду в дав., місц. відмінках однини мають скорочення закінчень: *жит'н'і ниві, на житн'і ниві; колгоспн'і бригад'і, на колгоспн'і бригад'і, у б'іл'і сороц'і* та ін.

Інфінітив дієслів поряд з суфіксом ***-ти*** у частині говірок зберігає після ***г, к, х*** основ давній суфікс ***-чи***. Наприклад: *помо**гчи**, стри**чи** (*і *стриж**чи**), л'аг**чи**, пи**чи*** та ін.

У південній частині говорів немає переходу зубних в шиплячі (альвеолярні) і в формах ітеративних дієслів перед суфіксом ***-ува, -уй***. Наприклад: *виход'**увати**,— виход'**уйу**, викос'**увати**— викос'**уйу**, випрос'**увати** — випрос'**уйіш**, виверт'**увати**, вимос'ц'**увати*** та ін. [1]. Відсутнє чергування цих же приголосних у дієприкметниках II дієвідміни: *гл'ад'аний, викосиний, кос'аний, порознosиний, посолодиний, замісиний, вигрузиний.*

Поряд з цим у 3-й особі однини тепер. часу II дієвідміни в значній частині говірок зберігається ***т*** (диспалаталізоване). Наприклад: (він) *ходи**т**, носи**т**, води**т**, проси**т***, чого немає в тих південно-східних говорах, в яких знані форми *воз'**у**, нос'**у**, ход'**у*** та ін. Диспалаталізоване ***т*** і в 3-й особі множини тепер. часу обох дієвідмін: (вони) *робл'а**т**, сид'а**т**, ход'а**т**, беру**т**, несу**т**, печу**т*** та ін.

Майбутній час дієслів недоконаного виду має поряд з синтетичною формою *(йа ходитиму)* і аналітичну: *йа буду робити, будем читати, знати* та ін., яка щодалі на захід переважає синтетичну або й зовсім її замінила.

У західній частині говірок, ближчих до наддністрянських, є форма майбутнього з допоміжного дієслова *бути* і фонетично зміненої форми дієприкметника минулого часу. Наприклад: *йа буду йіў, ти будеш ходиў, ми будемо ходили* та ін.

У цих західних подільських говорах більш виразно зберігаються залишки перфекта для вираження минулого часу. Наприклад: *буў-**йем**, ходиў-**йем**, ходили-**смо**, були-**смо**, була-**с**, буў-**ис***. Не аглютиновані остаточно скорочені особові форми теперішнього часу дієслова *бути:* ***м(ем), с'(ес'), с'мо, ис'мо, с'те (ис'ти)*** ще можуть у реченні вільно пересуватись: *ти-с' казаў; рубл'а-**м** заробила* та ін.

У західних подільських говорах частка ***с'а*** зворотних дієслів відокремлюється і може стояти перед дієсловом. Наприклад: *йак **с'а** доведе; ў дома **с'а** пече; йак би **с'а** наймало, шоб **с'а** знало* та ін.

---

[1] О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський район, Одеської обл.), Діалектологічний бюлетень, в. III, К., 1951.

4. Лексичний склад подільських говорів має багато спільного з наддністрянськими і частково буковинськими; є спільності в лексиці з волинськими та правобережними південно-східними.

Локальна діалектна лексика відмінна не стільки місцевими, невживаними в літературній мові словами, як наявністю синонімів до слів, відомих у загальнонародній мові, і відмінностями у їх стилістичному вживанні. Так, наприклад, у с. Писарівці, Кодимського району, Одеської області, до *топта́ти* є такі синоніми: *толо́чити*, *ґрасува́ти*, *талува́ти*, *тулума́нити*.

Локальна говіркова лексика характерна дуже різноманітним поширенням. Одні місцеві слова можуть бути не тільки в певній групі говорів, але і в інших діалектних групах, тоді як інші — характерні для частини території певної групи говорів чи навіть для окремої говірки.

Для прикладу наведемо кілька більш-менш виразних обласних слів подільських говорів[1]: *бу́льба* «ріпа»; *ґра́лі* — залізні вила; *ґрис* «висівки»; *дили́на* — товста дошка (обапіл); *жмик* «пучок»; *ї́дло* «їжа»; *калаба́тина* «калюжа»; *ковтки́* «сережки», а також *ку́льчик*; *комино́к* «димар», «вивід»; *куса́ти* «їсти»; *ля́повиця* «сльота», мокра погода; *лиґ* «ковток»; *лиґа́ти* «ковтати»; *ме́рва* — дрібна солома, потерть (поширене в правобережних південно-східних говорах); *нана́шка* — весільна мати; *нана́шко* — весільний батько; *не́цьки* «ночви»; *нутра́к* — здір свинячий; *обисця́* «двір», «садиба»; *ода́я* «хутір», оселя за селом; загін для худоби за селом; *о́жіль* — держак кочерги (в північних говорах — ломака перегортати вогонь у печі); *па́зюр* (па́з'ур) «ніготь»; *пантрува́ти* — стежити, слідкувати, стерегти, наглядати (поширене в правобережних південно-східних говорах); *па́сія* «злість», «роздратованість»; *пасіюва́ти* «злитися», «сердитися»; *пате́льна* «сковорода»; *пи́ски* «губи», «уста»; *пла́тва* «лата» (на стріху); *пліт* — у південноподільських говірках означає кам'яну огорожу; *ри́па* «урвище», «прірва»; «косогір»; «провалля»; *рівча́к* «струмок» (пор. в північних говорах — невелика річка; провалля); *рі́ща* «хмиз»; *слуп* «стовп»; *соки́рник* «тесля»; *ста́ня*, *станда́рня* «конюшня», «стайня»; *твар* «обличчя»; *те́рло* «гарман»; місце, де кам'яним котком молотять збіжжя; *това́рина* — одна штука рогатої худоби; *ту́рма* «отара»; *ту́ча* — вода після зливи; злива; *хо́пта* «бур'ян»; *ца́рина* — вруна, покрите зеленими сходами поле; *че́лядь* — родичі молодого чи молодої, що беруть участь у весіллі; молодь (в останньому значенні поширене по багатьох говорах української мови); у гуцулів — жіноча молодь; *шма́ттє* (шма́т'е) «білизна» (для прання); в інших подільських говорах є ще *ху́стя* «білизна» (змочена для прання).

---

[1] О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимський район, Одеської області), Лексикографічний бюлетень, в. II, 1952.

5. Окремі риси (переважно лексичні) подільських говорів спостерігаються в мові А. Свидницького (1834—1871), С. Руданського (1833—1873) та інших письменників.

Лексичні діалектизми подільських говорів є у творах: М. М. Коцюбинського (1864—1913). Вдало застосовують з стилістичною метою подільські діалектизми сучасні письменники: М. Стельмах («Велика рідня»), а також О. Гончар («Прапороносці»).

§ 30. Волинські говори

1. Волинські говори знаходяться на півдні колишньої Волині і частково на крайній півночі Галичини. Територію волинських говорів можна визначити на південь від умовної лінії Володимир-Волинський—Здолбунове—Новоград-Волинський. Південна межа проходить приблизно по лінії верхів'я рік Західний Буг і Стир, тобто умовною лінією Рава Руська—Великі Мости—Буськ—Підкамінь—Збараж; західна межа — державний кордон з Польщею; східна межа цієї групи говорів дуже невиразна — широке пасмо ізоглос, що тягнеться десь умовною лінією Новоград-Волинський—Старокостянтинів—Збараж. За сучасного адміністративного поділу волинські говори є в південних районах Волинської та Ровенської областей і в північних районах Львівської, Тернопільської і частково в південно-західних Житомирської.

Осередком цієї групи говорів є говірки середньої частини півдня колишньої Волині. Особливо невиразна південно-східна межа цих говорів; вони поступово переходять до наддністрянських на півдні і до подільських на сході.

2. Фонетична система волинських говорів на відміну від сусідніх північних говорів характерна змішуванням звуків ***е*** та ***и***: *в$\overset{е}{и}$рнúс'а — в$\overset{и}{е}$рнúс'а, в$\overset{е}{и}$сéла — в$\overset{и}{е}$сéла, б$\overset{е}{и}$ре́ — б$\overset{и}{е}$ре́, в оч$\overset{е}{и}$ре́ті — в оч$\overset{и}{е}$ре́ті; с$\overset{е}{и}$р$\overset{е}{и}$да́, с$\overset{е}{и}$кр$\overset{е}{и}$та́р, с$\overset{и}{е}$л'а́н* та ін.

На місці давніх ***ō, ē*** в нових закритих складах і на місці ***ѣ*** може бути не тільки ***і***, але й ***и*** чи ***$\overset{і}{и}$***[1]. Наприклад: *гірше, н$\overset{і}{и}$чка, т$\overset{і}{и}$л'кі, пост$\overset{і}{и}$й, в'ітру, нид'ілен'ка, ӯ м'іс'аці, н$\overset{і}{и}$где, ч$\overset{і}{и}$м* та ін.

Приголосні ***д, т, з, с, н, л*** перед ***і***, що походить з давнього ***о***, як правило, не пом'якшуються, як і в інших південно-західних діалектах і частині південно-східних говорів.

У меншій мірі, ніж у галицьких і подільських, помітне укання (особливо в західній частині цих говорів): вимова ***о*** в ненаголошеній позиції з наближенням до ***у***, або чергування ***о — у***.

---

[1] В. Каминский, Краткое описание говора села Косарева, Дубенского уезда, Волынской губернии, «Русский филологический вестник», т. I, № 1—2, 1904.

Отже, виникають такі паралелізми в цих говорах: *корова — ко̂рова, ку̂рова, обичайка — о̂бичайка — у̂бичайка, го̂р'іх, го̂сика, гу̂нук — унук* та ін.

Проте в північно-західних волинських говорах звук **о**, як правило, не звужується і вимовляється досить виразно: *горел, озимина, облуг, допіро, товар* (худоба), *клопоту* та ін.

Приголосні шиплячі на відміну від західнополіських і частково (в певних позиціях) наддністрянських виступають як тверді звуки (за винятком пом'якшення перед новим **і** (<**е**): *ж'інка, ш'іс'ц', ч'ім*). Наприклад: *жал', шапка, часто, шчавел'* та ін.

Звук **р** послідовно твердий у багатьох волинських говорах. Наприклад: *бура, зора, писар — писара, порадок* (як і в північних діалектах).

Дзвінкі приголосні здебільшого втрачають цілком або частково голос перед глухими та в кінці слова. Наприклад: *групший, глибший, дуб; посет'те, нис'ко, бер'іска, ліз', скр'іс', б'іхти, стрихти, б'іх, л'іх* та ін.

Приголосні м'які звуки **дз', з', с', ц'** не мають дорсально-палатальної артикуляції, як у західній частині південно-західних говорів. Наприклад: *з'в'ір, с'іно, ц'іна, с'ц'іпити* та ін.

Так само на відміну від більшості південно-західних говорів приголосні **с, ц** у суфіксах **-с'к-, -ц'к-, -ец'** пом'якшуються. Наприклад: *житнис'ко, волос'к'і, вужис'ко, багац'ко, отец'кий, стілец', йіздец'* та ін.

Перед голосними (переважно лабіалізованими) часто виникає протетичний звук **г**. Наприклад: *гоконце, гінший, гулиц'а, гочи (гічи), голива, гол'ій, готава* та ін. Дуже рідко в цих говорах може бути й приставний **в** (як у наддністрянських говорах): *вулиц'а, вочи* та ін.

У частині говірок, особливо західних і сусідніх з північною діалектною групою, зберігаються звукосполучення **г'і, к'і, х'і**: *к'ітайка, х'ітрий, рук'і, ног'і, г'інут'* та ін.

3. У граматичній будові волинських говорів, порівняно з південно-західними, є теж свої відмінності.

Іменники II відміни (чол. роду) в дав. відмінку одн. мають переважно закінчення **-ові (-еві)**, як і в західнополіських північних говорах. Наприклад: *братові, бат'кові, коневі* та ін.

Поряд з короткими відмінковими формами прикметників зустрічаються і повні, особливо в множині. Наприклад: *малийі д'іти, добрайа мати; молода, весела жінка* та ін.

В орудн. відм. однини іменники жін. роду та узгоджені з ними прикметники й присвійні займенники в частині говорів мають

закінчення ***-ойу, -ейу***. Наприклад: *ног**ойу**, рук**ойу**, дӧуг**ойу**, наш**ойу**, зе͡млейу (зе͡мл'ойу)* та ін.

Місцевий відмінок однини іменників I і II відмін (м'яких основ) має закінчення ***-і***. Наприклад: *на зи͡мл'**і**, на к'інц'**і**, на пол'**і*** та ін.

У значній частині волинських говорів прикметники чол. роду з твердою основою в назив. відмінку одн. здебільшого мають закінчення ***-ій*** поряд із закінченням ***-ий***. Наприклад: *гарн'**ій**, добр'**ій**, сив'**ій**, старин'**ій**, курач'**ій**, мертв**ій**; добр**ий**, сив**ий**, курач**ий*** та ін. Ця риса поширена в подільських говорах, частково виявляється і в південно-східних.

Часто волинські говори мають стягнені форми займенників: *тейі, мейі, свейі, твейі, тейу, мейу, свейу, твейу* та ін.

У непрямих відмінках займенники 3-ї особи одн. і множ. після прийменників часто не мають приставного ***н***. Цим самим волинські говори наближаються до північних, виразно відрізняючись від сусідніх наддністрянських. Наприклад: *до його йде; одружийус'а* з *йейу; ў йейі буде* та ін.

Дієслова 3-ї особи однини і множини тепер. часу II дієвідміни і 3-ї особи множини I дієвідміни мають у закінченні ***т'*** або ***т***. Наприклад: (він) *ходи**т'**, носи**т'***; (вони) *ход'а**т'**, нос'а**т'***; (вони) *беру**т'**, несу**т'***; (вони) *движу**т**, суд'а**т*** та ін.

Так звані атематичні дієслова в 2-й особі одн. тепер. часу мають у закінченні ***ш***. Наприклад: *дасиш, йісиш*.

Відповідно до суфікса ***-ен-*** загальнонародної мови пасивні дієприкметники минулого часу мають здебільшого суфікс ***-ан-***. Наприклад: *зробл'**аний**, пал'**аний**, б'іл'**аний**, купл'**аний**, плет'**аний*** та ін. Цей суфікс дієприкметників минулого часу зустрічається в говірках, перехідних від північних до південно-західних[1] та ін.

4. Лексичний склад волинських говорів зовсім не вивчений. Тому-то можна навести тільки деякі з імовірних обласних слів цих говорів, які поширені і в наддністрянських, подільських, а разом з цим і в частині північних говорів. Так, наприклад: *жалива* «кропива»; *знебути* «позбутися», «втратити»; *зола* — холодний з вільгістю вітер (восени чи весною); звідси — *золовато* «холодно», «пасмурно», «вітряно»; *ледівка* — кам'яна сіль; *майва* «прапор»; *ничвид (мичвид)* «кажан», в інших місцевостях — *коржан* (*карган*); лопата, що нею копають у городі, зветься *городник; гопалка* — назва сітчаної торби для годівлі коней; *токма* «рішення», «умова», «згода»; звідси *стокмити* «домовитись»; *холошні* — зимові штани (з білого сукна); *яркий* «пристрасний».

---

[1] Л. П. Бова (Ковальчук), Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту, зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», стор. 108.

§ 31. Карпатська група говорів

Карпатська група говорів знаходиться переважно в Закарпатській області, в південних районах Дрогобицької та південно-західних районах Станіславської області. Крім того, одна з карпатських груп говорів — лемківська — знаходиться на території Східної Словаччини. Отже, говори цієї групи поширені на північних схилах Карпат, починаючи від державного кордону з Польщею і на південних узбіччях Карпат — від р. Попрад (Східна Словаччина) на заході і до басейнів рік Золота Бистриця та Черемош — на сході.

Серед карпатських говіркових груп дослідники[1] вбачають дві зони: північнокарпатську — на північних схилах Карпат — і південнокарпатську — на південних. Південнокарпатські говори, взагалі кажучи, зберігають у своїй граматичній будові, словниковому складі й фонетичній системі більше архаїчних рис, ніж північнокарпатські.

Карпатські говори можна розподілити на кілька груп, які відзначаються своїми місцевими відмінностями. Дослідники розрізняють такі групи карпатських говорів:

1) Бойківські або бойківсько-середньозакарпатські — на схід від лемківських, на північних узбіччях Карпат від державного кордону з Польщею, в південних районах Дрогобицької і південно-західних районах Станіславської області і на південних узбіччях Карпат від р. Лабі́рець до р. Тересва, тобто в усіх районах (за винятком східної частини Рахівського) Закарпатської області. До цієї групи належать такі говірки: а) бойківські (на північ від головного Карпатського хребта); б) середньозакарпатські. Останні основними рисами хоча й становлять з бойківськими одну говірко́ву групу, разом з тим близькі й до лемківських говорів. Серед південнокарпатських говорів виділяються говіркові групи від р. Лабірець до р. Латориця, верховинські говірки верховинського пасма (Воловецький і Воловський райони) своїми диференційними ознаками ближчі до бойківських, але все ж таки їх не можна вважати, як дехто думав, окремою середньозакарпатською групою говірок. Говірки між р. Латориця і р. Тересва, хоч і зберігають певну кількість відмінностей від бойківських, але генетично і за основними рисами складають з бойківськими по суті одну говіркову групу.

2) Гуцульські говори знаходяться на території від р. Бистриця Солотвинська і р. Тересва, — тобто на південний схід від бойківських до р. Золота Бистриця і р. Черемош (на правобережжі Черемошу також є гуцульські говірки). Отже, гуцульські

---

[1] І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. І, Прага, 1938, стор. 31.

говори знаходяться в південно-західних районах Станіславської області і в Рахівському районі Закарпатської області.

3) Лемківські говори знаходяться по південних схилах Карпат від р. Попрад до р. Лабірець. Всі ці говори знаходяться на території Східної Словаччини (в Чехословацькій Республіці).

Як і інші південно-західні діалекти, карпатські говори мають свої особливості в граматичній будові, основному словниковому фонді й фонетичній системі. Це дало привід Московській діалектологічній комісії в «Опыте диалектологической карты русского языка в Европе» (1915) серед інших діалектних груп визначити окрему карпатську або карпатсько-угорську групу. Проте це виділення не можна вважати правильним. Пізніше дослідники не визнавали окремої карпатської діалектної групи серед інших діалектних груп української мови, вважаючи карпатські говори за південно-західні, хоча з рисами і більш архаїчними, ніж інші південно-західні діалекти.

1. Фонетична система карпатських, зокрема південнокарпатських, говорів має свої характерні риси.

Загалом можна визначити такі голосні фонеми карпатської групи говорів: ***а, о, у, е, и, і, ы, ӱ***.

Давній звук ***ы*** зберігається майже у всіх карпатських говорах, за винятком гуцульських і більшості говірок Ужгородського району, в яких давнє ***ы*** злилося з ***і (и)***, як і у всіх говорах української мови. У більшості карпатських говорів розрізняються дві фонеми ***ы*** та ***и***. Наприклад: *склад**ы́*** (наз. відм. множини від склад) — *складú* (2-а особа одн. тепер. часу наказов. способу від складати); *ро̄заво̄д**ы́*** (від розвід) — *ро̄зведú* (від розвести); ***мы*** — *дай* ***ми*** (мені), *м'і*; ***ты*** — *принеͥсé* ***ти*** (тобі). Фонема ***ы*** в карпатських говорах на відміну від російської фонеми ***ы*** (середнього ряду) є звук заднього ряду. Цей звук у частині карпатських говорів набув лабіалізації: ***сы̊н***, ***ды̊м***, ***мы̊́ти***, ***бы̊кú*** та ін.

Фонема ***о***, що відповідає давньому звуку ***о̄***, чергується по різних говірках із звуками ***у, ӱ, о, ы (и), і*** незалежно від наголосу в нових закритих складах, тобто перед складами, в яких зникли давні зредуковані ***ъ, ь***. Наприклад: *с**у**л'*, *рáд**у**с'т'*, *б**у**б*, *ґаздý**ӱ**ство*, ***нус***, ***ныс***, ***нӱс***, ***ниͥс***, ***ніс***, ***кун'***, ***кин'***, *тúл'ко*, ***нучнúк***, *хв**у**ст*, *г**о̂**д* та ін.

Ці рефлекси давнього ***о̄*** в нових закритих складах мають свою окрему територію поширення, хоч найбільш типовим у карпатських говорах є монофтонг ***і***, як і в загальнонародній мові. Наявність монофтонгів ***о, у, ы, і*** в нових закритих складах, що відповідають давньому звуку ***о***, зближує карпатські говори з північними. Але ця риса в карпатських говорах має і свою відмін-

ність від північних діалектів саме в тому, що ці монофтонги не залежать від наголошеної позиції, як у північних говорах. Наприклад: *ла́стоўка, ла́стуўка, вўуц'а́, пўзріти, подорôжни́к* та ін.

Давній звук *ё* в нових закритих складах перед давнім зредукованим **ь**, тобто перед колись палатальними приголосними, після занепаду зредукованих перейшов у звук **і**, як і в усіх інших говорах української мови. А в закритих складах перед колись твердими приголосними, тобто перед складом з давнім зредукованим **ъ**, підпав лабіалізації, перетворившись у звук **о**, і зазнав такої ж долі, як і звук **о**, тобто перейшов у монофтонги **у, ў, і**. Наприклад: *прин'ўс, л'ўг, привўз, л'ўд, м'ўд, миўд, учител'ўў*, на *н'ўм, т'ўтка*; *о́жел'ід, бе́риг, на пе́рід* та ін.

На відміну від північних говорів ці рефлекси давнього **е** не залежать від наголошеності чи ненаголошеності позиції.

Приголосний **д** на місці давнього звукосполучення **дj** у говірках на схід від р. Латориця (Мукачівський район) перейшов у **ж**. У говірках на захід від р. Латориця, як і в частині північнокарпатських говорів, поширений африкат **дж** відповідно до давнього **д** у зазначеній позиції. Наприклад: *йа хо́дж(')у, бу́дж(')у; уро́дж(')ай, медж(')а́; меджи* та ін.

Приголосні **с, з** перед давніми голосними, що палаталізували попередні приголосні, перед йотованими **йа, йу** та перед **і** (< **ѣ**) мають палаталізацію різної інтенсивності. Ці звуки в зазначеній вище позиції можуть бути тверді чи напівм'які — на схід від р. Тересви на Закарпатті, включаючи говірки річки Руськова: *с'іно, з'іл'ê, нас'ін'ê, вес'іл'ê* та ін.; м'які ці звуки від р. Тересва аж до р. Латориця: *с'імн'а, с'іно, ус'а́, з'іл'а, з'аб, уз'а́ў* та ін. Далі за р. Латориця на захід ці звуки мають переважно корональну артикуляцію, особливо в позиції перед **і** з давнього **ѣ**.

Звук **ц** у суфіксах **-ец-** (<**-ьць**), **-іц'-а** зберігає м'якість у багатьох карпатських говорах від р. Тересва на захід до р. Цірока в Східній Словаччині. Наприклад: *отêц', жнêц', ста́рец', хло́пêц', столêц', воробêц' — воробц'а́; пшен'іц'а — пшен'іц'у, пйатн'іц'а* та ін.

На схід від р. Тересва в гуцульських говорах **ц** диспалаталізується. Наприклад: *клеве́ц, жеребе́ц, коре́ц* та ін. Так само диспалаталізується і на захід — у лемківських говорах: *йа́рêц — йа́рцу, косе́ц, купе́ц* та ін.

Звук **р** зберігає давню м'якість у багатьох карпатських говорах як у кінці, так і в середині слів: *вôўчар', твар', коса́р', млина́р', рыба́р', склё́па́р'; тепе́р', вер'х, віхр'ано, ве́р'ба, ме́р'ва, четве́р'* та ін.

Тільки в говірках, сусідніх з словацькими, зникає давня м'якість **р**: *па́стыр, пісар, ко́сар, у́чар, го́рчар* та ін.

Звук **л** теж у всіх говорах Закарпаття поряд з палатальністю має ще так звану а л ь в е о л я р н у артикуляцію, як у багатьох

говорах Лівобережжя в південно-східній і північній діалектних групах. Отже, вимовляють: *мала́*, *імла́*, *говори́ло*, *говори́ли* та ін. Твердість ***л*** більш виразна в західній частині карпатських говорів.

Африкат ***ч*** зберігає м'якість у багатьох карпатських говорах. Наприклад: *бога́ч'*, *ч'ас*, *ч'а́сто*, *ч'ужа́*, *ка́ч'ка*, *рога́ч'*, *ш'ч'у́ка* та ін. Більшість карпатських говорів зберігає і м'якість африката ***дж***: *ходж'у*, *медж'і*.

Звуки ***ш***, ***ж*** диспалаталізувались, крім гуцульських говорів, в яких вони зберігають теж давню м'якість (див. § 33). А також у східних верховинських, на межі з гуцульськими.

Звук ***й*** у позиції між голосними в багатьох говірках між рр. Лабірець (Східна Словаччина) і Боржава (Іршавський район) зникає в 1-й особі однини тепер. часу та 3-й особі множини. Наприклад: *ма́у* (з майу), *ма́ут'* (з майут). Замість інтервокального (тобто в позиції між голосними) ***й***, виникає інтервокальне ***ў (в)***: *ма́ву*, *ма́вут'*; *зна́ву*, *зна́вут'*.

Кінцеві глухі приголосні (як правило, в сполучниках) переходять у дзвінкі перед сонорними і голосними звуками наступного слова. Так, наприклад: *а паґ* (пак) *заши́ў*, *зазь буў*, *шіз'зубіў*, *шо ти туд ро́біш? йаґ ішо́ў дале́ко*, *йаґ увідіў* та ін.

Карпатські говори серед інших південно-західних мають досить виявлену назалізацію приголосних, а саме: перехід групи приголосних ***бн*** у ***мн***, ***дн*** у ***нн*** і зрідка ***лн***, ***гн*** у ***нн***[1].

Група приголосних ***бн*** через неповну регресивну асиміляцію зрідка перетворюється в ***мн*** у карпатських говорах, а також і в надсянських говірках. Так, наприклад, у б о й к і в с ь к и х г о в о р а х: *дрі**мн**і*, *дрі**мн**и́ці* (дрібно заплетені коси), *потрі**мн**а* (потрібна); у г у ц у л ь с ь к и х г о в о р а х: *срі**мн**ий* (срібний), *зрі**мн**ий*, *потрі́**мн**о*; у л е м к і в с ь к и х г о в о р а х: *дро**мн**ий*, *потрі**мн**ий*, *непотрі**мн**о*, *ха́**мн**ик* (з х а б н и к — кущ).

Спостерігається назалізація і групи приголосних ***дн*** у ***нн*** в усіх карпатських говорах. Наприклад: у л е м к і в с ь к и х г о в о р а х: *гі**нн**ий*, *пара́**нн**ий*, *наса́**нн**иця* (насадниця у возі), *пу**нн**'а́ти* (підняти), *пі**нн**е́сти* (піднести), *ч'у**нн**и́й* (чудний), *б'і**нн**ий* (бідний), *рйа́**нн**ый*, *ла**нн**ий* (ладний), *сту**нн**'а* (студня), *рі**нн**ий* (рідний), ***н**'а* (дня), *чел'а**нн**ик* (челадник) і т. ін.; у г у ц у л ь с ь к и х г о в о р а х: *бі**нн**а*, *слі**нн**о*, *го́**нн**и*, *рі**нн**а*, *о**нн**а́ко*, *сего́**нн**е*, *два**нн**и* (два дні) та ін.

Це явище характерне і для р о с і й с ь к о ї м о в и (північні і середньоросійські діалекти)[2] і б і л о р у с ь к о ї (північні діалекти)[3] та для інших слов'янських мов.

---

[1] І. І. К о в а́ л и к, Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах, «Вопросы славянского языкознания», кн. 3, Львів — Харків, 1953, стор. 76—79.

[2] Опыт диалектологической карты русского языка в Европе, М., 1915, стор. 20, 24, 38, 42, 44.

[3] Е. Ф. К а р с к и й, Белорусы, т. I, Варшава, 1903, стор. 87.

Перехід групи приголосних ***л'н*** у ***нн*** спостерігається в окремих тільки словах карпатських говорів. Наприклад: *коноп**енн**ик* (конопельник), *пи**нн**ый* (пильний), *ме**нн**ик* (мельник), *ворожи**нн**ик* (ворожильник), *рете**нн**ий* (ретельний) та ін.

Звукосполучення сонорних ***р, л*** з зредукованими ***ъ, ь*** перетворились у ***ры, лы*** або ***ыр, ыл***. У тих карпатських говорах, що втратили різницю між ***ы*** та ***и***, виникли звукосполучення ***ри, ли*** чи ***ир, ил***. Наприклад: *д**ры́**ва (д**ри́**ва)*, *д**ы́р**ва (д**и́р**ва)*, *х**ры́**бет (х**ри́**бет)*, *х**ы́р**бет (х**и́р**бет)*, ***слы**за́ (**сли**за́)*, *с**ыл**за́ (с**ил**за́)*, *б**лы**ха́ (б**ли**ха́)*, *б**ыл**ха́ (б**ил**ха́)* та ін.

Як правило, зберігаються давні звукосполучення ***гы, кы, хы*** (крім гуцульських та деяких інших говорів). Наприклад: *но́**гы**, ру́**кы**, **хы́**жа, **гы́**кавий* та ін.

2. Морфологічні риси граматичної будови, як відзначає І. Панькевич[1], зберігають найбільш виразні з-посеред усіх інших говорів української мови архаїчні форми відмінювання і дієвідмінювання.

А саме, сліди (фонетично змінені) давніх закінчень ***о***-основ, ***јо***-основ у дав. і місц. відмінку множини: ***-ум, -ӱм, -ым, -ім*** *(во́л**ом**, во́л'**ӱм**, во́л**ым**, во́л'**ім**); **-іх*** *(сус'ід'**іх**)*. Порівняно рідше зберігається давне закінчення ***-ы (-и)*** в орудн. множини: *з вол**ы**, з тр'йо-ма́ ро́к**и**, чотырма б**ы**к**ы**, із ду́б**ы*** та ін.

У східній частині карпатських говорів частково затрималось давнє закінчення дав. відмінка однини ***-у*** колишніх ***о***-основ для назв живих істот порівняно з загальнонародною мовою, в якій від колишніх ***и***-основ перейняті закінчення ***-ові*** (***-ови*** в півд.-західних говорах), вживані паралельно з давнім закінченням ***-у***. Наприклад: *ба́т'**кові** (**-ови**) — ба́т'к**у**, кон**е́ві** — кон'**у́*** та ін. Отже, в східних карпатських говорах зберігання давнього закінчення ***-у*** нагадує північні говори української мови.

Цікаво, що іменники чол. роду ***а***-основ у дав., орудн. і місц. відмінках однини і род. відмінку множини набули закінчень ***о***-основ та ***и***-основ. Наприклад: *слуг**о́ви**, слуг**о́м**; слу́г'**іӱ***. Як бачимо, оформлення відмінків за родами в цих говорах ще більше виявлено, ніж у загальнонародній мові.

З давніх ***и***-основ закінчення ***-ове*** для наз. відмінка множини іменників, що означають живі істоти, найбільш характерне саме для багатьох карпатських говорів. Як-от: *брат**о́ве**, майстр**о́ве**, син**о́ве**, сус'ід**о́ве**(**-и**)* та ін.

Для всіх відмін іменників у однині характерне вирівнювання закінчень, особливо в дав., місц. відмінках та в орудн. (жіночого роду) за типом закінчень твердих основ. Ця загальна риса в південно-західних говорах послідовно виявляється і в карпатських, за винятком говірок колишньої Верховини берегівської і на Гуцульщині, де порівняно систематично розрізнюються закінчення

[1] Цитована праця, стор. 35—37.

твердих і м'яких основ іменників у однині (як і в північних говорах).

Відповідно до присвійних займенників загальнонародної мови іноді в частині карпатських говорів виступає давальний відмінок особового займенника. Наприклад: *під вихром* ***ти*** *хата* (твоя хата); *сіві* ***ти*** *вічейка; жона* ***му*** (його жінка).

Прикметники іноді теж зберігають давні морфологічні особливості. Так, наз. відмінок однини середн. роду зберігає давнє повне закінчення ***-ойе,*** в багатьох говірках від р. Уж аж до Ріки. У басейні р. Уж це закінчення скорочується на ***-ой.*** Наприклад: *дóбройе пóле — дóброй пóле.* Для наз. відмінка однини чол. роду зберігається, як і в загальнонародній мові (на відміну від північних говорів), повне закінчення ***-ый:*** *дóбрый, дóўгый, п'ітыи* (п'ятий). Прикметники жіночого роду, як у загальнонародній мові, мають тільки скорочене закінчення: *дóбра ґаздын'а.*

Поряд з повним закінченням у називн. відмінку однини прикметники чол. і середн. роду можуть паралельно мати й скорочене, як у загальнонародній мові.

У більшості карпатських говорів зберігається різниця між твердими й м'якими основами прикметників (крім Гуцульщини й Східної Верховини). Саме цим карпатські говори відрізняються від південно-західних, де м'яка основа прикметників зовсім зникла. Якщо і є ствердіння основ прикметників, то тільки в наз. відмінку однини чол. роду, яке зустрічається паралельно з м'якими основами. Наприклад: *ўчерашный — ўчарашн'ій, зáдный,* але *зáдн'ого, зáдн'ому* та ін.

Числівники мають деякі місцеві відмінності в карпатських говорах (особливо лемківських і середньозакарпатських). Так, числівник *два* на схід від р. Уж означає чоловічий рід, а *двî* — жіночий і середній: ***два*** *дубы́,* ***двî*** *ды́н'і,* ***двî*** *сéла* та ін. Числівник *сорок* виступає на схід від долини р. Уж, а на захід *штиресéт.* Так само, числівник *девйаносто* поширений в середньозакарпатських говорах на схід від р. Боржава, а на захід — *девйат'дес'ат.*

У частині карпатських говорів числівники на означення с о т е н ь після *два, три, чотыри* мають с т о не в род. одн., а здебільшого в наз. одн.: *двáсто, трúсто, чотыристо*; навіть *шіст'сто, сімсто.*

На відміну від південно-західних говорів значна частина карпатських говорів від р. Лабірець до Ріки (крім Берегівської Верховини) має в закінченні 3-ї особи однини і множини давню м'якість ***т':*** (він) *хóдит', кóсит';* (вони) *знаут', ход'ат'* та ін.

У частині говорів від р. Уж до західної межі гуцульських говорів є сліди аориста для 1-ї особи однини умовного способу. Сліди аориста є і в формах однини: 1-а особа ***бых,*** 2-а — ***быс;*** множини: 1-а особа — ***бысмо***, 2-а — ***быстe.*** Наприклад: *йа* ***бых*** *пішоў, йа* ***бых*** *прийаў; ко****бых*** *ми дали, йіла* ***бых;*** *тéпер* ***бызме*** *пішли.*

У більшості говірок (особливо західних) досить поширений префікс ***у-*** відповідно до префікса ***ви-*** загальнонародної мови. Наприклад: *у́бити* — ***ви́****бити*, *у́пр'егайе кон'е́* — ***випряга́є*** *коня́*, *у́прати* — ***ви́****прати*, *у́н'ати*—***ви́****йняти*, ***ви́****тягнути*, *у́коренити*—***ви́****коренити*, *у́рости* — ***ви́****рости*, *у́грати* — ***ви́****грати*, *у́вчати* — ***вивча́ти***, *у́пити* — ***ви́****пити* та ін.

3 Окремі відмінності має система наголосу в карпатських говорах. Говори на заході (лемківські) мають одномісний наголос, як правило, на п е р е д о с т а н н ь о м у складі. В усіх інших говорах наголос різномісний, але має особливості щодо місця. Так, префікси дієслів здебільшого приймають на себе наголос: ***за́****перти*, ***по́****дати*, ***за́****т'ети*; ***на́****солодко*, ***на́****коротко*, ***на́****куртко* (накоротко) та ін.

В іменниках жін. роду, що в однині мають наголос на закінченні, у множині місце наголосу не змінюється. Наприклад: *з'візд****а́*** — *з'візд****ы́***, *блых****а́*** — *блых****и́***, *вер'б****а́*** — *вер'б****ы́*** та ін.

Ця ж тенденція помітна і для інших іменників; наприклад, середн. роду (з колишнім суфіксом ***-ат-***, ***-йат-***, ***-ен-***): *л****о́****ш'е* — *л****о́****ш'ета*, *й****а́****гн'е* — *й****а́****гн'ета*, *т****е́****л'е* — *т****е́****л'ета*; іменників чол. роду: *н****а́****ріd* — *н****а́****роды*, *к****о́****мар'* — *к****о́****мар'і*, *ком****а́****р* — *ком****а́****ры* та ін.

4. С и н т а к с и ч н і о с о б л и в о с т і к а р п а т с ь к и х г о в о р і в. Серед південно-західних діалектів карпатські говори мають деякі локальні синтаксичні відмінності граматичної будови. На жаль, синтаксичні риси карпатських, як і інших говорів української мови, ще дуже мало вивчені. Про синтаксичні особливості карпатських говорів є лише окремі спостереження.

Значно більше, ніж у загальнонародній мові, суб'єкт дії виражається особовими закінченнями дієслів. Особливо це характерне для минулого часу 1-ї та 2-ї особи однини і множини. У реченнях з подібними дієсловами іменник або інша субстантивована частина мови в ролі підмета не виступає. Наприклад: *уста́ла-м ра́но хл'іп печи́; загуби́ла-м ґо́джало та не мо́жу пр'а́сти; ци зроби́ли-с'те ўже гурто́житок?* Так само суб'єкт дії у реченнях з присудками дієсловами умовного часу. Наприклад: *изроби́ли — быс'ме шче.*

Присудок, особливо заперечний, а також і в безпідметових конструкціях, часто виражається за допомогою особової форми дієслова *бути*: ***йе***, ***йест'***, ***сут'***. До того ж це дієслово вживається в однаковій мірі як в однині, так і в множині. Наприклад: *Її уця и так не* ***є*** *дома. Де* ***суть*** *колопні, то файні. Дивиться хлопиць на зе́рнятка, а їх не* ***є***.

У складеному присудку (дієслівному) досить часто зустрічається як допоміжне дієслово *има́ти*, *йа́ти*. Наприклад: *Як пудышов май бли́ско ид бріцці,* ***яв*** *му пан казати. Мы* ***ймили*** *гулю́кати, а псы на нього ско́кли, а мы за ним* ***ими́ли*** *мета́ти головня́ми.* ***Яв*** *сын учіти няня субі.*

Досить часто займенники (особові і зворотний) дав. відм. однини мають присвійне значення. Ця риса, загальна для південно-західних говорів, зустрічається і в інших діалектних групах української мови (наприклад, *його́ жі́нка, йому́ жі́нка*), але найбільш виразно вона виявляється в карпатських. Наприклад: *Абы вас не увидів ґазда* ***їм.*** *Ий кой ся зачне над нами жона* ***му*** *реготіти та на сміх говорити. Приходить він из сыном, из слугами та й из цілоў* ***субі*** *фамілійов.*

Характерним для синтаксису карпатських говорів є вживання форм дав. відмінка з прийменниками ***гу, ид, іт*** із значенням напряму дії. Наприклад: *Медвідь вутягнеся из ями та просто* ***гу*** *нам. Ишов раз єден чоловік у полонину* ***ид*** *волум. Йа йду* ***ид*** *н'ому робйти, ныні пуйдеме* ***іт*** *Ти́с'і.* Форма знах. відмінка з прийменником ***на*** вживається з значенням мети дії. Наприклад: *Пушли-сме до ліса* ***на*** *дрива. У єнному селі было собраннє* ***на*** *старосту. Ны́н'і ўс'і возы́ розыйшлис'а | во́лы пушли́* ***на*** *с'іно| а с ку́н'ми* ***на*** *дрива́.*

У складнопідрядних реченнях сполучник ***та*** вживається відповідно до сполучника ***то*** літературної мови. Наприклад: *Як дослужив,* ***та*** *за свою служби нич бульше ни просив, лишинь три зирнятка пшініці. Уже не памнятаў якоєсь малоє свято было тогды, робити ни мош было,* ***та*** *мы пюшли. Коли я ти кажу, ош нікому ни укажу,* ***та*** *ни укажу никому.*

З протиставних сполучників у багатьох говірках відомі ***вад'-вад', авад'-авад'*** (або). Наприклад: *изме́чте с'іно ў убуру́г|****авад'*** *най стуйіт на воз'і до рана.*

Поширені також сполучники ***куй*** (поряд з ***коли***) та похідне ***куй бы́***; наприклад: *ут тогды́ с'а бо̂йу|****куй*** *наста́йе те́мна ну́чка;* ***гий, гийбы*** (в значенні н і б и, я к); наприклад: *такий-с' за́спаный|****гий*** *сова́.*

Підрядні речення мети мають здебільшого сполучник ***абы*** (як і в багатьох південно-західних говорах). Наприклад: *ході́ так/****абы****-с' на полу́динок быў до́ма.*

5. Карпатські говори мають свої особливості у лексичному складі. Це виявляється в збереженні деяких давніх (архаїчних) слів, у наявності місцевих слів, що зустрічаються у вівчарстві, скотарстві, різних ремеслах, назвах рослин, а також різних побутових місцевих словах та ін. Зокрема в цих говорах помітні лексичні запозичення з р у м у н с ь к о ї, у г о р с ь к о ї, т у р е ц ь к о ї, с л о в а ц ь к о ї і п о л ь с ь к о ї мов. Особливості лексики карпатських говорів коротко будуть розглянені при характеристиці окремих груп говорів.

6. Карпатська група говорів відіграла особливу роль в історії української літературної мови. Починаючи з XVII ст. частина письменників-закарпатців намагалася старокнижну мову перебудувати на основі місцевих закарпатських говорів. Виникає своєрідна

літературна мова з величезною кількістю старокнижних елементів. Проте ця літературна мова засуджена була на поступовий занепад поряд з розвитком загальнонародної української літературної мови.

Були спроби будувати літературну мову на окремих говіркових групах, як-от лемків (особливо в Канаді).

Деякі сучасні радянські письменники застосовують окремі місцеві риси закарпатської групи говорів з стилістичною метою (С. Чорнобривець, І. Чендей та ін.).

§ 32. Бойківсько-середньозакарпатські говори

1. Говори бойківські знаходяться на північних узбіччях Карпат від державного кордону Української РСР з Польщею до р. Лімниця (Перегинський район, Станіславської області); середньозакарпатські, як вважають деякі дослідники,[1] — це говори на території Закарпатської області на захід від р. Тересва до р. Лабірець. Північна межа бойківських говорів проходить умовною лінією від верхів'я р. Дністер, трохи на південь від м. Самбір через Борислав — Болехів до р. Лімниця на сході. Бойківські й середньозакарпатські говори, хоча й відрізняються окремими рисами, особливо в лексиці, однак мають стільки спільних рис, що умовно їх можна об'єднати в одну групу говорів. Відзначаємо найбільш характерні риси цієї групи говорів.

2. Звук *а* після м'яких приголосних та *й* не змінює своєї природи. Наприклад: *йáкий*, *надíйа*, *бур'йа*, *час*, *пíсн'а*, *кōрыт'ниц'а*, *садж'а*, *ст'аг*, *нас'ін'а*, *сид'ін'а*, *р'ад*, *р'абый*, *м'íс'ац* та ін. Іноді звук *а* перед *у* зазнає лабіалізації у бойківській групі говорів. Наприклад: *лаўка*, *даў*, *маў* та ін.

У південній частині цієї говіркової групи є ряд слів, у яких відповідно до *а* з *ę* (ѧ) зустрічаємо звукосполучення *-ен-*, як-от: *герéнда* (грѧда), *рéндешний* (рѧдъ) — порядний, *сирйн'ч'а* (пор. сърѧшта, угор. szerencse — щастя). Ці слова були запозичені в угорську мову ще тоді, коли *ę* (ѧ) вимовлявся як носовий звук, а потім перейшли з угорської до закарпатських говорів із збереженням слідів давньої фонетичної риси.

Досить виразно в більшості говорів розрізняються звуки *ы* та *и*. Останній звук артикуляцією не відрізняється від загальноукраїнського *и*; спостерігається цей звук на місці давнього *і* (*и*). Звук *ы* найбільш помітно виступає після губних і задньоязичних. Наприклад: *сын*, *вōлы́*, *быкы́*, *дурны́й*, *кривы́й*, *мы́ло*, *н'íмы́й*, *ниткы́*, *тōты́*, *ды́н'а*, *бы́ў*, *рýкы*, *нóгы*, *хы́жа* та ін. У районі басейна р. Уж звук *ы*, зокрема після губних, значною мірою ла-

---

[1] І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. І, Прага, 1938.

біалізується, тобто наближається до *о*. Наприклад: *была*, *мы*, *н'імый*, *вы*, *сын*, *рыба*, *мыло* та ін.

Як і в південнозакарпатських говорах, на півночі — в бойківських — звук *ы* ще частіше може наближатися до *о* чи навіть в окремих місцях переходити в *о*[1]. Наприклад: *на восóкі горі*, *вóтрішчило*, *два вóло*, *штори волú*, *вóшче* (вище), *вúколошу хлóпц'а малéйкого*.

На північ від карпатського хребта в бойківських говорах зберігається давній звук *і* відповідно до сучасного *и* в загальнонародній мові. Наприклад: *прiпічок*, *сіві*, *з баранамі*, *буковіна*, *молодіц'і*, *мыті*, *бúті*, *водіті*.

Поряд із звичайним звуком *е* досить поширений вузький звук *ê* в позиції перед м'якими приголосними, а під асиміляційним впливом вузького *ê* — і в попередніх складах. Наприклад: *отêц'*, *хлопêц'*, *жнêц'*, *дêн'*; *на бêрêз'і*, *тêпêр'*; *у вêчêр'і*, *у сêл'і*, *чêтвêр'*, *стêрн'а*, *вêч'ур*, *дêс'ат'* та ін.

Аналогічно до звука *ê* звук *о* виступає теж у двох варіантах: як звичайне *о* і вузьке *ô* перед палатальними приголосними звуками та лабіалізованими голосними. Особливо помітне звуження звука *о* перед складом з наступними звуками *і* та *у*. Наприклад: *рôзум*, *дôбр'і*, *лôкўт'*, *вôрôн'і*, *на вôс'і*, *на кôн'і*, *ў мôлôц'і*, *мóлôт'бá*, *ôл'ін'*, *ôс'ін'*, *гôрс'ц'*, *гôрс'ц'ôў*, *дôўгôйі* та ін.

Як бачимо, тут, як і при звуженні звука *е*, діє асимілятивний процес. Наприклад: *лôкôт'*, *у бôлôт'і*, *кôрôву* та ін.

Говірки південнозакарпатські між р. Уж і р. Тиса в південних районах Закарпатської області (Ужгородський, Свалявський, Мукачівський, Берегівський, Іршавський, Виноградський, Хустський, Тячівський) і говірки на заході від р. Тиса мають деякі свої місцеві риси; а саме: давній звук *о* в історично нових закритих складах перейшов незалежно від наголосу в *у*, *ӱ*, часом *ы*. Наприклад: *кун'*, *стул* (стіл), *кӱн'*, *муст*, *мӱст*, *кын'*, *выл* та ін. У бойківських та верховинських говорах давні *ō*, *ē* в нових закритих складах перейшли в *і*. На відміну від інших південно-західних говорів приголосні *д*, *т*, *н* перед *і*, що походить з давнього *о*, в багатьох говірках цієї групи палаталізуються. Наприклад: *буд'іўл'а*, *т'ік*, *ст'іў*, *н'іч*, *сн'іп* та ін.

Карпатські говори мають звук *л* звичайний, велярний, альвеолярний і пом'якшений (у позиції перед *і*). Велярний звук *л* (ł) поширений у карпатських говорах, територіально ближчих до польської мови. Особливо виразно цей звук виступає перед давніми твердими приголосними. Наприклад. *буł (быł)*, *бúłа*, *łáўка*, *łáска*, *сełó*, *крúło*, *в'іł*. Альвеолярне *л* поширене по багатьох карпатських, особливо закарпатських, говірках: *лúпа*, *малá*, *лем*, *малé*. М'яке *л'*,

---

[1] І. Свєнціцький, Бойківський говір села Бітля, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. CXIV, в. II, 1913.

як уже зазначалось, спостерігається перед *і* (давнім чи новоутвореним): *л'іпа*, *роб'іл'і*, *л'іс*, а також в інших позиціях.

Шиплячі приголосні ***ж***, ***ч***, ***ш*** зберігають свою давню м'якість: *ш'áпка*, *дéрж'ално*, *ж'алó*, *меж'á*, *ч'ас*, *ж'áба*, *пш'онó* та ін.

У закарпатських говорах сліди давньої м'якості шиплячих збережені значно менше і виявляються по-різному. В одних говірках всі шиплячі тверді (наприклад, говірки на Хустщині), в інших м'які тільки ***ч***, ***дж*** (на Ужгородщині): *уч'éра*, *ч'ýти*, *ч'ас*, *ч'ис*, *багáч'*; *спóч'ивок*, *вóч'і*, *кýн'ч'ати*, *руч'ник* та ін. Є говори, де після шиплячих може бути тільки ***и***, а не ***ы*** (за винятком окремих випадків, як-от закінчень прикметників): *жúто*, *шúти*, але *кур'áчый*, *ґôр'áчый* та ін.

Відповідно до старослов'янських звукосполучень ***жд***, ***шт*** у частині бойківських говірок виникли звукосполучення ***ждж***, ***дж***, ***шч*** або звуки ***ч***, ***ш***. Наприклад: *кужджий* (день), *дожджж*, *жджати*, *меджи*, *пообіччали*, *у пишайку грайучи* (в пищавку) та ін.

Також зберігається давня м'якість ***р*** як у кінці слів, так і в середині: *рыбáр'*, *скотáр'*, *косáр'*; *вéр'ба*, *вер'х*, *ґір'кый*, *р'йатовáти* та ін.

Приголосні звуки ***з***, ***с***, ***ц*** у закарпатських говорах зберігають м'яку вимову у суфіксах ***-з'к-***, ***-с'к-***, ***-ц'к-***, ***-ец'-***, ***-ец'-а*** на відміну від лемківських говорів — на захід і гуцульських — на схід, а також бойківських та взагалі багатьох південно-західних. Наприклад: *берез'кый*, *лаз'кый*, *волос'кый*, *рус'кый*, *чес'кый*; *брац'кый*, *клúц'кый*, *лýц'кый*; *ґôрнêц'*, *кôрêц'*, *ôтêц'*, *ўдóвúц'а* та ін.

Звук ***н'*** перед звуком ***к*** переходить в ***й*** (***ї***) за винятком південнозакарпатських говірок. Наприклад: *малéйкый*, *дрібнéйкый*, *кôзачéйкô* та ін.

Звук ***й***, а також часто і ***г*** між голосними (так зване інтервокальне) часто зникає. Це явище (взагалі знане в деяких говорах української мови) особливо виразно виявляється в цій групі говорів. Наприклад: ***мау***, ***дау***, *то'о* та ін.

Приголосні звуки в окремих говорах зберігають дзвінкість у кінці слів. Наприклад: *б'іб*, *р'ід*, *ід*, *в'із* та ін. Звук *д* перед давніми йотованими в більшості говірок переходить у ***дж***: *медж'á*, *садж'á*, *медвéдж'а*, *ірдж'а*, *пр'йадж'а*, *урóдж'ай*; *хóдж'у*, *в'óдж'у*, *вíдж'у*.

Давні звукосполучення ***гы***, ***кы***, ***хы*** збереглись у багатьох карпатських говорах, а саме в закарпатських говорах на захід від р. Тересва (за винятком території від р. Латориця на захід до басейна р. Уж включно, де виступають звукосполучення ***ги***, ***ки***, ***хи***). У північнокарпатських, бойківських говорах зберігаються звукосполучення ***гы***, ***кы***, ***хы***, є також ***ги***, ***ки***, ***хи*** та ***гі***, ***кі***, ***хі***.

Приклади: *дôўгый ч'ас, ч'ôрн'і му́хы; хы́жа, ми́скы, ру́кы, но́гы, ла́хы; ру́ки, хи́жа, бу́ки, дôўгих піл'; буч'**к'і**, ро́**к'і**, **х'і**жа, **х'і**ба*, два *ро́**г'і**, но́**г'і*** та ін.

3. Граматична будова бойківських і середньозакарпатських говорів має порівняно менш місцевих відмінностей, аніж фонетична система.

У морфології цих говорів зберігаються архаїчні закінчення — сліди поділу колишніх відмін іменників за основами. Так, у род. відмінку однини іменників чол. роду зберігається закінчення давніх ***n***-основ на ***-е***. Наприклад: *того дне*. У род. відмінку однини іменників жін. роду давніх ***ŭ***-основ закінчення ***-е*** або ***-и***. Наприклад: *кырви(е), цер'кве* та ін. У дав. відмінку множини іменників чол. і середн. роду в говірках на північних схилах Карпат зрідка зустрічається закінчення ***-ім***: *пôро́г'**ім***. Разом з тим досить часто в говірках по обох схилах Карпат фонетично змінено давнє закінчення ***-омъ*** на ***-ум***, ***-ўм***: *во́л**ум**, сын**у́м**, ід стол**у́м*** та ін. В орудн. відмінку множини іменників чол. і середн. роду іноді зустрічається давнє закінчення ***-ы***. Наприклад: *з бы́кы, с ко́ни, с хло́пы, з йагн'ати*. У місц. відмінку множини чол. і середн. роду після твердих і м'яких основ іменників здебільшого виступає закінчення ***-ох***, рідше ***-іх***. Наприклад: *ў в'ікн**ох**, у го́рц'**ôх**, у кон'**о́х*** та ін.

У 1-й особі множини тепер. часу маємо закінчення ***-ме***, лише зрідка ***-мо*** (у функції наказового способу) або ***-мы***. Наприклад: *б'іга**ме́**, несе**ме́**, ро́би**ме**, хо́ди**ме**; б'іга**мо́**, несе**мо́**; б'іга**мы́**, несе**мы́*** та ін.

По обох схилах Карпат і на Закарпатті подекуди зустрічається давня форма тепер. часу кол. І класу основ на ***-к***. Наприклад: *пе**ку́**, ре**ку́***. На Закарпатті в дієсловах ***г***, ***к*** часто не переходять у ***ж***, ***ч***: *могу́, реку́* та ін. Давнє закінчення ***-а*** дієприкметників тепер. часу зберігається по обох схилах Карпат, а особливо на сході. Наприклад: *сто́йа, си́д'**а*** та ін.

Характерним для цієї групи засобом словотворення здрібнілих іменників середн. роду (з давніх основ на ***-ент-***, ***-нт-***) є закінчення ***-а***: *д'і́ўч'**а**, йаблинч'**а**, йарч'**а́***; форми середн. роду для здрібнілості: *к'іс'т'а, пти́ч'а* та ін.

Затрималась і категорія іменників жін. роду з давніх ***ŭ***-основ з пізнішим закінченням ***-оў***: *брыт**оў**, бук**оў**, мо́рк**оў*** та ін. Зустрічаються в бойківських говорах безприйменникові конструкції місцевого відмінка (особливо коли прийменник повторюється). Наприклад: *два волô ў йармі — два конечки с'ідлі; ци горі ци ў долин'і, холôд'і сед'іла; йа піду пôлонину* та ін.

4. Південні говори Закарпаття мають свої особливості, порівнюючи з бойківськими. Проте на думку І. Панькевича[1], цілком

[1] І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. І, стор. 390.

бойківські по типу є говірки від р. Лабіре́ць до долини р. Латориця. Далі на схід говірки хоча й мають менше спільних рис з бойківськими, але все-таки їх основні диференційні ознаки є бойківські. З окремих відмінних рис фонетичної системи з-поміж інших відзначуємо досить поширене явище в південнозакарпатських говірках — перехід давніх ***е, ь*** в ***и*** перед складом з м'яким приголосним чи ***і***. Наприклад: *дин'*, *пин'*, *огин'*, *оти́ц'*, *читви́р'*, *о́жилид'*, *сми́рт'*, *ви́р'ба*, *коч'и́р'га*, *чи́сн'і*, *зи́мл'а*, *бис'іда*, *пи́ч'ат'*, на *ли́д'і*, *пли́ч'і* та ін.

Звук ***и*** (за поодинокими випадками) не переходить в ***е***, як у більшості південно-західних говорів. Про стійкість цього звука, що не змішується з ***е*** в ненаголошеній позиції, свідчить і поширеність ***и*** з надрядковим *і* (варіанта фонеми ***и***). Але звук ***е*** в ненаголошеній позиції наближається до ***и***: *ве́лйкий* (з надрядковим *и*), *твердйй*, *село́*, *ремесло́*, *тел'іга* та ін.

У південнозакарпатських говірках є стягнення голосних звуків ***а*** та ***е*** в дієсловах І дієвідміни в 2-й та 3-й особі однини тепер. часу: *с'півaш*, *с'півaт*; *чи́таш*, *чи́тат*; *и́граш*, *и́грат* та ін.

У західних середньозакарпатських говірках род. відмінок множини іменників має закінчення ***-ох*** поряд з іншими закінченнями. Наприклад: *ст'ін**ох** — ст'ін*, *зи́мл'**ох** — зи́мил'* (з надрядковим *е*), *хиж**о́х** — хиж*, *туч'**ох** — туч'*, *серп**о́х** — серпу́* (з надрядковим *и*), *д'ід**о́х** — д'іду́* (Ужгородщина).

5. У бойківсько-середньозакарпатських говірках н а г о л о с, як і в більшості карпатських говорів (за винятком лемківських), різномісний; місце наголосу часто відповідає нормам загальнонародної мови. Але багато говорів, особливо закарпатських, мають і свої особливості наголосу; зокрема це стосується говірок більш західних, де відмінні риси в наголосі виявляються гостріше, ніж на сході. Так, у західній частині закарпатських говорів багато слів мають наголос на передостанньому складі, як у східних словацьких говорах і в польській мові. Наприклад: *во́да*, у *во́д'і*, *во́ли*, *зе́рно*, *зи́мл'а*, *сно́пи*, *гри́би*, *на́рот* (народ), *по́ток*, *со́ха* та ін.

Майже в кожній говірці цієї діалектної групи є ряд слів, що в них наголос на третьому складі від кінця. Наприклад: *го́дина*, *го́лова*, *бо́рона*, *бо́рода*, *бо́розда*, *ко́л'іно*, *по́л'іно*, *ко́рито*, *ко́лиска*, *се́реда*, *че́кати*, *пу́ткова*, *по́лиц'а*, *по́лиўка* та ін.

У всіх цих говірках помітне, як і в лемківських, пересунення н а г о л о с у н а п р е ф і к с и і п р и й м е н н и к и. Наприклад: *за́витка*, *за́скоч'иў*, *при́сниўс'а*, *пу́тскоч'иў*, *по́т'ік*, *на́скоро*, *на́б'іло*, *на́жоўто*, *о́д л'уда*, *о́д мала*, *о́д рідна*, *на́ пол'у*, *на́ поле* та ін.

Дієслова І і II класу в значній частині закарпатських говорів мають наголос на закінченні 1-ї і 2-ї особи множини. Наприклад: *гребеме́*, *гребете́*, *метеме́*, *метете́* та ін.

Багато пасивних дієприкметників з суфіксом ***-ен-*** мають наголос на цьому ж суфіксі. Наприклад: *зробле́ний*, *познач'е́ний*,

закурéний, позолоч'éна, оппорошéна, засміч'úн'і, зал'іплéний, обмаш'ч'éний та ін.

У дієсловах, що мають стягнені форми тепер. та майбутн. часу, наголос на передостанньому складі. Наприклад: *гл'éдам, гл'éдаш, гл'éдат', замíтам, замíташ, замíтат', перевéртам, перевéрташ, пéревéртат'* та ін.

6. Лексичний склад бойківських і середньозакарпатських говорів має багато спільних рис, хоча разом з тим спостерігаються і місцеві особливості.

У лексичному складі цих говорів є певна кількість слів, що вже давно зникли в більшості говорів української мови. Коли ж які з цих слів і відомі в інших діалектах, то вони часто мають відмінне значення.

Особливо багато обласних слів для назв різного сільськогосподарського знаряддя, рослин, місцевих промислів, різних предметів побуту, одягу та ін.

Наведемо для прикладу деякі з обласних слів: *бы́ле*(*а*) стебло кукурудзи; *ваг* «журавель» (тягати воду); *гайран* «ворон»; *глядúло* (гл'адúло) «дзеркало»; *грань* «жар» (як і в багатьох південно-західних говорах); *гусля́ти* (гусл'áти) — грати на скрипці; *ґáті* «кальсони»; *говля* (гоўл'а) «чорногуз»; *живóт* «життя»; *зáстава* «прапор»; *яр* (йар) «весна»; *я́рицьь* (йáриц') «ячмінь»; *клепáч* «молоток»; *ковáч* «коваль»; *корчь* «кущ»; *крóмпля* «картопля», *лáба* «нога» (у тварин та в меблів); *лáда* — скриня для одягу; *лáзиво* «драбина»; *ня́нько* «батько»; *облáк* «вікно»; *облáкар* «скляр»; *óбраща* «фотографія», *óмас* — все масне для їжі (жири); *пак* «потім»; *пивнúця* (пиўнúц'а) «льох», «підвал»; *пелéвня* «клуня»; *пирýг* «вареник»; *пíпка* «люлька»; *пíтя* «курча»; *пічúня* (піч'úн'а) «сало»; *пóдря* — горище в клуні; *портóк* «скатерка»; *прúклят* (прúкл'ат) «сіни»; *пуд* «горище», *пýкати* «тріскати», звідси *пýшка* «рушниця»; *пчолúнок* «пасіка»; *ріпа* «картопля» (зустрічається місцями в південно-східних говорах, наприклад, на Полтавщині; поширене це слово і в частині говорів польської мови (Підгалля); *скрúня* «шафа»; *скíпки* (с''к'іпки) «сірники»; *старúй* (в окремих говірках) «тесть»; *сулáк* «стовп»; *ублýг* «лука»; *утирáник* (утирáник) «рушник»; *хвíля* (хвіл'а) — гарна погода; *хóваня* (хóван'а) «похорон»; *холóшні* — штани з домашнього сукна; *хы́жа* «хата»; *цвак* (*цевек*) — дерев'яний кілок; *чиля́дник* (чил'áдник) «людина»; *чúляд* «люди»; *шáтя* (шáт'а) «одяг»; *ширíнка* «хустка»; це слово колись було поширене і в північних говорах. Так, Б. Грінченко в кінці XIX ст. записав на Чернігівщині (в фольклорі):

> Мед-вино точить, щоб не перелить,
> шириночку шить, щоб не промилить ...
>
> (с. Рудка, Чернігівського району).

Бойківсько-середньозакарпатські говори мають значну кількість вузько локальних слів. Так, у частині говірок Хустського району *ріпа*, як і в інших закарпатських говорах, означає «картоплю», але в цих же говірках для назви картоплі є ще й такі слова: *крумплі*, *кумпітера*, *буля* (бул'а). Отже, для говорів цієї групи характерною рисою є вузьколокальний лексичний паралелізм. Подаємо ще приклади. В одних говірках є слово *рушник*, в інших *отира́нник*, а ще в інших *обру́ся* (убру́с'а). Пор. останнє слово з *о́брус* «скатерть» у північних говорах. Або сірники називають *сіркач*, *шваблик*, *машины*. Убогу хату в частині говірок звали *ку́ча*, в інших говірках — це хлів для свиней; *стра́ва*, а в інших говорах *їда́*; *годи́нник* (кишеньковий та ручний), *часювник* (часӯўник) — стінний.

Бойківські говори на північних схилах Карпат мають свої відмінні риси в лексиці. Була вже спроба укласти словник бойківських говорів. Наводимо деякі з місцевих бойківських слів, частина з яких поширена й по інших говорах української мови: *бе́вза* «пропасть»; *ві́блиця* — довга жердина, лата, звідси *ві́блий* «стрункий»; *ві́дм'як* (відмйак) «відлига»; *до́в'язки* «обжинки»; *кісниця* «лука», «луг»; *ма́чка* «кіт»; *нана́шко* — звертання до старшої людини (порівн. в інших південно-західних говорах — весільний батько, хресний батько та ін.); *оплі́чя* (опл'іч'а) «сорочка»; *пасло́* «пасовище»; *пі́шка* «стежка»; *по́стрішь* — група хат; *пострішане* — найближчі сусіди; *сепе́та* «скриня»; *стри́чаник* — братів син; *тісний* рік — неврожайний рік; *тісний* чоловік — убогий, бідний чоловік; *тітча́ник* — син тітки; *тру́нок* «черево», «нутро»; *яма́р* «грабар»; «землекоп» та ін.

Крім того, карпатські говори мають багато запозичень з угорської мови (особливо середньозакарпатські говірки) і румунської (східні закарпатські говірки).

§ 33. Гуцульські говори

1. Гуцульські говори[1] починаються від р. Лімниця (правого допливу Дністра) в Перегинському районі, Станіславської області, і тягнуться смугою по північно-східних узбіччях Карпат, по підгір'ях аж до Буковини, де гуцульські говори поширені в Путилівському і більшій частині Вижницького району, Чернівецької області. Поширені вони і на південних узбіччях Карпат на схід від р. Тиса в Рахівському районі, Закарпатської області. Північно-східну межу гуцульських говорів визначити дуже важко, бо ці говори поволі переходять в покутські. У Станіславській області гуцульські говори є в таких районах: Перегинському, на схід від р. Лімниця, Солотвинському, Надвірнянському, Яремчівському, Печеніжському, Яблунівському, Жаб'ївському, Косівському і Кутському.

[1] Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, Український діалектологічний збірник, кн. I, К., 1928.

2. Серед інших карпатських говорів гуцульські говори мають найбільш виразні відмінності у фонетичній системі.

Гуцульські говори мають шість голосних фонем: ***а, о, у, ä,*** $\overset{и}{е}$ ($\overset{е}{и}$), ***і***. Фонема ***ä*** відповідає голосному звуку ***е*** літературної мови; фонема $\overset{и}{е}$ ($\overset{е}{и}$) — голосному ***и***. Отже, в гуцульських говорах фонема ***е*** вимовляється як обнижений звук. Проте це явище характерне і для деяких інших південно-західних говорів, а місцями і для південно-східних.

Давній звук ***а***, як і звук, що відповідає давньому ***ę*** (ѧ), після м'яких приголосних (і шиплячих) переходить в ***е*** чи $\overset{е}{и}$, ***і***. Наприклад: *ўз'еў, лош'é, йагн'é, гус'é, с'éду, зйéзка, дéс'іт', ж'éдн'і, ж'éба, ч'ес, ш'ч'íске, пáмн'іт', мн'éсо, хрешч, пр'éжка, пот'éта, м'éкий; нóс'*$\overset{е}{и}$ (носять), *хóд'*$\overset{е}{и}$; *пóк'*$\overset{е}{и}$ (пташеня), *гóрш'*$\overset{е}{и}$ (горнятко), *й*$\overset{е}{и}$*к, бой*$\overset{е'}{и}$*тис'і, прис'*$\overset{е}{и}$*гáти* та ін.

У зворотному займеннику *с*$\overset{е}{и}$ (<*сѧ*): *волóчиш с*$\overset{е}{и}$, *смійéш с*$\overset{е}{и}$, *йіст с*$\overset{е}{и}$; зрідка *с*$\overset{и}{е}$: *робит с*$\overset{и}{е}$ та ін.

Так само звук ***а*** після ***й*** переходить в ***е***, рідше в ***і***. Наприклад: *йéблуко, йéгода, йéзик, пйéтей, зáйец-зайíц, йéйц'а*.

Давні звуки ***ы — и*** злилися в один звук ***и***, акустично дуже близький до ***е***; тому-то при підсиленому наголосі цей звук звучить як ***е***. Отже, цей звук виявляється як $\overset{и}{е}$ або $\overset{е}{и}$. Наприклад: *н'ім*$\overset{е'}{и}$*й, сл'іп*$\overset{е'}{и}$*й, куд*$\overset{е'}{и}$, *сноп*$\overset{е'}{и}$, *воз*$\overset{е'}{и}$, *хат*$\overset{е'}{и}$, *с*$\overset{е'}{и}$*лний, р*$\overset{е'}{и}$*ба, р*$\overset{е'}{и}$*б*$\overset{е}{и}$, *с*$\overset{е}{и}$*р*$\overset{е'}{и}$*й, ж*$\overset{е'}{и}$*то, ш*$\overset{е}{и}$*йа, куп*$\overset{е'}{и}$*т*$\overset{е}{и}$ та ін. У префіксі ***ві-*** послідовно спостерігається ***і***: *вíбрате, вíсепате* та ін.

Давній звук $\bar{о}$ в нових закритих складах тільки в окремих гуцульських говорах (та й то зрідка) зберігає наслідки колишніх дифтонгів, а саме: ***и, е***, хоч разом з ними зустрічається і звук ***і***. Найчастіше відповідає давньому $\bar{о}$ в історично нових закритих складах після губних поширений у найбільш віддалених гірських гуцульських говірках звук ***и***, який вимовляється з випином губ на початку артикуляції, а в кінці артикуляції цього звука чується звук, більш або менш близький до ***і***. Цей складної вимови звук Я. Янув[1] визначив латинською графікою $\overset{у}{и}$, тобто $\overset{и}{ӱ}$. Наприклад: *м*$\overset{и}{ӱ}$*ст, в*$\overset{и}{ӱ}$*н, п*$\overset{и}{ӱ}$*шл'ý, в*$\overset{и}{ӱ}$*к; вийт, в'іűт;* цей звук спостерігається і після інших приголосних: *л*$\overset{и}{ӱ}$*й* (лій), *н*$\overset{и}{ӱ}$*с* (ніс — носа).

В інших гуцульських говорах спорадично відповідає давньому $\bar{о}$ в історично нових закритих складах звук ***и***. Наприклад: *дз͡вин, мист, вин* та ін.

---

[1] J. Janów, Z fonetyki gwar huculskich, Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, т. II, Краків, 1928, стор. 268.

Але ці особливості зустрічаються зрідка і не поширюються. Можливо вимова ***і*** як ***и***, ***е*** секундарного походження, бо поширений у гуцульських говорах префікс ***ві-*** зазнає в південній частині їх зміни ***і*** на ***и*** чи ***е***.

Звук ***р***, як і в частині покутських говорів, зберігає давню м'якість (або пом'якшується). Наприклад: *боннар'*, *коса́р'*, *дехк'е́р'* (дьогтяр), *гр'е́дка*, *бу́р'е*, *зо́р'і*, *вого́р'у* (говорю), *гор'у́*, *мо́р'ква*, *чер'ва́к* та ін.

М'які приголосні ***т'***, ***д'*** перед ***і***, ***е*** (з давніх ***и***, ***ѣ***, ***е***) часто переходять у ***к'***, ***г'***. Хоч ця риса є майже у всіх південно-західних говорах, зрідка і в південно-східних (*к'існо*, *к'істо*), але в гуцульських говорах вона більш виразно виявлена. Наприклад: в інфінітиві *хок'іте*, *верк'іте;* в 3-й особі множини тепер. часу: (вони) *плак'е*, *молок'е* (платять, молотять), а також в окремих словах: ***к'іло*** (тіло), ***к'істо***, ***к'імн'е*** (тім'я), ***к'еш'ко*** (тяжко), ***к'егну́те*** та ін. Перехід ***д*** в ***г'***: ***г'іло***, *хуг'і*, *твер'г'і*, ***г'ера́*** (діра), ***г'ійка***, ***г'ек***, ***г'іж'е*** (діжа) та ін.

Отвердіння ***ц***, ***с*** виявлене значно ширше, аніж в інших південно-західних говорах.

Давній звук ***ц***, як правило, отвердів у кінці слів перед ***у***, ***а***, ***$\overset{и}{е}$*** (***$\overset{е}{и}$***), ***и***, ***в***, ***м*** та перед ***к*** (у суфіксах *-**ец**-*, *-**иц**-е*, *-**иц**-а*, *-**цк**-*. Наприклад: *хло́п$\overset{и'}{е}$**ц***, *в'ін'$\overset{и'}{е}$**ц**;* *сл'іп$\overset{и'}{е}$**ц**;* *п$\overset{и'}{е}$р**ц**у*, *п$\overset{и'}{е}$р**ц**а;* *п'$\overset{е'}{и}$тни**ц**а*, *пш$\overset{е}{и}$ни́**ц**а*, *кун$\overset{е'}{и}$**ц**а*, *одов$\overset{е'}{и}$**ц**а*, *к$\overset{и}{е}$рти́**ц**а;* ***ц**ве́ст$\overset{и}{е}$*, ***ц**вірку́н*, ***ц**мо́кнут$\overset{и}{е}$*, ***г'**іво**цк**$\overset{и}{е}$й*, *каза́**цк**$\overset{и}{е}$й*, *молдаван**цк**$\overset{и}{е}$й*.

Хоча в суфіксі ***-цк-*** можливі й випадки з м'яким ***ц'***, як і звуків ***з***, ***с*** у суфіксах *-**з'к**-*, *-**с'к**-*: *грома**ц'к**$\overset{и}{е}$й*, *воло**с'к**$\overset{и}{е}$й*, *кн'а́**з'к**$\overset{и}{е}$й* та ін. Так само приголосні ***с***, ***з*** у кінці слів диспалаталізуються. Наприклад: *цес*, *цеса*, *дес*, *шо**с***, *уве**с***, *крі**з*** та ін.

Шиплячі звуки ***ж***, ***ш*** і африкати ***$\widehat{дж}$***, ***ч*** дуже часто в різних позиціях виступають як м'які. Наприклад: *душ'е́*, ***ш'о***, ***ж'ойч***, ***ч'**олов'ік*, ***ч'ес*** (час); ***ч'ому́***, ***ч'іму́***, *войч'е́*, ***ч'е́рес***, *кл'у́**ч'*** та ін.

Дзвінкі приголосні у позиції перед глухими і в кінці слова (перед паузою) здебільшого втрачають дзвінкість (голос) і переходять у глухі. Наприклад: *са**т***, *м'і**т***, *л'і**т***, *пі**т***.

Приголосні звуки в позиції після голосних перед ***е*** (з давнього ***-ьје***) не подвоюються, як і в усіх південно-західних говорах. Наприклад: *з'і**л'**е*, *к'і**л'**е*, *кор'і**н'**е*.

Звукосполучення губних з ***й*** на відміну від загальнонародної мови не має епентетичного ***л***. Наприклад: *ку́пйу*, *то́пйу*, *л'у́бйу*, *ро́бйу*, *ба́вйу*, *ло́мйу* та ін.

Характерною рисою гуцульських говорів, як і деяких інших говорів української мови, є редукція і зникнення звуків у ненаголошених складах (особливо після наголошених). Так, наприклад: ***ка̄***, ***к'ē*** (каже), ***ка́у*** (кажу). Особливо виразно ця риса виступає в зникненні післянаголошених складів у кличній формі власних

імен. Наприклад: *Ивá!* (Іване), *Йу!* (Юрку), *Л'у!* (Лулійо), *Мíку!* (Мікуло), *Нúко!* (Николо), *Палá!* (Палагно), *Парá!* (Параско) та ін.

3. Морфологічні риси гуцульських говорів порівняно з іншими південно-західними мають свої окремі відмінності. Частина цих відмінностей обумовлена фонетичними рисами гуцульських говорів, як-от: у закінченнях після м'яких приголосних ***а*** переходить в ***е***, рідше в ***і***. Наприклад: *н'іхт'****е (-і)*** (нігтя), *н'іхт'****ем*** (нігтем), *н'іхт'****ех*** (нігтях), *мáтер'****ем*** (матерям) та ін.

У зв'язку з збереженням архаїчної м'якості шиплячих гуцульські говори не мають розрізнення м'яких основ і основ на ***ж, ч, ш***. Отже, в цих говорах є розрізнення тільки твердих і м'яких основ.

Після основ на м'який приголосний закінчення ***-ам, -ах*** у дав. і місц. відмінках множ. залежно від особливостей фонетичної системи гуцульських говорів перетворились в ***-им, -их***. Наприклад: *кóн'*$\overset{е}{и}$***м***, *хлóпц'*$\overset{е}{и}$***м***, *пóл'*$\overset{е}{и}$***м***; *на кóн'*$\overset{е}{и}$***х***, *на тих дн'*$\overset{е}{и}$***х***, *у двох пáлц'*$\overset{е}{и}$***х***, *у йáсл'*$\overset{е}{и}$***х***, *пóл'*$\overset{е}{и}$***х*** та ін.

Іменники давньої ***і***-основи здебільшого мають у дав. відмінку множ. закінчення ***-ем*** (з давнього ***-ьмъ***), у місцев. множ. ***-ех*** (з давнього ***-ьхъ***). Наприклад: *л'уд*$\overset{и}{е}$***м***, *д'іт*$\overset{и}{е}$***м***, *ґ'іт*$\overset{и}{е}$***м***, *кур'*$\overset{и}{е}$***м***; *на плеч*$\overset{и}{е}$***х***, *у грýд*$\overset{и}{е}$***х***, *на оч*$\overset{и}{е}$***х***, *при л'уд*$\overset{и}{е}$***х***, *при гóст*$\overset{и}{е}$***х*** та ін.

Другий ступінь порівняння прикметників утворюється за допомогою частки ***май***, як і в південнокарпатських говорах. Наприклад: ***май*** *б'ілш'ей*, ***май*** *крáш'ч'ей* та ін.

У відмінюванні дієслів гуцульські говори мають багато спільного з буковинськими й покутськими. Так, як і в буковинських говорах, 3-я особа множини тепер. часу II дієвідміни втрачає у закінченні ***т***. Наприклад: *вони нóс'****ä***, *прóс'****ä***, *хóд'****ä*** та ін.

У 3-й особі одн. I дієвідміни при стягнених закінченнях виступає ***т***. Наприклад: *вонá зривá****т***, *зап'іка****т***, *зна****т***, *віслуха****т***, *тр'іска****т*** та ін.

Умовний спосіб утворюється з частки ***бих*** і зміненої форми перфекта. Наприклад: *н'із* ***б***$\overset{и}{е}$***х***, *носéў* ***б***$\overset{и}{е}$***х***, *нéсла* ***б***$\overset{и}{е}$***х***, *носéл*$\overset{и}{е}$ ***б***$\overset{и}{е}$ *см*$\overset{и}{е}$ та ін.

Часто зустрічаються утворення особових форм з поширеною основою інфінітива, як, наприклад, *йíхати:* ***йіхай****у*, ***йіхай****еш*, ***йіхай****е*, ***йіхай****емо*, ***йіхай****ете* та ін.

Наголос своїм місцем у гуцульських говорах трохи відрізняється від інших говорів української мови, навіть у дечому і від сусідніх південно-західних.

Так, відзначена тенденція падання наголосу на початковий склад слова[1], як у чеській і угорській мовах, особливо в іменниках: а) середнього роду із закінченням ***-е*** (відповідно до ***а***

---

[1] J. Janów, Z fonetyki gwar huculskich, стор. 287.

загальнонародної мови): *тéлиͤ*, *тéлиͤтко*, *пóрос'иͤ*, *йéгн'иͤ*, *йéрч'е*, *кóт'е*, *пóк'еͥ* (пташеня), *лóш'е*, *гóрн'е* (горнятко) та ін.; б) чол. роду: *кóта* (від кіт), *óбориͥх* (оборіг), *пóж'ер* (пожежа), *кóмар*, *кóлок'іл*, *бýр'іник* (хліб з *бур'йшк'і* — картоплі) та ін.; в) жін. роду: *тéлиц'а*, *зáдуха*, *пúйниц'а* та ін.

4. У лексичному складі гуцульських говорів є обласні слова, що поширені і в інших південно-західних діалектах, а також слова із зміненим значенням (місцевого поширення) та вузько локальні слова. Як уже попереду зазначалось, є р у м у н с ь к і, у г о р с ь к і, т ю р к с ь к і з а п о з и ч е н н я, що поширені частково і в інших південно-західних говорах.

Наводимо для прикладу деякі з обласних слів: *вакатись* «відважуватися», «осмілюватися»; *бúстрець* «потік»; *гоголі* «коліна»; *дéдя* (варіанти: *д'éд'і*, *д'úд'а*, *д'úд'о*, *ґ'éд'а*, *ґ'éґ'а*, *ґ'éґ'о* та ін.) «батько»; *денціўка* — мала сопілка з денцем; *зведéниця* «покритка»; *коркоші* «плечі»; *любá* «кохання», «любов» (старослов'янське л ю б а — кохання); *любáс* «коханець»; *навúдіти* — любити, хороше ставитись; *плюта* «сльота», дощ з вітром; *помéтине* «покидьки»; *пóрекло* «прізвище»; *ráква* — дерев'яна масниця; *рúзи* — прилади для спускання лісу в горах; *старинá* «батьки»; *трепéта* «осика»; *туск* «жаль» (старослов'янське т ъ с к а — туга); *ура* «злість»; *убéра* «одіж»; *цáринка* — огороджена сіножать (здебільшого коло хати); *чéлід'*, *ч'еледíна* «дружина», жінка (старослов'янське ч е л ѧ д ь — сім'я, давньосхіднослов'янське ч е л ѧ д и н ъ — раб, слуга); *чýркало* «джерело»; *чугáйстер* — лісний дух; *шóлом* «шапка» (давньосхіднослов'янське ш е л о м ъ), порівн. у північних говорах ш о л о м, ш о л о м о к — шляпа з вовни; *яр* «весна» (звідси я р и н а).

Наводимо кілька запозичень з р у м у н с ь к о ї м о в и. Колись лексичний вплив румунської і молдавської мов охоплював значно більшу територію[1], ніж тепер. Особливо помітні були безпосередні лексичні впливи румунської мови на правому березі Дністра.

У південно-західних діалектах багато румунських запозичень є в б у к о в и н с ь к и х, п о к у т с ь к и х говорах, а найбільше їх у г у ц у л ь с ь к и х[2]. Наводимо для прикладу кілька характерних румунських запозичень: *ботéй* (рум. boț) «отара»; *бардá* (bardă) «топірець»; *белéґа* (balegă) «гній»; *бóвгáр* (bouar) — пастух рогатої худоби; *букáта* (bucată) — кусок хліба; *грунь* (gruiŭ) — вершина гір; *дóйна* (doină) «пісня»; *жентéця* (jintiță) «сироватка» (з овечого молока); поширене це слово і по говорах польської мови; *курмéй* (curmei) «мотуз», «шворка»; *неґýра* (negură) «негода»; *пíзма* (pizma) «злість», «зненависть», «гнів»; *путéря* (putere) «сила»,

---

[1] J. Janów, Ze stosunków językowych małorusko-rumuńskich, Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского, Л., 1928.

[2] І. В. Ш а р о в о л ь с ь к и й, Румунські запозичені слова в українській мові, АН УРСР, Комісія заходо- і американознавства, Збірник заходознавства, К., 1928.

«міць»; *сара́к(а)* (săгас) «бідний», «нещасний»; *спу́за* (spuză) «попіл», «зола».

Причому деякі запозичення з румунської, угорської мов у свою чергу походженням слов'янські (зокрема південнослов'янські). Наведене вище *сара́к(а)* походить з болгарського сирак (загальнослов'янський корінь *сир-* той же, що у слові сирота).

Так само гуцульські говори, як і інші південно-західні, а особливо карпатські, мають обласні слова, запозичені з угорської (мадьярської) мови. Ці угорські слова прийшли в говори української мови безпосередньо або часом через румунську (а також і молдавську) мову. Частина з них — слов'янського походження Наводимо для прикладу кілька слів, запозичених з угорської: *да́раб* (darab) «кусок»; це слово має в собі слов'янський корінь, що є в слові дріб, дрібок (дріб'язок); *ґа́зда* (угор. gazda, рум gazdă) «господар», — з південно-слов'янського «господа»; це слово поширене в багатьох південно-західних говорах (з різними похідними від нього); *ґачі́* (gatya) «штани»; *гля́ба* (угор. hiaba) «на жаль», «даремно»; *ма́рга* (угор. marha, рум. margă), *маржи́на* «худоба»; свійські тварини; *пога́р* (рум. păhar) «бокал» (поширене в багатьох південно-західних говорах).

Тюркські запозичення зайшли з турецької мови до гуцульських говорів, як і до інших південно-західних, або безпосередньо, або через румунську мову. Наводимо для прикладу кілька слів: *ка́бат* «мундир» (тур. kavad — каптан, осм.- тур. kavá); *ле́гінь* — молодий парубок (тур. legin); *сала́ш* — «сім'я», «житло», «притулок» (тур. saladž — хата, намет); *чі́чка* — «квітка» (тур. čičik) та ін.

5. В літературній мові гуцульські говори досить виразно позначилися на творах О. Федьковича (1834—1888). Писав Федькович в основному гуцульським говором, але орієнтуючись на загальнонародну українську літературну мову, на мову Шевченка, М. Вовчка та інших письменників східної України.

Найбільш повно відобразив в українській літературній мові особливості гуцульських говорів М. Черемшина (І. Семанюк, 1874—1927), який застосовував у літературній мові своїх творів місцеві говірки з усіма характерними особливостями, стилізуючи мову героїв. Письменник відтворює різні риси гуцульських говірок: лексичні, граматичні (морфологічні й синтаксичні) і навіть фонетичні, наскільки це дозволяли норми правопису літературної мови. Такий спосіб застосування діалектизмів — стилізація діалектів — був поширений в літературних мовах у кінці XIX і на початку XX ст.

Гуцульські говори приваблювали своїми особливостями багатьох письменників. М. Черемшина був не поодинокий у стилізації цих говірок.

Особливості гуцульських говорів застосовувалися також іншими способами, а саме, як це прийнято в сучасних літературних мовах, небагатьма діалектизмами створюється ілюзія, що

якийсь герой говорить саме даним діалектом, причому лексичні діалектизми вживаються так, що контекст розкриває їх зміст. Про цей стилістичний засіб застосування діалектизмів писав акад. Л. В. Щерба: «Діалектизм вводиться в тканину літературних творів звичайно не повністю, а лише в небагатьох елементах, що є ніби умовними натяками на ці діалекти»[1].

Майстром такого вживання діалектизмів був М. Коцюбинський. Гуцульські говори таким саме стилістичним засобом застосував Коцюбинський у своїй повісті «Тіні забутих предків».

У сучасній радянській літературі з гуцульських говорів окремі письменники й поети беруть різні засоби при відтворенні місцевого колориту в мові своїх творів. Вдало застосовує окремі риси гуцульських говорів (переважно лексичні і деякі синтаксичні) М. Стельмах у повісті «Над Черемошем».

§ 34. Лемківські говори

1. Лемківські говори знаходяться на південних схилах Карпат від р. Попрад (у Словаччині) і до р. Лабірець (поблизу державного кордону Української РСР). На північних схилах Карпат від р. Дунаєць (лівобережної притоки р. Сяну) в Польщі і до р. Солинка так званих галицьких лемків після репатріації майже не залишилось. Етнографічна межа на цій території збігається з державною[2].

Назва лемки, лемаки походить від часто вживаного прислівника *лем* — «лише», «тільки».

Перехід від говорів словацької мови до говорів української мови ледве помітний. У Східній Словаччині є говірки з українською основою, — т. зв. східнословацькі, що «переорієнтувалися» у своєму розвитку, ставши словацькими. Є ряд говірок, що зберігають граматичну будову, більшою або меншою мірою лексику, але перейняли чимало фонетичних рис з словацької мови. Серед словацьких говорів зберігаються численні острівки — лемківські говірки української мови, що розкидані в гірських долинах та ущелинах. Перехідні говори між лемківськими української мови і східнословацькими виникли внаслідок тривалого історичного співжиття місцевого населення, колонізаційних особливостей та спільних економічно-побутових умов.

Особливості лемківських говорів найвиразніше виявляються в фонетичній системі і словниковому складі. Граматична будова їх взагалі така ж, як і в інших говорах карпатської групи.

Відзначаємо деякі найголовніші риси лемківських говорів.

1) Давній звук $\bar{o}$ в історично нових закритих складах незалежно від наголосу перейшов в *і* (зрідка на самому крайньому заході в *ы*). Наприклад: *к'ін'*, *в'із*, *н'іс* (но́са), *т'і̆ўко*, *ст'іў*, *с'іл*, *л'ій;*

---

[1] Л. В. Щерба, Современный русский язык, «Русский язык в школе», 1939, № 4, стор. 22.

[2] Див. С. Урбанчик, Zarys dialektologii polskiej, Варшава, 1953, стор. 5.

на *т'ім*, *сын'ію; выл*, *хвыст*, *пыд столо́м* та ін. Хоч у говірках, сусідніх з словацькими, давній звук *о* в цій позиції зберігається: *кон'*, *стол*, *рок* та ін.

Так само, давній звук *ē* в цій же позиції переходить в *і*, а в говірках західних в *ў*. Наприклад: *л'ўд* (лід), *пал'ўнка* (горілка), *переп'ўўка*, *вйуў* та ін.

Звукосполучення сонорних *р*, *л* із зредукованими *ъ, ь* між приголосними перетворились у західних лемківських говірках у *ыр*, *ыл*, а зрідка і в *ры*, *лы*. Наприклад: *хы́рбет*, *гы́рмит*, *сыўза*, *блыха*, *кыртіца* (*кыртица*), *дрыва*, *гыртан'* та ін.

Звук *а* після м'яких приголосних (і шиплячих) зберігається в усіх позиціях: *лис'т'а*, *шат'а*, *йабко*, *йарок*, *час*, *душа*, *пйат'*, *кон'а*, *с'аду*.

У лемківських говорах на відміну від інших карпатських у значній мірі відбулося ствердіння давніх м'яких приголосних *р, ц* (в суфіксах), а також інших приголосних у кінці слів. Наприклад: *косар*, *гончар*, *учар* (вівчар); *па́лец*, *ўдовец*, *корец*, *хло́пец*, *вінец; пшени́ца — пшеницу*, *пшеници; кін*, *оген*, *кіс'т*, *смерт*, *пйат* та ін. Також зубні приголосні *з*, *ц*, *с* диспалаталізувалися в суфіксах перед *к*. Наприклад: *багацкый*, *сироцкый*, *руский* та ін. Звук *в* (*ў*) в функції прийменника і префікса перед приголосними часто переходить у *г* (перед дзвінкими) і в *х* (перед глухими). Наприклад: *гдовец*, *хчити*, *хперед*, *гласний* (власний); *г нас*, *г другий бік*, *г болоті*, *г воді*, *г зимлі*, *г лозах; х канаві*, *х коморі*, *х собі*, *х ті хыжі* та ін.

Шиплячі *ж*, *ч*, *ш* диспалаталізувались іноді в такій мірі, що давній звук *і* після них перейшов у звук *и* або *ы*. Наприклад: *жито*, *печи*; *чистый*, *каши*, *чытати*, *жыти*, *жыла*, *пашы* та ін.

3. У граматичній будові лемківських говорів зберігається давнє закінчення в наз. відмінку множини іменників чол. роду *-і*, що перейшло в *и* (особливо після гортанних і велярних приголосних). Наприклад: *парібци*, *птаци*, *птаси*, *войаци*, *пастуси* (*пастусі*), *волци* та ін.

Найбільш поширене з-поміж усіх південно-західних говорів у лемківських говорах закінчення *-ове* в наз. відмінку множини (з давніх *и*-основ) іменників, що означають назви живих істот. Це закінчення спостерігається в звичайній розмовній мові, а не тільки у фольклорних жанрах, як у інших говорах української мови, зокрема в південно-східних. Наприклад: *брато́ве*, *сино́ве* (*сыно́ве*), *сусі́дове*, *предко́ве*, *пташко́ве* та ін. Іноді закінчення *-ове* набувають і іменники, що означають неживі істоти, як-от: *плуго́ве*, *димо́ве* та ін.

Закінчення *-ох* у род. відмінку множини не тільки іменників чоловічого роду, але й жіночого — спільне з східнословацькими говорами. Це закінчення зустрічається переважно в лемківських говорах на південних схилах Карпат. Наприклад: *прішол до тых хлопох; барз вел'о воўкох ў міс'т'і; през будинкох; за снопох для тых быкох*. Закінчення *-ох* переважає інші і в місц.

відмінку множини іменників чол., середн., а також і жін. роду. Наприклад: *на воўк**ох**, на покос**ох**, на йармарк**ох**, по камінц'**ох**, по родич**ох***. Це закінчення перенесено з місц. відмінка множини ***и***-основ під впливом займенникової відміни, в якій род. відмінок однини має спільне закінчення з місц. відмінком множини.

Іменники жін. роду всіх основ, а також узгоджені з ними прикметники й займенники (прикметникового типу) в орудн. відмінку одн. мають закінчення ***-ом*** на відміну від східнокарпатських та багатьох південно-західних говорів, в яких спостерігається закінчення ***-оў***. Наприклад: *рыб**ом**, вод**ом**, жон**ом**, кіст'**ом**, мыш**ом**, добр**ом**, ґаздин'**ом**, мой**ом** рук**ом*** та ін.

Відбулося стягнення закінчень прикметників і займенників род. відмінка жін. роду, в якому замість ***-ойі***, як правило, маємо ***-ой***. Наприклад: *добр**ой**, велик**ой**, син'**ой**, мой**ой**, **той*** та ін.

Закінчення прикметників і займенників (прикметникового типу) у називн. відмінку множини ***-ы***. Наприклад: *добр**ы**, тверд**ы**, біл**ы***.

Минулий час дієслів утворюється, як і у всіх інших говорах української мови, за допомогою колишнього дієприкметника минулого часу на ***-лъ***, але без фонетичних змін (крім занепаду зредуксваного ***-ъ***). У певній частині лемківських говорів ***л*** в закінченні має особливу губну артикуляцію, перетворюючись в губнозубний ***v*** чи навіть губногубний звук ***w (ў)***. Отже, *роби**л** — роби**v** (роби**w** — роби**ў**), бы**л** — бы**ў**, ві**л** — ві**ў*** та ін.

Майбутній час утворюється переважно за допомогою допоміжного дієслова *быти* і колишнього дієприкметника дієслова минулого часу на ***-лъ***; значно ж рідше з інфінітива і цього ж таки допоміжного дієслова. Наприклад: *бýду йіў; бýду н'ўс; де са бýде топило; та штó бýдем рóбили?; кед пін'áзи не бýду мал; ты бýдеш, чловéче, ту рóбил.*

У лемківських говорах поширений колись відомий у східних слов'ян (як у російській мові) прийменник ***к (ік)***, який перед наступними дзвінкими приголосними, сонорними й голосними переходить у ***ґ (іґ)***. Наприклад: *підут **ґ** жйту, **ґ** зúмі, **ґ** л'ісові, **ґ** н'óму, **ґ** осéни; **ґу** мні, **ґу** нім, пóшлі óн'і йéден **ґу** другóму, **ґу** йеднóму острóву*. Внаслідок дисиміляції ***ґ*** може перейти в ***г***: ***г** вес'іл'у, **г** ній*.

Спостерігається також прийменник ***ку — ґу***, наприклад: *вúход **ку** нам.*

Цей прийменник відомий і в інших закарпатських говорах, а також в інших південно-західних. Прийменник ***к (ґ)*** тільки в окремих виразах зберігся і в інших говорах української мови: ***ґ** б'ісу, **ґ** д'ід'ку* та ін.

4. У лемківських говорах н а г о л о с о д н о м і с н и й — н а п е р е д о с т а н н ь о м у с к л а д і, як у польській мові і північнословацьких говорах. Цим лемківські говори відрізняються як від карпатської групи, так і від усіх говорів української мови. Наприклад: *вóда, вúно, грúбы, снóпы*. Цей одномісний наголос є по всіх

лемківських говорах на захід від р. Лабірець. Проте цей наголос мають і говірки на схід від р. Лабірець до р. Уж, головним чином, у словах двоскладових, як-от: *ріка*, *сéстра*, *вóлы*, *грúбы* та ін.

У словах з префіксами-прийменниками наголос падає на префікс: *дóхыж (до хыжи)*, *дóраз (до рáзу)*, *зáран*, *нáн'ого (на н'óго)*.

Ці говірки із одномісним наголосом поблизу говірок з наголосом різномісним мають чимало своєрідних рис у наголошуванні слів. Так, у минулому часі 3-я особа однини чол. роду має наголос на закінченні: *закликáў*, *справúў*, *натрафúў*, *зохабúў* та ін.

Разом з тим є слова, наголос у яких однаковий з загальнонародною мовою. Наприклад: *смолá*, *слимáк*, *йáщурка*, *твердúй*, *онú (вонú)* та ін.

5. Лексичний склад лемківських говорів має багато словацьких елементів, як зазначає І. Верхратський[1]. Особливо значні словацькі впливи в лексиці лемківських говорів на південних схилах Карпат.

З місцевих обласних слів, що поширені в лемківських говорах, наведемо для прикладу такі: *бріх* «живіт»; *бріхáтий* «пузатий»; *вівю́рка* (в'ів'ўрка), старослов. вѣверица, «білка»; *вы́гляд* (вы́гл'ад) або *óблак* «вікно»; давніше шибка в лемків звалася *оболóна*, це слово зустрічається і в окремих бойківських говорах, замість облона в лемків знане *вічко (очко)*. А проте збереглись, як свідчить І. Верхратський[2], *болóнарь*, *блáнарь*, *болóнкарь* «скляр» в багатьох карпатських говорах кінця XIX ст.; *гадíна* — птахи домашні, а також і діти; *гвáра* «мова», «розмова»; *говéдо* «худоба» (старослов. говѧдь), поширене в інших південно-західних і північних (західнополіських) говорах; *гóляк* «бритва»; *гýслі* (словацьк. husle) «скрипка»; *зáсып* «призьба»; *мáдра* (словацьк. madra) «хворост»; *млáденец* (чеськ. mládenec) «юнак»; *ногавúцы*, *ногавки* «штани»; *облечи* «надіти» (одіж); *óтік* «гній» (з рани та ін.); *пáлінка* (словацьк. pálenka) «горілка»; *пéргач* «кажан»; *пéрси* «грудь» (у жінки); *пéрун* «грім»; *пестýнка* «нянька»; *портóк* — шматок полотна; *рыма (ріма)* або *нáтха* «нежить»; *скíрня* «чобіт», *скíрні* «чоботи»; *сóпух* — дух, затхле повітря (поширене в багатьох південно-західних говорах); *тор* «слід»; *хóдак* (чеськ. — chodák) «черевики»; *ярец* «ячмінь»; *ярній* «весінній».

В. ПІВДЕННО-СХІДНІ ДІАЛЕКТИ

§ 35. Південно-східна діалектна група та її склад

До складу південно-східної групи входить найтиповіший діалект української мови[3], який ліг в основу національної української мови. Сучасна українська літературна мова, що є вищим

[1] І. Верхратський, Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів, Львів, 1901, стор. 1—2.

[2] Там же, стор. 15.

[3] Див. Збірник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, «Полтавсько-київський діалект—основа української національної мови», К., 1954.

літературно-опрацьованим типом національної мови нашого народу, розвинувшись на широкій загальнонародній основі, має якнайбільшу узгодженість з говорами середньої Наддніпрянщини (а ширше з південно-східними діалектами). Тому-то південно-східна діалектна група має порівняно найменшу кількість відмінностей від загальнонародної мови (отже, і від сучасної літературної мови) в граматичній будові, в фонетичній системі та в словниковому складі. Крім того, ці відмінні риси, як правило, не характеризують південно-східну групу в цілому, а тільки окремі її говори, точніше, вони є місцевими рисами вужчого або ширшого характеру.

Ця діалектна група займає найбільшу територію серед інших груп; вона охоплює середню Наддніпрянщину, Слобожанщину, Степову Україну та Донбас; її говіркові масиви та окремі говірки поширені в Кримській області УРСР. Значними масивами південно-східні говори є і за межами Української РСР: на Кубані, Ставропольщині, Поволжі, на півдні Курської, Бєлгородської, Воронезької і Каменської областей РРФСР, у Західному Сибіру, Казахській і Киргизькій РСР і на Далекому Сході.

У науковій літературі була поширена думка, що південно-східні говори знаходяться на південь і схід від умовної лінії Суми — по р. Сула — Канів — Корсунь-Шевченківський — Біла Церква — Сквира — Умань — Балта. Щоправда, говірки, смугою в 50—80 *км* і більше, на північ від умовної лінії Біла Церква — Корсунь-Шевченківський — Канів — по р. Сула — Суми в напрямі до Суджі розглядались як перехідні від південно-східних до північних з північною основою. Ще в 60-х роках XIX ст. у говірках теперішнього Переяслав-Хмельницького району, Київської області, зафіксовані були сліди монофтонгізації дифтонгів, а в говірках теперішнього Бориспільського району тієї ж області — дифтонги на місці давніх **ō, ē** в історично нових закритих складах.

Проте за останні майже сто років сталися такі значні зміни в говірках зазначеної смуги, що тепер не можна відносити їх до північних говорів, хоч вони й мають деякі риси цих говорів. Межу північних перехідних говорів треба визначити далі на північ, приблизно по умовній лінії Фастів — Васильків — Переяслав-Хмельницький — Пирятин — західніше Ромни — Конотоп і по р. Сейм.

У цій смузі говорів тільки одна риса до певної міри зближує їх з північними, а саме наявність давнього ***о*** в ненаголошеній позиції в нових закритих складах. Проте ця закономірність виявляється надто непослідовно. Так, наприклад, у багатьох говірках цієї зони спостерігається фонетична риса: *гвоздкú*, *косткú* (від *к'істка*), *мосткú*, *мостóк*, але поряд *м'іст*, *д͡звонúц'а* і *д͡зв'інúц'а*, *сподню́ц'а* і *сп'іднúц'а* та ін. Сліди вокалізму північних

говорів є і в інших південно-східних говорах, до того ж на південь від умовної лінії Біла Церква — Корсунь-Шевченківський — вздовж р. Сула — м. Суми — Суджа, як-от спорадично (в окремих словах) на місці давнього ѣ в ненаголошеній позиції: *бéседа, крепáк, вúстрелит'(-ти)*, а подекуди навіть *бедá;* чи відповідно до давнього *а* < *ę* (ѧ) в ненаголошеній позиції звук *е*: *вúгледіти* та ін. Проте ніхто не залічує цих говірок до північних, хоч вони мають не менш виразні сліди вокалізму північної діалектної групи.

Отже, говірки між умовною лінією Біла Церква — Корсунь-Шевченківський — Канів — вздовж р. Сула — м. Суми — Суджа і умовною лінією Фастів — Васильків — Переяслав-Хмельницький — Пирятин — західніше Ромни — Конотоп і по р. Сейм треба віднести до південно-східної діалектної групи, хоч вони й мають окремі риси північних говорів, як мають ці риси і багато інших південно-східних діалектів.

На території південно-східної діалектної групи є говірки таких мов: болгарської[1], новогрецької, на заході — молдавської; переважно на крайньому південному заході Одеської області говіркові масиви гагаузької мови; були колись говори німецької і сербської мов. Крім того, на Слобожанщині, а також і в Степовій Україні, є російські говірки. Значна частина російських говірок у Степовій Україні в більшій чи меншій мірі змішалася з місцевими українськими, часом збереглися тільки деякі риси російської мови; частина ж — зберігає свої особливості.

Південно-східна діалектна група порівняно найбільш однорідна; вона не має тієї діалектної розпорошеності і строкатості, що характерна для південно-західної діалектної групи і частково для північної.

§ 36. Особливості фонетичної системи

Фонетична система південно-східних діалектів як основними своїми рисами, так і в деталях узгоджується з фонетичною системою сучасної української літературної мови. Якщо і є окремі відмінні риси, то вони мають суто місцевий характер і властиві окремим говорам чи говірковим групам, поширюючись, як правило, на різних територіях.

Характеризувати в загальних рисах фонетичну систему південно-східних говорів — це визначати в основному систему сучасної української літературної мови. Тому-то ми звернемо увагу переважно на місцеві відмінності, що, як уже зазначалось, мають різну територію поширення серед південно-східних говорів.

---

[1] С. Б. Бернштейн, Атлас болгарских говоров СССР, Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, в. II, М., 1952.

Давній звук ō в історично нових закритих складах перед колишнім складом із зредукованими **ъ, ь** незалежно від наголосу переходить в **і**. Наприклад: *к'ін'*, *м'іст*, *в'іл*, *б'іб*, *г'óм'ін*, *м'істки́*, *к'істки́*, *рáд'іс'т'* та ін.

Проте в частині говорів, близьких до північних, більш або менш виразно помітні прослідки північнодіалектної рефлексації **о** довгого: у ненаголошеній позиції зберігається давнє **о**: *костки́*, *мостки́*, *гвоздки́*, хоч поряд маємо і *к'істки́*, *м'істки́*, *г'в'іздки́* (в інших місцях як паралельні форми). Особливо помітні прослідки північнодіалектних рис у префіксах **до-, по-, про-** та ін., які зустрічаються поряд з **д'і-, п'і-, пр'і-** в позиції перед складом з колишнім зредукованим **ъ** або **ь**. У південно-східних говорах незалежно від наголосу можуть зустрічатися (по говорах або як паралельні) обидві ці форми. Наприклад: *догнáт'* — *д(')ігнáти*, *достáт'* — *д(')істáти*, *п'ізнáти* — **познáт'** та ін.

Те ж саме стосується і прийменника-префікса **од- (од), від- (в'ід)**. У ряді південно-східних говорів є тільки **од-** (у суміжних чи близьких говірках до північних говорів), в інших тільки **в'ід-**, а в частині — паралельні **в ід-** і **од-**. Наприклад: **однести́ — в'ід-нести́**, **оддáт' — в'іддáти**, **одказáт' — в'ідказáти; од хáти — в'ід хáти**, **од тéбе — в'ід тéбе** та ін.

У частині південно-східних діалектів (особливо на півночі середньонаддніпрянських говірок) приголосні **д, т, н, л, з, с** перед **і**, що походить з давнього ō, в тій чи іншій мірі зберігають непом'якшену (або напівпом'якшену) вимову. Немалу вагу в цьому закріпленні твердої вимови приголосних перед **і** з давнього ō мало й розрізнювання значень. Порівн.: *тік* — *тóку*, **т'ік — текла**, **н'іс — несла**, **ніс — носа**. Проте у великій частині південно-східних діалектів — у говорах с т е п о в и х і почасти с л о б о ж а н с ь к и х — поширена знівельована вимова з пом'якшенням приголосних **д, т, н, л, з, с** перед **і** (незалежно від його походження). Отже, усталилась вимова: **н'іс** — *пон'іс*, **н'іс** — **нóса**, *пиирил'іг* (перелóгу) — *пиирил'іг* (перел'агти́)[1].

Саме ця особливість фонетичної системи південно-східних говорів позначилась на орфоепії сучасної української літературної мови, де припускаються паралельні варіанти вимови **д', т', н'** та ін., **д̇, т̇, н̇** та ін., а також **д, т, н** та ін.

Давній звук ē в закритих складах перед колишнім складом із зредукованим **ь** незалежно від наголосу послідовно переходить в **і**, зберігаючись у складах відкритих: *п'іч* — *пéч'і*, *ос'ін'* — *óсен'і*, *восени́*, *хм'іл'* — *хмéл'у*, *ш'іст'* — *шиести́*, *с'ім* — *сиеми́* та ін.

Якщо давній звук ē в нових закритих складах знаходиться

---

[1] Див. Курс сучасної української літературної мови, за ред. Л. А. Булаховського, т. I, К., 1951, стор. 184.

перед колишнім складом із зредукованим **ъ**, то в багатьох словах переходу **е** в **і** не буває. Наприклад: *клен*, *мед*, *йáсен*, *реў*, *рéпет*, *замéт*, *замéл*, *клéпка*, *п'ідмéтка* та ін. Вважалося в науковій літературі, що в цьому ряді слів **е** зберігається за аналогією до форм цих слів, де є звук **е** у відкритих складах. Л. А. Булаховський висунув пояснення (порядком постановки питання), припускаючи, що в частині говорів української мови, до яких належать північні й південно-східні діалекти, давній звук **е** не переходить в **і** в закритому складі перед колишнім складом із зредукованим **ъ**[1].

Давній звук **ѣ** у всіх позиціях, незалежно від наголосу, переходить в **і**: *д'ід*, *б'ідá*, *бéс'іда*, *м'ішóк*, *п'ісóк* та ін. Хоч по окремих говорах зрідка, тільки в окремих словах, збережені сліди заступлення **ѣ** в ненаголошеній позиції звуком **е**, як у північних говорах. Наприклад: *бéседа* (над е — и), *крепáк* (над е — и), *вúстрилити(-т')* (над и — е, е), а подекуди *бедá* та ін.

Відповідно до **ę** (ѧ) давньої мови послідовне **а** з пом'якшенням попереднього приголосного або з з'явленням **й** між приголосними (губними) та цим **а**. Наприклад: *м'іс'ац'*, *уз'аў*, *тел'á*, *хóд'ат'*; *мйáсо*, *пйат'* та ін. У певних позиціях, а саме після губних перед **а** з **ę** (ѧ), з'являється вставний **л** (у 3-й особі множини II дієвідміни): *кýпл'ат'*, *рóбл'ат'*, *лóўл'ат'*.

У частині південно-східних говорів після губного **м** перед **а**, що походить з **ę** (ѧ), виник вставний **н**: *с'імн'á*, *с'імнéйу*, *мн'áта*, *мн'áсо*, *пáмн'ат'* та ін.

Характерною особливістю південно-східних говорів, що стала рисою і сучасної української літературної мови (її вимови), є зближення і змішування звуків **е** та **и**. Артикуляція **е** виявляє тенденцію до звуження, отже, до підвищення, і цим самим зближується з звуком **и**. А звук **и** в ненаголошеній позиції має нахил до розширення, цим самим його артикуляція обнижується, отже, цей звук наближається до **е**. От чому звуки **е** та **и** в ненаголошеній позиції, як правило, не розрізняються. Вимова **е**, **и** в ненаголошених позиціях перехрещується з так званою г а р м о н і й н о ю а с и м і л я ц і є ю (уподібненням) голосних, що виявляється у зміні вимови ненаголошених **е**, **и** залежно від наступних голосних (у позиції під наголосом). Отже, вимова ненаголошених **е**, **и** перед наголошеними **е**, **а** визначається звуком, ближчим саме до **е**: *жевé* (над е — и), *петáйе(-т')* (над е — и, и), *веснá* (над е — и); перед **и**, **і**, **у** артикуляція ненаголошених **е**, **и** ближча до **и**: *у сил'і* (над и — е), *мин'і* (над и — е), *у пич'і* (над и — е), *синúц'а* (над и — е), *видý* (над и — е), *нисý* (над и — е) та ін. По окремих говорах чи групах говорів помітна вимова звука **е** в ненаголошеній позиції як **и** (чи близько

---

[1] Л. А. Б у л а х о в с ь к и й, З історичних коментаріїв до української мови, Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. V, в. I, К., 1946.

до *и*): *бирé, нисé, питá,— питáйе, читá,— читáйе;* в інших же говорах звук ***и*** наближається до ***і*** (в позиції перед ***і***): *мин'і', кис'іл', пир'іг, пиш'іт', ўзим'і* чи *мін'і, кіс'іл', пір'іг, піш'іт', ўзім'і'* та ін.

Звуження ***е*** до ***и***, а також розширення ***и*** до ***е***, тобто до певної міри нерозрізнення у вимові ненаголошених ***е*** та ***и***, виявляється здебільшого в початкових і внутрішніх складах. Тимчасом як у кінцевих складах (особливо ж відкритих) більш виразною є вимова цих голосних звуків за винятком тих позицій, де позначився морфологічний на них вплив[1].

Ненаголошений звук ***о*** в позиції перед ***у***, іноді перед ***і***, наближається до ***у***. Це так зване п о м і р н е у к а н н я супроти сильного укання в південно-західних діалектах, в яких кожне ненаголошене ***о*** переходить в ***у*** або наближається до останнього (див. § 21). По окремих говорах це наближення артикуляції ***о*** до ***у*** може бути більшим або меншим. Наприклад: *зузýл'а, кужýх, нагудýй, муйý, твуйý* або *зозýл'а, кожýх, нагодýй; мойý, твойý; туб'і, худ'ім, лув'іт'* або *тоб'і, ход'ім, лов'іт'* та ін.

Консонантизм

Південно-східні говори не мають особливої фонеми ***ф***, яка в запозичених словах замінюється звукосполученням ***хв, х***, а рідше ***в, кв, п***. Наприклад: ***хвакт, хвóрма, хóрма*** (форма), ***хвóто, хвонд, Хомá, Панáс, Пилúп, пл'áшка, Вéкла, квасóля.*** Порівн., наприклад, у П. М и р н о г о «Лихо давнє й сьогочасне» ***грап*** (граф) на Полтавщині.

Ця риса характерна і для інших діалектних груп української мови — північної, частково й південно-західної.

Як правило, звук ***ф*** відсутній в білоруській мові і в частині південноросійських говорів.

Колись звук ***ф*** не був властивий слов'янським мовам, у тому числі й східнослов'янським племінним діалектам. Цей звук був засвоєний у зв'язку з лексичними запозиченнями. Спочатку він замінювався іншими звуками (як в українській звуком ***п — Пилúп, Ничúпір***), а потім прищепився в багатьох слов'янських мовах, між ними і в мові українській та білоруській[2].

У багатьох південно-східних говорах (за винятком здебільшого степових) дзвінкі приголосні ***б, д, з, дз, дж, ж, г, ґ***, маючи так звану сильнопочаткову форму, тобто початок цих звуків силь-

---

[1] Л. А. Б у л а х о в с ь к и й, З історичних коментаріїв до української мови, КДУ, Наукові записки, т. V, в. 1, 1946, стор. 99.

[2] Пор. Л. П. Я к у б и н с к и й, История древнерусского языка, М., 1953, стор. 148.

ніший аніж кінець (у позиції кінця складу), не втрачають своєї дзвінкості, тобто не наближаються у вимові до глухих ***п***, ***т***, ***с***, ***ц***, ***ч***, ***ш***, ***х***, ***к*** і не переходять у них. Наприклад: *дуб*, *мороз*, *д'ід*, *сторож*, *ворог*, *дзиґ* (род. мн.), *рибка*, *обкидат'(-ти)*, *казка*, *л'агти* та ін.

Дзвінкі приголосні ***б***, ***д***, ***з***, ***дз***, ***дж***, ***ж***, ***г***, ***ґ*** не зберігаються на початку слова перед глухими приголосними, зазнаючи асиміляції (щодо голосу). Наприклад: *с тиха*, *с-п'ід Києва*, *роспитати(-т')* та ін. У частині південно-східних говорів ці приголосні можуть мати тільки приглушену вимову перед глухими.

Частина південно-східних, особливо лівобережних (північної частини середнього Лівобережжя) говорів на відміну від звичайного для інших південно-східних діалектів заальвеолярного (препалатального) звука ***л*** має альвеолярну вимову цього приголосного (що акустично сприймається як напівм'якість) у позиції перед голосними переднього ряду (чи близького до переднього). Наприклад: *лéб'ід'*, *клен*, *лист*, *коли*, *були*, *знали*. Ця вимова спостерігається і перед голосними заднього ряду ***а***, ***о***, ***у***. Наприклад: *була*, *ходила*, *знало*, *молоко*, *полова*, *плуг* та ін.

Пом'якшення звука ***р***, як правило, значно обмежене в цих говорах; пом'якшується цей звук у середині або на початку складу. Наприклад: *пор'адок*, *р'абий*, *утр'ох* та ін.

Стверділе ***р*** буває, як правило, тільки в кінці складу. Наприклад: *мат'ір*, *пов'ір*, *з'ірка*, *тепер* та ін. Цим південно-східні говори значно відрізняються від північних і більшої частини південно-західних, в яких звук ***р*** пом'якшується ще менше або й зовсім утратив здатність пом'якшуватися (особливо на крайній півночі української мови).

Проте в окремих південно-східних говорах (чи групах говорів) звук ***р*** подекуди має нахил пом'якшуватись у більшій кількості слів, ніж у загальній масі цих говорів. Наприклад: *гр'ад*, *гр'аниц'а*, *р'ама*, *комор'а*, *по двор'ах*, *базар'у* та ін.

§ 37. Морфологічні риси

Морфологічні риси південно-східних діалектів відрізняються між іншими діалектними групами своїми найбільш загальнонародними рисами, які стали особливостями і сучасної української літературної мови. Вузьких місцевих морфологічних рис ця діалектна група має порівняно мало. Проте по окремих групах говорів ці відмінні риси можуть бути й значні. Говори середньої Наддніпрянщини (передусім полтавсько-київські) цих відмінностей мають якнайменше.

Закінчення дав. відмінка однини іменників чол., а часто й середн. роду II відміни ***-ов'і***, ***-ев'і***; у більшості південно-східних говорів рідше помітне закінчення ***-у***, яке переважає в північних говорах. Наприклад: *братов'і*, *хлопцев'і* (*-ов'і*), *конев'і*

(-óв'і), кра́йев'і, а поряд: *бра́ту, хло́пц'у, кон'у́, кра́йу; се́рцев'і (-ов'і), со́нцев'і (-ов'і), село́в'і — се́рц'у, со́нц'у, селу́* та ін. Причому по окремих говорах (і говірках) можуть бути відхилення або перевага закінчень ***-ов'і, -ев'і*** чи ***-у***.

Чітке розрізнювання наголошених відмінкових закінчень твердої і м'якої основи іменників характерне для багатьох південно-східних говорів (особливо середньонаддніпрянських). Наприклад: *воло́в'і, в'ікно́м, бороно́йу; коне́ві, вогне́м, кл'уче́м, р'ілле́йу*. Саме ця риса лягла в основу сучасної української літературної мови.

Ненаголошені закінчення іменників з м'якою основою і основами на ***ж, ч, ш*** в частині південно-східних говорів мають тенденцію «вирівнюватись» до твердих груп. Наприклад: *сто́рожом, това́ришом, ка́шойу, над кру́чойу, ди́н'ойу* та ін. Але переважно зберігаються закінчення м'яких основ. Під впливом літературної мови вони мають тенденцію поширюватися і закріплюватися.

Прикметники (як і дієприкметники та займенники й числівники прикметникового типу) в називному (знахідному) відмінку множини мають стягнену форму («членну») з закінченням ***-і***. Причому приголосні ***д, т, н, л, з, с, ц***, поряд з поширеною м'якою вимовою, можуть мати й вимову напівм'яку, а в частині говірок можуть і зовсім не пом'якшуватися. Наприклад: *тверд'і (-ді, -ді) гор'іхи, крут'і(-ті, -ті) го́ри, га́рн'і(-ні, -ні) д'іти, мал'і(-лі, -лі) ру́ки* та ін.

Зрідка по окремих говірках, територіально ближчих до північних діалектів, виступає закінчення ***-и*** *(-и)*, особливо в присвійних прикметниках: *си́нови(-и) чо́боти, бра́тови(-и) книжки́* та ін.

Деякі говірки, переважно в фольклорі, іноді в урочистих стилях розмовної мови, зберігають ще нестягнені форми прикметників і займенників (прикметникового типу) в наз. відмінку множини: *вили́к'ійі го́ри, молод'ійі д'іўча́та* та ін.

Порівняно найбільш виразно збережене в цих говорах давнє розрізнювання твердих і м'яких основ прикметників, якого немає в південно-західних діалектах (за винятком карпатських говорів) і яке меншою мірою збережене в північних. У частині південно-східних говорів помітний перехід колишніх твердих основ прикметників до м'яких основ. Наприклад: *наро́дн'ій, наро́дн'а, наро́дн'е, жи́тн'ій, -'а, -'е, зах'ідн'ій, -'а, -'е, сх'ідн'ій, -'а, -'е, приро́дн'ій, -'а, -'е, база́рн'ій, -'а, -'е* та ін.

Інфінітив дієслів після голосних основи має суфікс ***-ти***, а часто як паралельний (або й переважаючий в окремих говорах) — ***-т'***. Отже, в одних південно-східних говорах переважає суфікс ***-ти***, в інших — ***-т'***. Наприклад: *бала́кати — бала́кат', роби́ти — роби́т', чета́ти — чета́т'* та ін. У синтетичній формі

майбутнього часу недоконаного виду спостерігається теж суфікс *-ти: бра́тиму, ході́теме, носі́теме, бра́темем(о)* та ін.

Під впливом літературної мови тут помітна тенденція до зближення з літературною нормою, тобто до заступлення в інфінітиві суфікса ***-т*** на ***-ти***. Це стосується також і до інших місцевих особливостей, зокрема граматичної будови.

Дієслова II дієвідміни в 1-й особі однини в більшості південно-східних говорів (за винятком значного масиву говірок середньої Наддніпрянщини), а особливо в степових і слобожанських перед закінченням мають м'які приголосні ***д', т', з', с'*** за аналогією до інших форм, як-от: *пали́ти — пал'у́, кури́ти — кур'у́, сини́ти — син'у́* та ін., а також і за аналогією до основ і інших осіб дієслів: *вожу́*, але *во́зиш, во́зит', во́зимо* та ін. Отже, ***д', т', з', с'*** нефонетичним шляхом замінили собою у 1-й особі однини II дієвідміни ще доісторичні ***дж*** (із ***dj***), ***ч*** (із ***tj***), ***ж*** (із ***zj***), ***ш*** (із ***sj***) та ін. Наприклад: *ходи́ти — ход'у́, крути́ти — крут'у́, вози́ти — воз'у́, проси́ти — прос'у́, масти́ти — мас'т'у́* та ін.

Вужчого територіального поширення (переважно в степових говорах) є аналогічне вирівняння основ у дієприкметниках: *поко́синий, п'ідкру́тиний* та ін.

У південних говорах російської мови, зокрема в їх південно-західній групі, частково і в північноросійських говорах теж досить помітно виявляється ця особливість. Наприклад: *подладю, заплатю, пустю, спросю, разслязю* та ін.[1].

Дієслова I дієвідміни в 3-й особі однини тепер. часу зазнають дуже часто стягнення (в переважній більшості говорів): *ду́ма, пета́, сп'іва́, гра* та ін.

Дієслова II дієвідміни в 3-й особі однини тепер. часу (і доконаного майбутнього) так, як і в частині південно-західних говорів, здебільшого втрачають у закінченні ***т***, якщо на закінчення не падає наголос. Причому голосний ***и*** закінчення в ненаголошеній позиції вимовляється як звук середній між ***е — и***, а під впливом I дієвідміни наближається до ***е***: *во́де, но́се, ро́бе, ко́се, хо́де* та ін. Але: *брини́т', блищи́т', дзвини́т'* та ін.

Ця риса виявляється в східній частині східнополіських говорів і в східних говорах південної діалектної групи білоруської мови — мглинських і стародубських говірках (Брянська область РРФСР)[2]; в говірках Мінської, Могильовської та інших областей БРСР 3-я особа одн. II дієвідміни при наголосі на основі діє-

---

[1] С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 110—112.

[2] П. А. Расторгуев, Северско-белорусский говор, Л., 1927, стор. 113—114.

слова не має в закінченні *т*[1]. Досить виражена ця риса і в говорах російської мови (переважно південних)[2].

Південно-східні говори мають складну (синтетичну) форму майбутнього часу, яка в частині південно-західних говорів ще остаточно не витворилась, а в північних говорах (за винятком середньополіських) її, як правило, немає. Ця форма складається з інфінітива і афікса, що є фонетично зміненими особовими формами давнього дієслова ⊦а т и. Наприклад: *я чита́ти*+***иму*** — *чита́ти**му***; *ти чита́ти* + ***имеш*** — *чита́ти**меш*** та ін.

§ 38. Особливості лексичного складу

Лексичний склад південно-східної групи діалектів порівняно найбільш близький до лексики сучасної української літературної мови. Проте, як і кожна діалектна група, південно-східні діалекти мають свої обласні слова, невідомі в літературній мові або коли й вживані, то в мові окремих письменників вони так і залишились суто обласними словами, не набувши загальнолітературного поширення.

У лексичному складі південно-східних діалектів є запозичення з тюркських (татарської, турецької) та інших мов. Порівняно з іншими говорами української мови багато не тільки сучасних, але й давніших запозичень з говорів російської мови (особливо в степових говорах та на сході).

Особливості лексичного складу південно-східних діалектів висвітлюються при характеристиці лексики окремих груп говорів.

§ 39. Говори середньої Наддніпрянщини

Говори середньої Наддніпрянщини знаходяться на правобережжі і лівобережжі Дніпра на південь від умовної лінії Ф а с т і в — П е р е я с л а в-Х м е л ь н и ц ь к и й — Р о м н и і приблизно до лінії на південь від У м а н і — на північ в і д Н о в о м и р г о р о д а — на південь в і д Ч и г и р и н а і на правобережжі р. О р і л ь; західна межа — Ф а с т і в — Б і л а Ц е р к в а — С т а в и щ е — У м а н ь. Проте говірки на захід від р. Гнилого Тікича сучасної Черкаської області мають багато спільних рис з подільськими, особливо в лексиці[3]. Східну межу середньонаддніпрянських говорів можна визначити дуже умовно по лінії Б і л о п і л л я — на схід від З і н ь к о в а і на захід від Л е б е д и н а в напрямі на К а р л і в к у (район р. О р ч и к), тобто на захід від К р а с н о г р а д а. Отже, середньонаддніпрянські говори є на тери-

---

[1] Ю. Ф. М а ц к е в і ч, Некаторыя формы дзеяслова па матэрыялах дыялекталагічнага атласа беларускай мовы, Працы інстытута мовазнаўства АН БССР, вып. 1, Мінськ, 1954, стор. 62.

[2] С. П. О б н о р с к и й, Цит. праця, стор. 126—130.

[3] А. К р и м с ь к и й, Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного, ч. I, К., 1928, стор. V—XII.

торії сучасної Черкаської області, південної половини Київщини (за винятком західних районів), на Полтавщині, в північних лівобережних районах Дніпропетровської і південно-західних районах Харківської області. Середньонаддніпрянські говори стали основою для всіх південно-східних діалектів. Граматична будова, основний словниковий фонд, лексичний склад і фонетична система цих говорів є найбільш типовими для української мови. Полтавсько-київський діалект — ядро говорів середньої Наддніпрянщини —ліг в основу української національної мови, а також і сучасної української літературної мови. Проте деякі риси сучасної української літературної мови набуті нею з інших діалектних груп (особливо з південно-західних). Найважливіші риси фонетичної системи, граматичної будови і основного словникового фонду полтавсько-київського діалекту стали рисами фонетичної системи, граматичної будови й основного словникового фонду української національної мови.

Але середньонаддніпрянські говори мають і свої місцеві риси; є деякі відмінності між правобережними і лівобережними говорами середньої Наддніпрянщини. Цих місцевих відмінностей дуже мало в фонетичній системі і граматичній будові, порівняно більше в лексичному складі: відмінності в значенні слів, обласні слова, що поширені здебільшого в інших говіркових групах.

Фонетичні особливості

Перехід давніх $\bar{o}$, $\bar{e}$ в *і* залежно від наголосу — типова риса північної діалектної системи — спостерігається в північній частині середньонаддніпрянських говорів поряд з монофтонгом *і* (з давніх $\bar{o}$, $\bar{e}$): в правобережних говорах майже аж до р. Рось, в лівобережних доходить до м. Лубни і Ромни. Отже, поряд з *в'із*, *пов'із*, *ж'інка*, *к'істка*, *сн'іп*, *п'іч* зустрічаються більш-менш послідовно, або тільки в окремих рядах слів: *возка́*, *жонки́*, *костки́*, *снопки́*, *пойма́т'*, *пошо́ў*, *по́вод*, *сподни́ц'а*, *гвоздки́*, *мостки́* й т. д.

Приголосні звуки ***д, т, н, л, з, с, ц*** перед *і* з давнього $\bar{o}$ в говорах середньої Наддніпрянщини поряд з м'якою вимовою мають тверду або напівм'яку. Наприклад: *ра́діс'т'* (радос'т'і), *тік* (току), *сніп* (снопа), *ліз* (лоза), *возі́ў* (вози), *сіл'* (сол'і) та ін. або *ра́діс'т'*, *тік*, *сніп*, *ліз*, *возі́ў* (вози), *сіл'* та ін., або *ра́д'іс'т'*, *т'ік*, *сн'іп*, *л'із*, *воз'і́ў*, *с'іл'* та ін.

Пом'якшені, напівпом'якшені або тверді приголосні ***д, т, н, л, з, с, ц*** перед *і* в стягнених закінченнях прикметників (займенників і числівників прикметникового типу) наз.— знахідн. відмінків множини (із закінчення *-ийі*). Наприклад: *го́рді л'у́ди*, *би́ті шл'ахи́*, *в'ірні си́ни*, *бо́сі*, *ку́ці* або *горд'і*, *би́т'і*, *в'ірн'і*, *бо́с'і*, *ку́ц'і* та ін. Те ж саме у мовному потоці на стику слів: *дід і ба́ба*, *брат і сестра́*, *він і сам зна́йе*, *раз і йа там буў* та ін.

Спостережено, що далі на південь у лівобережних середньонаддніпрянських говорах все більше виявляється м'якість

передньоязичних (зрідка також губних) приголосних перед *і* з давнього $\bar{o}$[1].

Частина середньонаддніпрянських говорів, особливо лівобережних, як і північних (чернігівських, київських), крім звичайного для української мови звука ***л***, мають звук ***л̀*** з порівняно вищим власним тоном, який зветься а л ь в е о л я р н и м, «с е р е д н і м», тобто звук, що акустично сприймається як напівм'який. Цей звук ***л̀*** з вищим власним тоном виступає у позиції перед голосними переднього ряду ***(е, и)***, а в певних говірках — і перед всіма іншими приголосними. Наприклад: ***л̀***е́б'ід', к***л̀***ен, ***л̀***ист, ***л̀***и́сий, бу***л̀***и́, зна́***л̀***и; бу***л̀***а́, ходи́***л̀***о, мо***л̀***око́, по***л̀***о́ва, п***л̀***уг і т. ін.

Звук ***р*** у частині лівобережних наддніпрянських говорів частіше пом'якшується, ніж у літературній мові. Наприклад: *г**р**'ад, гр'ани́ц'а, гр'ак, ко́(ў)д**р**'а, **р**'а́ма, роздо́**р**'а, кварти́**р**'а, мак'і́т**р**'а, комо́**р**'а; са́хар'у, до́хтор'а;* зрідка *коша́**р**'а, в'і́**р**'а, к**р**'ук к**р**'а́че* та ін.

Дзвінкі приголосні перед наступними глухими, як правило, зберігаються. Проте в частині говірок, зокрема лівобережних, помітна й тенденція частково втрачати дзвінкість перед наступними глухими. Дехто припускає, що дзвінкі приголосні в цій позиції втрачають голос у другій своїй половині, тобто вимовляються як ослаблені дзвінкі приголосні. Найбільш виразно помітна втрата дзвінкості (частково або й цілком) у префіксах перед глухими приголосними. Ця риса більш характерна для слобожанських говорів, а зрідка і для степових, де дзвінкі приголосні в багатьох говорах втрачають дзвінкість перед глухими та в середині слова, між словами і в абсолютному кінці слова.

Звук ***з*** у префіксах ***з-, із-, без-, роз-*** перед глухими коренів або інших префіксів перейшов у ***с-, іс-, рос-***. Так, наприклад: *сп$\overset{и}{е}$та́т', сказа́ти, іспе$\overset{и}{с}$а́т', роспи́ска* та ін.

Так само, хоч і менш виразно, втрачається дзвінкість приголосних у префіксах ***п'ід-, над-, од- (в'ід-):*** *п'і$\overset{т}{д}$пе́рти, на$\overset{т}{д}$ку́сити, о$\overset{т}{д}$пи́т', о$\overset{т}{д}$каза́т'* та ін.

Префікс ***без-*** у частині лівобережних говірок має тенденцію зберігати дзвінкість приголосного ***з***.

Ще менше втрачає дзвінкість приголосний ***з*** у прийменниках ***без, через, кр'із'*** та ін. по лівобережних наддніпрянських говірках.

Проте і в цих прийменниках у частині лівобережних говірок ***з*** втрачає частково або й цілком дзвінкість. Наприклад: *б$\overset{е}{и}$$\overset{с}{з}$ сн'іґу — б$\overset{е}{и}$с сн'іґу, ч$\overset{и}{е}$р$\overset{и}{е}$$\overset{с}{з}$ ха́ту — ч$\overset{и}{е}$р$\overset{и}{е}$с ха́ту, кр'і$\overset{с}{з}$' ст'іну́ — кр'іс' ст'іну́* та ін.

---

[1] Український діалектологічний збірник, кн. II, К., 1929, стор. 116.

Морфологічні особливості У деяких північних середньонаддніпрянських говірках поширене закінчення *-у* в дав. відмінку однини іменників чол. роду. Наприклад: *бáт'ку*, *брáту*, *кон'ý*, *крáйу* та ін. Закінчення *-ові* буває рідше. У місц. відмінку однини іменників чол. роду деякі з цих говірок мають, як правило, закінчення *-у*. Наприклад: *на бáт'ку*, *на кóнику*, *на кон'ý* та ін. Деякі іменники з наголосом на основі в дав. і місц. відмінках множини в окремих говорах мають закінчення *-ім, -іх*. Наприклад: *кóн'ім*, *гóст'ім*, *кóн'іх*, *гóст'іх*, *л'ýд'ім*, *грýд'іх*, *д'іт'ім*, *на плéч'іх*, *у чобóт'іх* та ін.

У частині, особливо на заході, середньонаддніпрянських говорів закінчення твердих основ іменників витискують закінчення м'яких, зокрема в оруд. відмінку однини. Наприклад: *зе^и^мл'óйу*, *зор'óйу*, *топóл'ойу*; *грýшойу*, *мúшойу*, *прáц'óйу*, *над'іийойу* та ін.

У середньополтавських говірках (в районах навколо м. Полтави) іменники середн. роду IV відміни (з суфіксом *-ат-*) мають такі форми: *те^и^л'ó*, *те^и^л'óм*, *те^и^л'óв'і* та ін. Отже, послідовно в орудн. відмінку одн. закінчення *-ом*: *йагн'óм*, *порос'óм*, *те^и^л'óм* та ін.

У середньополтавських говірках (в районах навколо м. Полтави) іменники середн. роду з суфіксами *-ан-* та деякі інші в називн. відмінку множини мають переважно закінчення *-е* (як у північних і південно-західних діалектах). Наприклад: *громад'áне*, *м'ішчáне*, *се^и^л'áне*, *ци^е^гáне* та ін.

Прикметники чол. роду в наз. відмінку одн. поряд із звичайним закінченням *-ий* в окремих говірках мають стягнене — *-и* або *-і*: *красúвий — красúв'і*, *жóўт'ій б'іб — жóўти*, *жóўт'і б'іб* та ін.

У східній частині лівобережних середньонаддніпрянських говірок на схід від Гадяча — Зінькова — Шишаків — Кобеляк місцями виявляється м'яка основа замість твердої прикметників чол. роду в наз. відмінку однини[1] (якщо на закінчення не падає наголос). Наприклад: *чóрн'ій*, *грýб'ій*, *гáрн'ій*, *б'іл'ій*, *висóк'ій*, *дúк'ій*, *хорóш'ій*, *ж'інóч'ій*, *бúт'ій*, *мéрзл'ій* та ін.

Ця риса спостерігається і в південно-західній частині слобожанських говорів, а також і в районі Змійова та західної частини Старобільщини.

У лівобережних середньонаддніпрянських, а частково й правобережних говорах порівняно рідше зустрічається приставний звук *н* в особових займенниках після прийменників. Отже, переважають форми: *до йóго*, *за йóго*, *на йóму*, *йім*, *йíми* та ін.

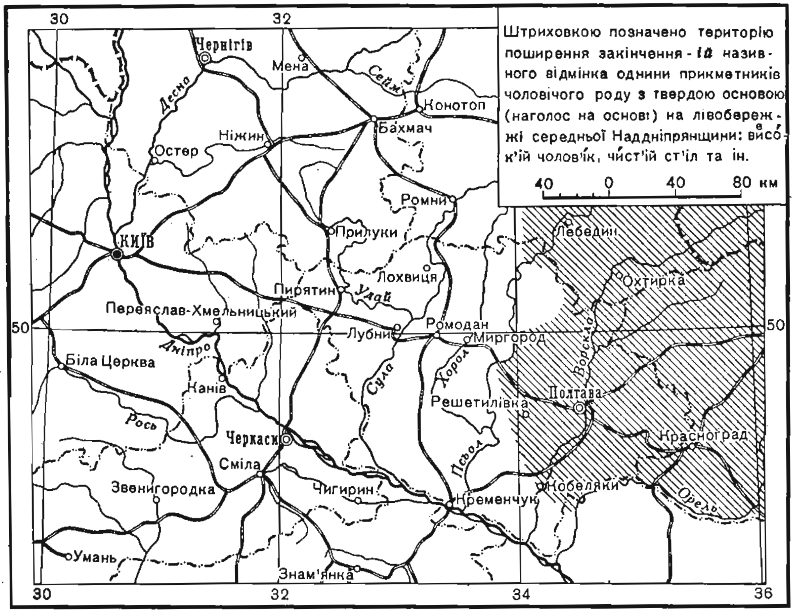
Займенник *вона* в дав. відмінку однини в частині говірок

---

[1] Див. Український діалектологічний збірник, кн. II. К., 1929, стор. 175—177.

має форму *йійі*, а місцями в зв'язку з стягненням — *йі*. Наприклад: *дай йійі лóжку, дай йі мúску* та ін.

У багатьох середньонаддніпрянських говорах широко вживаються форми інфінітива (після голосного основи) на ***-ти*** (*бýти*, *ходúти*, *казáти* та ін.), а паралельно і форми на ***-т'*** (*бут'*, *ходúт'*, *казáт'* та ін.). Суфікс ***-т'*** виразно переважає у північній смузі середньонаддніпрянських говорів, як і в північних говорах. Суфікс ***-т'***, як паралельний до суфікса ***-ти***,

переважає у південній смузі середньонаддніпрянських говорів, а під впливом літературної мови поширюється і в північній смузі цих говорів, а також і по інших північних діалектах. Крім того, в частині середньонаддніпрянських говорів зустрічається суфікс ***-т***, який, проте, більш поширений у слобожанських говорах: *водúт*, *носúт*, *ходúт*. Разом з цим спостерігається і тверде ***т*** у закінченнях 3-ї особи одн. і множини тепер. часу: *в'ін блúшчúт*, *свúстúт*; *вонú вóд'ат*, *хóд'ат* та ін.

Значний масив середньонаддніпрянських говорів у 1-й особі однини має чергування зубних приголосних з шиплячими (середньоязичними), а саме: ***д — ж*** (значно рідше ***дж***), ***т — ч***, ***с — ш***, ***з — ж***, а також звукосполучень ***зд — ждж***, ***ст — шч***. Наприклад: *водúти — воджý*, *крутúти — кручý*, *носúти — ношý*, *лáзúти — лáжу*, *йíздúти — йíжджу*, *мастúти — машчý*. Ця

риса характерна, як відомо, і для української літературної мови. Говірки південної і східної частини середньої Наддніпрянщини в 1-й особі одн. II дієвідміни мають пом'якшені приголосні основи *д', т', з', с';* отже, без історичного чергування цих звуків з *ж* (рідше *дж*), *ч, ш*. Це явище спостерігається зрідка в дієслівних основах і в дієприкметниках. Наприклад: *йа ход'у́, прос'у́, воз'у́, крут'у́, мос'т'у́;* (*мос'т'у́*); *закру́т'увати, запро́с'увати, вимо́с'т'увати*; *про́синий, во́зиний* та ін. Риса ця виявляється в абсолютній більшості південно-східних говорів, у південноподільських, буковинських говорах. На пробних картах Атласа середньонаддніпрянських і північних говорів української мови риса ця визначається на південь від лінії: Хмільник (Вінницька область), на південь Погребище — Корсунь-Шевченківський — Черкаси — Хорол. Разом з цим у 3-й особі одн. тепер. часу (і доконаного майбутнього) II дієвідміни втрачається в закінченні *-т'*, якщо наголос падає на основу дієслова. Наприклад: *в'ін хо́де, про́се, во́зе*, але *кричи́т', лижи́т', свисти́т'* і т. д. Проте у лівобережних середньонаддніпрянських говорах (на північному сході) в 1-й особі одн. зберігаються ті ж чергування приголосних, що і в загальнонародній мові, а в 3-й особі одн. тепер. часу (і доконаного майбутнього) II дієвідміни зникло в закінченні *-т'*.

Форми без звука *т'* у закінченні 3-ї особи одн. II дієвідміни — *но́се, ро́бе, хо́де* в середньонаддніпрянських говорах знаходяться приблизно на південь від умовної лінії: південніше Біла Церква — Корсунь-Шевченківський — Черкаси — південніше Хорол — Решетилівка — Полтава — і на північ та схід від умовної лінії: Шишаки — Миргород — Ромодан — західніше Лохвиця — Ромни[1]. (Див. карту).

3-я особа одн. I дієвідміни в багатьох середньонаддніпрянських говорах у дієсловах з основою на *й* має дві форми: 1) повну — *в'ін ду́майе, зна́йе, слу́хайе;* 2) скорочену — *в'ін ду́ма, зна, слу́ха* та ін.

Закінчення 3-ї особи множини (а також 3-ї особи одн.) II дієвідміни має тверде *т* в лівобережних середньонаддніпрянських говорах у масиві роменських говірок і на схід від лінії Опішня — Шишаки — Кременчук[2], а також у частині слобожанських говорів.

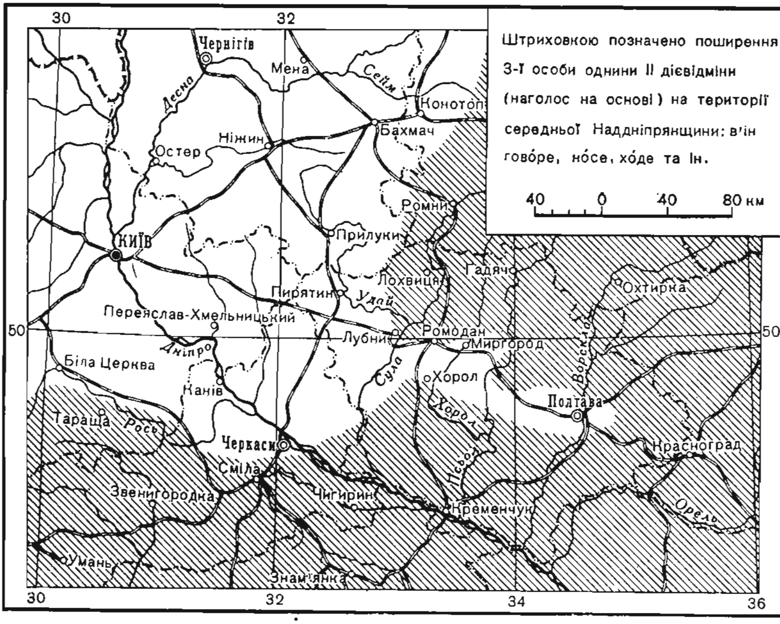
У деяких середньонаддніпрянських говірках у 2-й особі одн. і 1-й та 2-й особах множини I дієвідміни тематичний голосний звук (після основи на голосний) *е* іноді переходить в *і* (*и*), тобто відбувається вплив II дієвідміни. Наприклад: поряд з *гра́йиш, чета́йимо, зна́йете* — *гра́йіш, чета́йіш, зна́йімо, зна́йіте* і т. д.

---

[1] Український діалектологічний збірник, кн. II, стор. 185—189.
[2] Там же, стор. 190—192.

Частина наддніпрянських говірок має поширений суфікс ***-ова-*** при утворенні дієслів тривалої дії відповідно до ***-ува-*** загальнонародної мови. Наприклад: *нoч**ова́**т'*, *куп**ова́**т'*, *торг**ова́**т'*, *мал'**ова́**т'* і т. д.

Закінчення 3-ї особи множ. II дієвідміни досить часто, особливо в частині правобережних середньонаддніпрянських говорів, має паралельне закінчення I дієвідміни. Наприклад: *вони́ ва́ж**ат'** — ва́ж**ут'**, во́з'**ат'** — во́з'**ут'**; по́й**ат'** — по́й**ут'**, ра́й**ат'** — ра́й**ут'*** (від р а ї т и — радити), *то́ч**ат'** — то́ч**ут'*** та ін.

У формах минулого часу зберігається суфікс ***-ну-*** інфінітива по деяких (правобережних) говорах незалежно від наголосу. Наприклад: *ви́т'аг**нут'**(-ти) — йа ви́т'аг**нуў** — ви́т'аг**нула**; ки́с**нут'**(-ти) — йа ки́с**нуў** — ки́с**нула**; мо́к**нут'**(-ти) — йа мок**нуў**; йа т'аг, т'аг**ну́**ла — т'агла́* та ін.

Сполучник *але* в середньонаддніпрянських говорах поширений зрідка. Замість нього найчастіше зустрічаються сполучники ***но, так***. Наприклад: ***Но*** *ми тод'і ни^{е} ду́же^{и} зна́ли^{е} |що воно́ || за мо́р^{и}ем т^{и}елу́шка полу́шка | **так** дорогий п^{и}ер^{и}ево́з ||.*

Особливості лексичного складу

Обласні слова говорів середньої Наддніпрянщини здебільшого мають лексичні паралелі в інших говорах. Лівобережні середньонаддніпрянські говірки мають чимало лексичних спільностей з східнополіськими. У правобережних є спільності з південно-західними. Обласні слова — тюркізми з походження (з татарської мови) — у се-

редньонаддніпрянських говорах, хоч і менше поширені, як у степових, але, як правило, спільні з останніми.

Наведемо для прикладу обласні слова цієї групи говорів: *вéрчик* — скручені дві жмені прядива; *вóрочок* — невеличка торбинка; торбинка для віджимання сиру; *вúярок* — неглибоке провалля, поширене і в говірках Дніпропетровщини; *вір* (вору) — тин з жердини; порівн. *воринн я* — в північних і південно-західних говорах; *гаснúк* — *гаснúця* — керосинова лампа, поширене в південночернігівських говірках; *гомонíть* — в лівобережних говірках «говорити»; *ґля́ґанéць* — заправа для скисання (створоження) молока (з шлунка ягняти), щоб зварилася *ґля́ґанка* «бринза»; в степових говірках (на Херсонщині) — частина шлунка тварини для скисання молока називається ґляґ; це слово є і в інших південно-східних говорах, а також у південно-західних (зокрема карпатських), поширене воно в частині діалектів польської мови (klag); *дéрга* «попона»; в степових говірках (Дніпропетровщина) *дéрга* — товста, груба тканина; *зазúр* (зазір) «слід»; «ознака»; «примітка»; *зóбува* «взуття»; *зóдяга* «одіж»; *кип'я́ч* «окріп»; *мáзати* (хату) «білити»; *обúдень* «за день»; *óбрідний* «рідкий» (про врожай); *óбрідчастий* «обрідкуватий», «рідкуватий»; *обрíк* — овес з січкою для коней; *осáда* «поселення», «посьолок»; «поверх»; *пáкіл* «кілок», «кіл» (пакілля, кілля); *пáсока* «сукровиця», «кров»; *підмéт* «грядка», місцина на коноплі; *пíдра* — місце для схову, поширене в степових говорах; у південно-західних означає горище для сіна; *ріпа* «картопля» в говірках Гадяцького та інших районів Полтавщини (див. § 32); *садíбня* «питомник» (для рослин); *сапýха* «сажа»; *фантúння* — всіляка одіж; «лахміття»; *шпóнька* «запонка»; *шпóла (шпóлик)* — совок вичерпувати воду й т. д.

Обласні слова — тюркізми з походження для прикладу можна навести такі: *баштармáк (баштармакú)* — вила солому подавати; *гармáн* «тік»; *ґерлúґа* — довга ломака та ін.

Вузькомісцеві риси середньонаддніпрянських говорів, переважно лексичні, позначилися в мові багатьох письменників, особливо першої половини XIX ст., коли ще тільки починався процес утворення єдиної української літературної мови.

Риси полтавських говірок відбилися в мові І. П. Котляревського (1769—1838), хоч він орієнтувався не тільки на розмовну мову лівобережної середньої Наддніпрянщини (полтавські говірки), але й на мову фольклору, в якому найбільше виявлялись загальнонародні риси південно-східних говорів.

Місцеві риси середньої Наддніпрянщини є в мові П. П. Гулака-Артемовського (1796—1865). Риси полтавсько-пирятинських говірок, з окремими особливостями північної діалектної групи, спостерігаємо в Є. П. Гребінки (1812—1848).

Лівобережні середньонаддніпрянські (полтавські) риси є в мові П. Мирного (1849—1920), частково в мові Я. Щоголева (1824—1898), в якого є й слобожанські діалектизми, та ін.

Лівобережні діалектизми середньонаддніпрянських говорів помітні і в мові А. Тесленка (1882—1911). Письменник вживав їх з певною стилістичною метою для зображення народних типів українського дореволюційного села.

§ 40. Слобожанські говори

Говори в північній частині Східної України, в колишній Слобожанщині, дістали назву слобожанських. Межі цієї говіркової групи можна визначити тільки умовно. Західна межа слобожанських говорів — широке й маловиразне пасмо ізоглос, що проходять умовною лінією Білопілля, західніше Лебедина — на захід Охтирки — західніше Краснограда; південна межа: на південь Ізюма і далі на схід приблизно по р. Сіверський Донець. Північна етнографічна межа з російським народом на півдні Курської, Бєлгородської і Воронезької областей; східна етнографічна межа в Каменській області РРФСР, а частково і Ворошиловградській на території Української РСР. Отже, слобожанські говори знаходяться в південно-східних районах Сумської області, в Харківській, в північних районах Ворошиловградської (Старобільщина), на півдні Курської, Бєлгородської і Воронезької і на заході Каменської.

Слобожанські говори виникли головним чином внаслідок заселення і дозаселення колишньої території Слобідської України в XVI—XVII ст. і пізніше. Головні контингенти переселенців були з середньої Наддніпрянщини, з південно-східної частини Лівобережного Полісся і частково росіяни з різних губерній Росії.

Слобожанські говори значною мірою споріднені з лівобережними середньонаддніпрянськими (полтавськими), отже, часто мають основу останніх (особливо на південному заході). Разом з цим слобожанські говори споріднені з степовими. Характерні ці говори численними паралелями різних рис.

Ці говори дуже мало досліджені. Місцевих відмінностей у граматичній будові, основному словниковому фонді й фонетичній системі слобожанських говорів порівняно з середньонаддніпрянськими говорами зустрічається небагато.

Фонетичні особливості

Приголосні звуки *д*, ***т, н, л, з, с, ц*** перед ***і***, що походить з *о̄*, дуже часто пом'якшуються. Отже, виникає, як і в степових говорах, переважно знівельована вимова цих приголосних перед ***і***, що походить з *ѣ*, *е̄* та з **о̄**. Отже: *с'т'іл*, *под'іл*, *н'іс; булú ўжúт'і — булú ў жúт'і*, *п$\overset{е}{и}$р$\overset{е}{и}$н'іс'с'а* (частина носа і дія).

Звук ***о*** в ненаголошеній позиції по багатьох говірках має тенденцію наближатися до ***у***, особливо після губних приголосних перед складами з звуками ***у, о, и***. Наприклад: *пулунúц'а*, *мугúл'ний*, *пужáр'* та ін. Так само після задньоязичних, а іноді й після інших приголосних звук ***о*** перед складом з ***о, у*** набуває

закритої вимови, стаючи середнім звуком між **о** та **у**. Наприклад: *ў кожус'і, ў хомут'і, голубенко* (від голуб); *по р'ідному, по чистому пол'у* та ін.

У говірках більш східних (як-от на Куп'янщині) звуження **о** при вимові і перехід його в **у** порівняно більш виражений. Наприклад: *пулин; суб'і, туб'і* та ін.

Звук **р** має більший, ніж в інших південно-східних говорах, нахил до пом'якшення. Наприклад: *базáр', комáр', сáхар', сухáр', р'áма, гр'ад, гр'анúц'а* та ін. Проте в західних слобожанських говірках (Лебединщина) [1] м'який звук **р'** (з давнього м'якого) зустрічається паралельно з твердим в одній і тій же позиції. Наприклад: *зв'ір' — зв'ір, вúхор' — вúхор, косáр' — косáр, кір' — кір, тх'ір' — тх'ір* та ін.

Спостерігаємо паралельно твердий і м'який звук **р** перед звуком **а**: *град — гр'ад, ратýйе — р'атýйе, рáмка — р'áмочний* та ін.

У частині слобожанських говорів часто зустрічається альвеолярний звук **л̓**, а паралельно з ним і звичайний **л**. Наприклад: *л̓óжка — лóжка, л̓úшичко — лúшичко, мал̓éн'ка — малéн'ка; мýл̓ко — мýлко, ст'іл̓ки — ст'ілки.*

Звук **ч** у частині слобожанських говорів вимовляється як напівм'який, особливо в наголошених складах. Наприклад: *ч̓áдно, ч̓ýдно, ч̓úстий, ворóч̓ат', ч̓орт, ч̓éриво* та ін. Так само африкат **дж**, як правило, напівм'який: *бдж̓олá, принáдж̓уйу* та ін.

У прийменниках і префіксах часто відсутній протетичний **в**. Наприклад: *од мéне, од хáти, одчúні.* Хоча взагалі в частині говірок помітна тенденція і до вживання протетичного **в**: *в'ін, вуж, вýлик.*

Досить часто, особливо в західній групі говірок, після губного **м** перед **а** з давнього **ę** (ѧ) з'являється звук **н**, а звук **м** у цій позиції твердий. Наприклад: *мн'áсо, мн'áта, с'імн'а, пóлумн'а, вúмн'ат',* іноді *пáмн'ат'* та ін. Отже, після **м** і між рефлексом давнього **ę** (ѧ) виник не **й**, а звук **н**, як і в багатьох інших говорах української мови (особливо серед південно-західних).

Деякі слобожанські говори, що знаходяться в сусідстві з російськими, мають особливі риси, які виникли під впливом російської мови. А саме: звук **и** часом вимовляється як **ы**, спостерігається а к а н н я (особливо в окремих групах слів), іноді — вимова твердого **ц** відповідно до **ц'** у загальнонародній мові. Наприклад: *рабыты, чóбаты, калы́, прийдецца* та ін.

---

[1] А. Бескровный, К диалектологии слобожанских говоров, «Язык и литература», т. II, в. 1, Л., 1927.

Морфологічні особливості

Відмінностей у граматичній будові (морфології) слобожанські говори мають порівняно мало. Так, для східної частини цих говорів характерною ознакою є інколи паралелізм у закінченнях дав. і місц. відмінків множини іменників II відміни: ***-ах*** та ***-іх***. Наприклад: *на кóн'**ах** — на кóн'**іх**, на л'ýд'**ах** — на л'ýд'**іх***. Закінчення ***-іх*** зустрічається іноді, коли наголос падає на основу іменника.

Іменники IV відміни з суфіксом ***-ен-*** у родов. і дав. відмінках однини не набувають цього суфікса: *немá **імйа**, плéм**йа**;* тому *ім**йу**, плéм**йу**, с'ім**йу***.

В орудн. відмінку множ. іменники колишньої ***і***-основи мають паралельне закінчення ***-ми, -ами***. Наприклад: *к'ін'**ми** — кон'**áми**, г'іс'т'**ми** — гос'т'**áми**, гр'іш**ми** — грóш**ами**, л'ýд'**ми** — л'ýд'**ами*** та ін.

Спостерігається змішування твердих і м'яких основ прикметників, що позначається на оформленні відмінкових закінчень. Наприклад: *преróдн**ий** — преróдн'**ій**, жúтн**ий** — жúтн'**ій**, мúшач**ий** — мúшач'**ій*** та ін.

У закінченнях дав. і місц. відмінків однини прикметників і займенників жіночого роду відбулась редукція кінцевого ***й*** (як і в частині південно-східних правобережних, а також і в південно-західних говорах). Наприклад: *у висéл'**і** компáн'ійі, чуж'**і** л'удúн'і, оц'**і** хáт'і, т'**і** ж'íнц'і, мой**і** мáтер'і* та ін.

Інфінітив після голосного основи має суфікс-формант ***-т', -т, -ти***. Наприклад: *робú**т'** — робú**т** — робú**ти*** та ін.

Як і в більшості південно-східних діалектів, у слобожанських говорах приголосні основ ***д, т, з, с*** не чергуються з ***дж, ж, ч, ш*** у 1-й особі однини тепер. часу. Наприклад: *ход'ý, ле**т'**ý, прос'ý, во**з'**ý* та ін.

Якщо наголос не падає на закінчення в 3-й особі однини тепер. часу II дієвідміни, то зникає кінцеве ***т'***. Наприклад: *нóс**е**, прóс**е**, говóр**е**, хóд**е*** та ін. Хоча в частині говорів виступає кінцеве ***т'*** чи навіть ***т***. Отже, поширені такі форми: *в'ін нóс**е**, нóсе**т'** — нóсе**т*** та ін.

У значній частині східних слобожанських говорів у закінченні 3-ї особи однини тепер. часу зникає ***-йе***, тобто відбувається стягнення. Наприклад: *в'ін зн**а**, дýм**а**, м**а**, гр**а**, с'ід**á*** та ін. Але на крайньому сході слобожанські говори у 3-й особі однини тепер. часу I дієвідміни в багатьох дієсловах мають у закінченні ***-т'***.

Наприклад, на Старобільщині[1]: *в'ін бýдет', течéт', несéт', спасéт', пасéт'* та ін.

---

[1] А. Ветухов, Говор слободы Алексеевки, Старобельского уезда, Харьковской губернии, «Русский филолог. вестник», 1894, № 1—2.

Паралельні закінчення ***-ат'***, ***-ат*** у 3-й особі множини тепер. часу і ***-ім', -ім*** у 2-й особі множ. наказ. способу зустрічаються в східній частині слобожанських говірок. Наприклад: *вони хо́д'****ат'*** *— хо́д'****ат****, но́с'****ат'*** *— но́с'****ат****; ход'****ім'*** *— ход'****ім****, биͤр'****ім'*** *— биͤр'****ім****; ід'****ім'*** *— ід'****ім****, займ'****ім'*** *— займ'****ім****, ниͤс'****ім'*** *— ниͤс'****ім*** та ін.

Досить помітне переймання закінчень 3-ї особи множини II дієвідміни від I дієвідміни. Наприклад: *воні́ но́с'****ут'*** *— но́с'****ут****, хо́д'****ут'*** *— хо́д'****ут*** та ін.

Спорадично зустрічаються дієприкметники на ***-а***: *гл'а́д'****а****, сі́д'****а****, сто́йа* та ін.

Особливості лексичного складу

Слобожанські говори в лексичному складі мають спільні риси з г о в о р а м и с е р е д н ь о ї Н а д д н і п р я н щ и н и (особливо полтавськими), а також із с х і д н о п о л і с ь к и м и; є спільні риси з г о в о р а м и р о с і й с ь к о ї м о в и (південноросійськими).

Наводимо для прикладу деякі слобожанські обласні слова, більшість яких поширена й по інших південно-східних говорах української мови: *благи́й* «хворий»; у середньонаддніпрянських говірках це слово означає «кволий», «поганий»; *бу́рта* — купа, наприклад, картоплі (як у східнополіських говорах, де є похідне б у р т у в а́ т ь — насипати купою картоплю, буряки); в полтавських говірках «шпиль», «горб», «насип» (див. у П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»); топонімічна назва для місця колишнього виробництва селітри; *збір* — молочні продукти, одержані з молока; *катра́га (катра́жка)* — курінь або хижа для бджіл: накриття над льохом, крокви для куреня; *ко́зубка* — лубкова корзинка; *лагано́к* — бочонок із видовбаного дерева; *ме́тло* — зручне місце для полювання; *о́браз* «обличчя»; *побатува́ть* — порізати великими шматками, кусками, скибками хліб, м'ясо (поширене в середньонаддніпрянських говорах); *посо́ба* «допомога»; *ре́ля* «гойдалка», поширене в північних говорах; *ро́бло* «виріб»; вироблювання; *руба́й* «дроворуб»; *товари́шник* — двір для худоби (пор. у південно-західних говорах — **т о в а р** — худоба); *тра́пок* «слід», «стежка», «доріжка»; *яндола́* (*яндила́*) «яндова́», велика миска з двома вушками по краях; заглиб на вершині гори.

Слобожанські говори позначились в історії української літературної мови найбільше в творах Г. Ф. К в і т к и - О с н о в' я н е н к а (1778—1843). Слобожанські діалектизми, зокрема м. Харкова та навколишніх сіл (наприклад, Основи, що тепер стала частиною міста), першої половини XIX ст. великою мірою відбилися в мові його творів: у лексиці, граматичній будові; наприклад, закінчення ***-ам*** іменників у місцевому відмінку множини: *по ха́т****ам****, по лю́д****ям****, по пле́ч****ам****;* суфікс дієслів ***-ова-***: *маль****ова́в****, розка́з****ов****ав, спро́б****ов****ав*; закінчення ***-'ут'-*** у 3-й особі множини II дієвідміни: *про́с****ють****, говор́****ють****, напу́ст****ють****ься* та ін.

§ 41. Степові говори

Говори степової України й Донбасу, а також говіркові масиви й говірки української мови в Кримській області складають окрему групу серед південно-східних діалектів. Північна межа цієї групи говорів на півдні колишньої Бессарабії — етнографічна межа з молдавським народом — державна межа з Молдавською РСР, далі на схід межу степових говорів можна визначити умовно по лінії Балта — Первомайськ — на північ від Кіровограда і Олександрії, по р. Оріль (ліва притока Дніпра), на південь від м. Ізюм і по річці Сіверський Донець на схід — до етнографічної межі з російським народом. Південно-західна межа по р. Дунай і в крайніх західних районах Одеської області. Східна етнографічна межа з російським народом у Ростовській області РРФСР і Ворошиловградській області УРСР. Південна межа — Азовське і Чорне моря. Говори української мови на Кубані й Ставропольщині (Краснодарський і Ставропольський край) близькі своїми особливостями до степових південно-східних діалектів.

Отже, степові говори знаходяться в таких областях УРСР: Одеській, Миколаївській, Херсонській, південній частині Кіровоградської і Дніпропетровської, в Запорізькій, у південній частині Ворошиловградської, в Сталінській, а також частково і в Кримській.

Ця група говорів утворилась порівняно пізніше внаслідок заселення з середньої Наддніпрянщини, з Поділля, Волині, з Полісся і Слобожанщини, а також з багатьох російських губерній, переважно з південноросійськими говорами. Населення в степи України прибувало і з Білорусії. На заклик російського уряду в XVIII ст. і на початку XIX ст. переселялись на територію південної України болгари, німці, греки, серби та інші народи. Як правило, російські, білоруські й сербські поселенці цілком або значною мірою асимілювались з українськими. Болгарські й новогрецькі говори збереглися в оточенні говорів української мови; частково збереглись і окремі говірки російської мови, особливо пізніше заселені; стійко зберігають свої особливості масиви говірок гагаузької мови.

Основою для степових говорів стали колишні запорозькі поселення на території теперішньої Дніпропетровської, а частково Кіровоградської і Запорізької областей.

Усі ці говори виникли внаслідок повільного залюднення колишніх земель Запорожжя переважно українським населенням з території середньої Наддніпрянщини (полтавсько-київського діалекту). От чому ці говори мають виразно середньонаддніпрянський діалектний тип.

Ці говори дали основу для степових говорів, які виникли внаслідок змішування не тільки діалектних рис середньої Наддніпрянщини і передстепової смуги та земель колишнього Запо-

розького війська, але й з інших діалектних груп (північної і південно-західної), а частково з інших східнослов'янських мов.

Степові говори найменше досліджені з усіх інших діалектів української мови. Крім центрального осередку степових говорів — дніпропетровсько-запорізької групи — можна визначити ще такі групи говорів: південнобессарабську, власне степову й донецьку.

Фонетичні особливості

Фонетична система степових говорів порівняно мало чим відмінна від загальнонародної української мови (полтавсько-київського діалекту). Проте ці говори мають і свої місцеві риси.

У них здебільшого пом'якшуються звуки ***д, т, н, л, з, с*** перед ***і*** незалежно від його походження. Отже: ***н'іс*** (носа) — *пире́н'іс*, *вол'і́у* (воли), *пот'ік* (пото́ку) — *пот'ік* (потекти), ***з'іл'л'а***, *с'іл'* — ***с'ірий*** та ін. Звук ***ц*** перед ***а***, що пом'якшує попередній приголосний, має нахил до диспалаталізації (або напівпалаталізації). Так, наприклад, у багатьох говірках на захід від Дніпра спостерігаємо: *чета́йиецца* (*чета́йие**цц**а*), *про́сиецца* (*про́сие**цц**а*), *оца́* (*оца́*), *ца́ца* (*ца́ца*) та ін. У частині говірок немає подовження ***ц***: *бире́ца*, *см'ійе́ца*.

У багатьох говорах між Дніпром і Дністром у степовій частині України дзвінкі приголосні в кінці слів і в середині слів перед глухими цілком або частково втрачають дзвінкість. Наприклад: *д'іт* — *д'іт*, *пор'іх* — *пор'іх*, *рас* — *рас*, *т'а́шко* — *т'а́шко*, *р'іска* — *р'іска* та ін. Разом з тим є немало степових говірок, в яких дзвінкість приголосних зберігається, як і в середньонаддніпрянських говорах, або поширені паралельні явища з глухими і дзвінкими приголосними (чи напівдзвінкими).

Морфологічні особливості

Граматична будова степових говорів, порівнюючи з їх фонетичною системою, має значно більше місцевих відмінностей. Найбільш виразно виступають місцеві морфологічні риси. Загальною характерною ознакою морфологічних рис степових говорів є різні паралелізми відмінкових форм та ін.

Відзначаємо деякі з найголовніших місцевих морфологічних рис.

В орудн. відмінку однини І відміни закінчення досить часто неусталені: спостерігаються паралельні ***-ойу*** — ***-ейу***, ***-ой*** — ***-ей***. Наприклад: *ха́т**ойу*** — *ха́т**ой***, *ж'інк**ойу*** — *ж'інк**ой***, *земле́йу* — *земл'о́йу* — *земл'о́й*, *душе́йу* — *душо́йу* — *душе́й* — *душо́й* та ін.

Як і в південно-західних говорах, у багатьох південно-східних досить виразно виявлена перевага відмінкових закінчень іменників з твердою основою в однині над м'якою основою і основами на ***ж, ч, ш***. Отже, дав. відмінок: *з'а́т'**ов'і***, *кон'**о́в'і***, *го́с'т'**ов'і***, *дн'**о́в'і***, *зв'ір'**ов'і***, *кра́й**ов'і***, *ковал'**о́в'і***, *това́риш**ов'і***; орудн. від-

мінок: *ковал'ом*, *лист'ом*, *пал'ц'ом*, *ножом*, *товаришом*, *дощчом*, *гайом*. Виникнення і поширення цих форм з'ясовується дією аналогії закінчень твердих основ на м'які[1].

Проте змішаний характер степових говорів виявляється в паралелізмі відмінкових закінчень іменників з м'якою основою і основами на ***ж, ч, ш***. Поряд з закінченням твердої основи паралельно зустрічаються в частині говорів і закінчення іменників м'якої основи та основ на ***ж, ч, ш***. Отже: *крайові — крайив'і*, *кон'ов'і — конев'і*, *товаришом — товаришем*, хоча закінчення твердих основ виразно переважають.

Під впливом II відміни іменників чол. роду в род. відмінку множини іменники I відміни часто набувають закінчення ***-іў***: *ж'інк'іў*, *хат'іў*, *баб'іў*, *губ'іў* та ін. Паралельно до цього зберігається й чиста основа іменників у цьому відмінку без закінчення. Це закінчення ***-іў*** у род. відмінку множини досить часто мають також іменники середн. роду II відміни, а іноді й жін. роду III та середн. роду IV відміни. Наприклад: *йаблук'іў*, *озеріў*; *ноч'іў*, *порос'ат'іў*.

Особові займенники *в'ін*, *вона*, *воно*, *вони* в сполученні з прийменниками, як і в багатьох середньонаддніпрянських говорах, не мають приставного ***н***, а тільки ***й***: *до його*, *бйз йіх*, *з йіми*, *коло йейі* та ін.

Присвійні займенники в частині степових говорів мають паралельні форми, наприклад: *мойого — мого*, *свойого — свого*, *твойого — твого* та ін.

Як і для більшості південно-східних діалектів, відмінювання дієслів у тепер. часі мають свої особливості, не знані в загальнонародній мові. У 1-й особі однини II дієвідміни ***д, т, з, с*** основи перед закінченням не чергуються з ***дж, ч, ж, ш*** і пом'якшуються. Отже: *ход'у*, *крут'у*, *воз'у*, *нос'у*. У 3-й особі однини ці ж дієслова втрачають флективне ***т***, якщо наголос не падає на закінчення. Наприклад: *в'ін ходе*, *говоре*, *просе*, *носе*, але *свистит'*, *кричит'* та ін.

Виразний вплив закінчення 2-ї особи однини II дієвідміни на закінчення 2-ї особи I дієвідміни (після основи на *j*) або паралельність цих закінчень. Наприклад: *думайеш — думайіш*, *знайеш — знайіш*, *слухайеш — слухайіш* та ін.

Прислівник ***де*** (займенникового походження) вживається нерозчленовано як у значенні «де», так і в значенні «куди». Ця риса характерна не тільки для деяких говорів української мови, властива вона і для російської та білоруської мов. Особливо ж виразно виявляється ця риса в багатьох степових говорах. Наприклад: ***Де*** *ти йдеш?* ***Де*** *ти буў?* ***Де*** *вони п'ідут'?*

---

[1] Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к русскому литературному языку, К., 1950, стор. 63.

Лексичні особливості

Переважна більшість місцевих слів степових говорів — це обласні слова, занесені з інших говорів української мови. Поширені ці обласні слова здебільшого не по всій території степових говорів, а в частині їх чи навіть в окремих говірках. Крім того, степові говори мають певну кількість запозичених слів з тюркських мов (татарської, турецької), з молдавської (на заході), російської, а місцями є запозичення з говорів болгарської, грецької (новогрецької) та ін.

Значна частина обласних південностепових слів уже виходить з ужитку, становлячи складову частину пасивного словника старшого покоління, частина ще відома як більш або менш поширена обласна лексика[1].

Наводимо для прикладу деякі з обласних слів південної України: *бака́й* — глибока вибоїна, яма в балці, провалля, вибоїна з брудною водою; слово відоме і в деяких середньонаддніпрянських говорах, звідси: *бака́їстий* — з ямами, вибоїстий; *ба́нить* «мити», «вимивати»; зустрічається в деяких слобожанських говірках (колишнього Харківського повіту); *бу́тирь* — дрібні речі в хатньому господарстві (горшки, рогачі та ін.); *ваганú* «ночви»; дерев'яна довга миска, корито (колись очевидно це слово було поширене і в полтавських говірках, порівн. наприклад, в «Енеїді» І. Котляревського: «Всю страву в ваґани вливали»); *гарба́* — великий віз на високих колесах з драбинами (возити солому снопи); це слово поширене і в середньонаддніпрянських говорах. *западо́к* «пастка»; *зём, зёми* — підлога в хаті, переважно вимощена цеглою; *ирша́ний* — з овечої чи козиної шкіри, наприклад, *ирша́ні* штани, *ирша́нки* — з овечої шкіри, шерстю в середину (колись у пастухів); порівн. и́рха — вичинена овеча або козлина шкіра в південно-західних говорах; *каби́ця* — пічка на дворі готувати їжу; *кирд, ки́рда* «отара»; *охи́за* «погана погода», «негода»; *па́серб, па́сербник* «пасинок»; *пасербиня́* — дитина від першого шлюбу; *перч* «цап» (не кастрований) — на Херсонщині; *підме́т* — низина, місце біля річки, що заливається водою; *салга́н* — бойня з салотопнею; *ско́та* «лігво», «лігoвище»; *спа́дки* «спадщина»; *тря́мо́к* «бантина» (Дніпропетровщина); порівн. трям «сволок» у північних говорах; *хабо́ття* «дріб'язок», «лахміття».

Обласна лексика досить виявляється в рибальстві. Так, з рибальських обласних слів нижньої Наддністрянщини відзначимо (для прикладу) такі: *крила́ш* — помічник бригадира у рибалок; *сподови́к* — рибалка, що тягне нижню частину невода (*споди́*); рибалка, який ловить сітками — *тягу́лями*, називається *тягу́льщик*. Спорудження для виловлювання риби називається *гард* (гард); корець для виливання води — *шпол* (як і в середньонаддніпрянських говорах).

[1] В. Л. Карпова, Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області, Діалектологічний бюлетень, в. III, К., 1951.

Запозичень з тюркських мов (татарської і турецької) найбільше в назвах для вівчарства, скотарства, в деяких промислах та ін. Так, наприклад: *авря́к*–баран, залишений на плід; *дара́к* (турецьк. tarak)– гребінь розчісувати вовну; *кі́злик* — відгородка на гарбі для дров; *сапе́т*, *сапе́та*, *се́пе́тник* — корзина з ручками (турецьк. sepet — корзина); *чатла́к* (турецьк. çatlak) — широка тріщина на льоду; *ярга́к* — короткий кожушок у чабанів; *ярми́с* «метушня»; *ярча́к* «зграя», «ватага» та ін.

З молдавської[1] (і румунської мови) в західних степових говірках запозичено цілий ряд слів, що є обласними в українській мові. Так, наприклад: *бурде́й* «землянка»; *глуджа́ни*, *длужа́ни* — кукурудзяне бадилля; *дзя́ма* — свіжа риба, з якої варять суп (юшку); варена риба; *кла́ка* «толока», спільна допомога селян при будуванні, в жнива та ін. (молд. кла́кэ); *мала́й* — кукурудзяний хліб (молд. мэлай); *папшо́йа* «кукурудза»; *ту́рма* «отара», «табун» (молд. турмэ); *чара́* «сковорода».

У частині говірок є запозичення з болгарської мови, як наприклад: *дза́ндзари*, *дза́рзари* (болг. за́рзала) «абрикоси»; *га́йда* (ґайда) — примітивний музичний інструмент; *фу́та* «хвартух» та ін.

Степові говори тільки окремими своїми рисами, переважно лексичними, позначилися в мові деяких українських письменників XIX і XX ст. Окремі риси граматичної будови (морфологічні) і особливо лексичні, обласні слова є в мові героїв І. Тобілевича (Карпенка-Карого, 1845—1907). Мова дійових осіб п'єс Тобілевича набуває особливої виразності через майстерне введення окремих діалектних рис, які в поєднанні з засобами національної мови створюють ілюзію місцевої розмовної мови.

У видатного радянського письменника Ю. Яновського (1902—1954) обласні слова з степових говорів вживані не тільки для відтворення місцевого колориту, а як нові, додаткові засоби зображення («Вершники»).

---

[1] А. С. Мельничук, Молдавские элементы в пограничном украинском говоре, Учёные записки Молдавского филиала АН СССР, т. IV—V, Кишинёв, 1955.

ЗАПИС І ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТІВ

§ 42. Методи запису діалектного матеріалу

Найбільш певний діалектний матеріал здобувається мовознавцями-діалектологами шляхом безпосереднього спостереження і записування. Окрема людина, звичайно, має обмежені можливості спостерігати, отже, і записувати говори. Тим-то мовознавці, крім своїх безпосередніх записів, користуються переважно матеріалами, зібраними іншими людьми як фахівцями, так і звичайними записувачами.

1. При записуванні діалектних матеріалів треба зважати на жанрові особливості мови. Найбільш виразні діалектні риси зберігаються у звичайній розмовній мові представників певної говірки між собою. На зборах, у розмові з людьми приїжджими, мова представників говірки звичайно буває позначена вже більшими впливами літературної мови. Крім того, треба зважити ще й на те, що діалектні риси в фольклорних жанрах досить часто відмінні від цих же рис звичайної розмовної мови. Часом фольклорні жанри зберігають давніші діалектні риси даної говірки або можуть мати діалектні риси інших місцевостей, звідки вони були занесені. Особливо стійко зберігають діалектні риси пісенні жанри.

Записуючи матеріал говірок, увесь час треба зважати на вплив літературної мови. Від впливу літературної мови більш чи менш інтенсивно зникають діалектні риси. Іноді внаслідок взаємодії літературної мови і говірок можуть виникати місцеві відмінності, які скоро виходять з ужитку, зникають.

2. Перед записуванням діалектного матеріалу треба дібрати об'єкти — представників даної говірки. Добір об'єктів значною мірою обумовлює достовірність записаних матеріалів та їх паспортизацію. Кожна людина, крім мовних рис загальнонародних, місцевих діалектних, професійних відмінностей у лексиці й фразеології, має ще й свої індивідуальні особливості — у вимовлянні звуків (індивідуальне забарвлення голосу), у темпі мовлення та ін. Для запису діалектних матеріалів важливо дібрати саме так об'єкти, щоб мова їх була найбільш типовою для даної говірки чи діалекту, виразною, без будь-яких дефектів чи вад вимови (гугнявість, шепелявість, гаркавість, приховане заїкування та ін.). Залежно від мети дослідження говорів добираються найбільш

типові представники даної говірки з різних поколінь. Для монографічного дослідження особливо важливе значення мають люди, які зберегли найбільше архаїчних рис певної говірки. Записи від цих об'єктів дають першорядний матеріал для вивчення історії змін у даному говорі, для порівняльно-історичних зіставлень взагалі. Ці дані мають не меншу вагу і для складання, а особливо коментування лінгвістичних карт. Тим-то треба записувати все типове в говірці, а крім того й все особливе, відмінне, як а р х а ї ч н е, так і н о в е, з обов'язковим точним позначенням поширеності та вживаності записаного матеріалу.

Об'єкти для записування добираються серед місцевих людей, що народилися в цьому населеному пункті, не перебували довго поза своїм говірковим оточенням, не переселялись в інші місцевості, не працювали довгий час десь в інших селах чи в містах. Зрозуміло, що дібрані об'єкти повинні належати до тієї національності, мову якої записується.

Добирати об'єкти запису треба, як уже зазначалось, з типовою для даного населеного пункту мовою. Кількість дібраних об'єктів може мінятись; приблизно ж добирають від 3 до 5 осіб різної статі й віку. Бажано добирати людей пам'ятливих, з чуттям до мови, які могли б під час розмови сказати, щó в їх говірці вже зникає, щó саме відмінне від говірок інших сусідніх сіл, а щó спільне і з якими саме говірками. Бажано добирати людей обдарованих, які знають народні пісні та взагалі фольклор, особливо люблять слово.

Це не значить, що тільки від цих об'єктів треба записувати матеріали даної говірки. Запис від них є основний і паспортизований (позначення того, щó і від кого, коли саме і хто саме записав). Але багато матеріалів, особливо суцільних текстів, можуть бути записані й від інших представників говірки (з додержанням попередніх вимог при їх доборі). Крім того, мова інших представників говірки стає певним к о р е к т и в о м при записуванні матеріалів від дібраних об'єктів.

Конче треба, щоб при записуванні були дібрані об'єкти не тільки різного віку, але й різної статі. Відомо, що в деяких говорах жіноча частина населення може мати окремі (здебільшого незначні) відмінності в мові, порівнюючи з чоловічою. Так, наприклад, в частині лівобережних говірок жінки зберігають так зване альвеолярне *л̑* (*л̑úхо*, *л̑éб'ід'*, *л̑úко*, *мóл̑окó* та ін.), тоді як у мові чоловічої частини населення цієї риси може й не бути.

Особливо при збиранні матеріалів для монографічного вивчення діалектів треба пильнувати, щоб забезпечити записування всіх можливих відмінностей у мові представників певної говірки залежно від поколінь (старі й найстаріші люди, середнє й молодше покоління). Цей матеріал дасть можливість простежити процес поступового розпаду говірки, впливу на неї загальнонародної, літературної мови.

3. Перед записуванням діалектного матеріалу необхідно спочатку ознайомитися з головнішими особливостями говірки, пильно прислуха́тися до вимови, ви́значити варіанти вимови, відмінності у вживанні форм (дублетів чи паралелізмів), синтаксичних конструкцій і відмінностей у лексичному складі та ін.

Тільки після попереднього ознайомлення можливий правильний добір об'єктів. Але й під час записування мови об'єктів треба її **контролювати** шляхом зіставлення з мовою інших представників цієї ж говірки.

У говірках сучасного села досить виразні відмінності в мові старшого покоління (особливо в людей похилого віку) і молодшого. Як правило, старі люди більше зберігають у своїй мові давніші, архаїчні риси говірки (діалекту), тоді як молодше покоління цих рис зберігає менше. Це пояснюється щодалі сильнішим впливом літературної мови на діалекти в нашу добу, порівняно швидким втраченням діалектами своїх рис, зливанням їх із загальнонародною мовою.

Записувач-діалектолог, студент-філолог чи вчитель повинен виявити багато такту й обережності під час роботи на селі по збиранню діалектних матеріалів. Треба встановити контакт з населенням, налагодити хороші, дружні стосунки.

За допомогою райвиконкому, відділу народної освіти, партійних і радянських працівників, а особливо вчителів, налагоджується контакт з місцевим населенням. Форми цього контакту можуть бути різні. Дуже важливо не тільки ознайомитися з особливостями даного населеного пункту, його історією (наскільки це можливо), але й вникнути в злободенні інтереси населення (часто залежні від пори року та господарсько-виробничих обставин).

Перед початком записування збирачі діалектного матеріалу, ознайомлюючись з особливостями говірки, встановлюють, чи немає мовних відмінностей в окремих частинах населеного пункту, чи є відмінності, обумовлені віком, та ін. Разом з тим записують і ті матеріали, що стосуються населення цього пункту, національного складу його, як проходило заселення (чи дозаселення), історичні відомості про село (з різних переказів, документів та ін.). Записуються колишні назви села, зміни цих назв (в орфографічному написанні й фонетичній транскрипції), колишній і сучасний адміністративний стан. Зазначати слід віддаленість від найближчого міста (економічного центра), залізничної станції, від пристані, позначаючи напрямки (наприклад, на південь, південний схід та ін.). Все це допоможе зорієнтуватися при визначенні відповідної точки на карті.

Іноді місцева назва населеного пункту буває відмінна від офіціальної (або тієї, що позначена на карті). Конче треба записати обидві назви. До того ж місцева назва часом вкаже на те, звідки прибули до цієї місцевості перші поселенці, і на колишні їх заняття (ремесла), іноді вкаже і на станову приналежність перших поселенців.

Крім того, треба записати, коли в селі засновано школу і які тепер є культурні заклади.

4. Є різні технічні засоби записування діалектного матеріалу[1]. Збирач-діалектолог залежно від умов і обставин сам має знайти найбільш зручну форму для записування. Який би матеріал не записували, все записане треба найперше паспортизувати, тобто точно позначити від кого записано: прізвище, ім'я та по батькові. Крім того, про об'єкти запису (осіб, що від них записують матеріал) треба зібрати такі дані: вік, стать, письменність (освіта), професія, фах, ким працює під час записування. Дуже важливо записати, чи перебувала людина, вибрана як об'єкт запису, в інших місцях, чи не жила по інших містах і селах, по яких саме, коли і скільки часу.

Кожний запис повинен мати паспортизацію — посилання від кого саме записано. Якщо часом матеріал записаний від особи, що її прізвище та інші дані не пощастило записати (за винятком вказівки, що ця людина точно з даного населеного пункту), то обов'язково зазначається, що матеріал записано від невідомої особи. Саме такого матеріалу треба по змозі уникати.

При запису найзвичайніше буває, що збирач сам фіксує мову обраного об'єкта (особливо при анкетному методі записування) під час розмови цієї особи з іншими людьми тієї ж говірки або при індивідуальній розмові.

Записувач діалектного матеріалу весь час повинен дбати, щоб зібрати найбільш типове для звичайної розмови місцевих жителів. Отже, він мусить уникати підказування (безпосереднього чи навідного) певних форм чи слів. Тому-то треба якнайменше запитувати, «чи вимовляють у вашому селі отак, чи так» або «чи відома така форма або слово». Діалектний матеріал записується не шляхом опиту, а при допомозі спостережень над розмовою місцевих людей (дібраних об'єктів)[2].

Але весь потрібний матеріал (для діалектологічного атласа чи для монографічного дослідження) збирають не тільки шляхом спостережень. Метод запитування теж застосовується: при записуванні лексики, коли йдеться про назви різних предметів побуту, матеріальної культури та ін.

Головне для збирача діалектних матеріалів уміло знайти тему для розмови, змінювати її так, щоб співрозмовник, об'єкт запису, вжив саме ті форми, вимовив ті слова, які найбільш придатні для фіксування особливостей даної говірки. Коли вже матеріал в основному зібраний, то для контролю (або перевірки) того, що викликає сумнів, можна застосовувати й безпосередні запитання.

---

[1] А. А. Москаленко, Методика збирання діалектного матеріалу, Одеса, 1949.

[2] Р. И. Аванесов, Очерки русской диалектологии, ч. I, М., 1949, § 224, стор. 247.

При цьому треба весь час контролювати відповіді матеріалом, що вже зібраний шляхом спостережень.

Часто практикують (при діалектологічних експедиціях) такий метод, що один учасник експедиційної групи веде розмову, а другий записує. Цей вид запису потребує певної системи в напрямі бесіди.

Система ця обумовлюється пунктами програми або анкети, в якій вимагається зібрати певний матеріал.

Відповідальність діалектолога-записувача при збиранні говіркового матеріалу надзвичайно велика. Діалектні матеріали не можуть бути перевірені чи проконтрольовані сторонньою особою. Для цього треба виїхати в той населений пункт, де проводилося записування. Проте навіть при повторному записуванні, навіть від тієї самої особи, можливі відхилення. Тим більше, що будуть записані інші слова, інші фрази, словосполучення та ін. Отже, діалектолог-записувач має бути особливо обережним, а, головно, точним, щоб не ввести в оману інших і не пошкодити цим самим науці, бо на основі неправильно записаного ним, можливо, будуть зроблені і неправильні висновки.

Записувати при остаточному оформленні зібраного матеріалу треба тільки те, що є безперечно в цій говірці, в чому цілком упевнений записувач. При найменшому сумніві краще не робити остаточного оформлення, а перевірити сумнівний матеріал. Якщо ж не пощастить домогтися цілковитої певності щодо окремих записаних фактів, то обов'язково слід зазначити при їх записуванні і ті сумніви, які вони викликають.

Крім звичайного записування, застосовується ще й звукозаписування, перед яким відкриваються величезні перспективи. Звукозапис може в необмеженій кількості разів відтворюватися апаратом. Записане апаратом транскрибують фонетичним алфавітом. Причому спостереження діалектолога і його записи точно контролюються. Звукозапис має особливо велике значення (як матеріал, то й просто незамінимий) при дослідженні порядку слів, особливостей інтонації, взагалі при вивченні синтаксичних і ритмомелодичних рис певної мови та її говорів.

5. Можна визначити різні способи чи методи збирання діалектного матеріалу. Залежно від участі спеціалістів і осіб, залучених до збирання, визначаються два способи: 1) безпосередній, коли фахівець-діалектолог (чи взагалі мовознавець) виїжджає в певні населені пункти для безпосереднього спостереження та запису діалектного матеріалу; 2) посередній, або анкетний, коли матеріал на місцях записується місцевими людьми — не фахівцями, хоча з достатньою мовознавчою підготовкою. Залежно від форми організації збирання діалектного матеріалу розрізняють такі два методи: 1) анкетний і 2) експедиційний. Взагалі ці розрізнення способів і методів збирання діалектних матеріалів цілком умовні, хоч і мають певне значення в практиці.

Анкетний метод застосовується при записуванні діалектних матеріалів різними особами на запитання анкети або програми. Експедиційний метод здійснюється при організації спеціально підготовлених осіб, які теж за певною програмою (або анкетою) записують говірковий матеріал у наперед визначених пунктах.

а) Анкетний метод запису діалектного матеріалу

Цей метод застосовується тоді, коли треба за відносно короткий строк зібрати значний щодо кількості діалектний матеріал. Спеціально розроблені діалектологічні програми (або анкети) розсилаються в різні пункти, щоб учителі-мовники чи студенти-філологи записали діалектний матеріал у тих населених пунктах, де вони живуть.

Анкетний метод запису має такі переваги, порівнюючи з експедиційним:

1) За порівняно короткий час можна охопити обслідуванням значну територію. Одночасовість і масовість збирання матеріалу анкетним методом якнайкраще забезпечуються.

2) Цей метод не вимагає таких великих витрат, як експедиційний, на спорядження учасників експедиції, їх попередню підготовку, коштів на їх утримання, на переїзди та ін.

3) Збирачі діалектного матеріалу можуть перебувати необмежено довгий час у тому населеному пункті, де вони записують. Це дає можливість перевіряти й уточнювати записане.

Проте анкетний метод має і ряд дуже важливих недоліків, які переважають його позитивні риси. Зазначаємо найбільш істотні:

1) Анкетним методом рідко можна домогтися бажаної точності записування, особливо фонетичних рис. Як правило, орфографічні навички записувачів найчастіше позначаються на записах; фонетична транскрипція, навіть у спрощеному варіанті, застосовується не завжди послідовно. Отже, анкетний метод не забезпечує тієї точності матеріалу, який здобувається експедиційним методом.

2) Не можна бути гарантованим і від неповноти матеріалу, записаного анкетним методом. Заповнюючи відповіді на запитання програми, особа, що веде запис, може допустити різні пропуски. Іноді записувачеві здається, що в його говірці немає тих особливостей, про які запитується в програмі. Перебуваючи весь час серед певного говіркового оточення, записувач перестає помічати деякі місцеві мовні риси, вважаючи їх звичайними рисами даної мови.

Анкетним методом записувались говіркові матеріали російської мови для Московської діалектологічної комісії (з 1904 р.), для Російської Академії наук, а української мови — для Академії наук УРСР в 20-х і на початку 30-х років. Цей метод вважається допоміжним і при збиранні матеріалів для Діалектологічного атласа української мови, а також для атласів інших мов Радянського Союзу.

б) Експедиційний метод запису діалектного матеріалу

Для запису діалектних матеріалів експедиційним методом споряджаються спеціально підготовлені особи (найчастіше студенти-філологи) під керівництвом досвідченого записувача-діалектолога (як правило, викладача — члена кафедри мови вузу) в наперед визначені населені пункти, які на місці можуть бути змінені, але з невеликими відхиленнями (в межах 5—10 *км* від намічених пунктів). Крім діалектологічних експедиційних груп практикуються виїзди і поодиноких записувачів, які мають відповідну підготовку, за певними маршрутами в намічені пункти.

Експедиційний метод запису діалектних матеріалів має досить значні переваги перед анкетним. А саме:

1) Забезпечує більш точний запис, дає можливість взаємного контролю учасників експедиційної групи під час записування.

2) До певної міри гарантує плановість у записуванні матеріалів. Записи проводяться експедиційними групами в пунктах, намічених за певним планом, так званою сіткою населених пунктів. Саме ця обставина обумовлює рівномірність збирання матеріалу на всій території атласа.

3) Гарантує дисципліну записування; як правило, при експедиційному методі запису на питання програми забезпечується матеріал. Отже, матеріал до певної міри збирається в тих розмірах, що передбачається за програмою, а це має особливо важливе значення для картографування.

4) Експедиційний метод дає можливість збирачам весь час удосконалювати техніку й методику записування діалектного матеріалу, що особливо позитивно позначається на підвищенні якості зібраного матеріалу.

Саме цими особливостями експедиційного методу й пояснюється те, що він є основним при збиранні матеріалів до діалектологічних атласів мов народів Радянського Союзу.

Цей метод має і свої недоліки. А саме:

1) Учасники експедиційної групи порівняно недовго перебувають у тому населеному пункті, говірку якого записують, а це обмежує їх можливості зібрати найбільш важливі риси цієї говірки. Саме анкетний метод щодо цього має неабияку перевагу, бо записувач може необмежено довгий час спостерігати й збирати матеріал говірки того села, де він перебуває.

2) Потребує цей метод великих коштів, тривалої підготовки учасників, обмежує масштаби збирання.

Негативні риси експедиційного методу усуваються тим, що для проведення записів за цим методом залучаються великі колективи студентів-філологів, викладачів вузів, проводиться довготривала підготовка студентів у спеціальних гуртках. Відпускаються і відповідні кошти на організацію діалектологічних експедицій.

Поряд з експедиційним методом, як уже зазначалось, застосо-

вується і анкетний. Цей метод при наявності кваліфікованих записувачів дає досить цінний матеріал для монографічного дослідження говорів.

Як при експедиційному, так і при анкетному методі записування орієнтують під час запису спеціальні діалектологічні програми (іноді при анкетному методі й особливі анкети). Ці програми охоплюють найважливіші діалектні відмінності певної мови. Програми бувають детальні — для записування діалектного матеріалу, який потім використовують у монографічних дослідженнях говору чи групи говорів, а також скорочені — для з'ясування тільки певних діалектних рис даного говору. Може бути і таке, що програма складається з значної кількості окремих анкет, які надсилаються кореспондентам на місця через певні проміжки часу.

Щоб збирати матеріали для діалектологічних атласів, складають особливі програми; вони мають на меті орієнтувати в записуванні не всього матеріалу говорів, а тільки тих рис, які вважаються поширеними не на всій території даної мови, до того ж часто по-різному виявляються, отже, які можна картографувати.

6. По діалектології української мови було складено кілька програм. У 60-х роках XIX ст. була складена «Програма для вказівок особливостей місцевих говорів у південній Росії» (російською мовою). Ця перша діалектологічна програма української мови була досить коротка; вона орієнтувала записування тільки окремих особливостей фонетичної системи і морфологічних рис української мови.

За дорученням Російської Академії наук розпочав складати діалектологічну програму української мови К. П. Михальчук, але через хворобу не міг її докінчити. Докінчив цю програму А. Ю. Кримський (яка й вийшла 1910 р. російською мовою). Її варіант українською мовою опрацював Є. К. Тимченко (видана 1909 р.).

Програма К. Михальчука і А. Кримського досить детальна в орієнтуванні для запису фонетичних рис, особливостей наголосу говорів української мови. Ця програма розрахована на збирання матеріалів для монографічних описів діалектів української мови. Частина запитань цієї програми орієнтує на записування особливостей мови, що виявлені переважно в фольклорі, в цьому негативна сторона її.

Програма К. Михальчука і Є. Тимченка трохи стисліша; крім запитань щодо фонетичних і морфологічних рис, вона орієнтує запис синтаксичних і лексичних особливостей діалектів української мови. Характер запитань мало чим відмінний від програми К. Михальчука і А. Кримського.

Для сучасного рівня науки ці програми вже застаріли. Отже, на черзі стало невідкладне завдання скласти нову програму по збиранню матеріалів для монографічних досліджень діалектів української мови (чи окремих її діалектних груп).

Після Великої Вітчизняної війни в Інституті мовознавства АН Української РСР професором Б. О. Ларіним була складена «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» (1-е видання 1948 р., 2-е — 1949 р.). Ця програма орієнтує записувати для картографування риси граматичної будови, фонетичної системи і деякі особливості лексичного складу діалектів української мови. До програми додана детальна інструкція про організацію діалектологічних експедицій і про записування матеріалів для Діалектологічного атласа української мови.

При записуванні діалектного матеріалу для діалектологічного атласа треба особливо пильнувати, щоб записувач занотував якнайповніші відповіді на запитання програми, добираючи, крім прикладів, що наведені в програмі, якомога більше різних ілюстрацій певної особливості, явища чи закономірності. Бажано було б записувати тут же, після наведених прикладів, і різні відхилення від даного явища чи закономірності.

Програма збирання матеріалів для монографічного вивчення діалектів власне тільки орієнтує збирача чи дослідника. Фактично доводиться записувати значно більше, ніж це вимагається програмою, намагаючись занотувати всі можливі відмінності говору (чи говірки) в фонетичній системі, граматичній будові (морфологічні, синтаксичні риси), в інтонаційних особливостях (наголос) і в словниковому складі. Жодна програма не може охопити своїми запитаннями не тільки всіх, але навіть найважливіших рис певного говору. Збирач матеріалів за програмою для монографічного дослідження діалектів самостійно на місці робить потрібні доповнення, записуючи, крім того, максимальну кількість текстів різних жанрів та стилів розмовної мови.

Для монографічного дослідження говорів найважче збирати матеріал з синтаксису. Це пояснюється тим, що синтаксична будова діалектів української мови (як і інших східнослов'янських) у нашому вітчизняному мовознавстві майже не досліджена. Тому-то і в діалектологічних програмах питання з синтаксису розроблені порівняно найменш достатньо. Записувачі в умовах говіркового матеріалу не завжди спроможні помітити специфічно діалектне в синтаксисі. До того ж і збирання суто синтаксичного матеріалу дуже складне порівняно з записуванням лексики, фонетики або й морфологічних рис діалектів. Для запису діалектного матеріалу з синтаксису доводиться особливо пильно спостерігати в говірці місцеві особливості, часто їх перевіряти й зіставляти. Помічено, що синтаксичні явища в говорах значно більш різноманітні, ніж у писемній, літературній мові [1]. Спостереження і запис синтаксичних особливостей говірки треба проводити в різних напрямах. Можна намітити хоча б такі найголовніші: 1) запис матеріалу,

---

[1] А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953, стор. 11.

що виявляє граматичні зв'язки між словами в реченні; 2) запис різних типів словосполучень; 3) способів і типів поєднання слів, словосполучень у реченні; 4) запис матеріалу, що визначає засоби побудови речень, способи сполучення речень у більші одиниці— складні речення (сполучникові, безсполучникові, засоби ритмомелодичні, порядок слів, морфологічні й лексичні паралелізми, лексичні протиставлення в сполучуваних реченнях, порядок з'єднуваних речень та ін.)[1], а також — у так звані надфразні єдності.

При записуванні матеріалу з синтаксису діалектів треба приділити особливу увагу ритмомелодиці речень, логічному наголосу, порядку слів, що забезпечується не тільки детальним описом мовознавця-спостерігача, але й застосуванням різних звукозаписувальних апаратів (фонограф, магнітофон).

Важливе значення має також запис місцевих (обласних) слів, які є матеріалом для вивчення лексикологічних відмінностей певного діалекту. Початок виникнення чи просочування або занепад і зникнення певної діалектної риси часто можна виявити саме на словах, записаних у даному говорі. Отже, записування місцевих слів має важливе значення для вивчення певного говору взагалі, а також його лексикологічних відмінностей, і для з'ясування взаємозв'язків між особливостями говору і напрямів їх змін (чи визначення передумов для змін).

Обласні слова в певній говірці зустрічаються: 1) в розмовній лексиці говірки; 2) в лексиці землеробства, скотарства, рибальства, мисливства та ін.; 3) в термінологічній лексиці різних ремесел, що розвинені в певній місцевості: народна будівельна справа, гончарство, пошиття одежі, ткацтво, обробка шкіри та ін.; різні побутові речі, предмети хатнього вжитку тощо, а також у народній медицині, народному календарі та ін.; 4) в фольклорній лексиці певної місцевості, що виявляється і в обслідуваній говірці.

Записувати обласні слова рекомендується так: 1) літературний запис певного слова; 2) запис фонетичною транскрипцією; 3) переклад чи пояснення значення слова; 4) різні граматичні помітки, стилістичні (відтінки значень, забарвлення слова); 5) цитати—запис речення, в якому вжито дане місцеве слово, чи кількох речень, якщо є розходження в значенні чи стилістичному вживанні.

Для ілюстрації обласних слів з народної техніки, ремесел, об'єктів матеріальної культури, побутових речей потрібні хоча б схематичні рисунки, довідки етнографічного характеру та ін.

Наприкінці запису позначається час і від кого записано. Зрозуміло, що після запису місцевих обласних слів обов'язково нотується назва населеного пункту, району та області.

---

[1] А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, стор. 10—11, 16—26.

§ 43. Монографічне вивчення говорів

Дослідження діалектів мов народів Радянського Союзу набуло незнаного ще в історії розмаху. Масове обслідування намічених населених пунктів проводиться разом з дослідженням як зібраного, так і всього досі нагромадженого діалектного матеріалу. Для наукового дослідження говорів необхідна колективна праця вчених мовознавчих кафедр університетів, педвузів, науково-дослідних установ при загальному плануванні й координації її з відповідними масово-науковими заходами по збиранню й вивченню діалектів інших споріднених, а також і сусідніх мов.

Монографічне дослідження говорів — основна форма вивчення діалектів на всіх етапах розвитку діалектології певної мови, хоча завдання і обсяг цих досліджень можуть змінюватись. Об'єктом дослідження при монографічному методі[1] може бути:

1) окремо взята мовна риса (наприклад: укання, дифтонги, закінчення певного відмінка іменників та ін.);

2) група мовних рис, що становлять певну структурну особливість діалекту (наприклад: відмінювання іменників, дієслів);

3) окрема говірка чи окремий говір (діалект) як певна мовна структура з їх фонетичними, граматичними (морфологічні й синтаксичні) рисами, лексичним складом і т. ін.;

4) група споріднених чи близьких говорів, що входять до складу великого мовного підрозділу — певного діалектного типу (група діалектів).

Монографічне дослідження проводиться двома напрямами: 1) вивчення сучасного етапу певної мовної риси (групи рис) чи певного говору (групи говорів); 2) вивчення певної мовної риси (групи рис) чи структури говору (групи говорів) у поступових їх змінах протягом ряду епох чи віків, що забезпечується порівняльно-історичним методом. Ці два напрями дослідження говорів не ізольовані; як правило, вони взаємнопов'язані. Треба зауважити, що дослідження кожного мовного явища проводиться в його зв'язках з усією структурою діалекту.

Залежно від етапу розвитку діалектології певної мови монографічне дослідження говорів може набувати різних видів.

На початковому етапі розвитку діалектології певної мови головним завданням є попереднє узагальнення діалектних фактів, створення попереднього зведення даних про говори, на основі яких можна скласти діалектологічну карту мови, в якій намічаються, хоч і приблизно, основні діалектні зони цієї мови. Разом з тим проводиться нагромадження діалектних даних шляхом опису окремих говірок, говорів (діалектів) чи їх груп. Так витворюється певне уявлення про структуру основних діалектів і діалектних типів мови. Монографічні дослідження говорів і обласні

[1] С. С. **Высотский**, Методы изучения диалектов. Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, № 6, 1954.

словники є головною базою при написанні програм для збирання матеріалів з метою вивчення їх методами лінгвістичної географії, тобто для складання діалектологічних атласів тих або інших мов[1].

Дальшим етапом розвитку діалектології певної мови є дослідження діалектних рис і говорів методами лінгвістичної географії. Лінгвістичне картографування забезпечує вивчення територіального поширення окремих мовних рис. Монографічне дослідження говорів на основі лінгвістичних карт дає можливість робити значно ширші порівняльно-історичні узагальнення.

---

[1] Див. Р. И. Аванесов и В. Г. Орлова, Вопросы изучения диалектов языков народов СССР, «Вопросы языкознания», 1953, № 5, стор. 46—47.

ЛІНГВІСТИЧНА ГЕОГРАФІЯ

§ 44. Лінгвістична географія, її розвиток і завдання

Крім методу опису, зіставлення між собою говорів даної мови (а також і інших мов) з фактами історії мови (її говорів), діалекти вивчаються і методами лінгвістичного картографування.

Встановлення території поширення рис граматичної будови (морфологічних і синтаксичних), основного словникового фонду і лексичного складу, фонетичної системи діалектів, встановлення так званих диференційних ознак діалектів, тобто особливостей, що в своїй сукупності відрізняють один діалект від другого, визначення сучасних і колишніх меж діалектів, уточнення багатьох рис даної мови щодо їх імовірної історичної послідовності, — все це входить у завдання лінгвістичної географії.

Визначення диференційних ознак місцевих діалектів щодо їх територіального поширення дає можливість з певною ймовірністю окреслити межі територіальних говорів як сучасних, так і колишніх, що вже зовсім зникли або від яких лишились тільки деякі прослідки їх граматичної будови, основного словникового фонду й лексичного складу чи фонетичної системи. Основний метод, яким оперує лінгвістична географія — лінгвістичне картографування,— дає можливість встановити територію місцевих діалектів як сучасних, так і колишніх. А що «...деякі місцеві діалекти в процесі утворення націй можуть лягти в основу національних мов» [1], то встановлення території поширення колишніх і сучасних місцевих діалектів має вирішальне значення для дослідження процесів формування і розвитку певної мови та її говорів.

Вже в кінці XIX ст. ряд визначних російських учених, як-от: О. І. Соболевський, І. О. Бодуен-де-Куртене, вважали, що час відмовитись від методу складання однієї діалектологічної карти певної мови й почати картографування окремих діалектних рис, на основі яких можна робити відповідні висновки про групування говорів.

---

[1] Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 40.

Перші спроби лінгвогеографічного дослідження говорів російської мови виникають ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції і пов'язані були з розгортанням роботи Московської діалектологічної комісії (див. § 12). До цих спроб належить праця Д. К. Зеленіна «Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненёбных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации» (СПб., 1913). До праці додана карта поширення так званого неорганічного пом'якшення задньоязичних приголосних. І. Г. Голанов склав карту дисимілятивного акання («О диссимилятивном аканье», Труды Московской диалектологической комиссии, в. 3, 1914). У лінгвогеографічному аспекті І. Г. Голанов досліджує акання і в статті «Несколько новых данных к вопросу о географическом распространении диссимилятивного аканья»[1].

У цих працях ми знаходимо спроби визначити діалектні явища в лінгвогеографічному аспекті, деякі з них картографувати і одночасно коментувати їх, залучаючи матеріал інших суспільних наук.

В діалектології української мови перші спроби вивчення говорів методами лінгвістичної географії застосовує І. Панькевич у своїй праці «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938). Оперуючи порівняльно-історичним методом, Панькевич досліджує карпатську групу говорів переважно в плані описовому, а разом з тим визначає територію поширення частини діалектних рис і відповідно коментує їх особливості. В окремих частинах своєї праці Панькевич відходить від традиційного в діалектології опису говіркових рис певної місцевості тільки в порівняльно-історичному аспекті і пробує визначити групування діалектних рис на основі їх територіального поширення, тобто застосовує лінгвогеографічну точку погляду в дослідженні говорів.

Лінгвогеографічне дослідження діалектів української мови особливо виразно виявилося і в праці польського вченого К. Дейни «Подільсько-волинське мовне пограниччя». У цій праці на основі лінгвістичного картографування визначаються риси подільських, наддністрянських і волинських говорів на території Тернопільської області, де ці говори стикаються[2].

Розвиток лінгвістичної географії в Західній Європі припадає на останню чверть XIX ст. (Німеччина), а в більшості країн Європи на кінець XIX — початок XX ст. і йде відмінними шляхами, ніж у Росії і на Україні.

У другій половині 70-х років XIX ст. в Німеччині була складена і розіслана вчителям так званих народних шкіл діалектологічна анкета (Г. Венкера), що мала 40 речень, слова яких лише до певної міри відбивали деякі найважливіші особливості

---

[1] Сборник в честь акад. А. И. Соболевского, Изд. АН СССР, Л., 1928.
[2] K. Dejna, Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe, Тернопіль, 1938.

фонетики і морфології діалектів німецької мови. На цю анкету було одержано майже 40 000 відповідей, вони зберігаються в архіві Діалектологічного інституту в Ма́рбурзі. На основі цих матеріалів складено понад 1600 карт, частина з них у спрощеному вигляді була видана значно пізніше (1926—1932 рр.), але через відсутність коштів видання окремих томів атласа припинилося.

У Франції в кінці XIX ст. була складена Ж. Жільєро́ном спеціальна діалектологічна програма переважно лексичного характеру. З цією програмою Е. Едмо́н з 1897 по 1901 р. об'їздив усю континентальну Францію, записавши відповіді в 638 населених пунктах. На основі цих записів було складено «Лінгвістичний атлас Франції» (1902—1910 рр.).

За зразком французького лінгвістичного атласа був складений дако-румунський (1909), а в 30-х рр. новий румунський лінгвістичний атлас (виданий у Клужі́ і Сібіу́). Були видані лінгвістичні атласи Італії і південної Швейцарії, Каталонії, південних Вогез, підкарпатської частини Польщі та деяких інших країн.

Дослідження на основі лінгвістичних атласів, особливо Франції і Німеччини, визначили теоретичні положення закордонної лінгвістичної географії.

Західноєвропейська лінгвістична географія спочатку оголосила наступ проти деяких положень мовознавчої науки другої половини XIX ст., особливо це виявилось у неправильній тенденції заперечити фонетичний закон, встановлений молодограматиками. Але всі ці виступи були по суті симптомами розкладу буржуазного мовознавства. Найбільш яскраво цей розклад виявився в емпіризмі, в спробах застосувати біологічні (фізіологічні) закони при з'ясуванні мовних явищ. Як для всього буржуазного мовознавства взагалі, так і зокрема для лінгвістичної географії головним методологічним пороком є антиісторизм.

Мовні закономірності й закони проявляються з певними відмінностями в словах даної мови та її говорів. Як це встановлено на основі лінгвістичних карт, слово до певної міри може мати свою окрему територію поширення звукових і формальних (морфологічних) особливостей. Це суто зовнішнє, територіальне виявлення закономірностей мови закордонні лінгвогеографи вважали саме сутністю мовних явищ. Деякими представниками закордонної лінгвогеографії мова розглядалася як механічне сполучення різних рис. Причому припускалося, що ці різноманітні особливості і риси мови нібито ведуть між собою запеклу боротьбу. Учень Ж. Жільєро́на А. Доза́ вважає, що «слова і форми, так само як і людські індивіди, мають свою територію, що битви, які вони ведуть між собою, відбуваються не в хмарах метафізики, а в тій або іншій місцевості, як і бої між людьми» [1]. Отак на зразок буржуазного антагоністичного суспільства уявляє собі французький учений мову

---

[1] A. Dozat, La géographie linguistique, Париж, 1922, стор. 53.

та її закони. Ми вже не згадуємо про те, що французькі лінгвогеографи, а за ними й інші в закордонній науці, вбачали в мові патологічні й терапевтичні процеси на зразок тих процесів, що відбуваються в живому організмі.

Закордонні лінгвогеографи, як це особливо виявилось у французькій школі, обмежують об'єкт лінгвістичної географії, головну увагу присвячуючи вивченню лексики. Так, Доза писав: «Факти граматичної будови і навіть фонетичної системи мови вважаються такими складними і тонкими, що їх не можна досліджувати методами лінгвістичної географії» [1].

Проте коментування лінгвістичних карт у закордонній лінгвогеографії, особливо в німецькій, дало і деякі цінні спостереження та висновки щодо зв'язків поширення мовних рис з торговельними шляхами, напрямами колонізації, впливами економічних і культурних центрів та ін.

Інтенсивне дослідження східнослов'янських мов методами лінгвістичної географії розпочинається тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Крім збирання і публікації нових діалектних матеріалів, Московська діалектологічна комісія з другої половини 20-х років розпочала підготовку до складання атласа російської мови.

Крім того, методи лінгвістичної географії щодалі більше застосовують окремі дослідники мови. Серед праць, в яких уже виразно помітне опрацювання матеріалів лінгвогеографічними методами, визначаються: П. Я. Черны́х, Очерки по географии русского языка. Местоимение *что* и его варианты, 1927; Р. И. Аване́сов і В. М. Сидоров, Говоры верхнего Поветлужья, Нижн.-Новгород, 1931. Була спроба складання лінгвістичних карт білоруської мови (1928) та ін.

Проте роботі Московської діалектологічної комісії чинили всякі перешкоди М. Я. Марр та його послідовники, звинувачуючи її в так званому «індоєвропеїзмі» та «формалізмі». На початку 30-х років Московська діалектологічна комісія була ліквідована. З середини 30-х років вся робота по організації збирання матеріалів до Діалектологічного атласа російської мови, як і майже вся робота в галузі російської діалектології, зосереджується в руках «учнів» і прихильників М. Я. Марра.

Хоч і розпочалася широка по масштабах організація робіт по збиранню матеріалів до Діалектологічного атласа російської мови, проте велася вона значною мірою під впливом так званого «нового вчення» про мову. Згубний вплив вчення М. Я. Марра позначився насамперед на складанні «Питальника» («Вопросника») для збирання матеріалів до атласа російської мови. Саме на основі зібраного матеріалу за цим «Питальником» був складений пробний лінгвістичний атлас району озера Селігер (закінчений перед війною, у світ вийшов 1949 р.), який незабаром дістав

---

[1] A. Dozat, La géographie linguistique, Париж, 1922, стор. 96.

справедливу і гостру критику[1], бо в основному побудований на принципах «нового вчення» про мову: як вихідне положення при складанні карт цього атласа взято теорію схрещування Марра, відірвано картографовані факти від мовної системи, перебільшено увагу до картографування окремих слів та ін.

Вплив «нового вчення» про мову позначився в ті часи і в підготовній роботі по збиранню матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. Недооцінка граматичної будови мови (особливо морфології), недооцінка фонетичної системи, переоцінка семантики, порочне уявлення про схрещування як основний процес розвитку й формування мови, неправильне розуміння взаємозв'язків мови народу і територіальних діалектів, розгляд мови як класової категорії,— все це позначилося в настановах, у практичній роботі по складанню лінгвістичних карт представниками «нового вчення» про мову. Настанови марристського характеру виявилися в лінгвістичній географії особливо виразно в перебільшеній увазі до історії окремих слів, у запереченні по суті фонетичних законів, у протиставленні методів лінгвістичної географії монографічному дослідженню говорів, а також у некритичному використанні і навіть застосуванні методики й техніки картографування, прийнятої в закордонній лінгвістичній географії (особливо школи Ж. Жільєрона).

На Україні за прикладом російської лінгвістичної науки та при активній допомозі і особистій участі (особливо на початковому етапі) російських вчених-лінгвістів перед Великою Вітчизняною війною розпочалася робота по підготовці до збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. Проводилася інтенсивна підготовча робота по складанню програми для записування матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. Серед працівників кафедр української мови університетів і педвузів республіки організовано було роз'яснення ваги й значення лінгвістичної географії.

Проте вже на першому етапі підготовки для розгортання роботи по організації збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови негативно позначився вплив «учнів» та послідовників М. Я. Марра. За зразком «Питальника» («Вопросника») для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа російської мови був складений в Інституті мовознавства АН УРСР «Питальник для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови», в якому виразно виявилися настанови «нового вчення» про мову, а саме: непропорційність у розподілі морфологічних і фонетичних рис, змішування різних фонетичних явищ; у зв'язку з перебільшеною увагою до лексики вважалося, що картографувати треба насамперед окремі слова, явища, які до-

[1] Р. И. Аванесов, «Новое учение» о языке и лингвистическая география (АН СССР, Институт языкознания, Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании, ч. I, М., 1951).

ведуть змішаний чи схрещений характер мови. Отже, до певної міри нехтувалося записування саме закономірностей мови, тих її рис, що виявляють закони її розвитку. За цим «Питальником» було проведено ряд діалектологічних експедицій. У 1941 році при Інституті мовознавства АН УРСР була скликана перша діалектологічна нарада, яка поклала початок масовій роботі по збиранню матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. Фашистська навала, тимчасова окупація України фашистськими загарбниками перервали роботу по збиранню матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, а всі зібрані матеріали як Інститутом мовознавства, так і вузами республіки були дощенту знищені окупантами. Після закінчення Великої Вітчизняної війни довелося все розпочинати спочатку.

У справі збирання діалектних матеріалів до Діалектологічного атласа російської мови певне поліпшення настало в 1945 році, коли «Питальник» («Вопросник») був замінений «Программой собирания сведений для составления Диалектологического атласа русского языка», де головну увагу було звернено на записування саме закономірностей мови.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни, враховуючи досвід по складанню програм для збирання матеріалів до діалектологічних атласів російської і білоруської мов, було складено проф. Б. О. Ларіним в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР «Програму для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» (1-е видання 1948 р., 2-е — 1949 р.). Саме за другим її виданням (1949) проводиться збирання всіх матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, очолюване Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

§ 45. Дослідження діалектів методами лінгвістичної географії

Теоретичні положення радянської лінгвістичної географії знаходяться в процесі свого визначення, вони виникають у роботі над діалектологічними атласами в Радянському Союзі. Основою теоретичних положень радянської лінгвістичної географії є праці класиків марксизму-ленінізму з питань мовознавства.

Картографування мовних фактів має на меті допомогти розв'язанню проблеми зв'язку історії певної мови з історією народу, творця і носія цієї мови, допомогти розкрити закони і тенденції розвитку мови, вивчити процеси формування певної мови, злиття діалектів з загальнонародною мовою, а також допомогти вивченню особливостей системи сучасної мови народу (в її загальних рисах і діалектних відмінах). Методами лінгвістичної географії вивчаються мовні явища в їх територіальному виявленні; це дає можливість у зіставленні з даними інших наук (історичної географії, історії, зокрема історії матеріальної культури) визначити історичну послідовність мовних фактів. Отже, в такий спосіб здобуваються цінні матеріали для дослідження законів

даної мови, а також і для розкриття внутрішніх законів її розвитку.

У територіальних діалектах, як уже зазначалось, зберігаються особливості, що допомагають розкрити окремі закони й закономірності розвитку мови. Так, наприклад, у північних діалектах української мови, особливо в чернігівських говорах зберігаються так звані дифтонги: ***у͡о, у͡е, ӱ͡и, ӱ͡і*** та співвідносні їм монофтонги—***у, е, и, ӱ, і***. Ці звуки відповідають у літературній мові звукові ***і*** в історично нових закритих складах відповідно до давнього звука ***ō*** або звука ***ē***, якщо за ними колись був склад із зниклим глухим ***ъ*** або ***ь***. Зникнення дифтонгів обумовлює виникнення монофтонгів: ***у, е, и, і*** (*кун', кен', кин', к'ін'*). Як процес зникнення дифтонгів, так і процес виникнення монофтонгів відбувається на території української мови нерівномірно, зберігаючи свої місцеві особливості.

Картографування цього явища дасть можливість визначити диференційні ознаки говорів, в яких збережені дифтонги чи їх сліди, і в сукупності з іншими диференційними ознаками встановити межі цих говорів.

Радянська лінгвістична географія як головне завдання ставить перед собою зобразити на картах закономірності певної мови у їх виявленні в просторовому відношенні. Наприклад, при складанні Діалектологічного атласа української мови на картах буде зображено ряд явищ, на основі яких визначаться закономірності переходу давнього ***ō*** в ***і***, давнього ***ē*** в ***і*** (в різних позиціях) та ін.

Отже, навіть за однією рисою в її історичних змінах визначаються диференційні ознаки говорів.

Поряд з картографуванням фактів, що виявляють закони і тенденції розвитку мови, будуть також складені карти, в яких відображатимуться і загальні особливості певної закономірності, і конкретні її виявлення. Так, наприклад, при пробному картографуванні вимови давнього звука ***і*** (***и***) після ***ж, ч, ш*** на території Атласа середньонаддніпрянських і північних говорів української мови виявилось, що поряд із загальною закономірністю заступлення цього звука сучасним українським звуком ***и*** (в ненаголошеній позиції наближається до ***е***), в говірках на Поліссі, як правило, збережена і давніша вимова цього звука, як звука $\overset{і}{и}$ (середнього між сучасними ***і*** та ***и***). До того ж територія поширення вимови ***и*** після ***ж, ч, ш*** різна. Найбільшого поширення набуває звук ***и*** після ***ж***, меншого після ***ш***, а найменшого після ***ч***. Отже, на картах виображена буде не тільки загальна закономірність, але і її конкретне виявлення. Наприклад, при доборі матеріалів до пробного картографування давнього звука ***і*** (***и***) після губних, передньоязичних виявилось, що після губних збереження давнього звука ***і*** чи наближення його до $\overset{і}{и}$ ($\overset{и}{і}$) має одну територію поширення, після передньоязичних — іншу.

Радянська лінгвістична географія в принципі розходиться з настановами закордонної лінгвістичної географії, з властивими їй обмеженим емпіризмом і теоретичною неспроможністю з'ясувати ті факти, що картографуються. На закордонній лінгвістичній географії може найбільш показово позначилася криза буржуазного мовознавства. Закордонні лінгвогеографи при картографуванні мовних явищ за своє завдання вважали виобразити головним чином суто просторові моменти, показати різні «ландшафти» поширення певних мовних фактів. Французька школа лінгвістичної географії (Ж. Жільєро́н) головну увагу приділяє картографуванню окремих слів, семантичних відмін слова, лексичних паралелізмів та фонетичних різновидів слова. Німецька школа (ма́рбурзька) хоч і розширює діапазон картографованих мовних явищ, звертаючи увагу на картографування фонетико-морфологічних особливостей слів (картографувались і синтаксичні конструкції), але картографовані явища розглядаються нею ізольовано. Закордонні лінгвогеографи у своїх коментаріях та в дослідженнях, основаних на фактах картографування, не спромоглися виявити ні закономірностей, ні законів розвитку мови. В кращому разі вони обмежилися тільки окремими спостереженнями та зіставленнями фактів розвитку даної мови.

У центрі уваги закордонних лінгвогеографів була фіксація на картах території поширення окремого мовного явища без зв'язків його з усією системою даної мови. Дійшло до того, що французькі, наприклад, лінгвогеографи визнавали в мові реальною тільки історію слова, що має свою форму, звуковий склад, територія поширення яких різна. Цим самим заперечувались по суті закони розвитку мови. Емпіризм буржуазного мовознавства чи не найгостріше виявився саме в лінгвогеографії, де головну увагу приділяли картографуванню розрізнених явищ. Частина закордонних лінгвогеографів, крім розрізнених мовних фактів, нічого власне і не вбачала в мові. Заперечувались і діалекти. На картах «жмути» чи «пасма» ізоглос тільки умовно називались діалектами. Характерно, що лінгвогеографи, «учні» та послідовники М. Я. Марра, теж ставили під сумнів існування діалектів, визнаючи тільки локальне поширення окремих мовних рис та існування окремих мовних систем села, групи сіл, які звуться говірками.

Положення про те, що територіальні діалекти мають свою граматичну будову і основний словниковий фонд стало теоретичною основою для картографування їх особливостей. Знаходять з'ясування і «жмути» ізоглос (грец. ἴσος — рівний, γλῶσσα — мова, мовлення) — ліній, що окреслюють територію поширення певних мовних явищ. Хоч територія окремих мовних рис і не збігається, але межі поширення їх можуть зближуватись. За цими зближеними межами поширення тих мовних рис, які характеризують колишню чи теперішню граматичну будову, фонетичну систему та словниковий склад діалекту, і визначається територія діалектів

як сучасних, так і колишніх, які можуть зберігати тільки окремі елементи своєї граматичної будови, фонетичних особливостей і словникового складу.

Отже, перед радянськими лінгвогеографами стоїть завдання на основі окремих елементів граматичної будови, фонетичних особливостей і словникового складу давніх діалектів відтворити на картах територію їх поширення, з певною ймовірністю визначити ті територіальні діалекти, які лягли в основу формування даної мови, з'ясувати їх зв'язки з давнішими племінними діалектами.

Ізоглоси Діалектологічного атласа української мови дадуть можливість допомогти розкрити як історію формування української мови, отже і народу, так і його розвитку та зв'язків з іншими братніми й сусідніми народами.

Картографування в радянській лінгвістичній географії супроводиться докладним коментуванням. Коментарії до карт Діалектологічного атласа української мови основуватимуться на тому досвіді, який нагромадився в Інституті мовознавства АН СРСР у зв'язку з складанням лінгвістичних карт до Діалектологічного атласа російської мови. Ці коментарії розкриватимуть особливості картографованого явища, виявлення даної мовної риси в окремих говорах і говірках, встановлення певних комплексних диференційних ознак для визначення групування говорів.

Визначення Й. В. Сталіним розвитку мов «...від мов родових до мов племінних, від мов племінних до мов народностей і від мов народностей до мов національних...» [1], визначення загальнонародної мови на кожному з цих етапів і поряд з нею територіальних діалектів, над якими превалювала і які підпорядковувала собі мова племені, народності чи нації, є основоположним для розкриття на основі лінгвістичних карт процесів формування певної мови.

На основі лінгвістичних карт, з залученням при коментуванні їх різноманітних даних історії, археології, історії матеріальної культури, етнографії, має бути розкрита як конкретна історія територіальних діалектів, що лягли в основу формування національної мови, так і історія формування та розвитку мови народності і перетворення її в мову нації. Радянська лінгвістична географія, як і історична діалектологія, керуючись положеннями класиків марксизму-ленінізму, виявляє особливості та розташування діалектів не тільки за період мов народностей, але спускається і значно глибше — до племінного етапу. Ф. Енгельс у праці «Франкський діалект» зводить особливості діалектів німецької мови не тільки до доби феодалізму, але й далі в глибінь історії — до племінної доби, цим самим розширюючи горизонти діалектології і зокрема лінгвістичної географії. Крім того, ця праця Енгельса має велике значення в науці як зразок історичного дослідження говорів.

---

[1] Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 11.

§ 46. Картографування

Картографування діалектних матеріалів базується на теоретичних основах радянської лінгвістичної географії. При складанні карт Діалектологічного атласа української мови будуть уникнуті хибні й порочні настанови й прийоми картографування так званого «нового вчення» про мову. Об'єктом лінгвістичного картографування марристи вважали не явища мови в їх певному взаємозв'язку і системі, а розрізнені мовні факти. У статті до «Лингвистического атласа района озера Селиґер» М. Д. Мальцев і Ф. П. Філін писали, що «вивчення говору як мовної системи може проводитись, певна річ, не методом складання атласів»[1]. Вже в принципі неправильне оце протиставлення вивчення мови в її системі і вивчення мови методами лінгвістичної географії. Адже ж навіть ті риси говору (говірки), що не входять у систему певної мови, однак співвідносні з системою цієї мови; їх не можна ні зрозуміти, ні тим більше вивчити ізольовано від цієї мови.

Техніка картографування діалектного матеріалу залежить від методології його дослідження. Методика і техніка складання лінгвістичних карт Діалектологічного атласа української мови основується на тих принципах, які виробились у радянській лінгвістичній географії, головним чином при складанні Діалектологічного атласа російської мови. В основу картографування в радянській лінгвістичній географії покладено принцип вивчення цілісного мовного явища. При картографуванні різних діалектних рис (морфологічні, синтаксичні і фонетичні риси, семантичні й лексичні риси) ставиться головним завданням добрати такі риси, які мають важливе значення: 1) для встановлення території діалектів і говорів даної мови; 2) для визначення історичної послідовності певних мовних явищ і закономірностей.

К а р т и - б л а н к і в к и виготовляються для складання лінгвістичних карт. На карті-бланківці нанесені населені пункти, де проводилось записування матеріалу для картографування (замість назв для позначення вживаються номери). Для орієнтування на бланківці позначені міста (з назвами), великі річки, озера та ін., а також залізниці. Крім державних кордонів, інших меж на картах-бланківках не наноситься.

Карти-бланківки використовуються для складання лінгвістичних карт шляхом нанесення на них умовних знаків різної форми і кольору.

Зібраний і перевірений діалектний матеріал з населених пунктів, що знаходяться на території атласа певних говорів, складової частини Діалектологічного атласа української мови, береться для картографування.

---

[1] М. Д. Мальцев и Ф. П. Филин, Лингвистический атлас района озера Селигер, М.—Л., 1949, стор. 25.

Складання лінгвістичних карт для Діалектологічного атласа української мови проводиться головним чином на основі тих способів картографування, що виробилися вже в Інституті мовознавства АН СРСР. Основний вид карт, як уже зазначалось,— це карти на окремі мовні явища, складені за допомогою різних діалектних знаків (відмінних формою і кольором). На основі їх складаються ще карти ізоглос — ліній різної форми і кольору, які відмежовують територію поширення групи одних явищ (чи закономірностей) від інших (зведені карти).

У радянській лінгвістичній географії визначались два типи карт на окремі діалектні явища:

1. Карти, в яких встановлюється місце картографованого явища в системі певного говору. На картах цього типу визначається, чи дане діалектне явище виступає послідовно, чи є відхилення (хитання) і як вони на картографованій території виявляються.

Картографуються ці діалектні явища методом протиставлення.

2. Порівняно рідше зустрічаються карти, коли немає можливості виявити певне діалектне явище в системі говору, але картографувати цю рису конче необхідно з погляду історії мови. Це ті діалектні явища, що є вже реліктами давнини, часто поширені не масивами, а розрізнено на картографованій території, але вони мають певне значення для історії мови.

Картографуються ці діалектні явища методом позначення чи дане явище є, чи воно відсутнє у певній говірці (населеному пункті).

Виділення на карті діалектного явища (чи протиставлення його іншому діалектному явищу) залежить: 1) від особливостей картографованого діалектного явища; 2) місця цього явища в системі рис діалекту; 3) характеру зібраного фактичного діалектного матеріалу (кількість прикладів, їх достовірність, поширеність певного діалектного явища в говірках та ін.).

Діалектне явище виділяється або визначається на карті за допомогою, як уже зазначалось, діалектного знака. Діалектним знаком називається умовне позначення (кольорові фігури або фігури з різною штриховкою) діалектного явища.

Діалектні явища, що картографуються, відрізняються по діалектах, отже, вони, як правило, становлять диференційні ознаки цих діалектів. На картах ці риси протиставляться.

Протиставлення — основний засіб унаочнення на картах території поширення діалектних явищ — здійснюється за допомогою кольорів і фігур. Добирається певна фігура для позначення на карті якогось мовного явища з певним кольором, а те явище, що протиставляється, позначається теж цією фігурою, але іншого кольору. Протиставлення зображається і за допомогою різних фігур-знаків одного кольору — в межах проте окремих протиставлюваних діалектних явищ.

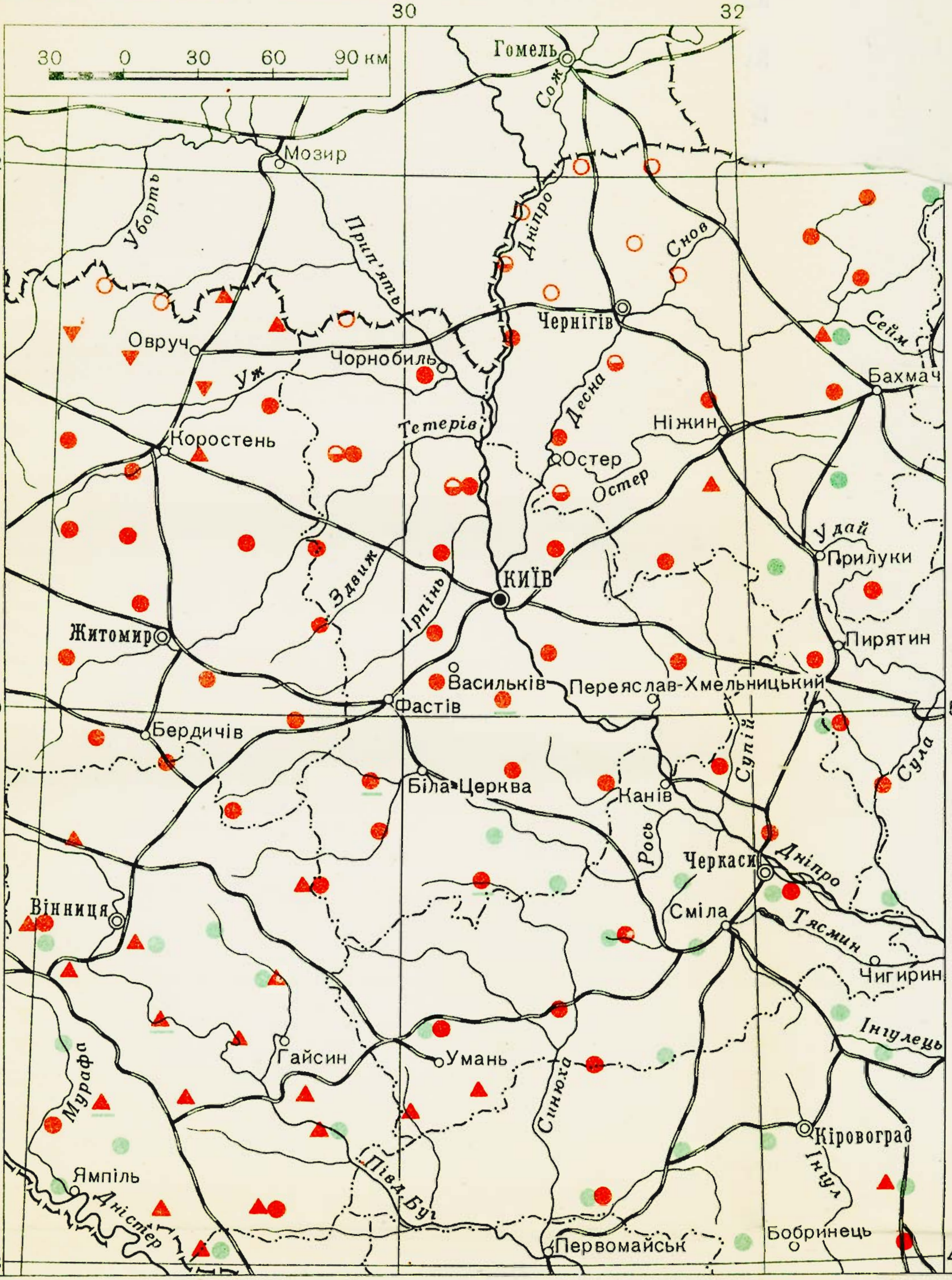
Якщо на карті зображено кілька протиставлень, то кольори застосовуються в такій послідовності: 1) червоний, 2) зелений, 3) жовтий, 4) синій, 5) коричневий, 6) фіолетовий, 7) оранжевий. Крім того, для більшої варіації кольорів і заощадження фарб при будь-якій кількості використаних кольорів останній по порядку на карті вживається чорний колір (або знаки — фігури з чорною штриховкою). Фігури на карті вживаються в такій послідовності: 1) коло (◯), 2) рівнобічний трикутник вершиною вгору (△), 3) квадрат (□), 4) ромб вертикальний (◇), 5) прямокутник вертикальний (▯).

Протиставлення дає можливість визначити територію поширення того або іншого мовного факту. Так, наприклад, на пробній карті до Атласа середньонаддніпрянських і північних говорів української мови (див. карту лінгвістичних знаків) протиставлення зображене за допомогою кольорів червоного та зеленого. Закінчення 3-ї особи однини тепер. часу II дієвідміни при наголосі на основі дієслова *-ит’* (і різні його варіанти *-іт’, -ет’, -ит, -іт*) зображено червоним кольором: цілком зафарбоване коло (кружечок ●), наполовину зафарбоване коло (◒), контурний знак (◯), рівнобічний трикутник вершиною вгору (▲) і вниз (▼). Протиставне закінчення *-е* (*-$\overset{и}{е}$, -$\overset{е}{и}$*) зображене за допомогою зеленого кольору: цілком зафарбоване коло (●).

Діалектне явище, що протиставиться на карті іншому, залежно від своїх структурних особливостей теж визначається за допомогою протиставлення. Це протиставлення виявляється у межах протиставних явищ; порівняно з основним воно є вже протиставленням другого порядку, додатковим. Якщо діалектне явище за своїми структурними особливостями має два протиставлення, то воно називається двочленним, коли ж воно має три протиставлення — тричленним і т. д. Це додаткове протиставлення можна зображати за допомогою фігур або кольорів. Коли ж додаткове протиставлення зображається за допомогою фігури, тоді добираються різні фігури (в зазначеній вище послідовності) одного й того ж кольору. Як, наприклад, двочленне додаткове протиставлення: коло — трикутник; тричленне: коло — трикутник — квадрат. На пробній карті (стор. 205) додаткове протиставлення зображене за допомогою фігур кола і трикутника червоного кольору: закінчення 3-ї особи однини тепер. часу II дієвідміни при наголосі на основі дієслова *-ит’* (*-іт’, -ет’*) зображене колом, а *-ит* (*-іт*) трикутниками (вершиною вгору *-ит*, вершиною вниз *-іт*). Отже, протиставлення колом і трикутником червоного кольору зображає тверде й м’яке закінчення *-ит’, -іт’* (та їх різні варіанти) 3-ї особи однини тепер. часу II дієвідміни (при наголосі на основі дієслова).

Додаткове протиставлення може зображатись за допомогою кольору, що виражається у застосуванні певного контурного знака (фігури) з різними заповненнями цього знака певним

КАРТА ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАКІВ

Закінчення 3-ї особи однини теперішнього часу II дієвідміни
(наголос на основі дієслова)

- ● *-ит'* (*хóдит', рóбит', нóсит'*)
- ○ *-$\overset{и}{і}$т'* (*хóд'$\overset{и}{і}$т', рóб'$\overset{и}{і}$т', нóс'$\overset{и}{і}$т'*)
- ◒ *-ет'* (*хóдет', рóбет', нóсет'*)
- ▲ *-ит* (*хóдит, рóбит, нóсит*)
- ▼ *-$\overset{и}{і}$т* (*хóд$\overset{и}{і}$т, рóб$\overset{и}{і}$т, нóс$\overset{и}{і}$т*)
- ● *-е* (*-$\overset{и}{е}$, -$\overset{е}{и}$*) *хóде, рóбе, нóсе*
- ● *-ит'*, зрідка *-е* (*-$\overset{и}{е}$, -$\overset{е}{и}$*)
- ▲ *-ит*, зрідка *-е* (*-$\overset{и}{е}$, -$\overset{е}{и}$*)

Видавництво „Радянська школа", 1955 р.
Редактор І. П. Лебедєв

Ф. Т. Жилко „Нариси з діалектології української мови"

кольором. Заповнення (і штриховка) кольору в контурному знаку вживається в такій послідовності: 1) цілком зафарбований знак (●), 2) контурний знак (○), 3) контурний знак з горизонтальною лінією (⊖), 4) контурний знак з вертикальною лінією (⦶), 5) контурний знак з горизонтальною і вертикальною лініями (⊕), 6) контурний знак з горизонтальною штриховкою (⊜), 7) контурний знак з вертикальною штриховкою (◍), 8) контурний знак із скісною штриховкою (▨).

Якщо невистачає цих засобів протиставлення, то застосовуються фігури в різних положеннях (горизонтальне і вертикальне) або фігури з просвітами в зафарбованих знаках. Використовуються тільки ті фігури, що можуть мати різні положення: трикутник, прямокутник і ромб. Положення цих фігур (діалектних знаків) може бути: трикутник вершиною вгору (▲), вниз (▼); прямокутник горизонтальний (▬) і вертикальний (▮); ромб горизонтальний (◆) і вертикальний (♦). Просвіти у фігурі (знаку), зафарбованій певним кольором, можуть бути горизонтальні (⊖) і вертикальні (⦶).

Часто діалектне явище зустрічається в говірці (населеному пункті) як одиничне; на карті це явище позначається маленькою фігурою того ж самого кольору, яка ставиться ліворуч від основної фігури. Наприклад: •● або ▴▲.

Діалектний знак виражає на карті тільки однорідне говіркове явище, що має якусь територію поширення. Поряд з цим можливі й різні споріднені явища, які виявляються як одиничні. Для останніх явищ не добирається діалектних знаків. Ці одиничні говіркові явища, споріднені до картографованих, позначаються особливими знаками — посиланнями.

Знак-посилання позначає тільки одиничність говіркового явища і його спорідненість з картографованим. Позначуване говіркове явище знаком-посиланням розкривається в примітках (коментаріях) до карт, де наводиться відповідний фактичний матеріал. Знак-посилання — це певна фігура з вписаним білим косим хрестом (з двома навперехрест білими просвітами в кольоровій фігурі). У контурних кольорових знаках (фігурах) вписуються навперехрест лінії того ж самого кольору. Коли одиничний варіант картографованого діалектного явища дуже далекий до зображуваного, то він позначається кольоровим косим хрестом (невписаним у даний знак-фігуру).

Часто на картах вживаний знак Н, який свідчить про відсутність картографованого діалектного явища в говірці певного населеного пункта. Особливо часто цей знак вживається при складанні лексичних карт, де він позначає: 1) відсутність картографованого слова; 2) відсутність слова в даному значенні; 3) відсутність предмета (реалії), що його назва картографується.

На інших картах (фонетичних, морфологічних, синтаксичних) цей знак відсутності (вписаний в певну фігуру) означає, що

в частині говірок населених пунктів немає картографованого діалектного явища.

Іноді необхідно вказати на *фон* певного явища в даній говірці, що пов'язаний з картографованим. Це позначається на лінгвістичних картах під основним знаком *горизонтальною рискою того кольору, що й фон*. Значення цієї риски і кольору роз'яснюється в легенді до карти.

Непослідовність виявлення певного явища (чи слова), коливання в його вживанні позначаються по-різному. Якщо вживається кілька паралельних явищ чи слів (дублети та ін.), то це позначається кількома знаками біля населеного пункту. Коли ж на даній місцевості зустрічається не більше двох варіантів, це зображається двокольоровим знаком — фігура поділяється по вертикалі на два кольори: ◐, ◧. Перевага при коливаннях одного з варіантів картографованого явища зображається поділом фігури по горизонталі на дві нерівні частини, з яких верхня — більша — означає більш поширений варіант, нижча — менш поширений: ●, ■.

Щодо застосування кольорів можливі два типи карт: 1) з кольоровими діалектними знаками (кольорові фігури чи кольорові контурні фігури); 2) з діалектними знаками чорної фарби чи чорними контурними фігурами. Протиставлення діалектних явищ на останніх картах виявляється у вигляді незафарбованих фігур-знаків (викреслених чорним контуром) і чорних фігур-знаків. Незафарбовані фігури-знаки можуть мати різну штриховку, яка виконує функції кольорів на картах першого типу. Додаткове протиставлення на цих картах виявляється теж за допомогою різних фігур.

Карти з чорними діалектними знаками (не кольорові) складаються тоді, коли діалектні явища мають одне протиставлення, а додаткові протиставлення не складні (одноплановi).

При картографуванні методом позначення наявності чи відсутності діалектного явища, отже без протиставлення іншому, діалектний знак не вказує на відсутність у певній говірці (населеному пункті) інших варіантів цього ж явища.

Правда, на картах побудованих за методом наявності або відсутності певного діалектного явища, можуть бути протиставлені діалектні варіанти загальнонародним (літературним), якщо в окремих говірках (у ряді населених пунктів) відсутні ці діалектні явища.

Основне в картах цього типу — не протиставлення, а виявлення території поширення певного діалектного явища не залежно від місця і ваги його в системі говору. Карти цього типу складаються і для тих діалектних явищ, коли зібраний фактичний матеріал не дає можливості визначити місце цього явища в системі говору.

Поодинокі явища на картах цього типу позначаються відповідними кольоровими фігурами з білим колом всередині їх.

Зведені лінгвістичні карти (карти ізоглос) викреслюються на основі карт окремих мовних явищ, коли останні поширені на приблизно однаковій території. Явища, що об'єднуються на зведених картах, не залежать ні від їх ваги в загальній структурі говорів чи мови, ні від їх однорідності, ні від їх взаємного зв'язку. Отже, зведені карти можуть об'єднувати різноманітні риси: фонетичні, граматичні, лексичні. Хоч іноді можливе на зведених картах об'єднання тільки структурно близьких явищ.

Ізоглоси окреслюють територію поширення одного чи групи певних мовних фактів. На картах ізоглоси викреслюються певним кольором з маленькими перпендикулярними рисками («віями»), які вказують на територію поширення цього явища. Якщо протиставляються два мовні факти, що взаємно виключають один одного, то в легенді зазначається, яке з цих явищ поширене в бік «вій», а яке на протилежній території. Наприклад:

Коливання у виявленні певної риси на зведених картах не завжди зображаються. Не передаються вони тоді, коли зображаються певні діалектні риси без протиставлення їх іншим; зображаються ж тоді, коли ізоглоси розмежовують територію поширення рис, що протиставляються одна одній. Коливання можуть бути або на межі цих явищ, або заходити в глибінь території того чи іншого явища (чи обох явищ). Якщо вони визначаються на межі двох певних явищ, то це умовно позначається тим, що ізоглоси викреслюються по самих точках населених пунктів. Якщо ж коливання відзначаються не тільки на лінії межі двох діалектних явищ, а заходять і в глибінь території, то населені пункти підкреслюються коротенькою прямою лінією того кольору, що нею проведена й ізоглоса даного явища.

Ізольовані невеликі території поширення певного явища (часто в межах окремих населених пунктів), своєрідні «острови» на території протиставного явища, окреслюються замкнутою лінією. Коли ця замкнена лінія «острівця» знаходиться на території, яка відокремлюється від території протиставної риси гладенькою (без «вій») стороною ізоглоси, то «вії» викреслюються в середину острівця. Наприклад: . Коли ж ця замкнена лінія знаходиться на території, яка відокремлюється стороною ізоглоси з «віями», то «вії» в лінії острівця викреслюються назовні, тобто в бік «вій» загальної ізоглоси. Наприклад:

Коли при викресленні ізоглоси немає матеріалів з тих населених пунктів, що знаходяться між її кінцями, то *ізоглоса* на карті *переривається*; якщо ж відсутній матеріал тільки з населених пунктів, що знаходяться на лінії ізоглоси, то *ізоглоса* в цьому місці викреслюється *пунктиром*.

Пунктиром проводяться й лінії, що окреслюють замкнену територію, де відсутній матеріал картографованої риси. «Вії» прокреслюються за тими ж правилами, що й при окресленні замкнутою лінією території «островів».

Так, наприклад, на пробній карті (карта ізоглос) Атласа середньонаддніпрянських і північних говорів української мови зображено п'ять ізоглос, з яких одна червоною лінією окреслює місцевості, де 3-я особа однини тепер. часу II дієвідміни (наголос на основі дієслова) має закінчення ***-е*** ***(-$\overset{и}{е}$, -$\overset{е}{и}$):*** *хóде, рóбе, нóси*. Саме ця ізоглоса окреслює ту територію, що на карті (стор. 205) зображена лінгвістичним знаком — зеленим колом. Ця ізоглоса переривається на великій території — від верхів'я р. Гнилий Тікич до верхньої течії р. Савранка, що свідчить про відсутність покищо діалектних записів на частині території цієї карти.

На кожній лінгвістичній карті є визначення теми карти (назва явища, закономірності чи окремого факту, що картографується); вміщуються і пояснення умовних знаків (різних формою і кольором), що вживані на даній карті, так звана л е г е н д а.

До кожної карти складають п р и м і т к и або к о м е н т а р і ї, які вміщуються в довідковій частині атласа. Ці примітки (коментарії) є важливим джерелом характеристики картографованого явища і допомагають читачеві уявити тему лінгвістичної карти, а в певних випадках принципи її побудови. Коментарії складаються з двох груп приміток: 1) загальні, 2) часткові.

З а г а л ь н і п р и м і т к и висвітлюють:

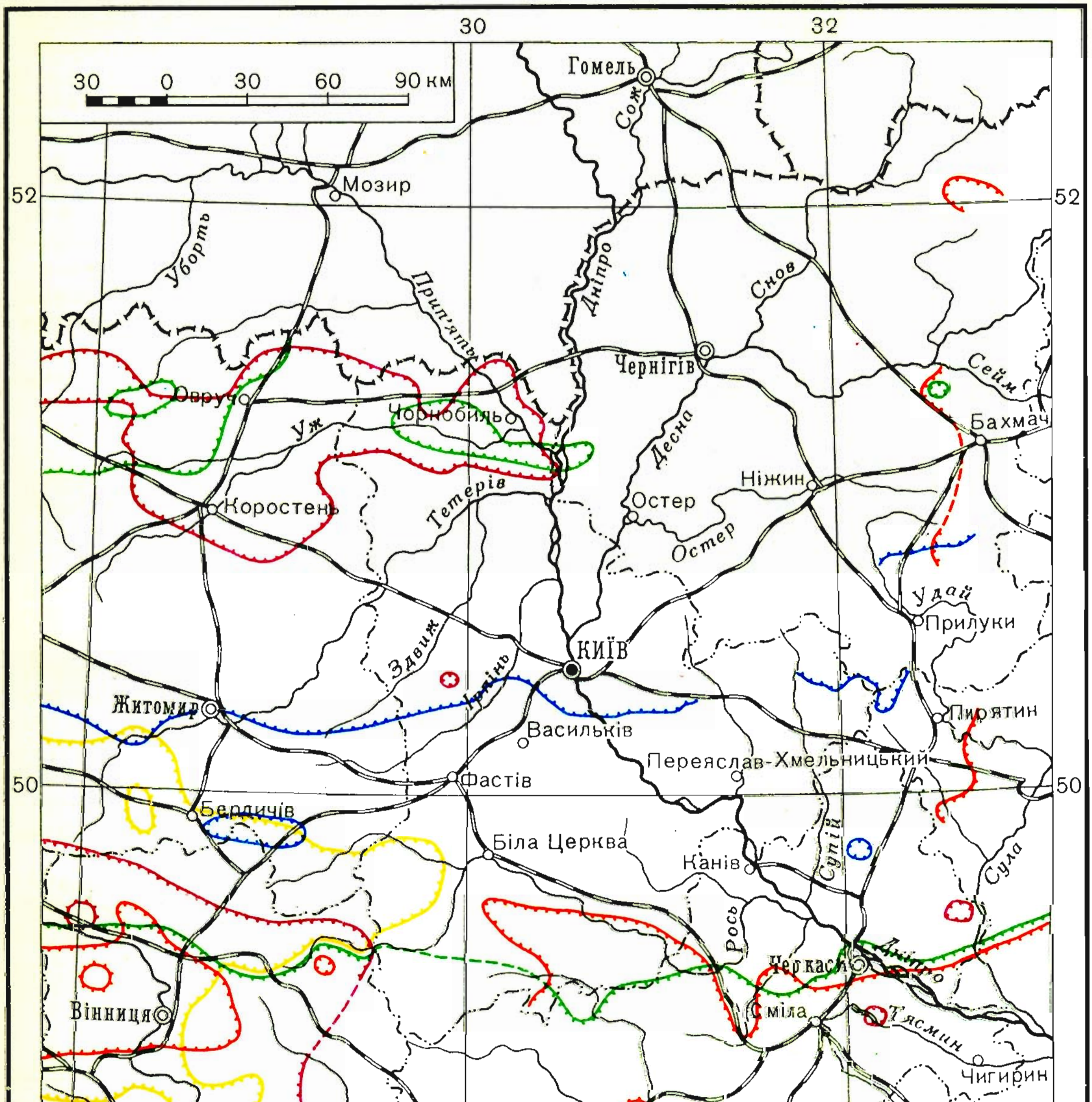
а) Відношення карти до Програми для збирання матеріалу до діалектологічного атласа певної мови (визначення запитання чи групи запитань, або окремої частини того запитання, що на зібраному до нього матеріалі складена карта).

б) Тему (ідею) карти, якщо вона недостатньо розкривається при картографуванні певного явища системою умовних позначень, тобто коли враховуються не всі діалектні відмінності, пов'язані з картографованим явищем, а тільки певна їх частина.

в) Обсяг картографованого явища, тобто визначення матеріалу, що береться для складання даної карти; зазначаються також і ті явища, які стосуються до теми карти, але з різних причин не взяті до уваги при картографуванні.

г) Характеристику картографованого матеріалу, яка дається тоді, коли виявлена недостатня вартість зібраного матеріалу (як щодо якості, так і до кількості), і обумовлює певний добір (обмеження) матеріалу, а разом з тим і ту або іншу побудову карти. Отже до характеристики картографованого матеріалу належить: визначення картографованого явища, яке може бути окремою ланкою в мовній системі, або лексично обмежене, чи обмежене тільки певними словами; зауваження про достовірність зібраного матеріалу, а також як використані інші діалектні матеріали, крім основних, записаних діалектологічними експедиціями (індивідуальні записи, матеріали різних збірників, розвідок та ін.).

КАРТА ІЗОГЛОС

Закінчення *-е (-е̂, -и̂)* 3-ї особи тепер. часу одн. II дієвідміни (наголос на основі дієслова): *хóде, рóбе, нóсе, прóсе* та ін.

Збереження приголосних (*д, т, з, с* пом'якшених) основи дієслів у 1-й особі одн. тепер. часу II дієвідміни: *ход'ý, крут'ý, мас'т'ý, воз'ý, прос'ý* та ін.

Приставний звук *г*: *горéл, говéс, госúка, гóс'ін'* та ін.

Звукосполучення *г'і, к'і, х'і (гu, кu, хu)*: *нóг'і, рýк'і, мýх'і* та ін.

Диспалаталізація звука *т* у закінченні 3-ї особи одн. тепер. часу II дієвідміни: *летúт, кричúт, стоїт* та ін.

Пунктиром позначені приблизні ізоглоси

Видавництво „Радянська школа", 1955 р. Редактор І. П. Лебедєв

Ф. Т. Жилко „Нариси з діалектології української мови"

д) Принцип побудови карти іноді необхідно з'ясувати в примітках, якщо це недостатньо зрозуміло з легенди, тобто коли один діалектний знак передає два або кілька варіантів явища, або, навпаки, коли одне явище позначається на карті кількома знаками в зв'язку з тим, що це явище має різне виявлення в окремих словах чи в окремих лексичних, морфологічних групах слів. Іноді на карті не відображено паралелізму, співіснування діалектного варіанта і явища літературної мови. Таким чином діалектний знак передає на карті, з одного боку, тільки говіркове явище, а з другого — як говіркове явище, так і ті випадки, коли в діалекті співіснують говіркове явище і риса літературної мови. Це теж мусить бути розкрите в примітках, отже пояснюється принцип побудови карти.

Часткові примітки (спеціальні) охоплюють записаний фактичний матеріал з окремих населених пунктів (групи пунктів) та зауважень з приводу цього матеріалу. Отже в спеціальних коментаріях:

а) Наводиться діалектний матеріал з тих населених пунктів, де виявлені різні варіанти картографованого явища.

б) Вміщується весь записаний матеріал, на основі якого дібрані діалектні знаки, коли певне говіркове явище виявляється непослідовно, лексикалізоване чи взагалі існування його в говорах не цілком зрозуміле.

в) Наводиться весь записаний діалектний матеріал і тоді, коли він картографується надто схематично і немає можливостей врахувати, а тим більше розкрити всіх закономірностей, що приховуються в цьому матеріалі.

г) Вміщується в примітках записаний матеріал залежно від самого способу картографування (матеріал, що позначено одним знаком, але являє собою близькі варіанти картографованого явища і т. д.).

д) Подаються різні зауваження записувачів про діалектні явища (їх поширеність, особливості вжитку й т. д.), отже фіксуються ремарки записувачів (і зауваження об'єктів запису).

У легенді карт, як уже зазначалось, може бути так званий знак-посилання (⊗), який вказує, що в коментаріях до цієї карти є відповідні роз'яснення матеріалу, на основі якого складена карта.

Отже, коментарії складаються з таким розрахунком, щоб читач міг зрозуміти ідею карти, її цілеспрямованість, зв'язок картографованих явищ на карті з іншими (в системі даної мови та її говорів), визначити характер взятого для картографування матеріалу, а також перевірити правильність карти.

Всі зазначені зауваження стосувались лінгвістичних карт на окремі мовні явища. Зведені карти (ізоглос) здебільшого мають коментарії з вказівками, на основі яких лінгвістичних карт на окремі мовні явища вони складені.

Отже при лінгвістичному картографуванні не всі діалектні риси мови виображаються на картах, а тільки окремі, які мають порівняно виявлену територію свого поширення. По суті немає принципіальної різниці між виображенням діалекту в монографічному дослідженні (описі) і в діалектологічному атласі. Різниця тільки в характері висвітлення цих рис, у кількості цих виображених рис (завжди обмеженою в діалектологічному атласі). Монографічним методом дослідження, при якому залучається максимальна кількість фактичних даних, включаючи й дані лінгвістичного картографування, вивершується дослідження певного діалекту (групи говорів) чи окремих рис якоїсь мови.

§ 47. Діалектологічний атлас української мови

1. У 1948 році на 2-й республіканській діалектологічній нараді, коли визначався план Діалектологічного атласа української мови, було намічено скласти шість основних томів і два додаткових. Відповідно до цього всю територію Української РСР було поділено на шість частин, які дістали умовну назву «квадрати» (за зразком поділу на «квадрати» території російської мови в європейській частині СРСР для Діалектологічного атласа російської мови).

Однак пробне картографування, аналіз записаних діалектних матеріалів свідчать про те, що територія для окремих томів, якот II і IV «квадрати», виявилась надто малою площею, щоб на ній можна було виявити ізоглоси багатьох мовних явищ. Ось чому на 5-й республіканській діалектологічній нараді 1951 р. було визначено складати атласи окремих територій Української РСР, які входитимуть до загального Діалектологічного атласа української мови[1].

2. Склад Діалектологічного атласа української мови намічається такий:

Атлас середньонаддніпрянських і північних говорів української мови охоплює територію Української РСР між 28° і 35° східної довготи і від північних кордонів з Білоруською РСР до 48° північної широти, тобто в таких областях: Житомирська (за винятком кількох західних районів), Київська, Черкаська, Чернігівська, Вінницька (за винятком кількох південно-західних районів), Кіровоградська і західні райони Сумської, Полтавської, північно-західні райони Дніпропетровської та північна частина Одеської і Миколаївської областей.

Атлас західних говорів української мови охоплює територію від державного кордону з Польською Народною Республікою, Чехословацькою, Угорською на заході до 28° східної довготи і від державних кордонів УРСР з Білоруською РСР на півночі до державних кордонів з Румунською Народною Респуб-

[1] Ф. Жилко, Діалектологічний атлас української мови, вид. АН УРСР, К., 1952.

лікою, Молдавською РСР на півдні. На цій території знаходяться такі області: Волинська, Ровенська, Дрогобицька, Закарпатська, Львівська, Станіславська, Тернопільська, Чернівецька, Хмельницька і деякі західні райони Житомирської та Вінницької.

Атлас східних говорів української мови охоплює територію на схід від 35° східної довготи в межах Української РСР, тобто східні райони Сумської, Полтавської, Дніпропетровської і Запорізької областей, Харківську, Ворошиловградську та Сталінську області.

Атлас південних говорів української мови охоплює територію на південь від 48° північної широти і від кордонів з Румунською Народною Республікою і Молдавською РСР на схід до 35° східної довготи, тобто в областях: Одеській, Миколаївській, частково Дніпропетровській і Херсонській.

3. Кожний том Діалектологічного атласа української мови матиме:

1) Вступні статті, в яких буде розглянуто: а) проблеми лінгвістичної географії української мови; б) короткий нарис історії картографованої території (зокрема її історичної географії); в) аналіз основних картографованих рис даної території, їх ізоглос, а також характеристика тих мовних рис території атласа, що з різних причин не картографовані; разом з тим визначаються риси, що поширені на всій картографованій території, отже їх не можна протиставити іншим рисам (явищам), а значить і картографувати, хоч ці протиставлення виявляються на іншій території української мови.

2) Різні карти Атласа, які поділятимуться на дві групи: а) допоміжні карти, б) лінгвістичні карти (карти на окремі мовні явища і зведені лінгвістичні карти або карти ізоглос).

Допоміжні карти матимуть потрібний для Атласа довідковий матеріал історичного, географічного, етнографічного і адміністративно-територіального характеру. Будуть складені такі допоміжні карти: перспективна карта — схематична карта Української РСР, на якій визначено територію, що картографується; ландшафтна карта, на якій зображені рельєф місцевості, фізичні й географічні дані про територію, що картографується в Атласі; різні історичні карти: 1) карта з орієнтовними межами давніх східнослов'янських племен; 2) карта феодальних князівств; 3) карта, на якій визначені межі тих держав, під колоніальним гнітом яких перебувала Україна; 4) карта з позначенням дореволюційного адміністративно-територіального поділу; це має важливе значення для використання, особливо в коментаріях, колишньої дореволюційної діалектологічної літератури; 5) карта сучасного адміністративно-територіального поділу УРСР; 6) карта-бланківка з цифровими позначеннями населених пунктів та їх назвами.

Карти, на яких визначаються межі феодальних князівств, межі держав, під колоніальним гнітом яких перебувала Україна, і карти

дореволюційного та сучасного адміністративно-територіального поділу наносяться на кальки, щоб ними можна було користуватися при розгляді кожної лінгвістичної карти даного Атласа.

Основна частина Атласа — лінгвістичні карти на окремі мовні явища; склад цих карт визначається матеріалом, що записаний за «Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови». Ці карти характерні тим, що біля кожного населеного пункту, де проводився запис, ставиться діалектний знак — фігура певного кольору, що умовно означає картографоване діалектне явище.

Зведені лінгвістичні карти складаються на основі лінгвістичних карт окремих мовних явищ шляхом викреслювання ліній (різних формою і кольорами), що відокремлюють одне мовне явище від іншого, або навіть групу споріднених явищ від інших.

Лінгвістичні карти в Атласі будуть розміщені в такій послідовності: 1) фонетичні, 2) морфологічні, 3) синтаксичні, 4) лексичні.

Крім того, кожний атлас (кожний окремий том Атласа української мови) матиме різні довідкові матеріали, а саме: 1) Списки населених пунктів, де проведено записування для Атласа (з назвами цих населених пунктів — сучасними і давніми (дореволюційними). Списки ці складаються як за номерами бланківки, так і за алфавітом. У цих списках позначаються назви областей і районів населених пунктів, назви установ (організацій), що проводили обслідування, прізвища тих, що від них був записаний матеріал, і прізвища тих, хто записував, а також дата обслідування. 2) Списки тих, хто проводив запис, з позначенням у яких пунктах і коли записано. 3) Списки педвузів (кафедр), що збирали матеріал для Атласа, з позначенням, які саме пункти записані певним вузом (кафедрою). А що було два видання «Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» (1948—1949 рр.), то зазначається, за яким виданням Програми в даному населеному пункті проведені записи. З огляду на те, що частина записаного діалектного матеріалу при перевірці виявляється не цілком доброякісною, отже, і не придатною для картографування, то в цих населених пунктах проводиться повторне записування. Це зазначається і у відповідних довідкових матеріалах. Окремо вказується кількість осіб, що від них у кожному пункті записані були матеріали.

Крім того, як довідковий матеріал, додається бібліографія до Атласа.

Збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови проводиться, як уже зазначалось, водночас по всій території України. Це має принципіально важливе значення: матеріал мусить бути однакового щодо часу запису. Записування діалектного матеріалу до Атласа за планом закінчується в 1956 році. Після того розпочинається робота по складанню карт до окремих томів

Діалектологічного атласа української мови. Певна річ, що й до закінчення записування діалектних матеріалів проводилося картографування для перевірки зібраного матеріалу. Складання окремих томів Атласа української мови планується в певній послідовності. Найперше буде складений Атлас середньонаддніпрянських і північних говорів української мови, потім — Атлас західних говорів, а далі — східних і південних говорів. На основі їх буде складено потім один підсумовуючий том, в якому мовні явища картографуватимуться на території всього українського ареалу (область поширення). Всі ці атласи входять як складові частини до Діалектологічного атласа української мови.

ДОДАТКИ

Записи говірок української мови

Тексти записів говірок української мови взяті з матеріалів, зібраних для Діалектологічного атласа української мови (рукописний архів Діалектологічного атласа Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР). Декілька записів узято з друкованих джерел (у кожному окремому випадку є посилання на джерело).

У наведених текстах точно відтворена їх транскрипція. Абсолютна більшість суцільних текстів з різних говірок української мови записана фонетичною транскрипцією, що вживається при записуванні матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. В окремих записах є незначні відступлення, які відтворені в надрукованих текстах.

Записи, скопійовані з друкованих джерел, теж відтворюють їх фонетичну транскрипцію (№ 24). Декілька записів з карпатських говірок (№№ 32, 33, 34, 35) взяті з праці І. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей» (ч. І, 1938); у зв'язку з умовами друкування ці тексти транслітеровані з латинської графіки на сучасну фонетичну транскрипцію, що вживається для записів говорів української мови.

Матеріали записів говірок української мови розташовані так: спочатку наводяться записи з типових говірок певної діалектної групи (у звичайному для карти порядку — з заходу на схід, з півночі на південь), а далі — записи з інших говіркових груп (у тому ж порядку, що й при розгляді цих груп у підручнику).

А. ПІВНІЧНІ ДІАЛЕКТИ

Східнополіські говори

1. Духівщина, Любецького району, Чернігівської області

рабóтайу ў шкóл'і т'ехрóбкойу || чéрез д'ен' || мóже з ґектáр і бóл'е || поп'ідм'етáйем | памúйем || дирéктора слýхайут' || ус'áк'і старовúнни з мóди вúшли || у нас н'е сп'евáйут' чáсто || тихéн'ко || частýшек н'е сп'евáйут' || чамý | згадáт' мóжна || украйíн'с'ких || н'і ў нас на ўýл'іце мáло гул'áйут' || с'огóдн'і л'éкц'ійа || малá | йей скýшно || д'іеўчат багáто ў сел'і ||

маладú і стáршийе з двáццат' чатв'éртого || це ўже старú || хóд'ат' у клуб || нав'éрно штук три | чатúри п'ід трúдцат' адúн || свáд'бу гул'áйут' харашó || мýзика іграйе || д'іеўчата танцýйут' || н'е ўс'і | а чогó стúдно? || нас шчитáйут' кул'турн'ішими || с'ейчáс йон заўклýбом і с'екретар'óм камсамóл'-с'койі орган'ізáц'ійі || хат чéрез чатúри | б'íл'а Мéл'ник'іў || вýон ў калгóсп'і кáждий ден' || н'е хóче / старúй ўже | н'егрáмотний || за л'íето разýоў два булá || н'е булó н'і рáзу || ми тут н'ічóго не бáчим | крóме своróго ізд'íл'л'а || пр'ійежжáйте | ўстр'éт'ім харашó ||

о-йо-йо! | йак же вýон рóбит' || ну | йак же ж ванó мóже палучúц'ц'а || ц'е ўже хтóзна шчо такé || гадýоў д'éв'ат' | і н'е балáкайе || йа ж н'е знáйу | так у нас сп'евáйут' || н'і | н'е чýла || йа старúх л'уд'éй н'е прислухóвуйус' || у нас н'íкого вибирáт' || шче нáшийе ўт'екáйут' || ц'е кáжут' даўнó завéд'ено || ц'е ўже ви см'ейéт'ес' || ў тепéрешн'е ўрéмйа сáма пéрва пýойде || там сп'еўáйут' дóбре || да хлóпци н'е л'ýбл'ат' || н'ехáй крýт'іт' н'е крýт'іт' | а н'е вóз'ме || у нас н'е зав'éдено такóго || з д'іеўчáтами і бýол'ше бувá ||

у нас стáв'іл'і багáто п'íейес || свáтан'н'а на Ганчар'íўц'і стáв'іл'і... | ýчицца на вет'енáри || хлóпцеў мáло ў нас || н'е кончáл'і с'íем клáсоў || йа й ў вóс'м'і началá ход'íт' і брóсила | а тепéр жал'íейу || да ўже ж забýла ўс'е || йе ў с'ел'í комсомóл'с'ка лáнка || йім і картóшки | і л'óну опред'ел'íл'і || за р'ік до двохсóт вирабл'áйут' || позашивáл'іс' | то тудá | то с'удá || пýодл'íетки рóбл'ат' || гáрна д'íеўчина || ўс'іх н'е бáчіл'і || бóл'ей ýчацца у нáшем с'ел'í || на прип'íеўки рáзнийе спосóбни ||

(Записано в 1949 р.)

2. Кіпті, Козелецького району, Чернігівської області

Казка

йак йа хазайнувáў з д'íедом |

йа з д'íедом жилú дóбре | у нас булó вýис'ім бикýйў | с'íем л'ýц'ких | а адúн сус'íецки | аднóга рáзу д'íед кáже | давáй Паўлýша | пайíдим арáт' | вúарем і пас'íйем пшенúц'у || у нас буў вýиз здарóви | д'íед с'íеў | а мен'í н'íегде | то йа с'íеў на кан'á || прийежджáйем на пóле | вáрим кáшу || пайíли і давáй шукáт' свагó пóл'а | шукáли | шукáли | не нашлú | то д'íед кáже | давáй пайíдем дадóму | а заўтра ўрáнц'і прийíдем | то на ўс'іх пал'áх бýде расá | а на нáшому не бýде ||

д'ӏ͡ед запру͡йг і стáли йіхат' / а сабáка не ўстайé / то д'ӏ͡ед кáже / то це ж нáше пóле // сабáка умн'ӏши за нас / то ву͡йн знáйе нáше пóле // у нас пóле булó велúке / сабáка л'у͡ог / а хеву͡йст палажúў на чужé пóле / то ми з д'ӏ͡едом вúарали / пас'ӏ͡ейали / заскарадúли / і пайіхали дадóму // то бáба кáже / шо це ўже запахáли? д'ӏ͡ед кáже / ўже // то давáй йа насúт' вóду / да й же лóжкайу / і стáла растú пшенúц'а //

на дру́ги ден' д'ӏ͡ед кáже / давáй уну́чак / (уну́чек) / пайідимо касúт' с'ӏ͡енó // прийіхали / давáй касúт' // дúвимос' аж палет'ӏў воўк / нагóй // ми тудú / аж там ву͡ос'меро вóўчих йайéц' // йа ўз'аў / забрáў ў картýз / і прин'у͡ес дадóму / то бáба кáже / ти знáйеш шо / ўну́чек / у нас йе индúчка / і ми падсúплем йійі // і ми ўз'алú / падсúпали / пуд п'ӏ͡еч'ч'у / патóм д'ӏ͡ед зноў кáже / давáй уну́чек пайідем у гай / нарубáйем дроў / бу́де нам бáба суп варúт' / а йак недохвáт бу́де с'ӏ͡ена / бу́дем бику͡оў гадавáт' / от у нас буў ву͡йз здарóви / д'ӏ͡ед с'ӏ͡еў / а мен'і н'ӏ͡еде / та йа с'ӏ͡еў на кан'á / д'ӏ͡ед даў мен'і тапарéц' / йа ўз'аў за папру́гу і пайіхали / прийіхали / д'ӏ͡ед давáй рубáт' / а йа давáй загл'á-дават' у кушчі / аж чу́йу пишчúт' / йа раздиўл'ýс' / аж у хвóйі дúрочка / йак гóлкайу пракалóт' / йа диўл'ýс' / аж сáло жá-риц'ц'а / ну йа дóбре найіўс' дóма / йа ду́майу / давáй шче пе-рейім / улáжу ў дúрку / і давáй йісти сáло / йіў / йіў / давáй одпу-скáт' папру́гу / адпустúў / да астáн'н'ей дúрачки / пайіў ўсе / стаў вилáзит' / не вúлезу / давáй гукáт' д'ӏ͡еда / ну / буў в'ӏ͡е-тер / д'ӏ͡ед не чуў / то йа ўз'аў вил'ӏ͡ез / ўз'аў тапóр / прарубáў дúрку / і вил'ӏ͡ез / прихóжу да д'ӏ͡еда / д'ӏ͡ед кáже / де це ти буў? йа кажу́ / йа учу́ў / сáло жарúц'ц'а / то йа зал'ӏ͡ез і найіўс' //

потом д'ӏ͡ед склаў дрóва / і пайіхали дадóму / д'ӏ͡ед с'ӏ͡еў на вó-з'і / а мен'і н'ӏ͡егде / то йа на кан'á / д'ӏ͡ед кричúт' / паган'áй Паўлó хутк'ӏй / а у менé за папру́гайу тапóр / то ку͡он' іде швúдко / а тапóр рубáйе й рубáйе кан'ý задóк / прийеджáйем дадóму / бáба вúшла і кáже / а де задóк ваш? йа азирну́ўс'а / аж йа тúко на передку́ сижу́ / а задкá немá // то д'ӏ͡ед кáже йід' уну́чек / шукáй задкá / ну йа л'убúў йіздит' / і пайіхаў па тóму сл'ідý / кудóйу йіхали / аж за селóм пасéц'ц'а задóк //

йа давáй ловúт' / вин т'ікáйе // йа ўз'аў / вúрваў травú / давáй гукáт' / с'ок / с'ок // ву͡йн пудийшóў / йа хват' і улавúў // ну йáкже стулúт'? // йа диўл'ýс' / аж растé вербá // йа ўз'аў зрубáў вéрбу і затесáў колóк з одногó бóку / і з дру́гого / а патóм

настрамúў передóк і задóк / то вуӥн і стулúўс' / то йа с'іў / і пойіхаў дадóму // аж шчос' падимáйе менé // йа раздивúўс' / аж вербá пачýла сúрас'т' і стáла растú // йа прийіхаў дадóму / то д'іед і кáже / так нашóў задóк? / йа кажý / нашóў // д'іед дйвиц'ц'а і кáже / шо це такé? // йа кажý / це / д'іеду / йа зрубáў вéрбочку / да настромúў задóк і передóк / шоб не розпадáўс' / то вербá і почалá растú / то ў нас / д'іеду / немá хл'івá і хáта пагáна / то вúрасте вербá / то хоч напил'áйем на шил'áўку // ну й дóбре / кáже д'іед //

на дрýгий ден' устáли / д'іед кáже / давáй пайідемо унýчек / вúжнем пшенúц'у // йа кажý / давáй // вúшли запрагáт' кан'á / аж вербá пудпéрла стріеху // ми з д'іедом вúвели кан'á / запраглú і пайіхали // вúжали ми пшенúц'у / привóзим дадóму // д'іед і кáже / де ж склáсти? // давáй складéм на кóмин'і // ми склáли / а катá ў нас не булó / мишéй булó багáто // ту пшенúц'у йедáт' да ўсе скидáйут' с кóмина / а индúчка ўже схóдит' з йайіц' спуд пéч'і / да ўсе збирáйе // кúнулис' малатúт' / аж пшенúц'і ўже немáйе // бáба слухайе / аж пуд пéч'ч'у пишчúт' / бáба тудú / аж ўже із йайéц' вúлупились'а вуйс'ім бикúў / то д'іед і кáже / ну / тепéр давáй оддáмо л'удц'кийе і сус'ідц'кийе бикú / бо ў нас уже йе // то д'іед стаў жал'іт' бикúў свайіх / і давáй мен'і загáдуват' йіх пáсти // от йа раз пагнáў на балóто / диўл'ўс' іде пип // йа питáйу / де це булú бáт'ушко? // вуӥн кáже // отáм / за р'іечкайу мин'áйут' // за аднý мýху дайýт' аднý рагáту худóбу // йа падýмаў / шо у нас багáто ў хáт'і мух // прихóжу дадóму / д'іед лáйе менé / чогó пришóў // йа йомý расказáў // д'іед і кáже / давáй лавúт' // ми гуртóм налавúли чатúри мишкú // д'іед уз'аў два / йа два / і панéсли за р'іечку // принóсим / д'іед і кáже / йáкже ми перепливéм / то йа кажý / ви остáйтес' / а йа пайдý замин'áйу // йа уз'áў / паклáў чатúри мишкú / ўкúнуў у вóду / с'іеў і приплúў //

уз'áў мишкú на плéч'і і пашóў // йдý / аж там скóту багáто // йа питáйу / тýта мин'áйут'? ванú кáжут' / тýта // йа захажý ў кантóру і кáжу / йа прин'іс мух мен'áт' за худóбу // і давáй ванú мен'і шчитáт' // і от ванú мен'і нашчитáли / аддалú худóбу і йа пагнáў // пригóн'у да ріечки // там д'іед стайіт' із дрýгаго бóку і кáже перегóн' // йа стáў ганúт' // скот не йде // д'іед кáже / шо рабúт'? йа стаў і вз'аў карóву за хвастá / раскрутúў і кúнуў чéрез ріечку і там ванá стáла // так йа ўс'і перекúдаў // тúлко адúн астáўс'а бик // ну йа шче буў малúй і не ўм'іў плáват' // то йа / недóўго дýмаўши / замотáў на рýку

хвастá || размáхуйу валá | кúдайу і сам держýс' за хвастá || бик перелет'іў на той б'ік рі͡ечки | там стаў | і йа стаў |

д'і͡ед кáже | огó ску͡ил'ко! шчо бýдем рабúт'? от ми пригóним дадóму || вихóдит' бáба і теж кáже | огó ску͡ил'ко скóту! ми загóним у дву͡ир || у нас буў дву͡ир здарóвий || йек загнáли ми у дву͡ир | і скот пашóў | кудá папáло || і от ми жúли дóбре || у нас хватáло ўс'óго і булó у нас кару͡ийу багáто | то ми не пайедáли малакá | бо ми жилú ўтрох || то бáба збирáла сметáну і зливáла у д'і͡ежку | шо стойáла ў пóгреб'і || і от раз д'і͡ед кáже | іди унýчок | принесú мен'і сметáни | попрóбуй | йака ванá || йа ўз'аў карвáтку і пашóў || пришóў йа | набрáў | напúўс' кружáк с три || набрáў д'і͡еду і несý || булó гр'áз'ко йа упáў і разлúў смитáну | та йа не дóўго дýмайучи ўз'аў прúгоршчу і забрáў || принóшу да д'і͡еда і аддáў д'і͡еду || д'і͡ед вúпиў і кáже | дóбра смитáна || наýтро йа ўстáў || д'і͡ед кáже | йíд'мо на базáр | повезéм смитáну || йа согласúўс' і пайíхали || булó гр'áз'ко і дайíхали да балóта і ўз'алú й перекúнулис' || д'і͡ед і кáже | шчо рабúт' || йа кажý | давáй бýдем прат' || ми берéм із д'і͡едом | перемó | і розв'íшуйем на ачерéт'і і сýшимо || ден' буў лóўкий | сóн'ашний || із базáра пабáчили л'ýди | шо блишчúт' на ачерéту шчос' і давáй л'ýди б'і͡егти | дивúц'ц'а || аж бáчат' | шо сýшиц'ц'а смитáна || давáй ванú купл'áт' | а д'і͡ед давáй набивáт' ценý | і д'і͡еду йек набúли | дак д'і͡ед не бáчит' і св'і͡ету | а ванú ўсе набивáйут' д'і͡еду ценý | йа папрóдаў || прийежджáйу дадóму || бáба питáйе | а чаго це д'і͡ед? йа кажý | набивáў д'і͡ед ценý || бáба кáже | а грóши де? йа вимáйу пиат' кап'íйек і дайý || бáба зрад'íла || патóм ми стáли з д'і͡едом хаз'айновáт' ад тóго ўрéмйа да сагóдн'ішн'ого дн'á ||

(Записано в 1948 р.)

3. Мартусівка, Бориспільського району, Київської області

л'ýди говорúли | шчо Мартýзоў | йак'íй то нев'ідóмий тут оселúўс'а || потомý назвáлос' селó Мартус'íўка || потóм знáчит' пан уз'áў тут зéмл'у || л'удéй намнóжилос' || і буў пан Кал'інóўс'к'ій і устрóйіў тут в'інокýрний завóд | котóрий вóтку робúў || посушчествовáў вин л'ет пйат' | потóм л'ікв'ідувáли і сд'éлали сáхарний завóд || не знáйу | ск'íл'к'і цей просушчэствувáў | мóже л'éт трúц'ц'ат' | мóже сóрок || потóм от ц'óго пáна Кал'інóўс'кого перешлá зэмл'á по насл'éдству пáну Тр'éпову || нé-

ск'іл'к'і л'ет | л'ет п'ітнáц'ц'ат' просушчествовáл éтот завóд || потóм зде́лали п'іўний завóд || і п'іўний завóд сушчествовáл до тúшчу д'ев'атсóт вос'емнáц'ц'атого || у вос'емнáц'ц'атому гóд'і н'éмц'і його н'емнóго разбарахóл'іли || рад'áнс'кайа влáда у двáц'ц'áтому гóд'і продáла соўс'ом його крэст'йáнам на погребú ||

йа памйатáйу | шчо в Мартус'іўц'і булó с'éмдес'ат пйат' двор'іў | потóм із йіх вúйіхали у дэвйанóсто трéт'ому на перес'іл'éн'ійе двор'іў пйатнáц'ц'ат | ў Амýр час'т' | а час'т' на Каўкáс || годóў дв'іст'і йес'т' | йак селó тут сушчествýйе || Мартýз не пан буў | а мóже буў нав'éрнойе йак'ійс' маст'еровúй | заходжáлий || тод'і тут пáхот'і дýже мáло булó | половúна зэмл'і | половúна л'ісу тут булó | це шче бáт'ко мій розкáзуваў || мойá мáти пáнишчини нэ робúла | а до тóго три дн'і соб'і робúли | а три дн'і пáну || у дэвйатсóт шóстому гóд'і здаў Тр'éпоў зéмл'у ў банк по столúп'інс'к'ій рефóрм'і | ў Полтáўс'к'ій банк || банк продаваў зéмл'у крэст'áнам на п'ідд'іс'áт л'ет на вúплат || ў сóрок трéт'ому гóд'і при отступл'éн'ійі н'éмц'і спалúли од'інáц'ц'ат' двор'іў колхóзникіў і колхóзне ўсе хаз'áйство || двóйе ў зэмл'áнках йе й зáрас | а так'і пострóйілис' || дв'ір колгóспний трóх'і в'ідстрóйіли | процéнтоў на сóрок пострóйіли ||

Казка

жиў д'ід і бáба | і булá ў них кýрочка р'áба || знэслá вонá йім йайéчко | нэ простéн'ке | а золотéн'ке || д'ід биў | биў | нэ розбúў || бáба бúла | бúла | нэ розбúла || дочкá бúла | бúла | нэ розбúла || положúли на полúчку ў рукавúчку || полúчкойу б'ігла мúшка | хвóстиком зачэпúла рукавúчку || з рукавúчк'і ўпáло йайéчко й розбúлос' || д'ід плáче | бáба плáче | а кýрочка кудкудáче || нэ плач | д'іду | нэ плач | бáбо | знэсý вам йайéчко | нэ простéн'ке | а золотéн'ке || і от тóго рáзу почалá кýрочка нэстú золотéн'кі йайéчк'і ||

кажý | кажý | зар'ізаў д'ід кóзу | положúў на вóза да й вэзé || а той д'áд'ко | шчо пúше | б'іжит' за вóзом да й гризé ||

у л'іс'і жиў д'ід да бáба || постáвили у п'іч пирожк'і | хáту нэ закрúли і п'ішлú по дрóва || проз хáту б'ігла лисúц'а | заб'ігла ў хáту | де жиў д'ід з бáбойу | загл'áнула ў пúчку | там булú пирожк'і | да й укрáла одúн || вúшла с хáти | розламúла пирожóк | сир пойíла | а пирожóк поклáла | і поб'ігла до пастух'іў || за пирожóк вúмин'ала ў пастушк'іў бичкá | і наказáла | пóк'і нэ зáйде за гóру | пирожкá нэ розлáмл'уват' || колú лисúчка зайшлá за гóру | пастушк'і розламáли пирожóк і стáли б'íхти за лисúцейу | шчоб забрáти бичкá || лисúчк'і вонú не п'іймáли | ут'іклá ж вонá ўже з бичкóм ||

ў л'іс'і лисúц'а зробúла санк'і з гол'л'á | с'íла на сáн'і й пойíхала || дорóгойу нагóнит' вонá вóўка || воўк стаў просúтис' у лисúчк'і | шчоб вонá йогó п'ідвэзлá || лисúц'а дóўго нэ брáла йогó |

в'ідмоўл'áлас' | шчоб нэ поламáў сáнк'і || воўк стаў просúтис' | п'ідвэзú хоч однý лáпку || да ти мэн'і вóўчику-брáт'іку й сáнк'і полáмлеш || воўк стаў шче дýшче просúтис' | і лисúчка згóдилас' п'ідвезтú йогó однý лáпку || пострибáўши воўк дéк'іл'ка мéтріў на тр'ох ногáх | стаў просúти лисúчку | шчоб вонá п'ідвэзлá й дрýгу || лисúчка далá йомý згóду п'ідвезтú і дрýгу лáпку || воўк поклáў перéдни лáпи на сáн'і | а зáдн'іми йшоў за сан'мú || вин стаў просúтис' |шчоб п'ідвезлá шче й трéт'у || лисúц'а дóўго нэ брáлас' п'ідвóзит' трéт'ойі лáпк'і || пóт'ім ўз'алá п'ідвóзит' і трéт'у || вóўку нэлóўко буó скакáт' на одн'і ноз'і за сáнками | лисúчко-сэстрúчко | п'ідвэзú шче четвéрту лáпку || вонá огинáйец'ц'а і кáже | шчо ў мéне бичéчок нэ п'ідвезé || а пóтім вонá ўз'алá четвéрту лáпку || у вóўка торохт'іли рéбра | йак вин сýнуўс' за сан'мú | шче й хвіст волочúўс' ззáд'і || лисúчко-сэстрúчко воз'мú й мене на сáнк'і || да ти мэн'і і сáнк'і розлáмлеш | вóўчику-брáт'іку || лисúц'а шче й нэ брáла вóўка | а сáн'і ўже стáли тришчáт' ||

воўк стаў жáл'ібно зноў просúт' лисúчку | шчоб вонá п'ідвэзлá йогó || вóўчику-брáт'іку | да ў мéне ўже й сáнк'і ламáйуц'ц'а | мабýт' йа й нóг'і твойі поск'ідайу || лисúц'а згодúлас' ўз'ат' вóўка || т'іл'к'і воўк ус'іўс' на сáнк'і | сáнк'і розламáлис' || стáла лисúчка лáйат' вóўка і послáла йогó ў л'іс | шчоб вин вúрубаў на сáнк'і полозú || вир'ажáйучи ў л'іс вóўка | лисúчка наказáла йомý | йак бýдеш рубáт' | шчоб казáў | рубáйтес' дроўц'á кривéн'к'і й правéн'к'і || воўк лисúчк'і не послýхаў | уб'іх ў л'іс та й кáже | рубáйтес' дроўц'á кривéн'к'і | кривéн'к'і || нарубáў дроў і прин'іс до лисúчк'і || лисúц'а полáйала вóўка | шчо прин'іс самúх кривúх дроў | наказáла пáсти бичкá | а самá п'ішлá ў л'іс по дрóва || приб'ігла лисúчка у л'іс да й кáже | рубáйтес' дроўц'á кривéн'к'і й правéн'к'і ||

а тимчáсом | колú лисúчка рубáла дрóва | воўк вúйіў ўсе с серéдини бичкá | наловúў горобц'іў | напустúў бичкý ў серéдину і затулúў зад крутенéм || повернýлас' лисúчка з л'ісу | побáчила бичкá з закрúтим крутенéм зáдом | ох йак же напáс воўк бичкá шче й крутенéм закрúў || лисúчка поклáла дроўц'á | вúт'агла ў бичкá крут'ін' | горобц'і повил'ітáли || бичóк зробúўс' пустúй і ўпаў з ниг || тут пудожд'іт' же йак вонó дáл'і? || лисúц'а задýмала одд'áчит' вóўку || дорóгóйу йíхали чумак'і і вэзлú рúбу | лисúц'а перед п'ідвóду л'агла і притайíлас' бýдто мéртва || побáчиў перéдн'ій чумáк | скóчиў | забрáў лисúц'у і поклáў ззáду коло рúби | да й дýмайе | йак'ій же мойíй бáб'і бýде гáрний кóм'ір || з ус'іх п'ідвóд пос'ідáли чумак'і на перéдн'у і дивúлис' на лисúц'у | да й забайдýжилис' між собóйу || лисúц'а скúдала ўс'у рúбу с п'ідвóди || перейшлá на дрýгу да й там поск'ідáла | і так поск'ідáла з ус'іх пудв'ід || а чумак'і пойíхали да й нэ бáчили | шчо рúби нэмáйе || колú вонú одійíхали | лисúчка позбирáла ўс'у рúбу | склáла йійí докýпи | с'іла кóло рúби й йíс'т' ||

ішо́ў воўк і стаў просит' у не́йі ри́би || лиси́чка була́ сэрди́та на во́ўка да й нэ дала́ йому́ ри́би | ка́же | отам у ко́панці пойди́ нало́виш || а воўк ка́же | да йа ж нэ ум'і́йу лови́т' || а йа научу́ тебе́ | ка́же лиси́чка || та учи ж скор'і́ше | лиси́чко-сэстри́чко || стромл'а́й | во́ўчику-бра́т'іку | у ко́панку хвоста́ й кажи́ | лови́с' ри́бка вэли́ка й мале́н'ка | да т'і́л'к'і | шчоб не вору́шийў хво́стиком ||

вин сиди́т' оце у ко́панц'і | лови́с' ри́бка вэли́ка й мале́н'ка || а лиси́чка б'і́гайе круго́м і ка́же | ме́рзни | ме́рзни во́ўчий хв' іст || а воўк пита́йе | шчо це ти ка́жэш | лиси́чко-сэстри́чко? | да це кажу́ | шчоб тоб'і́ ри́би бага́то налови́лос' || воўк до т'іх пор сид'і́ў | шчо хв'іст приме́рз || стаў вин вирива́т' хвоста́ || почу́ў | шчо ва́жко т'агти́ | да ду́майе | от налови́ў бага́то ри́би | хва́тит' з ме́не наі́стис' || а по́т'ім рваў | рваў | дак нэ мо́же хвоста́ ви́т'агти || лиси́чка поб'і́гла ў село́ і позгу́кувала л'удей || л'у́ди / л'уди | ід'і́т' во́ўка бит'! / ота́м прокл'а́тий на л'оду́ сиди́т' // л'у́ди приб'і́гли і ста́ли бит' во́ўка || воўк одорва́ў соб'і́ хвоста́ да й ут'і́к || лиси́чка поб'і́гла ў село́ | ўл'і́зла ў д'і́жку п'і́кну | обма́залас' у т'і́сто / ви́б'ігла за сэло́ і с'і́ла на доро́з'і || а воўк б'іг та й ка́же | йа тебе́ оближу́! || а п'ідката́йіш мене́? || да йа так'і́й поби́тий! || воўк годи́ўс'а п'ідката́т' лиси́чку за те | шчоб облиза́т' т'і́сто на йі́йі || вин посади́ў лиси́чку на се́бе і ка́же | шчоб сп'іва́ла || неби́тий би́ту вэзе́ || а лиси́чка йі́де на во́ўку і сп'іва́йе | би́тий нэби́ту вэзе́ || шчо ти | лиси́чко | ка́жэш? || да це йа кажу́ | шчо нэби́тий би́ту везе́ ||

(Записано в 1949 р.)

4. Комарівка, Добрянського району, Чернігівської області

от ішо́ў | ішо́ў чалав'е́к йак'и́йс' | ішо́ў | в'іб'іра́ў м'е́ста || а тут ре́чачка || йак дайшо́ў да ре́чачк'і і сказа́ў | бу́ол'ш уже н'іку́ди н'е^{а} пайду́ | от''е́ майе́ м'е́ста || ад'і́н-адн'і́м йон тут бу́ў || тут л'аси́ так'і́йе бул'і́ || т''і йон ужэ́ назва́ў | т''і ка̄маро́ў було́ мно́га || так'и́х мно́га ка̄маро́ў / було́ скат'і́на йд'е | так укри́йе | н'е^{а} в'і́дна | шо скат'і́на || мо́шк'і зайада́л'і | н'е^{а} мо́жна було́ ди́хат' | н'е^{а} в'і́дно вачей н'і л'іца́ || і от плач | н'е^{а} мо́жеш т''ерп'е́т' || т''еп'е́р ма́ла || с'е ўже т''еп'е́р мо́жна адб'і́цца || с'і́лна мно́га було́ камарн'е́чи | так ана́ назва́лас' Камаро́ўка ||

нав'е́рно сам чалав'е́к назва́ў е́та м'е́ста Камаро́ўка || ат тих пор н'е^{а} було́ ўже сту́бол'к'і мо́шачак || ababра́ў саб'е̂ м'е́ста і назва́ў Камаро́ўка ||

ре́чачка Аткил'н'а | Аткил'н'а с'ело́ 6 к'ілам'е́траў || ох було́ ра́каў і р'иби | мно́га було́ || стада́м'і йду́т' | а с'ейча́с н'ет || ра́каў

саўс'ём н'ет | плил'і в'ел'м'і рак'і ат дохл'і || шото йім заўрад'іло || на в'еасн'е плил'і | на б'ер'агах дохлийе | т''і йани ат марозу | т''і йани так дохл'і || йани н'е 'д марозу | а так | ад дохл'і || жив'іх к'ідал'і | н'еа живут' | н'еа развод'ацц'а ||

риба йе | да мала | саўс'ём мала || бул'і м'еан'к'і | шчука була | акун'і | краснап'ерка | плуотк'і стадам'і плавайут' | в'еал'ік'ійе стади плавал'і ||

у нас многа ў л'есу йагад | чорнийе йагади |краснийе йагади | ажина | на колкам д'ерав'е і ўкуснайа | брусн'іци | к'ічкам'і бал'шим'і | журав'іни | мал'іна | а буол'ш н'ама ||

ар'ех'і | ар'ех | па два | па тр'і | к'істам'і || на дубах жалуд'д'е раст'е | куди то йіх патрабл'айут' || хвойа | дуб | кл'ен | раб'іна | граб | ас'іка | в'ел'м'і гуоркайа | йана бал'шайа раст'е | б'еаруозка | з йайе сок т'аче | б'аерезав'ик | квас так'і ўкусни | к'ісл'іца така | на йабл'іну пахожа | а чеаремуха | т''в'іт'е б'елим т''в'етам | кал'іна ||

ваўк'і | л'іс'іци| зайци| йажак | оч'ен' колк'і | б'елачка | кун'іца | сама тонкайа | но доўгайа | па д'ереўйах п'ераеплигуйе ||

було многа д'ік'іх св'ін'н'ей | йес'т' і с'ейчас кози л'асав'ійае | д'ік'ійае || барсук | —з'еамл'ани сабака | ў з'еамл'е с'ад'іт' ||

м'іши | м'ед'в'одк'і і хамйак | йе й тхари | см'ерд'уч'и паганы зв'ер || йе й жаб'і | па балоту | ў речци || з'ез'ул'а | салав'ей | голуб | варона | крумкач | здаров'і веараб'ей | і воран на йаго кажут' ||

> *Ой йак кр'ікнуу воран |*
> *ой йак кр'ікнуў чоран |*
> *свайім громк'ім | громк'ім голасам ||*

сич тожае в'еараб'ей в'еал'ік'і | сава із вушам'і | страшкайа | галаватайа такайа || коршак | падраў д'еат'ей сави || таб'е н'еа крас'ів'ійе | а мен'е за ўс'ех крас'ів'ейшийе | а йани ж за ўс'ех паган'ей пт'іц ||

л'ежан' н'еа мост'іт' кубла | вив'еад'е д'еат'ей прама дол'і | на з'еамл'е | то ўже м'і завом йіх л'еажн'еан'ати || слука | така у йаго д'убка іс карандаш | ножк'і даўженнийе || сарока || вад'ани вол | ў балот'е реев'е | йак вол ув'ечар'е | доўгайа шийа | п'ерйа на йом с'ерайа || удод || д'атл'ік | тожа йадомайа | сиваракша | і туйу йаед'ат' || баранчик | так йак баран свойс'к'і кричит' || д'аркач || т''ет''ерук'і | т'ет'ера | л'а л'есу || вуток йе | да мала | н'еама м'еастоў ||

на русалку в'ᵃенк'і в'ел'і | русалку в'ᵉад'ом да жита і п'ᵃейом русалк'е |

калихалас'а русалачка
на б'елай б'еᵃрез'і |
да й прас'іла русалачка
ў д'евачаᵉк сарочк'і |
дайт'е ж д'евачк'і мн'е сарочаᵉчку |
хот' н'еᵃ прануйу | в'ішивануйу |
хот' пласконнуйу | да дадолнуйу |
ох в'і ж д'евачк'і | в'і галубачк'і |
прав'еᵃд'êт' маᵃн'е хот' да бораᵉчку ||

в'еᵃнк'і ў жита брасайем | а тадий ўже ўтаᵉкайêм || русалк'і заласкочут' | н'еᵃ дай господ'і | шоб н'е апозн'увал'іс' ||

на Йвана | у каго кул' іс стрᵃех'і украдом | у каго барану украдом || пакладом кул' саломи | а на кул' борану || тадий падкладайêм агон' | скачем чераз агон' | кажем | Івану бораду абсмал'ійем ||

Казка

жиу д'ієд і баба || у йіх буў син Іван || задумаў шоб д'ієд зд'елаў чоўн'ік | йон пайед'еᵃ рибу лавіт' ||д'ієд зд'елаў чов'ᵃен | і пайехаў Іван рибу вуд'іт'' || а баба прин'есла сн'едат'' йеᵃму на морᵃе || начала йаго гукат'' | Іван'ка мул'еван'ка | ти па мору йез'д'іш | ти рибку ловіш | припливі к берᵃежочку к жоўтаму п'еᵃсочку | йа табе сн'едат'' прин'есла || приплийу | рибу аддаў | пасн'êдаў і зноў паплийу ||

подслухала в'ієд'ма | пришла к береᵃгу і стала гукат'' | Іван'ка мул'аван'ка | ти по мору йез'д'іш | ти рибку ловіш | припливі к берᵃежочку | жоўтаму п'ᵃесочку | йа табе сн'едат'' прин'есла || Іван приплийу | аж то н'еᵃ матка || Іван каже | брешеᵃш | то н'еᵃ матка | матка с тон'ᵃенк'ім галаском || тадий в'ієд'ма подслухала і загукалас'а Івана || Іван приплийу | а йана за йаго да у м'ᵃешок да й пан'еᵃсла || прин'есла дадому | загадала доцци свайой п'іеч тап'іт'' | шоб Івана Ал'енка іс'п'екла | а сама пашла по гаст''ей || Іван почуў | да й каже | брешеᵃш | йа таб'ê сп'еку ||

затап'іла Ал'ена п'іеч' да й каже | сад'іс' Іван на лапату йа т'еᵃб'е ук'іну у п'іечку || а Іван каже | пакажи || от Ал'енка с'ела на лапату | дак Іван йейе у п'іеч' | і замазаў гл'інайу | а сам на вісоки йасакор ||

от в'ед'é в'ǐед'ма гаст''éй || насажáла за стуол | вiн'ала мйáса с п'ǐечи | накармила i вiв'еала гул'áт'' || тадй кáже | пакачýс'а | павал'ýс'а | Iвáнкаваго мйáса найéўшис' || Iвáн с'адiт'' на йáсакари да й кáже | брéшеаш не магó | а дóччинаго | Ал'éнкiнаго мйáса найéлас' ||

побáчила в'ǐед'ма Iвáна | да й стáла йáсакар рубáт'' || рубáла | рубáла | Iвáн бáчит'' | шчо ўже скóра зрубáйе || леат'áт'' гýс'i || Iвáн кáже | гýс'i | гýс'i | ваз'мéт'' м'еан'é над крíло | н'еасéт'' м'еан'é дадóму | буд'еа вам пiт'ан'еа | йад'áн'еа ўс'áкайе кýшан'еа ||

гýс'i ўз'áл'i i пон'еасл'i || прiн'еас'л'i дадóму | пасāдiл'i на кóмеан || вiшаў д'ǐед i бáба | забрáл'i Iвáна ў хáту | а гус'éй накармiл'i напайiл'i || от i ўс'а кáзка ||

(Записано в 1951 р.)

5. Попівка, Новгород-Сіверського району, Чернігівської області

Розповідь про село

калúс' прúгон буў | тадй у панчоў рабúли | йак пригóн сей буў || у нас пам''ǐешчик буў Хайéцки | пал'áк буў || у нас йазúк нечúсти | падхóже к белорýс'кому | тепéр буол'ш к украйúнс'кому | калúс' туол'ки бýл'ба | а тепéр i картóшка | а буол'ш ничóга ||

калúс' на Украйúну хадúли | поўсóт'н'у зарóбе i йест' || хадúли плóтничат' | хадúла мóже бит' чалов''ǐек по двáц'ат iз селá ||

бóл'ейе ста семéй вúйехала на Сибúр || тут булá кн'агúн'а Йелéна Пáўлоўна Галавúна | дак йонá йемý || Хайéцкому подарúла ||

вóлос'ц' билá Хвáйiўскойа | уйéзд Нóўгарод-С'iверс'ки || там кал'а манастúра хадú булú || йа не буў у хадáх у тих || на Пéтра булá йармáлка | буў бал'шúй плац такúй || у тум у гóрод'i растр'ǐел'али | а йон астáлс'а тут || р'ǐечка булá тут | у тархвейáнику рабóтайут' | йенá ўпадáйе у Сноў | а Сноў же у Дéсну ўпадáйе | а дрýгайа називáйсе Iрвáнец ||

стáрийе л'ýде раскáзивайут' | шо ў тоже по с'ум балóту раўчáки булú || завóд тей буў | шинкú | так анú й звáлис' | а тудú дáлше за Арлóўку карчмá називáлас' ||

хлóпци-парабкú бúлис' | да цéнтра селá | i бúцце || лизý-

ноўс'ка ў нас і памре́ / так і наре́чійе свайе́ д'о́ржит' / а на́ша ў тум сел'е́ лама́йеңце //

ста́рийе л'у́де зва́ли ста́руйу сосну́ ста́рица / тут було́ три́ста гекта́р сасни́ / мно́га було́ ста́рици / так там даўно́ ви́вели ста́рицу //

Про птахи, риби і дерева

у нас ў Пап'оўц'і йе таки́йе пти́ци // ко́бец / веребе́й / ласт'оўка / шчу́рик / шчу́рик земле́ни / іва́нчик / бара́нчик / сава́ / ивалга / шпак / салаве́й / сини́ца / жаўтабру́шка / пасмйо́туха / че́нчик / жа́йваранак / деркач / ву́тка / саро́ка / варо́на / пуд / о́дуд / перепе́лка / чарнагу́з / леле́ка / га́лки //

у нас йе таки́йе ри́би // шчу́ка / лин / м'ен' / кара́с / печку́ри / о́кун'і / крут'олки //

дерева́ // бузо́к / клен / йа́сен / беро́за / дуб / сасна́ / йо́лка / ал'ха́ // ака́ц'йа / реби́на / кали́на / ви́шн'і / тапо́л'і / ли́па / лаза́ / верба́ / ро́зка / ар'ешник / ас'ека / кал'у́ча ака́ц'ійа / йа́блонка / гру́ша / сли́ва / чере́шн'а / смаро́дина / пар'ечка //

йе у нас таки́йе гу́би // масл'уки́ / апе́н'ки / сирайе́жки / мухамо́ри / паддубники / аба́бка / малача́й //

(Записано в 1952 р.)

6. Богданівка, Шосткинського району, Сумської області

У нас бага́то було́ л'ісу́ў, вани́ крас'іви були́, ус'а́ка паро́да пападала́с': сасна́, биреза, дуб, ар'ішина, ву́л'ха. Рі́чка була́ ши́рша, глибша, а типе́р ста́ла м'іл'ша і чи́риз те нима́ ри́би, а тад'і ри́ба ус'а́ка була́ і ра́ки то́же.

У л'е́сі йа́гади: зимл'іни́ка, чарни́ци, мали́на, кали́на; ар'іхи, барбари́с; грибы́ ус'а́кайі паро́ди: масл'уки́, сирайіжки, ба́бки.

Із звир'у́ў вади́лис': ваўки́, лиси́ци, б'ілки і бага́то чуго́.

На дире́вах жили́ л'етом: салавйі, зизу́лə, со́ви, арли́.

Дире́ва були́ висо́ки, таўсти́. Наприм'ер: у тро́х ни апха́пиш. Л'іси́ таки́ густи́ були́, шо і ни прал'езиш, кушче́ папириплита́ли усе́, нилз'а́ було́ і п'йат' шагу́ў ступану́т'.

Паго́да то́же ни така́ була́, а типе́р видно́ клийма́т изминйу́с'а. Дн'е були́ те́пли і дажли́ви, но́чи те́пли, на лу́з'е ус'ігда́ нача́вали на разд'а́жку. Було́ йак начне́ц'ц'а граза́, то хот' куди́ хо́чиш бижи́, така́ вили́ка, мила́нка йак ми́гне, так шоне́буд' запа́ле або убйе́ куго́-н'ебуд'. Так р'едко прахо́дило, шоб ничо́го ни зраби́лос'.

Панáд ре́чкайу раслú таўстú вýл'хи, гал'ýки чиркáлис' вадú. Кáла ре́чки буў óстраў, де ус'ігдá гул'áли хлóпце і д'ⁱеўки, гусéй пáсли да рúбу лавúли рукáми, калúскайу або вóлаком, бо булó йійі багáто, купáлис'а на ден' па дéсет' разýў.

У Карпе́чинә л'ⁱес буў такú, шо йімý мо сто гадýў булó, висóки дирéва стайáли, йак гл'áниш, то вéрху і ни ўбáчиш, а папýд нúзом раслá травá йікá хóчиш. Тей л'ⁱес, шо буў вúрубали, пагрузúли на вагóни і вúвизли. Пазн'éй насадúли маладú і ужé цей харóши. У т'ýпких мистáх растé і сичáс вýл'ха, ну йійі вирубáйут', а ванá все такú швúдко растé, аби ни рубáли, то за дéсет' гадýў булá б такá, шо огó. Іщé нидáўно мистáми байáлис' прахóдит', тугó шо там булó мóкро, сúро, тван', крапúва, а паст'іпéнно висихáло, стáло р'ⁱедше і типéр астáўс'а адúн кустáрник.

Нидалéко ад силá булá ме́лница вад'інá, кала йійі стаў буў, де збирáлас' вадá, стаў зарастáў йáваром, грéбл'а булá апсáжина ве́рбами. Ад ме́лници начинáўса луг, на лýз'і булá ус'áка травá: дúкий кл'éвер, митлúца, ризáк, липихá, ќвéтки тóже ус'áки булú і типéр йе.

У канц'ⁱе лýгу вилúка р'ⁱечка Дисна́, а за Диснóйу сичáс же гарá і на гар'ⁱе туй сéла: Арáпавичи, Дварéц, Пагрибкú, Астравýшки, Драбишýў, Гýрки, пуд гарóйу і у гар'ⁱе багáто крéйди, ц'а гарá вилúка, ванá т'áгниц'ц'а скýл'кис' килóмитроў.

Ад силá за килóмитер правилú пут', іспирвá ванá булá малéн'ка, узкокóл'ейка; а тадú правилú шúршу, дабаўл'áли нáсип, рéл'си бýл'ши клáли і палучúлас' ширакокол'éйка. Пут' апсáжина вúйізáми, акáційами.

За пут'óйу пóле, а там чáстийі балатá, глибóки булú, рúба булá: карáс'ә, аўд'ýдка, уйунú, ус'á балýтна рúба. Кругóм балатýў — л'ⁱес.

Пóле булó пад'ілине на частúнки. Зимл'á кáждуго дамахаз'áйіна адд'іл'áлас' мижóйу. За мéжи чáсто булá б'ýйка. Адúн арé, ўаріцца із аднугó бóку, а другú з другóго сабі ўóр'уйіцца і тадí бúўцца, сýдецца. Булó так, що у аднугó багáто зимл'ⁱе, а у другóго нимá, то тей у йікóго нимá абó мáло зимл'ⁱе наймáўс'а за сн'ýіп да багáтуго, вýін звáўс'а сп'ýіл'щчиком.

Зéмл'у абрабл'áли ни плýгом, а сахóйу. Сахá іскладáлас': із плáхи — це такá дóска кривá, два рогач'ⁱе, на канцáх зил'ізо — це сашникú. Скарадúли диривйáнайу баранóйу зéмл'у.

Калú пасп'ійе хл'ⁱеб на пóл'і, йігó пачинáли вазúт' на гýмна і вýін там лижúт' да з'імú, малатúли тад'і, калú ус'ý рабóту на пóл'і канчáли. У гýмнах булú авúни (суш'ⁱелки), де сушúли снапú. Малатúлиципáми, в'ійіли рукáми, диривйáнайу лапáткайу.

Капáли картóшку óсін'н'у тóже дириви́йанайу лапáтайу, аббитайу на канці́ жирсти́найу — тóнким зал'і́зом.

Кругóм дварá пашти́ у кáждуго булі́ сади́. На ййулицах багáто було́ верб, було́ йак ви́диш на ййулицу, то за вéрбами і ниви́дно ничóго, наче л'ес таб'і́ стаі́т'.

Тад'і́ пашти́ ус'е хади́ли у пастóл'ах, спадни́ци / йу́бки широ́ки / ши́лис' на л'ієто із палатна́, а на з'і́му іс сваі́ру́шного сукна́, ткáли сáми на вирстáтах. Напридé і ви́чче, паши́йе і нóсе. З'імóйу наси́ли свиту і крáсним або зилéним пóйісом пудвйáзувались', свити ус'ігдá булі́ іс хвóстиками кругóм, на галав'е буў йіламóк із вóўни / шáпка вали́лас' йак вáл'інок /.

У мушчи́н булі́ свити чóрні і ни́шше кал'ін, а у жéничин іс б'іелуго сукна́. На прáзник ад'івáли плáхти — це три таки́х п'улки із разнацв'і́тних ни́ток, а спéрэду буў хвартýх, на галав'е завйáзувалас' хýстка у лáдки.

Па празникáм ус'á малад'óж вéчиром на ййулиці сабирáлас' гул'áт'. Це л'іетом, а з'імóйу хади́ли на вичирни́ци. Там раскáзували ан'ікдóти, кáзки, спивáли, скакáли пуд дýдачку ар'і́хаву. Д'іеўки хади́ли у чиривиках на м'іедних пудкóвах, у сукóнних чулкáх сваі́рýшних. На прáзник гул'áли у шáра ни тýл'ки хлóпці, а й жинáти. Це так: ади́н путкидáйе, а дрýги бйе у гóрад'і, тад'і цей, шо бйе, бижи́т' баби́, кали́ ни ўпрáвицца, то іде пáсти, а дрýги за йігó ідé бит' шар у гóрад.

Спивáли ус'áких п'і́сен', наприм'і́р:

Марýс'а

Шо й на гар'е камóра стайáла,
А у туй камóрэ Марýс'а лижáла.
Із-за мóр'а, із-за мóр'а з'іл'л'ечка бажáла,
Ой хто ж мин'е прийáтил'ом стáне,
Ой хто ж минé із-за мóр'а з'іл'л'ечка дастáне.
Абазвáўса казáк маладéн'кий,
Йест' у мéне три кáнэ на стáнэ,
Пéрвим кóнем до мóр'а дайі́ду,
Дрýгим кóнем мóре пирийі́ду,
Трéтім кóнем йа на бéрег стáну,
Із-за мóр'а з'іл'л'ечка дастáну.
Стаў казáк з'іл'л'ечко капáти,
Стáли к йімý пчóли прилитáти,
Брасáй казáк з'іл'л'ечко капáти,
А йди казáк Марýс'і хавáти.

Вайна́ кали́с' булá ни такá, йак типéр, тугó шо йірапла́ни булі́ дириви́йани і йіх мáло булó, литáў вýін ти́хо, пуднимáўса ни ви́сако, бонб нийáких ни вази́ў, а тýілки разв'éдчиком буў.

Ку͡ін' буў тад'і галаўнóйу сúлайу, на йімý вазúли і арýдійі і булá кý͡інна áрм'ійа. Арýд'ійе булú малакалíбирни, пус'кáли і гáзи н'éмци, травúли л'удéй. Калú пудхóдили блúз'ко н'éмци, тадí кричáли ура! і схóдилис' на штикú.

Аднугó рáзу команд'éр рóти приказáў атступáт', ми атступúли багáто і зан'елú лúн'ійу, а тадí пирихвармиравáлис' і стайáли, акапáўшис', гадýў три, пóки брóсили арýжийе і пиристáли вайувáт'. Началáс' ривал'ýц'ійа, ад тих пý͡ір государ'á іскúнули і влáст' забрáли рабóчи.

(Записано в 1950 р.)

7. Мельня, Конотопського району, Сумської області

оце ж / йа / стәрәжý пáс'іку / йак бáчте // а д'ід мий / молóтәт' жúто // кул'í позúчәлә ў чолов'íка / дак оддавáт' // оддамó чолов'íку / а соб'í остáча // з остáчи хлиў ўкрúйем //

онýкиў ў мéне аж чатúрә // одúн хóдәт' у вéс'му чи сéму // а одúн бýде хóдәт' ў пйáти // а трéтий хóдәт' у трéти чи дрýги // а четвéртий ни ў йáке // шче малúй //

оцé ж / йа нә бáчу // дýмайу / шо це чéрәз позúц'ійу 1914 гóду // на позúц'ійі йа пробýў одúнадц'іт' м'íс'ац'іў // йак ден' // тод'í гирмáнәц' труйíў глазá // ўродл'і пускáлә балóнә з гáзамә // дак мән'í й пошкóдәло глазá // но йа тод'í шче бáчәў // а тәпéр зóўс'ім глазá отказáлә // з тúйі войнú ни вәрнýлис' 33 чоловúки з Мéл'н'і //

оце ж / прийшóў з позúц'ійі / на сáмого Сәмéна 1918 гóду // робúў у колгóсп'і // а тәпéр / йак бáчтә / нә бáчу //

це ідý на горóд свий / нарвý мешóк травú // постәл'ý / посóхнә / і бýде с'інцé // зимá б'íла усé прәбәрé // зимá л'íта спитá / шо ти л'íтом робúў / шо ў тéбә нимá нийáких продýктиў // негáрна й погóда // це травý положý пуд желéзну крúшу // і бýде корм //

йа / оцé йак бáчте / робл'ý колéса дл'а колгóспу дóма // шче й л'іс стәрәжý каз'óнний // а син і нәв'íстка хóд'ут' ў колгóсп //

пид час нúмц'іў / ми жәлú тут // булá ў нас свән'á / і порос'áтка малéн'к'і булú // колú це / однóго дн'а прийшлú нúмц'і / дивúлис' / дивúлис' і пошлú // бо ў двор'í булú самú порос'áтка / а свән'ý йа загнáў у хлиў // пошлú вонú до сус'íда / а той сказáў / і ўказáў на мéнә / шо ў хлив'í зáгнана // вонú йдут зáраз до мéнә / бодáй йіх уз'áў / і зáраз ў хлиў // кáжут' / ми зар'íжәм / і вам нýтринност' оддамó // заколóли / і пошлú // а мәнí / рúжк'і да нúжк'і покúнули //

ла́пт'і мої́і | чоти́ри обо́рки ||
ой хто до ко́го | а йа до Мико́лки ||
мужичо́к | с кулачо́к | а йа йо́го жі́нка ||
йа за н'о́го захил'у́с' | та й неко́го не байу́с' ||

йак були́ ми молоди́ми |
да ходи́ли по дуби́н'і ||
ў зэле́них запаска́х |
шче й сэвэна́ на виска́х ||
д'іду́сэн'ку мий |
си́ва ў те́бе борода́ |
не бий мэне́ |
не лай мэне́ |
дак йа бу́ду молода́ ||

ох бати́нки мої́і | носки́ ви́строчени |
йа не ду́мала танц'ува́т' | сами́ ви́скочэли ||
йа по бе́рэгу ходи́ла | ли́ст'а осипа́йец'ц'а |
йа беззу́бого л'уби́ла | пра́ўда нэ куса́йец'ц'а ||

ой Гриц' | ти мий Гриц' |
на ко́нику ве́ртиц'ц'а |
л'у́бл'у Гри́ц'а молодц'а́ |
шче й ша́почка до лиц'а́ ||
де корзи́нка | там доми́ўка ||
йакби́ л'іта́ вэрну́лис'а |
то і шче б хло́пц'і горну́лис'а ||

мэне́ ду́же цика́вэт' таке́ | де воно́ набра́лос' і розпро̂страни́лос' по ўсе́му земно́му ша́р'і з'і́л'л'а ра́зне || йак таба̂чо́к || і шо воно́ за з'і́л'л'а | шо нихто́ ни хва́лэт' і ни гу́дэт' || а ўс'ак і ни обхо́дэц'ц'а без н'о́го || і ўс'а́ки чорт л'у́л'ку пре ў ро́та ||

йа пэтаў багат'ох | і мэн'і оди́н старэчо́к розка́зуваў так || це було́ даўно́ || коли́с' були́ р'і́зн'і цар'і || з них | цар І́род || ў І́рода буў брат ста́рший Хвили́п || цей Хвили́п ўз'аў соб'і жину́ | шо зва́лас' Іродиа́дойу || вона́ була́ привлека́тил'на і бага́та же́ншчина || пи́с'л'а сме́рти бра́та | ме́нший стаў на прэсто́л | і заду́маў ўз'ат' соб'і ў же́ни ц'у Іродиа́ду || вони́ й пол'уби́лис' здо́рово || але́ побра́тэс' бэз розрише́н'ійа сино́да | нэ мо́жна було́ || і коли́ ме́нший брат запита́ў про це у своѓо́ сове́тника | то вин сказа́ў |шчо Іродиа́д'і | то вона́ положи́ла гниў на то́го | шо нэ розрэша́йе || але ж вин | ў ден' свої́х імэни́н зроби́ў пир на вес' мир || уда́рэла му́зэка | і пошла́ Іродиа́да || вона́ так угоди́ла йому́ ||

вот она́ | прийшо́ўши додо́му | розказа́ла ма́м'і || шчо так угоди́ла д'а́д'у цар'у́ | і сказа́ў до полуца́рств'ійа своѐго́ || ма́ти

ка́же | пойди́ до́чко | попроси́ го́лову Іоа́на Крэсти́тэла || Іродиа́да пошла́ || од цих слиў цар заду́маўса | але́ од слиў свойі́х нэ одступи́ў || одруба́лэ го́лову сове́тнику | і одда́лэ д'іви́ц'і | а д'іви́ц'а ма́тэр'і свойі́й || а ма́тэ го́лову Іоа́на заки́нула у гний ||

ос'ін'н'ойі пори́ Іродиа́да ви́йшла на р'і́чку погул'а́т' | а л'ід буў тонки́й || вона́ ходи́ла | ходи́ла || а там ба́ба Га́нка ходи́ла і ка́же || а провали́с' там || і вона́ провали́лас' | і нихто́ нэ ба́чиў || йак вона́ там уже боўта́лас' | і голова́ одорва́лас' || ту́ловишче потону́ло | а голова́ зве́рху ||

і д'і́ло це було́ аж до вэсни́ || навэсн'і́ ту́ловишче зорну́ло і занэсло́ його́ дале́ко || наро́д хо́дэт' і смо́трэт' | труп лижи́т' || л'у́ди ви́рили йаму́ру і закопа́лэ || а наций моги́л'і ви́росла росли́на | табачо́к || лист широ́кий і ц'в'іт га́рний || і йшло два старички́ | ди́ўл'ац'ц'а | шчо за з'і́л'л'а | таке́ га́рне || ста́лэ обсл'і́дуватэ || а ра́ншэ нихто́ од ро́ду ни стри́гс'а | ни бри́ўс'а || дак л'у́дэ були́ ду́же гр'а́зно || пога́но бала́калэ і чу́лэ чэре́з гр'аз' || оди́н старэчо́к мн'аў | мн'аў це з'і́л'л'а | да й пидн'і́с до но́са || да йак чхнуў | шо йому́ аж лу́ччэ ста́ло || вин стаў розка́зувати друго́му || і дру́гий помн'а́ў і пидн'і́с і теж чхнуў ||

ці д'іди́ призна́лэ з'і́л'л'е за л'іка́рс'к'е || ста́ли розка́зуват' ус'ім || сохран'а́т' ц'у росли́ну | табачо́к || при́йн'ато було́ н'у́хат' це з'і́л'л'е || так н'ухач'і́ў було́ бага́ц'ко | а кур'а́ч'іў ни сті́л'ки || оте́то зна́чэт' прэзна́лэ | шо в'ід те́йі про́йди ви́росло таке́ сте́рво з'і́л'л'е | таба́к ||

(Записано в 1950 р.)

Середньополіські говори

8. Поляни, Березнівського району, Ровенської області

на туй неди́лû йа ı̂ʹздила ў Ко̨сто́пол' | вози́ла на ана́̂ліз наси́н'н'е | жи́то | пшэни́цу | ове́с || ı̂ʹхали ми маши́ной | холоде́ча і ви́тер аж страх || воно́ ище ничо́го | йак до́бре од'агну́ц'ц'а || а то йа була́ ти́л'ко ў сачку́ і ху́с'ц'і — пина́нц'û || пробра́ло аж до косто́к ||

ну прийı̂ʹхали туда́ | хто його́ зна́йе | де шука́т' ту́йу ана́̂лізну ста́нційу | наси́лу добра́лис'а до йı̂ʹı̂ || покû с'уди́ | покû туди́ / то ўже й ве́чор | сı̂ла на маши́ну і додо́му || ти́л'ко вийı̂ʹхали за Ко̨сто́пол' | трах || ло́пнула ри́сора ў маши́ни | ми там попотанцува́ли круго́м маши́ни || хате́й бли́зко не було́ | круго́м лûс || но́ги так подуби́ли |шчо ру́дн'а ма́ти не ми́ла || аж пла́кат' хо́чиц'а ||

прийı̂ʹхали ў Бере́зно | наси́н'н'е на́ше до́бре | урожа́йнос'ц' во́сûмдис'ат де́вит' проце́нту | ти́л'ко жи́то тро́хи не ва́жне ||

преч мене́ посила́йут || нэха́й ище хтос' пойı̂ʹде | хûба л'охкову́шку дасте́ | і то «поб'е́ду»! || походи́ли ў Ко̨сто́полû по магази́нах || в одно́му магази́нû була га́рна мате́рийа на суке́нку /

била ў зэле́ни крапочки́ || гет' таке́ са́ме | йак у Ма́н'ки те́йі | шчо живе́ на Камени́стуй || а шче була́ чирво́на мате́рийа | йак мак | аж о́чи ўбира́йе || от ту́йу то мэні̂ було́ б охо́та купи́т' на пла́т'т'е || але вона́ одини́чна | а ни подву́йна ||

чого́ кул'га́йу? | а пуз'о́к на пйати́ наму́лаў | йак ходи́ў на охо́ту ||

с'о було́ дн'уў два тому́ наза́д | йак була́ поно́ва || поно́ва ни зна́йіте шчо́ таке́? а то коли́ ви́паде нови́ сні̂г і до́бре ви́дно слі̂ди́ || ране́н'ко чут' світ ми ўстали | зобра́лис'а | перекуси́ли і пойі́хали ў лі̂с || пога́но було́ йі́хат' | бо буў вэли́ки сні̂г і ни була́ ўте́рта доро́га ||

ше́ но ў годи́н де́сит' ра́нку ми були́ ў лі̂си || поростаўл'а́ли охо́тні̂куў оди́н од одно́го на шаго́ў двіисти | а заго́нщики пошли́ гони́т' || йа то́же пошо́ў заган'а́т' | до́ўго ходи́ў і ничо́го ни ба́чиў ||

ўже хоти́ў йти наза́д | коли́ ба́чу слі̂д свіжи || йа наўзі́рци за цим слі̂дом пошо́ў | і шоб ви ду́мали? ви́гнаў козла́ || вуон про́сто побі́г ў ту́йу сто́рону | де стойа́ли охо́тні̂кі̂ || ну ду́майу задире́ш ти йо́го | чу́йу баба́х! ўсе | ду́майу | гото́ви || аж ба́чу лити́т' про́сто на мене́ той са́ми козе́л! | аго́н' би тебе́ спали́ў! йа рушни́цу до плечка́ | нами́риўс'а і йак гу́хну || муй ко́злик і присі́ў на за́дні̂ ноги || по́сл'а йа поми́раў на ку́л'ко йа шаго́ў йо́го́ ра́ниў | ну | на ку́л'ко ви ду́майіте? га? на дивино́сто шаго́ў!! от рушни́чка! а йак йі́хали додо́му | то шче па́ру за́йцуў забили | а бул'ш ничо́го ||

от тоді́ йа наму́л'аў пуз'о́к на пра́вуй пйати́ | йакби́ буў у постола́х | то ничо́го ни було́ б | а то ў чо́бот'ах | ну́чка замота́лас' пога́но || зра́зу йа і не почу́ў | шчо зму́л'аў но́гу || аж но йак пришо́ў додо́му | то почу́ў | шчо нога́ шчими́т' || але ўже го́йіц'ц'а || до́хтор даў йаке́йіс мазі̂ і каза́ў | шчо могло́ бут' зараже́нійе || е-е! та шо там за таке́ говори́т' || заживе́ || ті́лки тро́хи була́ нога́ опу́хла | але тепе́ра ўже сту́хла || а ви ни чу́ли | ко́че там охо́тні̂кі̂ збира́йуц'ц'а зноў на охо́ту? бо йа то ўже даўно́ не вихо́джу з ха́ти ||

ко́че то воні́ будува́лис'а с'йі́йі обе́хти? мусобу́т' ў два́цит' пе́ршому ро́ци | далибу́г ни памита́йу || йа маў тоді̂ па́ру ко́ней і йі́здиў на зару́обки | гли́ну подво́зиў і писо́к || ка́мин' то́же айа́кже || по пра́ўди сказа́т' | то нихто́ ни знаў | шо там будува́лос'а ||

кругом були́ обе́хти баркано́м огоро́жани | а патрулі̂ і бли́ско не подпуска́ли л'уде́й || ў сере́дини роби́ли самі́ пол'а́ки | і до́бри гро́ши заробл'а́ли | йа вам скажу́ || ба́ло і йа ўден' заробл'а́ў зло́туў штири || а ў конці́ села́ стойа́ў трахти́р | то ча́сто ми | шо заробл'а́ли | то полови́ну там остаўл'а́ли || пога́но було́ ті́л'ко

гро́шии по̄лучáт' | бо̄ роспи́сувац'ц'а ни му͡ог || по́кул' тих хрэсту́ў настáвиш | то уприи́іш ||

а ў шко́ли йа ни одно́йи̂ зими́ не буў || бáт'ко ни пускáли || багáто було́ товáру пáсти | а пастухе́ наймáт' ни хоти́ли || зрешто́йу йака́ то булá шко́ла? на сэло́ буў ти́л'ко йі̂ден вучи́тел' ||

ото́ і йе | шо ми ни знáли | шчо будý йіц'ц'а || аж но до три́цит' девйáтого ро́ку | йак ўступи́ли до нас сов'е́ти || по́сл'а йіх позривáли | порозвáл'ували йаки́мс' ди̂нам'і́том || прийі́хали на танаби́л'ах | пе́ред си̂м сказáли ўсим | хто бли́ско живе́ | ви́брац'ц'а || ў хатáх йáки бли́ско стойáли | уси́ ву́кна повили́тали || а ками́н'н'е йак дале́ко поодно́сило | аж у сунешники | йаки̂ були́ сáжн'уў со́рок пйат' || тепе́ра йа ду́майу з͑ симн'о́йу йі́хат' ў Росто́ў | о! бáчите? то му͡ой кум ўже забирайи̂ц'ц'а ў Росто́ў з уси́м капи́л'л'ем | ву͡он хáту продайе | а тепе́ра і йа ду́майу ў Росто́ў з͑ симн'о́йу йі́хат' || ти́л'ко зáраз холоднувáто йі́хат' || али ничо́го | бу́л'шийе ни зме́рзнут' | а дите́й уку́тайімо ||

(Записано в 1952 р.)

9. Білокоровичі, Олевського району, Житомирської області

Легенда

старе́ нáше село́ | ве́л'ми старе́ || не знáйу йа ко́л'і воно́ постро́йене і нихто́ ц'ого́ не знáйе | а ту͡ол'ки стари́йе л'у́дэ розкáзвайут | то йа вам розкажу́ таку́ кáзку ||

жил'і бул'і тут л'у́дэ і бедá з йі́ми прикл'учи́лас | бу͡ог наслáў татáр і вони́ л'уде́й одни́х порі́͡езал'і | дру́гих поби́л'і | а не́котрих забрáлі з собо́йу || остáўс оди́н чолові͡ек | ко́три буў у л'іе́си | гриби́ собирáў с семи́е́йу і спáсса таки́м по́битом || цей чолові͡ек забрáў свойу́ семи́у і пойі́͡ехаў у Бі͡елу Це́ркву | там стаў жит' ||

булá ў його́ бі͡ела коро́ва | вонá скучáла с'уди́ і утекáла нерáз || але йедно́го рáзу вонá ўтеклá і пáслас тут || чолові͡ек прийшо́ў усл'і͡ед за коро́вою | побáчиў зноў сву͡ой край і так йому́ стáло жáлко ц'ого́ міе́сца | шо ву͡он передýмаў і реши́ў перейти́ с'уди́ жит' || ву͡он прийуйазáў коро́ву до стоўпá | де тепе́р це́рква сто́йіт' | а сам пу͡ошоў за семи́е́йу у Бі͡елу Це́ркву | прийу́йу͡оз йі́йі͡е | збудовáў хати́нку і стаў жит' || ви й не поду́майете | шо з йедно́йі͡е семи́͡е сто́л'ки л'уде́й пу͡ошло || і село́ звецца́ так от бі͡ело́йі͡е коро́ви | шо завелá с'уди́ того́ чолові͡ека | Бі͡елокоро́вичі || оце й ўс'а кáзка вам ||

до́бри бу́у па́робок у попа́ | йіейбо́ до́бри || тако́го ўс'у во́лост' обійіе́д' | а ненайдеш і з с'віе́чкою || от одного́ ра́зу заду́маў пу́оп своййу пара́хвейу обійіехат' | бага́то вони задоўжа́л'і йому́ || Петро́ за христи́ни | Тере́шко за смерти́ни | Тара́с за віе́нчан'н'ійе || а тут шче й не́христи завел'іс || а ті́йіе окайа́ннийе ду́ші Гаўри́ло і Дани́ло нико́л'і не же́ртвуют' на храм госпо́дні | сатана́ ўсел'а́йецца ў па́ству || ду́майе по́пик своййу ду́мку | ко́тицца возо́к по л'іе́тн'уой доро́зи | грими́т' тро́йка ||

кол'і тут із-за корча́ за́йіец скик че́рез доро́гу || ех йак сорве́цца та́йа тро́йка | йак понесе́ попа́ по пол'а́х | ту́ол'ки па́тли ста́л'і у попа́ сторч || Іва́н і тпр-р | і кос' | кос' | і про́сит' | і ўмол'а́йе | а ко́ни не стайу́т' || нема́ спасе́н'н'а | лет'а́т' ко́ни || ба́чит' Іва́н | шо діе́ло пога́но мо́же ко́нчицца | кричи́т' попу́ || скака́й | ба́т'ушка | з во́за | йа за твойу́ ду́шу не хо́чу отвіе́т держа́т' | скака́й бо ўбіе́сса || а́ле гл'а́не бла-же́нни | шо до землі́е бу́де з поўтора́ арши́на і возо́к на ўс'у́ом ходу́ | перехри́стит' собіе́ ло́ба | а з во́за не зла́зит' || беда́ Іва́ну | не дай бу́ог | перекинеца ву́оз | то попо́вих косте́й не позбира́т' || беда́ бу́де | а попа́ з во́за не зжене́ш || а тут йіекра́з возо́к йде ко́л'е копи́ци с'іе́на || Іва́н не до́ўго ду́маўши хват' попа́ за но́ги та бац на копи́цу || кол'і пу́оп очо́маўса і пришо́ў до па́мети | ву́он себе́ поба́чиў на копіе́ верхо́м і буў ра́ди таку́ой переміе́ніе ||

от пого́д'а тро́хи і Іва́н уго́ўтаў ко́ни || сіе́л'і вони́ і прийіе́хал'і додо́му || от пу́оп і ду́майе | чим би од'д'а́чит' Іва́ну за таку́ послу́гу | оди́н бу́ог зна́йе | шо було́ б з йім | кол'і б не Іва́н || до́бри хло́пец оце́й Іва́н || а Іва́н стоїт' с'віе́тит' ре́брами || подару́йу | ду́майе пу́оп | йому́ оц'у́ соро́чку | вона́ й бла-ге́н'ка | але шче тро́хи поно́сит' || подержа́ў ву́он ту́йу соро́чку у руках || да соро́чка | ду́майе | гм! вона́ і на ону́чі го́дна || зи́ма йде || н'іе! нам нихто́ н'ічо́го не дайе́ || і соро́чка зноў легла́ на свойо́м міе́сци || лу́чче наго́дуйу його́ || госпо́дн'а твар чу́ствуйе ла́ску бу́ол'ше тогді́ | кол'і йой че́рево набива́йут' || а́ле чим? заду́маўса пу́оп | бо ду́маў | шоб і де́шево і нало́паўса Іва́н || ага йе! || тут пу́оп достайе́ глади́шку ки́слого молока́ і ка́же Іва́ну || бу́деш | Іва́не | йіе́сти ки́сле молоко́? | але огл'а́нуў

тут | така́ жо́ўта смета́на зве́рху | а да́л'ше пу͡ойде молоко́ таке́ драгли́сте | холо́дне освежи́тел'нойе || аж сли́на потекла́ у попа́ || хіба́ таке́ добро́ ц'ому́ обо́рванцу йі͡ести? поду́маў пу͡оп | а ўго́лос сказа́ў | ну йак не хоч | то не тре | і глади́шку поста́виў на свойе́ мі͡есце || йа тобі͡е нал'л'у́ кру́шечку сиро́ватки || с'вати́ напи́ток || то хай його́ і пйут' с'вати́йе | ба́т'ушко || одказа́ў Іва́н і ви́йшоў за две́ри ||

(Записано в 1950 р.)

10. Мануїльськ, Димерського району, Київської області

Розповідь

У трийц'а́том году́ йа буў хунда́тором колго́спу. До ўс'а́кого д'а́д'ка пудхо́д маў. Йа малоземе́л'ний буў. Шче мωй ба́т'ко ім'і́ў ўс'о́го три десети́ни, да буў хоро́ший кузне́ц', гра́мотний на ўсе село́, і попа́ мог переспо́рит', таку́ зада́чку зада́с'т', шо пу͡оп ка́же ви́ўчили на свойу́ го́лову | а ву͡он у Ки́йевӣ учи́ўс'е.

Ба́т'ко буў крепако́м па́на Шебел'а́ка, тепе́р у́лиц'а Шиба́ноўка. А ў па́на було́ два панича́, мωй ба́т'ко ў ко́ней з ни́ми гра́ўс'е. Коли́ наста́ло ўре́мйа паничу͡оў учи́т, то вони́ не ў каку́йу без ба́т'ка не хот'і͡елӣ йти, йак Тито́к бу́де з на́ми, до й мӣ ўчи́ц'е бу́дем. Ну пан і оддаў ба́т'ка з ни́ми ў Ки́йеў. Проўчи́ўс'е там двана́цет год, а тод'і͡е верну́ўс'е додо́му, пошо́ў зноў ў ку́з'н'у, бо за пи́сара нез'а́ попа́сти, бо крепа́к. Так і буў у ку́з'н'і і в ку́з'н'і поме́р.

Одели́ўс'е од ба́т'ка, даў ву͡он мен'і͡е ту͡ол'ки пу́торӣ десети́ни, а ха́ту йа на о́бчес'кой зем'л'іе ви́стройіў. Ру́кӣ ў мене́ золоти́йе, кузне́ц' йа, а струме́нта н'ет. Йа т'ага́ў продо́ўжну пилу́ л'і͡ет двана́цет', до́ки ха́ту зроби́ў. Йа ўс'у жиз'н' за наро́д шоў. Жиў харашо́ з о́бчеством. Служи́ў поручи́телем од села́ аж три го́ди. При пана́х у во́лості ў каз'н'і́ гро́шӣ мужикӣ позича́ли за проце́нти, тре́ба шоб вуон (мужи́к) хаз'а́йство маў, йак бува́ прийде́ц'е опи́сува́т. Дак була́ така до́лжнос'т' поручи́тел', коли́ той не запла́тит, за ко́го йа поручи́ўс'а, до йа плачу́. Ну йа й поруча́ўс'а за б'і͡едних. За це мене́ й поважа́ли о́бчеством, че́рез те й головойу обра́ли при колектив'іза́ц'ійі.

Да тут шче буў Хіма́й | ву͡он тепер ўмер, у бра́цкій моги́л'і лежи́т |. Акті́в'іст вели́кий буў і орган'іза́тор. Ву͡он і у́лиц'і розшир'а́ў і за колго́сп на трибу́ні крича́ў. Пра́ўда булӣ таки́йе, шо сра́зу поступи́ли, а другӣйе ше суди́-туди́, а пуд куне́ц

зайа́ўку пода́йе. Сд'е́лаў йа чотирна́цет' зернопу́нктоў по ўс'ему́ Мануйі́л'с'ку. Сра́зу було сп'і́л'не т'агло́ — бики́, ко́н'і.

Ў ко́го була́ буд'і́ўл'а хоро́шайа, із тих клун' стро́йіли корова́рн'і, а пото́м купл'а́ли да достро́йували. Куркул'і́ў було́ два. Ви́селили.

Н'ікаки́х меж не було́, ўпо́перек, ўдоўж, кру͡оз' ора́ли. Той год ц'і͡елий була́ одна́ брига́да. Буў йа голово́йу одина́цет' м'і͡ес'ац͡оў, а пото́м попроси́ўс'е, шоб зн'али́, бо йа ж зоўс'і͡ем негра́мотний. Йа ўс'о ўре́мйа буў кузнец'о́м, а тепе́р стари́й ста́ў, с'е́мдес'ат три го́ди, та й то шес'т' гекта́роў трави́ ви́косиў.

бува́л'шчина

Коли́с' даўно́, йак шче во́лос'т' була́, посере́д села́ стойа́ў кур'і͡е́н', ва́рта се́л'с'ка була́, круго́м курен'а́ чоти́ри булави́ стойа́ло, шоб оборон'а́це, коли́ шо. І на доро́з'е така́ ва́рта була́, два старики́ з була́вами дежу́рили.

От йі́хаў при́стаў доро́гойу кру͡оз л'і͡е́с. Хоті́ў сторож͡уоў пойма́т. Ку́чер привйаза́ў звоно́к до огло́бл'і, ра́н'іш при́стави і по́шта з звонка́ми йі́здили. А хло́пци не дурни́. Стой, ду́майут, ми тебе́ проу́чим. Пудйі́зжа́йе.

— Стой! Хто йі́де? — Судо́ве.

— Йако́го чо́рта судо́ве, йак без звонка́, бий булаво́йу!

— Н'і, йа при́стаў.

— Йако́йі при́стаў без звонка́!

— Ум'і́йем на л'і́ву ру́ку бит', бий су́кіного си́на булаво́йу. Да по спин'і͡е, да по спин'і͡е, да ў пле́чи.

Засв'і͡ети́ли св'і́тло,— при́стаў. Ўс'і ста́ли, повит'а́гувалис!

— А, господи́н при́стаў, звин'а́йте!

Е, бо́же мо́й св'і͡ет, да й насмі͡е́йалис' пу͡осл'е то́го.

(Записано в 1951 р.)

Західнополіські говори

11. Свитязь, Шацького району, Волинської області

во́зеро Сви́т'аз' / на бе́рез'і йако́го / посе́л'ана село́ Сви́т'аз' // на пуўноч во́зера йе м'і́сцина За́кло // при во́зері // Купйе́ // по таммтой бік во́зера Сунгрі́нуў Куто́к / а по́над во́зером пот'егс'а Цапу́ў Кут // до села́ нале́жат' хутора́ // Гошу́ў / Бере́за / Ве́рхна / Пудма́нәвә / Пудвоўчи́н'н'е / Про́йда / Омел'а́не / Вистру́ў / Низ / Висо́ке / Заси́ниц'ке / Гра́бова / Куто́к / Вели́ке село́ / Бере́зина / Се́нцова / Ли́пова / Пи́сок / Корол'о́ва //

гайі коло селá | Обор'із'ка | Вéргат' і Лúноўс'ке || між хýтором Засúниц'ким і хýтором Низ йе Балгáнс'кі гóри || коло хýтора Прóйда | ґ'ýл'ова горá | спуд обóх гір йе криниці ||

вóзеро Свит'аз' | колúс' бýло йеднóго генерáла | шо він буў награждéний от государ'е | і ўс'ой ч'ес продáваў йійé ў óранду ||

булú такúйі мóкрийі пóл'ітки | шо бýло велúке повід'д'é || сел'áнэ возúли колóди з л'ісу | і робúли захúст | шоб не пудмúла водá || тогдú не зуглéд'ілис' | і громад'éнці селá пушлú | нáнуч копáти канáву || прокопáли канáву | йак пушлá водá і рúба | ў вóзеро Лýки | то давáй ришóтки робúти | шоб запинúти рúбу || алé ўс'ой ч'ес | нáв'іт' дýпірико навéсн'і рúба йде ў канáви | і ў вóзеро Лýки ||

(Записано в 1948 р.)

12. Башова, Рожищенського району, Волинської області

на вэсéл'і

Йа пωйіхаў на вэсéл'і, у вечóра п'ізнó прийіхали. Нас ждáли тáмечка, бω п'ізно вийіжджáли з дóму, пóки дωйіхали, бω дωрóга булá паршэва.

Вже булó трóх'і л'удэ́й, пóсл'а шче пωдийшлú л'ýди. Стáли садовúти за стулэ́. Бабэ́ пωдáвали йíсти і йа рéшту пωдавáў. Йду за бутéл'ками. Йіжте, пúйте л'ýдэ, бω на б'іл'ше вибачáйтэ. Нэ пωсп'іли мэ найíстис', йак прихóдит' мулудэ́й з дрýжбойу і сватáми. Йа тóже зрωбэ́ў м'ісце дл'а мулудэ́х за стулóм. Вунэ́ дáли свойý бутéл'ку, а пóсл'а йа даў свойý. Вэ́пили, стали грáти. Булá мýзика, на гармóн'ійі граў. Хто с'п'івáў, хто танц'увáў, а пот'ім все притэ́хлω.

Йа пωпрωсэ́ў мóлод'іж і музикáнт'ію вэ́йти на дв'ір, а осталэ́с'а ў хáт'і курувáйниц'і, кωтóри пиклэ́ кωрωвáй. Кωрωвáй буў зам'іс'ани, й гускэ́ стáли вробл'áти.

В нас зачинáйіт'с'а в мωлωдóйі з вéчира, таксáмо і в мωлωдóго, а в інших нэ знáйу. Мулωдá скликáйе курувáйниц' з субóти на нэд'іл'у, тіл'ко жωнáтих. Зийдут'с'а, садоўл'áйем за стулэ́. Дайéм вичéру йім. Шче дω тóго 2—3 курωвайниц' русчин'áйут' курωвáй. Пот'ім вэпúут' і бáўл'ат'с'а. Пот'ім приходит' дрýжба з мулудэ́м, принóси з субóйу хл'іб, стáўл'айе бутéл'ку. Прáўл'ат' бутéл'ку в хаз'áйіна. Йа йімý даў ту бутéл'ку, вунэ́ вэ́пили, і кáжу, ну хлóпц'і зи мнóйу вс'о в пурáдку. Тωд'і мýзика в хáт'і суб'і грáйі, нам жи нэ мóжна тúндати, тра виробл'áти курωвáй, бω вже в'ін зийшóў.

Прóсимо дáти м'íсце, бω мэ бýдэмо дω курωвáйу брáтис'а. Йа йім пучипэ́ў л'áмпу ў вукн'і, шчоб вэ́днω булó гул'áти надвурі!

А старíші, кωтóри осталúс'а в хáт'і, шчоб пектú курωвáй, здиймáйут', стáўл'ат' на стул'і! Мулóдші курувáйниц'і мэ́йут' рýкі й приступáйут' дω курωвáйу. Пéрша вуз'мé вúрве кусóк

т'іста, вим'ішуйе, вик'ічуйе на стул'і, дру́га бирé мэ́ску, мáжэ гул'íйум, шчоб нэ прилéп. Тωд'і накладé ў мэ́ску, і ў рукáх вик'ічуйут' і виробл'áйут' рíзн'і фóкуси. Старíші принэ́сли дровá і пáдайут' з дровáми. Де впáла, там вже заслаб'íла. «А чогó вонá заслаб'íла?» (тогó, шчо ў нас така пувидéнцíйа), бω хóчут' вэ́пити гурíлки. Тωд'і хаз'áйін принóсит' бутéл'ку гурíлки, бирé кíлішка, йак йест', а йак нэмáйе, тω бирут' сулóму, ωбмóтуйут' йіх і підпáл'уйут'. Тωд'і вже йак нэ хóчэш ўставáти, то мýсиш. Нахóдит'с'а дóхтур з л'ікáрствωм, пудхóдит': «шчо вам такéйе?» — „Болúт' спэ́на, жив'íт". Дайý йім л'ікáрство пупрóбувати, нал'áў всім, тωд'і вωнú встайýт', вже зрубэ́лис' здурóві, дóхтор вже йіх пул'ічэ́ў. (Туп'íр старíші принóс'ат' з надвóру дрóва). Курωвáй вúробл'ат' і в'ін схóдит'. Зийдé, в пэчí вэ́гурило, і саджáйут' йогó в піч. Встайéт'с'а шче т'íсто, де йогó под'íти? Зробúли калачá! Тóже разóм саджáйут'. Ну, через скíл'ки-там врéм'а спичéц'ц'а, виймайут' і курωвáй, винóс'ат' дω кумóри. Берýт' у зап'íл, фáртух гускэ́ або в ришитó, та курувáйниц'а обтанц'óвуйе і кóжній дайé гýску, шчо вонá бýла на курувáйуви.

Вот-вот нá ден' бирéц'а, курувáйниц'і русхóд'ат'с'а, дéхто л'агáйе чи спит', заснут' гωдэ́ну чи дв'í. Вже рáнок. Ўстайé мулудá і всі схóд'ат'с'а: друж'к'э́, сватэ́, старíші (жωнáт'і). Прóсит' за вузнэ́ц'і, і ті схóд'ац'ц'а, і садоўл'áйім йіх за стωлú. І от ми дайéм йім с'н'íдати, бω мóже бýти порá, шчо вже мóже й губ'íд, але мэ дайéм йім під назвáн'íйем с'н'íдати. Йак пус'н'íдайут', тω бирýц'ц'а пришивáйут' квíткэ́; дружкáм і сватáм пришивáйут' з л'íвого бóку, а жонáтим — з прáвого чириз тé, шчо котóрий гул'áйе на висéл'і, тω в'ін мáйе признáку, чи тó сватé чи то гóст'і? Надходит' врем'а, і прийіжджáйі мулудэ́й.

На тóму міс'ц'і, де мωлωдá сид'íла, с'ідáйе брат кýла мулудéйі. Йак вунэ́ прийíдут', тω двéрі зачэ́н'аниíі. Стýкайут' ў двéрі, тарабáн'ат'. Вихóдит' тωд'í бáт'ко, бэрé бýлку хл'íба, вчин'áйе двéрі і тωд'í вже мωлωдóго тэм хл'íбом благословúт'. Поблагословúў, вход'ат' дω хáти. Дωп'íру ж трéба йомý м'íсце те скупэ́ти, де в'ін мáйі сид'íти. Брат прωдайé кóсу, а мωлωдэ́й скупóўл'уйе, дрýжба тωргýйет'с'а. Вúвернут' кωжýха, він ўд'агнет'с'а, шáпку чудомáрнойу зрóбл'ат' і дуп'íру тургýйут'с'а. В'ін хóчэ сто рубл'íў, вунэ́ йωмý дайýт' підис'áт' грóшэй, в'ін пудэ́вит'с'а і віддайé назáд. І дω тóгω дωхóдит', шчо пωгóджуйут'с'а на підэс'áт рубл'íў. Колэ́ йімý дадýт' ті грóші, кωтóрі в'ін хóчи, в'ін бэрé йіх ў рýку і втикáйі (вискáкуйі) зза стωлá з хáти чэм хучú, бω його б'йут'.

Тωд'í мωлωдэ́й захóдит' дω мулудóйі за стіл, пωдайé рýку, ц'улýйе і дайé йíйí пωдáрка чи хýстку, чи чэрвэ́к'і, чи шчоб там нэ було́, а мусит' шчос' дáти. Вωнá вилáзит' л'íвойу стωрωнóйу, а в'ін залáзэт' прáвойу стωрωнóйу. Вихóд'ат' на хáту вс'í дружкé і вωнá, стéл'ат' раднó, і вωнá стайé на радн'í на кол'íна, і мáти пудхóдит' і благословúт' йíйі, шчоб росчисáти йíйі кóсу.

Вωна́ шче ж бәз ве́л'уна. Тωд'і прис'п'івуйут' дружк'і, пωдхо́дит' брат дω не́йі і (в кус'і йе куснә́к — л'е́нта широ́ка) роспләта́йі ко́су і то́го кусника́ забира́йі сә́б'і, пирив'а́зуйе сәбе́, тωд'і считайіт'с'а ста́ршим сва́том. Йак брат ўже роспл'іў ко́су йі́йі і сәбе́ пирив'йазаў, тод'і д'іўча́та рωсчә́суйут' ко́су, а ма́ти бәре́ ве́л'уна (вине́ц', в'інц'а́) і накладайі на дωчку́. Тωд'і дружк'і приступайут' і убира́йут', бω ма́ти дωзво́лила йім ўбра́ти.

Дуп'іру ж сва́те́ хо́чут' ўз'а́ти з дружо́к йако́гос' гости́нц'а, тω вуне́ ўже чату́йут', гл'ад'а́т' над мωлωдо́йу, хочут' ўпа́сти на с'ім радні. Тωд'і дружк'і му́с'ат' скупә́ти радно́. По́сл'а то́го ба́т'ко і ма́ти бәру́т' ўбраска́ і бу́лку хл'іба і стойа́т' дл'а стола́, а напро́т'іў йіх стаўл'а́йе дру́жба мулудә́х і йіх ба́т'ко з ма́терейу благословл'а́йе.

Тω'ді вже вс'і с'іда́йут' на пудво́ди, дуп'іру ба́т'ко бәре́ бу́лку хл'іба, ма́ти бире́ жә́тω на тал'ірку. Ба́т'ко йде впері́д, а ма́ти йде за ба́т'ком з жә́тωм і ўпсипа́йі йіх. Йак вуне́ с пудв'іра ру́шат', тω тωд'і цук'е́рками, гуріхами, се́мн'ачком мωлωда́ наза́д сәбе́ си́пле (к'ә́дайе). На дωро́з'і ўстрича́йут' пирипо́йум. Пирә́п'ій дл'а то́го, шчо мулудә́й бире́ д'іўчину. Йак вунә́ за пирә́п'ій запла́т'ат', тω той пирә́п'ій бәру́т' сватә́, а йак нә запла́т'ат', тω пирә́п'ій зистайе́ на м'ісц'і.

(Записано в 1948 р.)

Б. ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ДІАЛЕКТИ

Наддністрянські говори

13. Хлівчани, Рава-Руського району, Львівської області

На́шә сәло́ Хл'іўчіни цимале́, йе ў нас щос шти́риста нωме́ріў. Назива́йіс'і так вωно́ тωму́, що дамно́ йак напада́ли тата́ри, л'у́ди, йакі ме́шкали на Зафоро́с'т'і, вті́кали в л'ісі́. В л'іс'і будува́ли сωбі йа́кби хати́, такі бу́ди і назива́лис'і вωни́ хл'іўц'і. І тωму́ сәло́ назива́йіс'і Хл'іўчіни.

Ше йак рωска́зували мій дід, ў сәл'і бу́ла кωлис па́ншчина. Пан буў вәли́кий бωга́ч, маў свωйу́ цигол'н'у, була ў нас і вәли́ка кωрчма́. Шонәділ'і вила́зиў йідé н на корчму́, бубниў на ўсі кінці сәла́, а л'у́ди схωди́лис'і і пи́ли. Нә гада́йтә сωбі, шо л'у́ди пи́ли з дωбра́. Де там, пи́ли, бω йіх не́нд͡за йі́ла. Ту нә йіде́н прωпи́ў свій майе́тωк.

Л'у́ди з̂ Те́глωва ка́жут на нас балайі́. То нас назива́йут так тωму, жә кωли́с' бу́ла така́ мо́да, шо хωди́ли нә в шіпка́х, а такіх бабалайка́х. То була пωдібна до панчо́хи, наве́рха були́ кра́сні смужки́, а посәриди́ні ґуд͡з. Йак стіга́ў ш'е́пку з гωлωви́, то хωва́ў за па́зуху.

А ми ка́жәм на т'е́глііўціў крисайі́, бо вωни́ хωди́ли в такіх суло́міних капәл'уха́х з вәли́кими кри́сами. Ті капәл'ухи́ бу́ли сво́йі рωбо́ти.

Л'удéй з Прýсинова назиуáйім багн'укáми, бо там ў сəлí вəлúкі бáгна, мѡчáри.

А йак прúйдə хлоп з Кулúшкова, то кáжəм: «подивúс'і ґýлай пішóў». Бо то вѡнú йе такі ґулайі, такí тіжкí дѡ хóду, дѡ рѡбóти, вс'о рóбіт' так пѡмáлу, а ўбрáні йіх йак міх. Йак йе ў нас ў сəлі висíл'é, то клúчəм витинáйкіў. Так назиуáйут'с'і л'ýди з Бýтинова і Прúстані. Вѡнú дýже л'ýбіт' вис'півувати і гул'áти.

Ў нас ў сəлí йе бѡгáтѡ пóліў, л'іс'íў, пасѡвúскіў і всі йакóс' назиуáйут'с'і. Л'іс назиуáйіс'і Рѡманíўка, бо там за Пóл'скі сидíў пан. Він маў сина Ромáна і дѡчкý Л'еопóл'ду. Йак син жəнúўс'і, то він даў йімý ліс і назвáў йігó Рѡманíўка. А там, де буў йігó двір, тəпéр йе хýтір і він назиуáйіс'і Л'еопол'дúміў. Йідéн кінéц л'íса назиуáйіс'і Мадз'éрні, бѡ там тѡпúли маз'і, нáвіт' побудувáли мадз'éрн'у. Йе ше л'іс, шо назиуáйіс'і Вóйчиха, бо там хлоп Вóйтка маў мəжи л'íсѡм свѡйу синóжіт. Той Вóйткѡ вже ўмер дамнó, а л'іс ше тəпер так назиуáйі. Сəрəдúну л'íса назиуáйут Пəрəхрéсна. Там сходіт'с'і ўс'і л'éнійі, ўс'і дѡрóги. У нас йе ше л'іс, шо назиуáйіс'і Кóзаковə бѡлóто. Ми нə знáли, чого то так назиуáйіс'і. Аж йідногѡ рáзу ми гóба з брáтѡм пішлú дѡ Рáвə. Там буў мýзəй. Йакúйс' пан заклúкаў нас, там пѡкáзуваў ріжні каміні сѡкирú, а пóтим пѡказáў нам Хл'íўчіни на мáпі. Там буў і л'іс і так було напúсанѡ, йак називáйут'с'і ўс'і кінц'і. Він нам рѡскáзуваў, шчо ше за час'íў Хмəл'нúцкого йакúйс' кѡзáк хѡвáўс'і ў тім л'ісі і пóтим ўс'і казáли, шчо то кóзаковə бѡлóто.

А ту зáра під л'íсѡм йе пасѡвúскѡ Підкóц'ке. Там бýли вəлúкі мѡчáри і йак бəз нéгѡ йшоў, то л'ýди казáли: підкѡти спóдні, бо замóчишс'і. І тəпéр ўс'і кáжут ўже Підкóц'ке.

То пасѡвúскѡ за цéркводйу назиуáйіс'і Підилиший, бо йак гѡнúли худóбу то ўсе казáли підú та й лиший там кѡрóву. Ше йіднó пасѡвúскѡ назиуáйіс'і Збúт'іў, там збивáлас'і ўс'а худóба, а пóтім рѡзган'éли йійí пѡ ўс'іх пасѡвúсках. Йе і йéнчі пасѡвúска, áлə вѡнú так назиуáйут'с'і ше з нəпáм'ітних часíў.

(Записано в 1951 р.)

14. Наконечне, Яворівського району, Львівської області

йак будуес''а хата ||

напрúклад йа мáйу св'ій л'іс // п'ішлó нас двох і нарубáли-с''мо дéрева // тѡді йа клúкнуў двáйц''іт' чи трúйц''іт' ф'ір і зв'із то дéрəво // пѡклúкаў гѡлѡўнóго мáйстра і пѡм'íчник'íў // зáк с''а упрáвит дéрəво і зведéс''а / то пйатнáйц''іт' хлóпіў мáйе гук рѡбóти // упраўл'áйес''а п'ідлóги і вйáжес''а йіх // тѡді дóбайес''а ґáри / пасýйес''а б'íрти і бáлкû дѡ б'íрт'іў // тѡд'í то с''а рѡзкидáйе і доўбайес''а ґáри в п'ідлóз'і / чопýйес''а стóўпú

і пасу́йес''а || йак с''а упасу́йе стоўпи́ | то зво́дис''а догори́ || на зво́дини то с''а кли́чә з трийц''іт' хло́пи || прино́с''ат гωр'і́йку і закури́ти || йак зво́д'ат | тω дайу́т кро́кви і ста́ўл'ат май || на май с''а в'ісит пі́ў лі́три гωр'і́йки || йак звәду́т | то за́ра лат'а́т і пωшивайут чи сωло́мωм | чи накрива́йут бл'а́хωм а́л'бω дах'і́йкωм || тωд'і́ бере́с''а кл'о́ци | везе́с''а на тарта́к і р'і́жес''а на ди́л'і || ди́л'е на с''т'і́ни р'і́жут три цале́в'і | на пωва́лу п'і́ўтωра цале́в'і і два тиж | але шчад'а́т де́рәва || ма́йстәр бәре́ ди́л'е пасу́йе між стωўпи || йак д'ім с''а обди́л'у́йе бере́с''а стωл'ара́ і в'ін ро́бит две́р'і і в'і́кна || гωспо́дар йде дω скле́пу | купу́йе зав'і́са | замки́ і стωл'а́р тω вс''о дωпасо́вуйе || по́т'ім ўже йак стωл'а́р вс''о вик'інчит | йде с''а дω шкл'ара́ і в'ін ўстаўл'а́йе ши́би || дехто́ ўстаўл'а́йе ў ха́ті пωса́цку | але аж тωд'і́ йак пи́єц пωста́вит || надайе́с''а найл'е́пше на пи́єц вишн'і́йка | бω циндр'і́йка тр'і́скайе і мо́же т'і́л'ко на ко́мин йти || тре́ба ше дв'і ф'і́ри глини | то буде дес'' два куб'і́чних ме́три || к'і́л'ко глини тре́ба | це зале́жит в'ід мул'ара́ || чим найме́ншә глини | то йе найл'і́пшим || бо чим б'і́л'шә глини | то пи́єц бо́рше розпада́йес''а || тωд'і́ мул'а́р мурýйе пи́єц || гωспо́дар йі́де дω м'е́ста пω ку́хн'у | пω л'у́хта і пω брашту́ру || но по́т'ім приво́зит ф'і́ру вапна́ і п'іску́ і пи́єц за йде́н де́н' пωтрин'ку́йе || шоб ха́ту ви́трин'кувати | тре́ба два ба́л'і вапна́ | п'і́ў ба́л'а п'іску́ | жωстини́ тре́ба дв'і вйа́зки | пйат' к'і́л'а дро́ту і зω два к'і́л'а ґво́з''дз''еу || йак ви́трин'куйес''а | ха́та му́сит ви́сохнути зо́ дв'і нәд'і́лі або ме́нше | зале́жит від то́гω си́ла ґі́псу да́лос''а || то ше не вс''о з ха́том | ше умәбл'о́ван'а || а́ле то мо́жна пωлωжи́ти шти́ри лаўц''е і вже йе умәбл'о́вана || то вс''о зале́жит в'ід фо́нду чωлωв'і́ка || йак ма́йе гро́ш'і | то спраўл'а́йе сωб'і́ умәбл'о́ван'а файн'і́ше ||

(Записано в 1949 р.)

15. Зашків, Брюховицького району, Львівської області

Йак при́йдут збо́ри, скли́куйіс''і ц''ілий акти́ў, і виступа́йі гулува́ сіл'ра́ди ду актив'і́стіў, йак'і ми ма́йім пирит субо́йу зако́ни. В пе́ршу че́ргу зда́ти мулuко́ стопруцинто́ву, дру́ги зда́ти мн'а́су тиш стопруцинто́ву, тре́ти, йак прихо́д'іт пуршпа́ни йак'і́с'' кл'о́ци вузи́ти з л'і́су. Туди́ надайе́с''і на ко́ждугу хаджайа́, кутри́й ма́йі ко́н'і. Дайе́ц''с''і йому но́рма, два куб'і́к'і чи три куб'і́к'і, зале́жи ск'і́л'ку йака́ но́рма.

Акти́ў слу́хайі і п'із''н'і́ши сикрита́р сил'ра́ди ма́йі ви́писани, кутри́й ма́йі кун'а́ку і дайе́ актив'і́стам. Ка́жді уде́н актив'і́ста ма́йи с''імна́йц''іт о́кулу два́йц''іт хаджа́йіў. І в'ін рузно́си ті картк'е́ і вугори пу на́звиску йак в'ін с''і називайі; шу в'ін ма́йі ви́вистu свуйу́ но́рму кл'о́ціў.

Пита́йус''і хаджайі, хто так сказа́ў. Ми ка́жим, шу такей прика́з да́лу нача́л'ству.

Дру́ги, йак п'ітхо́ди шко́ла во́синийу, тиш тре загуто́вити де́рву.

Ш'ілварк'е́. Ка́ждин уде́н ма́йи ш'іс''т' дн'іў. Ті́л'к'і так'і ж'інк'е́, кутр'і ма́йут д'іти малі́ при гру́д'ах, ту йе́ст зв'іл'нині. У́чн'і зв'іл'нині і ста́рш'і. Ж'інк'е́, кутр'і ма́йут с пйадис''а́т пйат', мушчи́ни ш'ісдис''а́т, ту зв'іл'нині в'іт так'е́х руб'іт.

П'ітхо́ди виснува́ рубо́та. Гулува́ сіл'ра́ди виступа́йи, жиби ка́ждин кусо́к зимл'і буў зас''іиані, бу ми́ ма́йіму план кунтиґ'е́нту і му́сим пу пла́ну зда́ти йиго́. І спуўро́тум му́си ше ви́старчити зас''іиати і шуб дл'а се́бе зіста́лус''і. От, збо́ри затве́рджуйут, шчу бу́ди зро́блину стопруцинто́ву.

(Записано в 1950 р.)

16. Мельниця-Подільська, Тернопільської області

вәс'іл'е

молоди́й посила́йе старо́ск'іў до ро́дич'іў молодо́йі || при́хоґ'а старости́ і гѡво́р'а ч'і дасте́ ґ'іўч'іну за на́шого хло́пца || ро́дич'і молодо́йі пәта́йут во́л'і у дон'к'йе́ | а по́к'ім іду́т на за́повіґ з молоди́мә та с'в'ітками || пото́му умоўйа́йутсә | коли́ бу́дә вәс'іл'е || прихо́дә ч'ас вәс'іл'е роби́ти і ў пйа́тнәцу уве́ч'ір молода́ про́сә дві дру́щ'і | а молоди́й дружби́ || йак уже́ скли́кала на нәґ'іл'у го́ск'і | то вәрта́йісә дѡдо́му та й с'піва́йе ||

до́брий ве́ч'ір ма́тә
та с хор'ім до ха́тә
ч'і до́брә ми зроби́лә
шо ўс'у роди́ну спроси́лә |
вәли́ку і мале́н'ку |
дале́ку і бләзе́н'ку ||

уве́ч'ір прихо́дә молоди́й | дружби́ і старости́ | прино́с'а до молодо́йі дәрәўце́ || друшкйе́ дружба́м за дәрәўце́ дайу́т ск'аш'кйе́ | ма́ма молодо́йі дайе́ молодо́му фа́йну фу́стку | а молода́ прич'іпуйе йему́ до бо́ку || ґ'іўч'а́та вийут дәрәўце́ і с'піва́йут ||

ви́йсә дәрәўце́ | ви́йсә |
Гану́с'у нә жури́сә |
йак бу́дә до́бра во́л'а |
бу́дә Йіва́нко до́л'а |
ви́йсә дәрәўце́ гла́тко |
йак ч'ірво́нә йа́пко |
йак п'ідәш мәжи́ л'у́дә |
со́рому нам нә бу́дә
йак ми дәрәўце́ ви́ли |
йак ми гор'іўку пи́ли ||

пе́ршого дн'а ідýт с'л'уб бра́ти || молоди́й іде́ з двома́ дружба́мә || молода́ трәма́йе ў рука́х фусти́нә | а дружби́ за ц'і фусти́нә йи́йі вәдýт ||

ми до с'л'у́бу йдәмо́ |
молоду́ вәдәмо́ |
ч'ірво́на йак кали́на |
соло́тка йак мали́на ||

йак прохо́ґ'а моло́ґ'і дωдо́му йі́х ч'асту́йут хл'ібом та со́ләў ро́дич'і | по́к'ім захо́ґ'а ўс'і за с'к'іў та й гос'к'у́йут || молода́ з друшка́мә наливайут у кәл'ішк'йе́ гор'і́ўк'і | і про́сә го́ск'іў віпәти || ма́ма молодо́йі к'йе́дайе на с'к'іў гро́ш'і і фу́стку | а го́с'к'і та́кож ск'йедайут дару́нк'йе молоди́м || молода́ бәре́ три гро́ш'і і кладе́ на с'к'іў ||

на тобі́ не́нәч'ко три гр'о́ш'і
шо-с гωдува́ла н'а до́с'і ||

гос'к'і віпивайут і с'півайут ||

йа з'і́рву дві кві́точ'кйе |
стан' та́ту про́к'іў ме́нә
напи́йсә до ме́нә
с по́ўноў пиўни́ч'коў |
з до́броў до́ләч'коў ||
тобі́ пиўни́ч'ка по́ўна |
тобі́ до́ләч'ка до́бра ||
йа пиўни́ч'ку припоўн'а́йу |
ш'ч'а́с'к'а-до́л'і нә ўгада́йу ||

уве́ч'ір прихо́дә молоди́й за молодо́ў | йе́го нә пуска́йут | алә він сә ўрива́йе си́лоў | молоди́й прино́сә сво́йе дәрәўце́ | а дәрәўце́ молодо́йі вік'іда́йе на ха́ту || молода́ сә хйе́лә на с'к'іў | а молоди́й обхо́дә йі три ра́зә | плати́т дружба́м молодо́йі гро́ш'і і воні́ вітпуска́йут йему́ молоду́ | дружби́ бәру́т полотно́ та й данцу́йут | а по́к'ім заўйа́зуйут ним молоди́х ||

амбе́ром | амбе́ром |
віві́й не́нәч'ка ранту́ша с папе́ром |
л'і́пшә бу́тә рус'і́ кос'і́ ў ланту́с'і |
ніш вал'а́тисә ў поро́с'і ||

ма́ма с'піва́йе ||

де ж ти мо́йа до́н'ц'у ходи́ла |
шо ти собі́ голо́ўку забіли́ла ||
по садо́ч'ку мо́йа не́нә | по садо́ч'ку |
припа́ў мән'і́ біле́н'кйей ц'віт голово́ч'ку ||

на дру́гий ден' забәра́йут молоду́ | вона́ прош'ш'а́йесә з ус'іма́ і іде́ || молоди́й з дружба́мә:

гой збәра́йсә коха́на мо́йа |
н'іц нә помо́жә плака́н'е твойе |

ніч'о тобі нэ помо́жэ |
стойа́ трийэ ко́н'і ў во́з'і ||

молода́:

йа бэ з ва́мэ ўже йі́хала

але ш'е ба́к'ку нэ дз'ін'кува́ла ||

дз'ін'ку́йу тобі́ ти | мій о́ч'чэ
шо-м ти пр'а́ла дн'і і но́ч'і |
а тэпе́р нэ бу́ду |
бо собі́ пойі́ду ||

дз'ін'ку́йу то́бі | мо́йа ма́тэ
шо-м ти пра́ла чйе́сто шма́к'йе |
а тэпе́р нэ бу́ду |
бо собі́ пойі́ду ||

дз'ін'ку́йу вам | мо́йі ла́ви |
де сиґ'і́лэ кавал'а́рэ |
а тэпе́р нэ бу́дут |
бо ўже нэ прийі́ду ||

(Записано в 1951 р.)

Покутські говори

17. Перерів, Коломийського району, Станіславської області

ка́зка про калино́ву сопі́ўку ||

жиў со́бі д'ід і ба́ба || ба́ба ма́ла свойу́ дон'ку́ | а д'ід свойу́ || д'і́дова бу́ла ду́жэ послу́шна і робот'а́жча | а ба́бина ліни́ва || одно́го ра́зу пішли́ собі́ дон'ки́ до лі́су збира́ти йа́годи || д'і́дова назбэра́ла по́ўний коші́л | а ба́бина ма́ла поро́жний | бо ўна шо назбэра́ла | то зз'іла || йак ма́ли йти дωдо́му | ба́бина дон'ка́ сказа́ла | шо́би сі́сти відпочи́ти | поліга́ли ўни || тий засну́ла д'і́дова дон'ка́ | а ба́бина ві́кûгнула ніж | і ўстроми́ла сво́йі сэстрі́ ў се́рцэ | а віта́к забра́ла ў не́йі йа́годи і пішла́ дωдо́му || йі́йі до́ма запита́ли | де дру́га дон'ка́ | а ўна сказа́ла | шо ў лі́сі лиши́ласі || ба́ба пофали́ла сво́йу дон'ку́ | шо назбэра́ла бага́то йа́год'іў ||

на гро́бі д'і́довойі дон'ки́ ві́росла кали́на || одно́го ра́зу йшли туди́ чумаки́ і ві́рубали з то́йі кали́ни сопі́ўку || ўже сі смэрка́ло і чумаки́ хот'і́ли дес пэрэнωчува́ти || йшли ўни | йшли і натра́фили на д'і́дову ха́ту || ўже цілко́м бу́ло те́мно || д'ід йіх ра́до прийми́ў | шо́би ўни пэрэнωчува́ли || чумаки́ сі́ли і зач'е́ли гра́ти | а сопі́ўка гра́йê || «ой пома́ло | чумаче́н'ку | грай та нэ ўрази́ мо́го сэрде́н'ка ўкрай | мэне́ сэстри́чка з сві́ту згуби́ла | ніж ў серде́н'ко та й устроми́ла» ||

ўчу́ла це ба́бина дон'ка́ і ду́жэ зміш'е́ласі || упэре́д гра́ли чумаки́ | а за ни́ми д'ід зач'е́ў гра́ти | а сопі́ўка гра́йê || «ой пома́ло | та́тку | грай та не ўрази́ мо́го сэрде́н'ка ўкрай | мэне́

сэстрúчка з̂ свíту згубúла ніж у сэрдéн'ко та й устромúла» || д'іḓ послýхаў і сказáў | аби грáла бáбина дон'кá || ўна нэ хот'íла | алэ він примýсиў йійі грáти || грáйе ўна | а сопíўка співáйê || «ой помáло | сэстрúчко | грай та нэ ўразú мóго сэрдéн'ка ўкрай | ти мэнé | сéстро | з̂ світу згубúла | ніж у сэрдéн'ко та й устромúла» || д'ід за кáру наказáў привйêзáти йійí до кíнского фостá і кін' розніс йійí по пóлэ ||

кáз̂ка про ўчéного бичкá ||

ў однíм сэлí жиў собí чоловíк з жíнкωў || ў них нэ бýло д'ітúй | але мáли нэвэлúчкого бичкá | йкóго дýжэ л'убúли || чоловíк пэрэчýў | шо ў міст'і йе йкас ґімнáзійа | де ўч'есі д'íти богачíў | до цéйі ґімнáзійі чоловíк схот'íў віддáти на наýку свóго лúсого бичкá || шо надýмаў | то й зробúў || порáдиўсі з жíнкωў і повíў свóго лисун'é ў мíсто на наýку || допитáўсі до дэрéкторі ґімнáзійі | поклонúўсі і кáжэ || «пáнэ дэрéкторэ | примíт мóго бичкá лисун'é до сéбэ на наýку | йа вам заплачý | шо лиш хóчэтэ» || дэрéктор' згодúўсі | бо він ўт'íшиўсі | шо бýдэ мáти дóбру пóрційу мн'éса || чоловíковэ сказáў || «дóбрэ | йа йго приймáйу | алэ ви прийд'íт за ним за два рóкû» || чоловíк згодúўсі ||

нэ пройшлó ше й два рокû | йак до тóго сэлá | де жиў той чоловíк | д'ійшлá вíстка | шо ў мíст'і пойавúўсі лúсий судийá | йкий дýжэ помагáйê бíдним л'ýдэм || чоловíк дýжэ ўт'íшиўсі | і кáжэ до жíнкû || «вúдэш | жíнко | це пéўнэ наш ўчéний лисун'ó стаў ўже судийóў || заўтра йду йго відвíдати» || дрýгого дн'е пішóў чоловíк ў мíсто до сýду || ў сýді бýло багáто л'удúй | йкí нэ хот'íли пропустúти йго бóрзо до сэрэдúни || він ўсім фалúўсі | шо судийá йэ йго лúсий бичóк || л'ýдэ з нéго смійáлисі | алэ він собí з̂ тóго нічó нэ робúў | а ўсе присуваўсі блúжчэ до двэрúй || нарéшті ўвійшóў || йак ўздріў лиш судийý | то кúнуўсі до нéго з вікриками || «ох мій дорогúй бúчку | йак йа тэбé дóўго нэ вúд'іў» || зач'éў йігó ціл'ýвати | судийá дýжэ здивувáўсі || він зач'éў крич'éти на чоловíка і тýпати ногáми | алэ це нэ помагáло || ўсі л'ýдэ смійáлисі || ў кінцú судийá вíтрутиў чоловíка за двéрі || той заплáкаў і сказáў || «л'ýдэ дóбрі | рáджу вам нікóли нэ давáти до шкóли свóйіх бичкíў» ||

(Записано в 1951 р.)

18. Княже, Снятинського району, Станіславської області

бáйка про золотúй ч'эрэвúч'ок ||

буў собí д'ід і маў дон'кý | а ў сусíцтві бýла бáба і тáжи мáла дон'кý || та й той д'ід ўз'éў та й ωжэнúўси з̂ тоў бáбоў || ну а знáйêте | то йік ўже бáба зáйдэ ў хáту | а ті йкас криклúва | то ωна ўже вэрховóдит д'íдом || а той д'іḓ ті такí буў так'úй | йік наш Сэмéн Николайíў | такí так'е галáтало | шо та бáба ўз'ела над ним вер'х || а ў тóго д'íда буў бич'óк || та й

ба́ба сво́йу дон'ку́ шіну́йе | н'іч'о́ нə дайе́ йі роби́ти | а д'і́дову дон'ку́ зау́с'і́ди посила́йе̂ па́сти бич'ка́ || ѡдно́го дн'а ба́ба післа́ла д'і́дову дон'ку́ па́сти бич'ка́ | да́ла йі ѡдну́ го́рстку колопе́н' і ка́жə | а́бис мəні́ до веч'е̂ра цу го́рстку колопе́н' скіпа́ла | здер'га́ла | а то кло́ч'е̂ | шо відпа́дə а́бис сч'і̂стри́ла | а віта́к попр'е̂де́ш | вітч'əш полотно́ і ўве́ч'е̂р ма́йеш мəні́ принести ўже вібілəнə | а́би йа сшила сво́йі дон'ці́ соро́ч'ку || а йік не принəсе́ш полотна́ | то йа тəбе́ віжəну з ха́ти ||

ўз'е́ла д'і́дова дон'ка́ ту го́рстку колопе́н' | вігнала бич'ка́ па́сти | с'і́ла та й пла́ч'е̂ || а бич'о́к йі пита́йе̂си | ч'о ти пла́ч'е̂ш || а ѡна йму ка́жə | та йік йа нə ма́йу пла́кати | йік м'əн'і́ ба́ба да́ла цису го́рстку колопе́н' та й сказа́ла | а́би йа скіпа́ла йі | здер'га́ла | а котре́ кло́ч'е відпа́дə | а́бих зч'і̂стри́ла і попр'е́ла | і віткала полотно́ і вібілила і уве́ч'е̂р принесла йо́го дѡдо́му | бо ба́ба хо́ч'е̂ сво́йі дон'ц'і зшити соро́ч'ку || а йік нə принəсу́ | то ѡна каза́ла | шо віжəнə мəне́ з ха́ти || а бич'о́к йі ка́жə | нə плач' йкос то бу́дə || л'е̂га́й спа́ти | а йа то ўс'о поро́бйу тобі́ || л'е̂гла́ ѡна під де́рəвом та й ўсну́ла | а бич'о́к то ўс'о поробйў йі || а́лə ўже ўве́ч'е̂р приго́нит ѡна то́го бич'ка́ дѡдому | а ба́ба пита́йе̂си йі | а шо зробила́-с то | шо йа тобі́ каза́ла || а ѡна ка́жə | зроби́ла | та й да́ла ба́бі то полотно́ | а ба́ба схова́ла йго ў скри́н'у || дру́гого дн'а ба́ба зноў віго́нит дон'ку́ | а́би йшла па́сти бич'ка́ та й дайе́ йі ѡдно с'і́мн'е̂ та й ка́жə | а́би-с мəні́ це с'і́мн'е̂ посади́ла | а́би з не́го віросла коло́пн'а | а́би-с йі вімоч'і̂ла | вісушила | скіпа́ла | здер'га́ла | а шо відпа́дə бис зч'і̂стри́ла | попр'е́ла | зроби́ла полотно́ і вібілила йго і мəн'і́ ўве́ч'е̂р принесла || а йік нə принəсе́ш полотна́ | то віжəну т'і з ха́ти і нə прийму бі́ршə тəбе́ ||

вігнала та д'і́ўч'ина па́сти бич'ка | бич'о́к пасе́си | а ѡна пла́ч'е̂ | та й пита́йе̂си йі | а ч'о ти зноў пла́ч'əш || а ѡна йму ка́же | аді́ да́ла мен'і́ ба́ба ѡдно́ с'і́мн'е̂ | а́би йа йго поса́дила | та би з не́го віросла коло́пн'а | та би йа йі ві́мкнула | та й вімоч'ила | вісушила | скіпа́ла | здер'га́ла | а шо відпа́дə | а́бих зч'істри́ла | попр'е́ла | віробила полотно́ | вібілила йго і ўве́ч'е̂р принесла дѡдому | бо йік н'е | то ѡна мəне́ віжəнə з ха́ти || а бич'о́к йі ка́жə | нə плач' | л'е̂га́й та й спи | а йа ўс'о за те́бə поро́бйу || л'е̂гла́ ѡна спа́ти | а бич'о́к то ўс'о за не́йі поробйў || пригна́ла ѡна бич'ка́ ўве́ч'е̂р додому | та й да́ла ба́бі то полотно́ || а́лə ба́ба здогада́ласи | шо то бич'о́к ўс'о ро́бит д'і́дові дон'ц'і́ || то́го ѡна прискіпа́нилаcи до д'і́да | заріж д'і́ду бич'ка́ | бо тво́йа дон'ка́ н'іч'о́ нə хо́ч'е̂ роби́ти | а за н'у ўс'о бич'ок ро́бит || д'ід нə хот'і́ў рі́зати бич'ка́ | бо він бўў фист фа́йний | а́лə йік ба́ба зач'е́ла йму ко́ждойі днини х'і́ук тəса́ти | то він так а́би йі відч'е̂пи́тиси | сказа́ў шо заріже || а д'і́ўч'ина йік це ўч'у́ла | вішла з ха́ти та й пла́ч'е̂ || а бич'о́к пита́йе̂си йі | ч'о ти пла́ч'е̂ш || а ѡна йму ка́жə | та йік мəн'і́ нə пла́кати | йік ґ'еґ'а хо́ч'ут тəбе́ зарі́зати || то н'іч'о́ | нə гризи́си | ка́жə йі бич'о́к || йік мəне́ д'ід заріжə | то ти упроси́си | а́би ба́ба дала тобі́ поло-

ка́ти мо́йі к'ӥшк'и́ | та би-с уваж'е́ла | йік бу́дэш полока́ти | бо там у к'ӥшц'і бу́дэ зе́рно || йік ти на́йдеш то зе́рно | то посади́ йго і три ра́зи поли́й його водо́ў | шо з то́го зе́рна ві́рostэ вэрба́ || то йік шос тобі́ тра́ба бу́дэ | то йди д вэрбі́ і кажи || ве́рбо йа́сна | утвори́си | пан'а А́нна йде || тогди́ вэрба́ утво́ритси | і ві́тти ві́дут л'у́ди і шо ти йім ска́жэш | то ωни тобі́ зро́бйут |

то ўже йік ді'д зарі́заў бич'ка́ | д'і́дова дон'ка́ про́сит ба́бу | йа йду к'ӥшк'и́ ми́ти || а ба́ба йік ві́звіриси на н'у || а хто ж бу́дэ ми́ти | йік нэ ти || пішла́ та д'іўч'ина к'ӥшк'и ми́ти | найшла́ то зе́рно та й посади́ла його ко́ло ворі́т || поли́ла ωна його три ра́зи водо́ў | так йік бич'о́к йі каза́ў | та й л'е́гла спа́ти | бо то ўже буў ве́ч'е̂р || ра́но ўс'і поўстава́ли / ди́ўйутси | а ко́ло ворі́т ві́росла за н'іч фист фа́йна вэрба́ | а під вэрбо́ў к'е̂рни́ца || то ωни нэ могли́ з ди́ва зійти́ | шо то так'е̂ ста́лоси | і лиш д'і́дова дон'ка́ зна́ла | а́лэ нэ хот'і́ла н'іко́му н'іч'о́ каза́ти || доч'е̂ка́ли ωни нэд'і́л'і | та й ба́ба фа́йно з'ібра́ла сво́йу дон'ку́ | та й сама́ з'ібра́ласи | а д'ід пішо́ў до сус'і́да || тогди́ ба́ба з сво́йоў дон'ко́ў пішли́ до це́р'кви | а д'і́дові дон'ці́ сказа́ли вари́ти йі́сти || то ωна то ўс'о живо пороби́ла | а віта́к пішла́ до вэрби́ та й ка́жэ | вэрбо́ йа́сна | утвори́си па́н'а А́нна йде || вэрба́ утвори́ласи | а ві́тт'іў ві́бігли л'у́ди та й пита́йутси йі | шо ωна хо́ч'е̂ || а ωна йім ка́жэ | збира́йтэ мэне́ фа́йно та й дава́йтэ суда́ бри́ч'ку | бо за́р'е̂ пойі́дэмо до це́р'кви || то ωни живо йі фа́йно з'ібра́ли | ωбу́ли йі у золоті́ ч'эрэви́ч'ка̂ | с'і́ла ωна ў бри́ч'ку та й пойі́хала до це́р'кви || прийі́хали ωни до це́р'кви | ўста́ла ωна з бри́ч'ка̂ та й ўвійшла́ до це́р'кви || а л'у́ди йік йі ўздрі́ли | то за́р'е̂ ста́ли пита́тиси ωдно́ о́дного | ві́дкіў ωна || а́лэ н'іхто́ нэ зна́ў | шо ωна за одна́ || на́віт' ба́ба нэ могла́ йі пізна́ти || а ў т'і це́р'кві йікра́з буў ц'іса́рска̂й син | та йік він йі ўздрі́ў | то зра́зу йі пол'убйў | а́лэ не міг д'ізна́тиси | шо ωна за одна́ || то він сказа́ў паламаре́ви | а́би палама́р' наси́паў під н'у смоли́ ||

йік скін'ч'и́ласи слу́жба | ωна фист пілува́ласи | а́би бо́рш'е̂ прийі́хати дωдо́му | та й йік віходи́ла з це́р'кви | то ωде́н ч'эрэви́ч'ок прили́п до смоли́ | та ωна його так і забу́ла ў це́р'кві || а ц'іса́рска̂й син ўз'е́ў той ч'эрэви́ч'ок | бо він хот'і́ў по ц'ім ч'эрэви́ч'ку найти́ ту д'і́уч'ину || а ωна живо прийі́хала дωдо́му / роз'ібра́ласи | с'і́ла на піч' та й сиди́т || а ба́ба з дон'ко́ў прийшла́ з це́р'кви та й ўповіда́йе̂ | йку ωна фа́йну дон'ку́ ви́д'іла у це́р'кві | та йік ц'іса́рска̂й син хо́ч'е йі знайти́ | а́би ўжэни́тиси з неў || а д'і́дова дон'ка́ на́віт' н'іч'о́ нэ признайе́си | шо то ωна бу́ла || а́лэ той ц'іса́рска̂й син роз'ісла́ў сво́йіх л'уди́й з тим ч'эрэви́ч'ком | а́би ωни найшли́ ту д'і́ўчину || ходи́ли т'і ц'іса́рскі посла́нц'і по ц'іса́рах | та й мір'е́ли ко́жн'і ц'іса́рскі д'іўч'ин'і но́гу | ч'и цэ ўлі́зэси ωна ў цеє ч'эрэви́ч'ок | а́лэ нэ могли́ знайти́ || ходи́ли ωни по кн'е́з'ах | по купц'а́х і нэ могли́ найти́ тако́йі д'іўч'ини | а́би йі нога́ ўлі́зласи ў тот ч'эрэви́ч'ок || тогди́ ц'іса́рска̂й син сказа́ў | а́би ωни пішли́ ші по бі́дних л'у́дах мі́р'е̂ти ч'эрэви́ч'ок ||

йдут т'і післáнц'і сəлóм | дийуйутси | а кóло ωдних ворíт стойíт файна вəрбá | а під вəрбóў к'ернúца || то ωни собí дýмайут | ход'íм та трóх'ā віддихнéмо під вəрбóў | та напйемóси водú || с'íли ωни під тоў вəрбóў та й віддихáйут | бáба ўздрíла | шо ωни мáйут золотий ч'əрəвич'ок | та й з'íбрáла свóйу дон'кý | а д'íдову вíслала на піч' аж за горн | а тогдú вíшла ωна пəрəд хáту та й кáжə | ход'íт до хáти та трóх'ā віддихнəтé || увійшлú ωни до хáти та й ўздрíли | шо бáба мáйе дсн'кý | та й кáжут | ходú судá д'íўко | най помíр'ійемо твóйу нóгу | а старá аж підростáйе | та й кáжə свóйі дон'ц'í ідú та помий ноги | бо зáр'е бýдəш мíр'ети золотий ч'əрəвúч'ок || пішлá бáбина дон'кá убмúла нóги | зач'éла ўзуваáти ч'əрəвúч'ок | а він на н'у замалий ||

а тогдú д'íдова дон'кá закáшлала за гóрном та й т'і післáнц'і уздрíли та й кáжут | зл'ізáй д'íўч'е та бýдəш мíр'ети ч'əрəвúч'ок || тó бáба кáжə | шо ωна дурнá | áлə ωни нáвіт' не хóч'ут слýхати || а д'íдова дон'кá ўже ўстáла з пéч'і | та йік ўбýла ч'əрəвúч'óк | а він так йік прилúп до йі ногú || ну тогдú т'і післáнц'і кáжут | збирáйси д'íўч'ино | та й пойíдəш з нáми до ц'íсара || а бáба йік зач'нé крич'éти | тáжə то такá дурнá || йік з неў бýдə жəнúтиси ц'ісáрскӣй син || йік ωна пойíдə до ц'íсара | йік ωна нáвіт' нə убрáна || а д'íдова дон'кá кáжə | нə трáба мəн'í вáшого ўбран'á | кобú ви ўже свóйу дон'кý ўбрáли || тогдú ωна пішлá до вəрбú | та й кáжə | вəрбó йáсна | утворúси | пан'а Áнна йде || вəрбá утворúласи | а вíтт'іў вíбігли л'ýди і спитáлиси | шо ωна хóч'е || тогдú ωна сказáла | áби ωни йі файно ўбрáли || ωни йі файно убрáли й ωна йік ўвійшлá до хáти | то такá стáла файна || шо т'і післáнц'і фист ўт'íшилиси | шо такá файна д'íўч'ина мáйе бýти жíнкоў ц'ісáрского сúна | а бáба аж посúн'іла з злóсти || áлə ўже нə моглá н'іч'ó зробúти йі || тогдú д'íдова дон'кá с'íла рáзом з післáнц'ами ў брúч'ку | та й пойíхала до ц'íсара || а ц'ісáрскӣй син йік йі ўздрíў | то аж нə знáў | шо робúти | бо він ўжə буў фист згрúзси | шо післáнц'і так дóўго нə моглú йі знайтú || він такí на другий ден' ωжəнúўси з неў | і так ωни собí дотəпéр ў злáгод'і жийут | хл'іб йíд'ут | а мід пúут | і постолóм добрó вóз'ут ||

(Записано в 1951 р.)

Буковинські говори

19. Лашківка, Кіцманського району, Чернівецької області

б á й к а

бýло два брáт'а | одéн брат буў бíдний | а дрýгий богáтий || ў цéго бíдного брáта бýло богáто дíтий | а ў богáтого не бýло || áли цей бíдний пішóў до богáтого і попросúў | аби він даў йимý ґ'ілéтку хлíба | бо ў нéго дíти ўмирáйут з гóлоду || тогдú брат даў йимý ґ'ілéтку хлíба і той пішóў додóму || за тúждин' чи за

дві нид'іли діти ззіли той хліб | то цей брат мўсіў зноў шос робйти ||

він на дрўгий ден' збирáйиси і зноў ідé до брáта просйти хліба || колй він прийшóў / і зачйў просйти | аби той даў зноў хліба | то богáтий брат сказáў | шо він даст ґ'ілéтку хліба тогди | йак віколи йомў однó óко || тогдй бідний погодйўси / томў шо він нэ маў чогó додóму приходйти без хліба || богáч віколоў йимў однó óко і той уз'йў хліб і пішоў додóму || вітáк зноў чúриз дві ниділи діти зноў ззіли той хліб | і він мўсіў шос робйти || він порáдиўси дóма з жінкоў | і пішóў зноў просйти до брáта хліба || колй бідний прийшóў до богáтого | то той сказáў | шо даст йимў хліба тогди | йак віколи йимў дрўги óко ||

цей бідний брат погодйўси і даў йимў віколоти дрўги óко || колй богáтий віколоў дрўги óко | він даў брáтови ґ'ілéтку хліба і привіў йигó додóму кóло воріт | а самйй вирнўўси додóму || бідний брат принíс додóму ґ'ілéтку хліба | áли він буў типéр зоўсім сліпйй ||

колй діти ужé нэ мали шо йісти | тогдй він сказáў | абй жінка відвелá йигó ў ліс на кінéц дорóги | і він там бўде просйти у л'удйй || на дрўгий ден' жінка йигó відвилá у ліс | і там він лишйўси || али ужé стéмнилоси | і він нэ знáйи | чи це ніч | чи днйна || він догадáўся | шо це ніч | бо ужé пиристáли фіри йіхати || тогдй він віліз на дуб | намáцаў там гніздó | і тогдй хотіў на цім дўбі пириначувáти || дес по опіўночи прилитіли три птáшки і зачйли між собоў говóрити || кáжи пéрша | шо ў тім силі | де вонá бўла | то там брат брáтові óчі віколоў | а дрўга кажи | шо у тім силі | де вона бўла | то у тім силі нэма водй | а трéта кáжи | шо вонá чўла | шо йи царіўнá дўжи слабá | і ніхтó йийі нэ мóжи вілічити ||

а цей тéмний на цім дўбі ўс'о слўхаў || тогдй кáжи пéрша птáшка / шо тéмний брат бўди вйдіти тогдй | йак він помóчи óчі рóсоў з ліса || дрўга кáжи | шо ў тім силі бўди водá тогдй | йак л'ўди пиривéрнут вилйкий кáмін' | йакйй йи у тім силі | а трéта птáшка кáжи | шо ті царіўні стáни лéкши тогдй | йак йийі помастйти лісовóў росóў || тогдй цей тéмний зліз з дўба | помочйў óчі росóў | і тогдй ўздріў на óчі || тогдй він набрáў росй ў корóбку і пішóў || прийшóў він ў то силó | де не бўло водй | склйкаў л'удйй | пиривирнўў кáмін' | і у цім силі від тогдй бўла водá || вонй дáли йимў богáто грóший | і він пішóў || с цéго силá він пішóў до цар'á | і вілічйў цу царіўну | а цар даў йимў за це богáто грóший | і коні || тогдй він прийіхаў додóму || áли йак це уздріў дрўгий брат | то йимў стáло дўжи зáвисно | шо йигó брат стаў богáтим і побудувáўси ||

цей богáтий брат прийшóў додóму | і сказáў жінці | абй вонá йимў віколола óчі | вівилá ў ліс | і лишйла на ті дорóзі | де лишйўси йигó брат || вонá йигó відвилá | і там лишйла || колй стéмнилоси | він віліз на дуб | і хотіў там пириначувáти || дес

по опі́ўночи прилиті́ли три птáшки | і зачи́ли між собóў говорі́ти || пéрша птáшка кáжи | шо той брат | шо буў тéмний | типéр ужé ви́ди на óчі || дрýга птáшка кáжи | шо у тім силí | де нэ бýло води́ | ўжé типéр йи || трéта птáшка кáжи | шо та царі́ўна ўже здорóва || і вітáк ці пташки́ відлиті́ли || а цей тéмний на дýбі так і нічóго і нэ ўзнаў і лишиўси тéмний ||

(Записано в 1952 р.)

20. Станівці Долішні, Вашківського району, Чернівецької області

кн'аз' Дани́ло Гωвори́ло

б á й к а

бýло то дýжэ даўнó ||

жила собі́ ўдовá кн'аги́н'а з двомá мали́мэ ґ'іточ'кáмэ | си́ном та дóн'коў || трáфэлосэ одногó рáзу | шо до кн'аги́н'і бýла зайшлá старá віґ'ма || увиґ'іла вонá ґ'іточ'к'э кн'аги́н'і і зач'áла йіх віхвал'áтэ | а пóк'ім пішлá до кн'аги́н'і та й дáла йі злóтнэй пéрск'ін' і сказáла ||

сей пéрск'ін' насýн' своміу си́нковэ на пáл'ч'ік | а йак бýдэ він йігó зáўшэ носи́тэ || то бýдэ дýжэ богáч' і щ'ч'аслúвэй || йак підростé син та ґ'ійдэ парубóч'ого рóсту і захóч'і ожэни́тэсэ | то котрóйі ґ'іўк'і пáлэц пéрск'ін' цей прэстáнэ | то с тоў най сэ жéнэ | а пéўно нэ бýдэ банувáтэ ||

сказала це віґ'ма та й пішлá ||

минýло к'іл'кá рóк'іў | йак однóго рáзу заслáбла кн'аги́н'а на смéр'к' || пэрéт смéртэў прэклúкала си́на | дáла йімý злóтнэй пéрск'ін' і сказáла ||

от мáйіш цей пéрск'ін' | насýн' йігó на пáлэц і н'ікóлэ нэ здоймáй | х'ібá тогди́ | йак сэ захóч'іш жэни́тэ | здóймэш йігó і спрωбýйіш цэ прэстáнэ к'і до пáлца | с котрóў захóч'іш жэни́тэсэ || дóтэ нэ жэни́сэ | пóк'і нэ нáйдэш такóйі | шоби́ цей пéрск'ін' прэстáў йі на пáлэц || сказáла це кн'аги́н'а та й ўмéрла ||

син стаў віростáтэ і вір'іс на фáйного пáрупка | та й захок'іў жэни́тэсэ || сходи́ў він мáйжэ увéс с'віт | прэмір'áў пéрск'ін' ґ'іўкáм | алэ пéрск'ін' жáдн'і нэ прэстáў | він дýжэ засумóванэй вэрнýўсэ дωдóму ||

увиґ'іла сэстрá йіго засумóваного | стáла сэ віпи́туватэ | шо йімý бракýйі || він ўз'áў та й росказáў йі || тогди́ вонá попроси́ла | шоби́ він даў йі спробувáтэ той чáр'іўний пéрск'ін' | він даў || вонá насýнула го і пéрск'ін' йакрáз прэстаў до йі пáлца || брат аш пітскóч'іў з рáдостэ ||

— Ох | сéстро || ти мойіў ж'і́нкоў мáйіш бýтэ і кон'ч'і це мáйі стáтэсэ ||

вонá йак це уч'ýла | то напýдэласэ і стáла сэ проси́тэ | бо так нэ повúнно бýтэ || áле брат йак здýр'іў і напос'іўсэ | аби

вона́ так'і бу́ла йіго́ жі́нкоў і то найбо́рзо // сэстра́ ўтэкла́ с ха́тэ і с'і́ла на пе́н' у саду́ // сэди́т вона́ / сэди́т аж пітхо́ґ'а до не́йі дві ба́бі та й ка́жут //

шо ти ва́рэ сумӯ́йіш? нэ суму́й / а піди́ до ха́тэ і зроби́ шти́рэ зазу́лэ / а по́к'ім замкни́сэ // йак брат бу́дэ кли́катэ тэбе́ до сл'у́бу / то кажи́ / шо за́рэс ві́йдэш //

це сказа́лэ баби́ та й зни́клэ //

сэстра́ зробила так / йак йі ска́зано / с'і́ла та й ч'іка́йі / аш тут брат кли́ч'і йі / аби́ йшла до це́р'квэ / а вона́ вітпо-віда́йі //

— йа бра́ч'ч'іку за́рэс / лиш най узу́йу ч'обіто́к на но́гу //

йак це вона́ сказа́ла / то по ўс'іх заку́тках заку́калэ зазу́л'і йак живі́ //

ку́ку ку́ку / кн'аз' Дани́ло /
ку́ку ку́ку / Ґωвори́ло /
брат сэстру́ бэре́ /
зе́мнэ роступи́сэ /
се́стро провали́сэ //

і зэмн'а піт сэстро́ў ста́ла сэ ростапа́тэ / і вона́ по по́йас сто́йа́ла ў земни́ // а тут зноў брат стаў кр'іч'а́ти на н'у / а вона́ сказа́ла // шо лиш ц'аточ'к'йе́ ўбэре́ на ши́йу та й пі́дэ // а зазу́л'і зноў //

ку́ку ку́ку / кн'аз' Дани́ло ...

. . . .

ск'ін'ч'илэ це зазу́лі / а сэстри́ уже́ нэ ста́ло ви́тко // ц'іл-ко́м увійшла́ у зе́мн'у // брат да́л'і кр'іч'а́ў на н'у / та й кр'і-ч'а́ў / а коли́ вона́ нэ відзэва́ласэ / він к'йе́нуўсэ з л'у́тостэ до две́рэй // за́мк'і вітско́ч'ілэ і він увиґ'іу / шо у ха́к'і нэма́ н'і-ко́го / лиш зро́блэн'і зазу́л'і / шо ку́калэ ту саму́ с'пі́ванку //

ку́ку ку́ку / кн'аз' Дани́ло...

а сэстра́ зайшла́ тим ч'асом у підзе́мнэй с'віт та й ішла́ по сте́щці // коли́ ди́вэтсэ / а при доро́з'і у л'і́с'і на ку́р'іч'і ноз'і́ стоі́т ха́та / сэстра́ зайшла́ у ха́ту / а там сиди́т така файна та молода́ ґ'іўч'іна йак вона́ / та й вішэва́йі кове́рэц зо́лотом // ца ґ'і́ўч'іна сказа́ла //

— ти ч'ого́ суди́ / та тут жэйе́ страшна́ та ду́жэ л'у́та віґ'ма // вона ле́да-ле́да нэ прэле́тэ // де ти сэ захова́йіш? захо-ва́тэсэ нэ бу́ло де / то вона́ с'і́ла ко́ло то́йі ґ'іўч'інэ та й стала йі помага́тэ вішэва́тэ ковéрэц //

вішэва́йут вони́ / вішэва́йут і ч'у́йут / шо стаў л'іс шумі́тэ // тогди́ підзе́мна ґ'і́ўч'і́на догада́ласэ / шо лэти́т віґ'ма // вона́ ві́вэрнула догори́ го́лкоў і ўстроми́ла йі у мітлу́ // тэпе́р сэстра пэрэтвори́ласэ у мітлу́ / котру́ ґ'іўч'іна бо́рзо вітне́сла і покла́ла піт при́піч'ок //

прэлэк'іла ві́ґ'ма ў ха́ту / роз'з'а́вэла рот та й н'у́хайі //

— ху-ху-ху | гωлу́боч'ко мо́йа | у ха́к'і ч'у́йу ру́ску ду́шу ||

— де там | ка́жә ґ'і́йч'іна | тут ўступа́лә йак'іс подоро́шні води́ сә напи́тә ||

— но | то йак дру́гәй раз хтос при́йдә | то памн'ата́й | шоби́ йіго́ с ха́тә нә пусти́ла | по́к'і йа нә при́йду ||

це сказа́ла ві́ґ'ма та й пола́к'іла ||

ґ'і́йч'а́та зач'а́лә зноў ві́шәва́тә кове́рәц || ві́ґ'ма зноў прәлә́к'і́ла || і тәпе́р ґ'і́йч'іна здури́ла так само ві́ґ'му || аш тре́тәм ра́зом улә́к'іла ві́ґ'ма нәспо́ґ'івано | так шо ґ'і́йч'а́та на́вік' нәсч'у́ләсә ві́тк'і вона́ уз'а́ласә ||

— ага-га́ | аш тәпе́р уже́ мәне́ нә зду́рәш | аш тәпе́р заста́ла-м ру́ску ду́шу || щәпі́ла ві́ґ'ма || ўз'а́ла ві́ґ'ма нане́сла дроў та й роспали́ла ў піч'и́ вого́н' ду́жә вәли́к'ій | шо піч' ста́ла ч'ірле́на || тәпе́р ві́ґ'ма ўз'а́ла лопа́ту та й ка́жә до кн'аги́ні | аби́ с'і́ла || та с'іла на лопа́ту | а ві́ґ'ма піднәсла́ йі і ма́ла ў піч' усади́тә | але́ кн'а́жна зач'іпи́ла ного́ў у при́піч'ок і ві́ґ'ма нә могла́ йі да́л'і сажа́тә || тогди́ стала кр'іч'а́тә на кн'а́жну | аби́ с'і́ла йак сә нале́жә || кн'а́жна сказа́ла | шо нә зна́йі | і попроси́ла ві́ґ'му | аби́ йі показа́ла | йак тре́ба с'іда́тә || ві́ґ'ма нә ду́майуч'і до́ўго | с'і́ла на лопа́ту | а ґ'і́йч'а́та бо́рзо йі ў піч' запха́лә | зату́лу прәтәсну́лә та й позама́ш'ч'увалә гли́ноў і щ'і кам'ін'ім пітпе́рлә || самі́ живо ўз'алә ч'ар'і́йну ві́ґ'мәну щ'і́тку, гре́бін' та той кове́рәц | шо го вішәва́лә ||

пішли́ вони́ та й пішли́ | коли́ це обзәра́йутсә | аш за ни́мә жине́ ві́ґ'ма || ґ'і́йч'а́та ки́нулә поза́т се́бә щ'і́тку і ві́росла густа́ трош'щ'а || ві́ґ'ма бо́рзо з'ірва́ла трош'щ'у зу́бамә | та й погна́ласә да́л'і за ґ'і́йка́ми || тогди́ вони ки́нуле гре́бін' і за ни́мә ві́р'іс густи́й л'іс || ві́ґ'ма повірәва́ла де́рәво с кор'і́н'імі да́л'і гна́ласә за ґ'і́йка́мә || тогди́ вони́ ки́нулә кове́рец і з не́го зроби́ласә вәли́ка вогн'а́на р'і́ка аш до хмар віска́ | ві́ґ'ма хок'і́ла пәрәштри́кнутә йі | алә ўпа́ла ў вого́н' та й згор'і́ла ||

тәпе́р ґ'і́йч'а́та спок'і́йно пішли́ да́л'і та й зайшли́ ў ду́жә фа́йнәй сат | тут пос'іда́лә та й ста́лә вітпоч'іва́тә | увиґ'і́ў йіх слуга́ кн'аз'а́ Дани́ла | йако́му нале́жаў цей сат | і за́рәс дон'іс йіму́ | шо ў саду́ йе ду́жә фа́йн'і ґ'і́йч'а́та пог'іні одна́ на о́дну | а одна́ з них йе напе́ўно йіго сәстра́ ||

тогди́ закли́каў до се́бе йіх кн'аз' | алә нә міх пізна́тә | котре́ з них йе йіго сәстра́ || тогди́ він пішо́ў та й уз'а́ў по́ўнәй капшу́к крови́ і покла́ў собі на гру́дә під оде́жу | а слуго́вә сказа́ў | аби го н'ібі́ з зло́стә уде́рәў ноже́м по капшуку́ | так і зроби́лосә || коли́ кн'аз' пр'ійш'о́ў до ґ'і́йч'а́т | слуга́ уде́рәў йіго́ ноже́м і з него́ пішла́ кроў || та | шо бу́ла сәстра́ ки́нуласә на бра́та с плач'е́м || так пізна́ў брат сәстру́ || уз'а́ў він та й в'іддаў сәстру за фа́йного молодо́го | а на к'і дру́гі ґ'і́йч'ин'і сам сә ожәни́ў ||

(Записано в 1951 р.)

21. Великий Кучурів, Чернівецького району, Чернівецької області

Процес обробітку конопл'і

зéмн'у ўпэрéд вíвор'а | а потóму зас'íйа | а вітáк фáйно грабл'áми зашкромáд'а аби фáйно росло́ | потóму воно́ вíросло ўжэ фáйнэ | дозрíлэ | і ў л'іт'і вíмича | складу́т у кумки́ аби схло || вітáк йак ўже вíсхло | ўйáжут ў горстки́ і мо́ча ў во́ду || стойíт у вод'í ш'іст' ден' | потóму вібирáйут з води́ і шушá || фáйно вíсхнэ і бйут потóму ў баталéві | а йак зíбйут у баталéві | то трут ў тéрлици || потóму дéр'гайа на дэр'гíўці | потóму чу́стр'а на грэбінкáх | потóму ро́бл'а ку́ж'іў та й кладу́т на куж'íўку і пр'аду́т на вэрэтéно | а з вэрэтéна мотáйа на мотови́ло | та й бу́д'а калáти || потóму зо́л'а | аби бу́ли б'íл'і || йак ўже б'íл'і | то кладу́т калáти на самотíчку і мотáйа на клубки́ || потóму снуйу́т на снωвáйки || ўже ту пр'áжу з̑ снωвáйки здоймúли і навивáйа на кро́сна | та й коли́ навúли | сідáйа ткáти || коли́ вíткали полотно́ | то б'íл'а його на травí | мо́ча ў во́ду й стéл'а на траву́ на со́нцэ || ўжэ йак стáло фáйнэ білэ | то точáйут його́ | і йак фáйно сточáли | кройá соро́чку | но і ўже ми́йа соро́чку і но́с'а ||

(Записано в 1951 р.)

Подільські говори

22. Базаринці, Збаразького району, Тернопільської області

Пісні

здайéц'ц'а мéн'і | мóйа ми́ла |
шчо ти нэ лэдáшчо |
купи́ў би т'і-м коралúки |
та й нэ мáйу за шчо ||
д'áкуйу т'і м'ій милéн'кий |
шчос' мэн'í прибрáў шийу |
йа за то тоб'í | м'ій милéн'кий |
соро́ч'эч'ку ўшийу ||
бэз^с рукáв'іў | бэз^с устáнок |
а стáнок си ку́пиш |
мо́жэ ти с'і нам'іркуйэш |
то й корáл'і ку́пиш ||

*

до́лом | долино́йу | а ў л'іс по калúну |
блуди́ла д'іўчи́на с'ім ден' і годи́ну ||
ой ч'ого́ ти хо́диш | ч'ого́ ти блу́диш |
чи нэ ти | д'іўчи́но | мо́го си́на л'у́биш? ||
йак би-м нэ л'убúла | то би-м нэ бродúла |

йа би за твóйім сúном | бэз три р'íчки плúла ||

бэз три р'íчки плúла | бэз гай зэлэнéн'кий |
твóго сúна л'ýбл'у | бо в'ін молодéн'кий ||
на тóб'і | д'íўчúно | кон'á воронóго |

áлэ в'íдчэпúс'а ти в'íд сúна мóго |
на кон'á нэ с'áду | конéм нэ пойíду |
твóго сúна л'ýбл'у | за твóго сúна п'íду ||

*

йшоў дорогóйу | збол'íли мэн'í нóжки |

ўступúў до д'íўчúни | в'íдпочúти трóшки ||

ўступúў до д'íўчúни трóхи в'íдпочúти |
дай мн'і д'íўчúно | водú с'а напúти ||
почэкáй | козáчэ | йа водú нэ мáйу |

х'ібá т'íл'ки йак принéсу з тúхого Дунáйу ||
д'íўчина принéсла | йа водú напúўс'а |
шче й такóйі нэ пиў | в'ідкóли ўродúўс'а ||

*

за мóйу хатóйу барв'інéц' снуйéц'і |
ўже с'і дочэкáла | сéстра в'íддайéц'і ||
ўже с'і дочэкáла св'атóйі нэд'íл'і |
шчо ў мéйі сэстрúц'і барв'інéц' на стóл'і ||
барв'інéц' на стóл'і | ц'в'íтé і син'íйе |
вóна на посáд'і | йóйі сéрцэ мл'íйе ||

йа тоб'і казáла | шче й накáзувала |

йак ти вúйдэш зáм'іж | бýдэш жáлувала ||

*

за мóйу хатóйу б'íла гýска плúла |
скáжи мéн'і | швáґре | чи т'а сéстра мúла? ||
йак т'а нэ мúла | нэ вйажú йíй св'íта |
вóна молодéн'ка | п'ідут' мáрно л'íта ||
а ў горóд'і кв'íтку трéба п'ідливáти |
а мойý сэстрúц'у трéба шанувáти ||

*

ой лет'íло два горóбц'і
а до мéнэ хóдит' два гáрн'і хлóпц'і ||

а одéн прихóдэ | шчоб с'а приходúти |
а другúй прихóдэ | хóчэ с'а жэнúти ||

*

на горо́д'і бобови́н'н'а / зəле́не / зəле́не /
нагн'ів́аўс'а м'ій миле́н'кий / на ме́не / на ме́не //
а йа те́йе бобови́н'н'а нəзе́н'ко п'ідко́шу /
а на сво́го милəн'ко́го жа́ртом пəрепро́шу //

*

на стол'і стойі́т' тар'і́лка / а ў тар'і́лц'і мйа́тка //
коли́с' бу́ли парўбки́ / а тəпе́р жабəн'а́тка //
коли́с' бу́ли гарбузи́ / а тəпе́р гарбузи́н'н'а //
коли́с' бу́ли парўбки́ / а тəпе́р хабузи́н'н'а //

*

ой п'іду́ йа до сус'і́ди /
пози́ч'у си но́жа /
а ў нас та́к'і д'і́ўки /
йак ро̆зц'ви́та ро́жа //

(Записано в 1950 р.)

23. Цвітоха, Славутського району, Хмельницької області

Казка

буў собі́ д'ід та ба́ба / і у д'і́да була́ дочка́ / і ў ба́би була́ дочка́ // ба́бина була́ л'ада́шча / а д'і́дова була́ робот'а́шча хоч куди́ // ну і пішли́ вони́ на годе́н'ки // д'і́дова дочка́ праде́ / а ба́бина спит' // д'і́дова вəли́кого почи́нка напра́ла / а ба́бина ден' проспа́ла // ў вӗ́чир пішли́ вони́ додо́му // ба́бина до́чка бəз̑ почи́нку / зра́зу пəрилі́зла че́рəз пəрəла́з / а д'і́дова н'ійа́к нə мо́же з̑ почи́нком пəрəлі́зти // тоді́ ба́бина ка́жə до д'і́довоі́і / дай мəні̑ почи́нка / то йа потре́майу / поки́ ти пəрəлі́зиш // та дала́ / а вона́ поб'і́гла до ба́би та й ка́жə / дəви́с' ба́бо йако́го йа почи́нка напра́ла / а д'і́дова дочка́ ц'і́лий ден' спа́ла // зна́чит' бре́шə на ту // баба ро̆зсе́рдилас'а на д'і́дову дочку́ / та й ка́жə до д'і́да / вəзи́ йійі́ ў ліс̑ / нəха́й йійі́ воўки́ роздиру́т' // ну шчо ж ба́бо / готу́й йі́сти / ка́жə д'ід // ўз'а́ла ба́ба / та й за́міст' муки́ наси́пала по́пілу / за́міст' пшо́на п'іску́ / і да́ла йійі́ // гле́чик на йа́годи // бо йійі́ каза́ли / шо вона́ йі́де йа́годи збира́ти //

ну й пойі́хаў д'ід / пові́з йійі́ до л'і́са // заві́з він йійі́ дале́ко ў ліс / та й сказа́ў // ти збəра́й ту́т йа́годи / а йа піду дроў наруба́йу // пішо́ў д'ід / ви́рубаў дві лома́ки / і привйаза́ў так / шоб ві́тəр ни́ми сту́каў / і пойі́хаў додо́му // д'і́дова дочка́ назбира́ла йа́гід / а д'і́да нəма́ // но почу́ла / шо шос' сту́кайи / та й ка́жə / йа ўже йа́гід назбəра́ла / а д'ід ше дро́ва рубайе //

чэкáла | чэкáла вонá | а пóтім пішлá на те мíсце | де д'ід покúнуў ||
прийшлá та й дúвица | д'íда нэмá | тíл'ки ломáки постýкуйут' | а ўже вéчэр || воўкú мóжут' розірвáти || вонá бáчит' | шо н'ічóго нэ зрóбит' | то давáй йти | шоб найтú мíсце такé | де мóжна булó б год воўкíў сховáтис'а ||

йшла вонá йшла | і знайшлá вонá ў л'íсі хáту | і ў тій хáтці жúла зазýл'ка || тéйі зазýл'ки чоловíк буў мэдвíд' || то булú л'ýдэ | но булú вонú заколдóвані || і от вонá прóсица до тéйі хáти нáніч || зазýл'ка кáжэ йíйі | йа тэбé прин'áла б | но у мéнэ чоловíк мэдвíд' | він тэбé мóжэ роздéрти || но вонá почáла просúти | і зазýл'ка прин'áла || ўз'áла вонá та й сховáла д'íўчину під залíзне корúто ||

минýў дéйакий час | і прихóдит' той йíйі чоловíк з л'íса || прийшóў та й || фу | фу | шос' кáжэ тут л'ýцким дýхом пáхнэ || а жíнка кáжэ | ти по л'íсі наган'áўс'а | л'ýцкого дýху наслýхаўс'а | то тобí так здайéца || він йíйі і повíриў || но вонá ўс'о такú до н'óго | а скажú || хоч би і буў тут хто | шо ти зробúў би || а він кáжэ | нічóго нэ зробиў би || тод'í вонá до н'óго кáже | дай розпúску | шо ти н'ічóго нікóму нэ зрóбиш | хоч би і хто буў || він ўз'аў і даў йíйі розпúску || ўз'áла вонá розпúску | пішлá тудú | де сховáла ту д'íўчину | та й вúпустила йíйі || ну а медвíд' тэпéр ўже й хотíў би йíйі розірвáти і зйíсти | но нічóго нэ порóбиш | раз розпúску даў ||

Ну гот пос'íдали вонú гобíдати | поклúкали гобíдати з нúми ту д'íўчину || йак тíл'ко та д'íўчина почáла йíсти кáшу | прибíгла мúшка та й шчіп йíйі | за нóгу || і кáжэ дай мэні йíсти | то йа тобí ў пригóді стáну || ўз'áла та д'íўчина та й дáла йíйі кáши || пóтім йíли мн'áсо | вонá далá йíйі мн'áса | і так | шо нэ йíли | то та д'íўчина йíйі давáла || піс'л'а тóго ўс'óго почáли вонú л'агáти спáти || мэдвíд' кáжэ до жíнки || постилú д'íўчині під п'íч'йу | а самá бýдэш на постéл'і спáти | а йа той на пйéцу пэрэспл'ý || дýмайе | йак вонá будэ спáти під піч'йу | то йа з спросóн'а ўпáду на н'у | задýшу і зйíм || но ў ночí | тíл'ко медвíд' хóчэ на д'íўчину пáдати | то мúшка прибíжит' | шчипнé д'íўчину | та й та д'íўчина заворóшица || мэдвíд' нэ пáдайе | бо дýмайе | шо та д'íўчина ше нэ спит' || ну він чэкáў | чэкáў і рішúў пáдати ||

а мúшка прибíгла та й ўкусúла д'íўчину за нóгу || д'íўчину заболí'ло | і вонá годскóчила ў стóрону || а мэдвíд' йак почáў пáдати | то так і забúўс'а || та д'íўчина і остáлас' там жúти ||

Но годнóго рáзу пойíхали панú ў л'íс на пол'увáн'а || пол'увáли | пол'увáли | і пришлú до тóйі хáти | і побáчили там дýжэ гáрну д'íўчину || гóдному пáнові вонá так подóбалас' | шо він ўз'аў йíйі | і на ні гожинúўс'а || а колú д'ід пов'íз бáбину дочкý ў л'íс | то йíйі мэдвíд' розірвáў ||

(Записано в 1951 р.)

24. Паланка, Тульчинського району, Вінницької області

р о́ з п о в' і д'

У нас йе пйат' култ'іва́торіў, пйат' компле́ктіў борі́н, ко́ні грабл'і, дві самоски́дки, трі́йер, війа́лка, сорт'іро́ўка, прибу́ла йідна́ лобогре́йка. До с'іва́лок ще тра́ба л'і́йок, у трі́йері кожу́х зро́бл'аний, пра́жки зро́бл'ані. Тра́ба бі́л'ше запчасти́н і щоб усе́ було́ пола́год'ане, заміни́ти два с'і́ўники.

Колго́сп ма́йе ᵍо̂л'і́йн'у у сво́му роспора́жин'і.

Книжо́к ма́ло по агрономі́йі було. Зимо́йу л'у́ди у си́ᵉл'і — дава́й кни́жки ті́л'ки. Ус'і книжки́ йа заво́д'у у шши́ток — йе обйаза́тілна постанова.

Аби ц'іка́вилис'а, сказа́ли — ти ро́биш ни́ᵉ так. От склаў а́кта. Пши́ᵉни́ц'а ни́ᵉ проро́шчувана.

Треба пуска́ти на култ'іва́ц'ійу. Тимохви́л ўз'аў цего пйатила́бного, шчо за́д'н'а ла́ба ўчора прикру́т'ана. Кон'а заби́ᵉрі́т і пуст'і́т у штирискибо́вец'.

Колго́спники дайу́т рац'іона́л'ні придло́жин'а, йак за́раз зроби́ти три́ц'ат' шти́ри йа́шчики, вс'у снас'т' пи́ᵉри́ᵉси́пати.

Йе у нас хве́рма. Свини́й сто два́ц'ат с'ім штук. Свин'а́ потре́ᶦбу́йе ухо́ду, потре́ᶦбу́йе кормі́ў, от тра́ба с'і́йати корми́ дл'а́ вс'ако́ᶦйі худо́би.

Наш колго́сп — нас'ін'о́вий. Нас'і́н'а до́бре, сус'і́д'н'і колго́спи бе́ᶦру́т.

При ха́т'і-лаборато́рійі і випробо́вуйемо, що йак росте́. Уз'а́ли кле́ве́ᶦру два́ц'ат' грам на квадра́тно́ᶦму ме́трі, проро́шчували пши́ᵉни́ц'у — девйано́сто два проце́нти ма́йемо у ха́т'і-лаборато́рійі і центрофу́гу, суши́лку, чарівни́й фона́р, ми́ᵉхан'і́чну лу́пу дл'а війа́ўлин'а шкідникі́ў, термо́метр, зимо́вий термо́метр, мину́тні часи́, баро́метр-анеро́йід, магази́нний термо́метр.

На три́ц'ат' с'о́мий рік бу́де шти́ри гекта́ри нас'ін'о́вого уча́стка. Пос'і́йемо гекта́р пши́ᵉни́ц'і на гнойу́, гекта́р на супирфосва́т'і.

На буряко́вому уча́стку роби́ли вс'о, шо потрі́бно до не́го, дава́ли шіс'т' підко́рмок кал'і́йну сіл', л'і́йну сал'і́тру, гно́йу вне́се́ᶦно с'ем тон, супирфосфа́ту — шіс'т' центне́р, л'і́йної сал'і́три — шіс'т'.

(Записано 1936 р., «Мовознавство», № 13—14, 1938, стор. 43)

25. Білобережжя, Дубнівського району, Ровенської області

про хміл'

йак завәли́ колго́з̑ | посади́ли хміл' | оди́н од дру́гого на оди́н ме́тер | копа́ли йа́ми | визна́чували по во́сêмдіс'ат йам на ду́шу // ко́жна йа́ма по гаршúну глибәнú || сади́ли ко́рін' хміл'ови́й | по́сл'а ωбробл'а́ли / загóрували плуга́ми | шоб̑ нә було́ зі́л'а || ц'е роби́ли ў ма́йі / ў йу́ні ||

йе́слі зі́л'е подніма́йіц'а / гра́сами / то такі́ са́пки вәли́кі / сапку́йут' || по́сл'а ста́ўл'айут' стоўпи́ / нат'а́гуйут' дріт на сте́л'у // по́сл'а бәру́т' би́ут' ко́лушки́ / чәпл'а́йут' дріт за сте́л'у / і прәвйа́зуйут' за той ко́лушок // по́сл'а беру́т' хміл' наво́д'ат' на той дріт / шоб він ріс до гори́ / до сте́лі //

в а́ўгусті хміл' доспіва́йе // два́цит' тре́т'ого а́ўгуста начали́ його́ обрива́ти // його́ по́сл'а на су́шки су́шат' / на рәше́та си́пл'ут' | міша́йут' його́ там / шоб нә підгорі́ў //

ви́сохне / собіра́йут' у мі́шки / відво́з'ат' ў Ду́бно / на хміл'ови́й склад / у хміл'а́рн'у // з н'ого ро́бл'ат' ра́зні кра́ски / потрәбл'а́йут' на пи́во //

бригади́р сла́виц'а тим / шо получи́ў ў про́шлому ро́ці дві ти́шчи с полови́нойу рублі́ў / а ў ц'о́му ро́ці шти́ри ти́шчи // і на ці́лу о́бласт' нәма́ тако́го хме́л'у /йак у нас //

обри́ўка хме́л'ў

скûда́йем тичкú ти́чкойу / задо́ўшки шіс'т' ме́тріў / з то́нкого де́рева / на кінці́ наби́ти гак / потûм с'ада́йут' жінкú / по радка́х / і обрива́йут' ў ві́дра / кошикú і коро́бки / іду́т' ва́жити тут же на хмәлни́ц'і / по́сл'а того ожида́йем мі́с'ац' ча́су / по́ки ли́сц'а нә пожо́ўкне / бәре́м / одрі́зуйûм сте́бла / і сц'ага́йім сте́бла з дро́ту / і заго́руйім радкú хме́л'у на зі́му //

* * *

от ма́йіте піч жил'і́знайа | пото́м тру́би бл'аша́нийі / ко́торийі дайу́т' дух дл'а хме́л'у / то́пиц'а ў пәчû || ўже на пове́рху рәше́та з дрот'ано́йі сі́тки | су́шиц'а хміл' шти́ри годи́н'| // йак дро́ва до́бри / то вихо́дит' за три з̑ полови́нойу годи́н'і і а йак пло́хи / то до штиро́х з̑ полови́нойу годи́н'і | а йак пло́хи | то до штиро́х і до пйатû годи́н // тоді́ тра диви́тис' за ним / два ра́зи підвωруши́ти / йак патәнто́ва су́шка | так уже ни підвωру́шуйіц'а / тûл'ки пәрәкида́йіц'а на дру́ге рәше́то / а з дру́гого / на тре́т'е / а з̑ тре́т'ого вихо́дит' гото́ви хміл' / і висипа́йіц'а на гору́ / ләжи́т' двана́цит' ден' // одво́зиц'а на фа́брику ў Ду́бно //

ў пэч'і тóпиц'а бéзпēрéрви / спэрвá дайéц'а огóн' мéнши / дл'а тóго / шоб ни пі͡дпáриўс'а хміл' // йак вíпаруйе хміл' / тодá дайéц'а огóн' біл'ши / до дн'а ни вíсохне / йак вíкин'ена йідна чэрэпúц'а / то виxóдит з пéчи воспарéнійе чи пара //

(Записано в 1952 р.)

26. Невіркова, Межирицького району, Ровенської області

нас було ў бáт'ка пйат' синóў // земл'і͡е було зоўс'і͡ем мáло // шкóли кончáт' ми не моглí // з братóў анó йа кóнчиў сел'скý шкóлу // кóнчиўши приходзкý сел'скý шкóлу // три кл́аси // йа робíў ў свойóму хаз'áйстви / рáзом з с'емйéйу до áрм'іїі / пóк'і менé не забрáли // вс'і͡е гуртóм добувáли соб'і͡е кусóк хл'і͡еба //

войнá началáс' ў тúща девеццóт штирнáдцетому рóці // с'о войнá булá з н'éмцами // ў тúща девеццóт п'йатнáцетому рóци йа пошóў ў áрм'ійу // у áрм'іїі буў аж до тúща девеццóт вос'емнáцетого рóку // не рáнени / не кантýжени вернýўс'а додóму // пóсл'і с'ого працувáў з с'ем'йéйу ў хаз'áйстви до тúща девеццóт двáцет с'óмого рóку // пóсл'і йа поступúў в л'еснýйу ф'íрму / де робíў два рóк'і // пóтом женíўс'а і начáў господарувáт' зноў //

господáрка складáлас' з поў гектáра земл'і͡е // було трýдно жит' / бо купúт' земл'і͡е було вéл'ми трýдно // так трéба було купúт' йакýс' четвертúну земл'і͡е / то оставáўс' без кускá хл'і͡еба //

так борóўс'а з негóдами / пóк'і не пришлá совéцка уласт' // йак стала ў нас совéцка ўласт' / то йа поступíў ў св'аз' / начáл'н'іком поштовóго одд'ел'éн'ійа / ў тúща девеццóт сóрок четвéртому рóци / ў мáрти м'і͡ес'аци // зрáзу робúт' дóбре не мог // з такóйу робóтойу йа не ўстречáўс'а некóли // алé пóсл'і пойéхаў на кýрси ў Рóўно // трóх'і сам ўчúўс'а ўдóма і стаў дóбрим робóтн'іком //

за усп'éх'і ў робóти / Укáзом През'íд'іїі В'ерхóўного Сов'éта СССР / од шóстого іійýн'а тúща девеццóт сóрок п'йáтого рóку / йа буў нагорóжени м'едáл'йу «За дóблесни труд ў Велúкой От'éчественной войн'é» //

ще й зáрез працýйу начáл'н'іком поштóвого одд'ел'éн'ійа //

йак колúс' жиў / то нехтó не знáйе // зáрез живý з с'ем'йéйу лýччей / йак колúс жиў // у нас пан / бо нáвет' мáйу рáд'іо / йак колúс' було ў пáна // колúс' нáвет' йа не знаў / шчо вонó такé / а зáрез стойíт' вонó у менé на стол'і͡е //

колúс' не мóна було вúписати і почитáт' газéт / а зáрез газéта распростран'енá по ўс'і͡ех колхóзн'іках // йак колúс' чолов'і͡ек не маў прос'в'і͡етлойі годúни / то зáрез вон мáйе на ўсе час / нáвет' і на тéйе / шчоб кóжен ден' почитáт' св'і͡ежу газéту //

ос'о було́ таке́ ||

шче за па́н'с'кої По́л'шчи йа зазна́ла бага́то го́ра || жило́с'а мен'і͡е ве́л'ми ва́жко || тре́ба було́ ко́жен ден' ході́т' на робо́ту до па́на || пан буў ве́л'ми пога́ни | бо ве́л'ми застаўл'а́ў до робо́ти || йак ано́ п'і͡еўн'і заспива́йут' | то ўже ўстайе́ш | і не посн'і͡едаўши іде́ш на робо́ту || дей не ано́ йа йедна́ йшла на робо́ту || нас було́ так'і́х бага́то ||

ко́жна з нас бра́ла капани́цу і йшли секти́ бурак'і́ || пан не диви́ўса і не пита́ў | чи ми йе́ли | чи не йе́ли | ано́ знаў застаўл'а́т' роби́т' ||

йак прихо́диў пан | то шче не так стра́шно | бо хоч і крича́ў на нас | але́ хоч не биў | але́ йак прихо́диў прика́шчик | то не йедна́ з нас і була́ би́та | бо вωн ве́л'ми хот'і͡еў прислужи́цца па́ну || йак каза́ли | то й пра́ўда | що не дай бо́же з̂ ха́ма па́на! ||

секли́ і поло́ли ми бурак'і́ з ра́нку до но́чи || над голо́вами на́шими стойа́ў прика́шчик || йак прихо́дили додо́му | то і йе́сти хот'і͡елос' | а л'агти́ спочи́т' ще лу́чче | бо за́ўтра прика́шчик даў прика́з вихо́дит' на робо́ту ще ран'і͡е́й || роби́т' прихо́дилос' ве́л'ми тру́дно | а зароби́т' | то нічо́го не заробл'а́ли ||

дру́ги пан буў так'і́ лих'і́ | йак соба́ка || роби́ | роби́ а вωн і до́брого сло́ва не ска́же | шче й гарапу́дойу | нага́йкойу | пот'а́гне || ос'о була́ така́ пла́та ||

а в'о́сен' то шче го́рше ли́хо | бо ўже й холодно́ і сл'ота́ | а ми ўсе йде́мо || хто б то його́ й пωшо́ў | йак би не виган'а́ли | а то му́сиш || копа́йем | копа́йем бурак'і́ з̂ са́мого ра́нку до ве́чора | і на́вет' і ўноче́ | а ўноче́ холодно́ і̂ голо́дни | шчо й живωт до спи́ни присо́х || уже́ той за́ступ ў три ра́зи стаў ва́кшим | йак буў ||

так нат'а́гнеш ру́к'і й но́г'і за ден' | шчо й жи́тка неми́ла || ўве́чер'і іде́ш додо́му і проклина́йеш свойу́ до́л'у і па́на || на по́л'і це́ли ден' копа́йеш і пла́чеш | а при́деш додо́му | то пожу́рис'с'а | пожу́рис'с'а | де й спат' л'а́жеш || не зна́ли ми не ра́дошчоў | не чу́ли п'і͡есен' | ано́ де не по́йдеш | то ўсе пла́чут' ||

але́ ми дожда́лис' | хоч на ста́рост' шча́с'ц'а || ми не жили́ тод'і͡е | а гнили́ || тепе́р за сове́цкойі ўла́ст'і ми поба́чили пра́ўду і пе́рши раз̂ почу́ли | йак це́ницца на́ша робо́та ||

у па́на хоч роби́ли і тру́дно | але́ наш труд не цени́ўс'а і ве́л'ми жал' браў за се́рце | йак пан гони́ў з двора́ | на́вет' і не спомина́йучи | шчо ми так ва́жко це́ле л'і͡ето роби́ли ||

тепе́р ми ўже чу́йемо й п'і͡есн'і͡е || с'і́йі п'і͡есн'і͡е склада́ли про нас і про на́ши бурак'і́ || йак почу́йеш йіх | то аж се́рце рад'і͡ейе | і шче ў три ра́зи луч стара́йес'с'а роби́т' || с'о ми мо́-

жем стат' і ланковими || йа тоже ланковойу і майу ў ланци десет д'і͡еўчин || ми ўс͡іе тепер шчасливи | шчо ми робимо самú і над нашими головами не стойіт' прикашчик ||

мен'і͡е ўже шездес'ат два рок'і | але йа не ўтомл'уйус' на роботи || кожна з нас знайе | шчо йак робимо | то і заробимо || бωл'ш виробимо || бωл'ш і заробимо || а ў пана ми с'ого не знали і не чули || за совецкойі ўласт'і ми не тол'к'і добре робимо | але й старайемос' | шчоб булú шче луччи ўрожайі ||

з першого разу ми шче не ўм'і͡ели так добре робит' | йак заре | бо не ўм'і͡ели || до того | йак с'і͡ейат' бурак'і | треба було ран'і͡ей заготовит' добриў | а посл'і йіх розсеват' по пол'у || мойа ланка следúла за кожним бураком || опол'ували | перес'і͡екали по п'йат' раз на л'і͡ето | проривали по два рази || пωдсипали сел'і͡етру | очишчали од доўгоносикоў | обкопували ланку з бураками роўчаками | шчоб не перелазили доўгоносик'і ||

але багато нам дала помочи і совецка наўка || за пол'акоў ми не знали нейакойі сел'і͡етри || тепер нам читайут' газети | приходит' до нас кожен ден' агроном | йак'і попраўл'айе нас | розказуйе | йак глед'і͡ет' кожного бурака ||

але й урожай буў на славу || з гектара ўз'алú по п'йаццот метроў буракωў || ўс'ого було ў нас буракωў п'йат' гектароў || кожного бурачка ми викопували | чистили | а бурак'і йак гарбузи булú | так'і велик'і да б'і͡ели || але й за роботу ми получили багато цукру і грошей || кожна з нас получила по 100 к'іл' цукру і по дв'і͡ести рубл'оў || окром того шче на кожни трудоден' получили жита | пшенúци | і гроши за трудодн'і͡е ||

(Записано в 1952 р.)

КАРПАТСЬКА ГРУПА ГОВОРІВ

Бойківсько-середньозакарпатські говори

27. Рибник, Підбузького району, Дрогобицької області

Анекдот

Буў соб'і так'эй б'інній хлопэц'', і в'ін нэ маў шчо в сил'і робити і п'ішоў соб'і у с'в'іт дол'і йакойі пωшукати. В'ін п'ішоў і наўчúўс''а дес''то за злод'ійа. В'ін іде с тойі наўкы і повернуў до коршми і с''іў за с''ц''іў і приходит ід н'ому с того самого сэла д'ідич і питайэ йіго: «шо ту робиш?» А в'ін йому кажэ: «Йа йду с курс''іў — наўчив-им-с''а за злод'ійа». А пан йэму каже: «А ти добр'ій злод'ій?» А в'ін каже: «Добр'ій». Пан ка-

же: Колú ти дóбрій злóд'ій, ў мéне йə пйат' собáк, йак найпоганІ'шого мóго собáку вкрадéш, то йа тоб'І дам сто злóтих, а йак не вкрадéш, то смерт' твойá бýде. В'ін кáже: «Дóбре». І пан зобрáўс''а і п'ішоў.

П'ішóў той злóд'ій до магазúну, купúў соб'І пáру булóк і йде додóму. Прийшóў додóму, вз''аў йəднý бýўку, напхáў смолú і йде тудá, на пáн'ск'ій дв'ір. Прихóдит до собáк і йəдним собáкам помитáў тотú бýўк'ə бес смолú, а тóму напоган'Ішому вер тотý с смолóў і собáка вдавúўс''а. В'ін собáку вз''аў на шнýрок і пов'Іў дом'Іў. Прихóдит урáно слýжниц''а і кáже йəмý: Слýхай, на тоб'і сто злóтих і приходú зáраз до пáна. В'ін вз''аў сто злóтих і пішóў до пáна. Кáжə йəму пан: «Дóбр'ій ти злóд'ій, áле йа шче тоб'І дам йəднý кáру—ў мéне йə дéс''іт кóній, йак нáйл'іпшого кон'á вкрадéш, то вжéн'у тебé с свойóў дочкóў». В'ін кáже: «Дóбре».

В'ін маў свóго кон'á. ПойІхаў у м'Істо — купúў гор'Іўкы і винá і йІди додóму. Прийіжджáйе п'іт пáн'ській горбóк і гор'І тим горпкóм так гóйкайə: «Гей ратýйте». Ідéн стóрож с кон'á скóчиў і прийшóў д н'óму, а в'ін йəму даў гор'Іўкы, винá і в'ін полéт'іў ід дрýгим і сказáў йім, шо там дайýт гор'Іўку і вни вс''і поскакáли с кóн'ій і полéт'іли д н'óму. В'ін даў йім ус''ім гор'Іўкы і винá і вни повертáлис''а іт кóн'ім і пос''ідáли на кó-н'і і в'ін тогдú п'ідійшóў і ссадúў тóго з найл'Іпшого кон'á і вз''аў тóго кон'á і пойІхаў додóму.

Рáно прихóдит пан і кáже: «Ходú до мéне, йа бýду тебé жинúти с свóйоў дочкóў. Тогдú в'ін почáў клúкати свойý фам'і-л'ійу на вес''Іл'а і прийіжджáйə до свóго брáта-кс''óндза. А кс'онц кáже: «Колú ти свойý дочкý віддайəш за злóд'ійа, то йа не йду на вис''Іл'а». Той прийшóў додóму і сказáў злóд'ійови. «Коли в'Ін такúй мýдрій, то йа йому так'é вúстройу, шо з н'ого бýдут с''а с'м'Ійати вс''і л'ýди». П'ішоў до тóго кс''óндза і зайшóў до хáти. Кс''óндза ў пéрш'і хáт'і ни бýло. В'ін вз''аў кл'уч і п'і-шóў до цéркви. Набрáў соб'І по дорóз''і рáк'іў, вз''аў зан'Іс до цéркви і пустúў по цéркв'і. Це бýло вечерóм і над'ійшóў д'ак. «Шчос то в цéрков'і с''в'Ітитс''а». Подивúўс''а чéрес пор'Іг. Злó-дій стойəт кóло престóла і кáже: «Йа йə бог — б'ігáй по кс''óн-дза». І той полéт'іў і кáже: «Йəґомостýн'у ход'Іт до цéркви, при-йшóў бог і казáў, шоб ви зараз прийшлú». Кс''ондз прийшóў і злó-д'ій йəмý кáже: «Ход'іт óчче с'удá і п'ідéмо до нéба». А кс''ондз питáйəс''а: «Йак п'ідéмо?» А в'ін кáже: «Л'Іс''те ў мішóк го-ловóў». В'ін скоро завйазáў м'ішóк і злóд'ій вз'аў м'ішóк на плéч'І і п'ішóў аж до тóго пáна спраўйáти вес''Іл'а. І так онú спрá-вили вис''Іл'а, і с''а бáвили, і с кс''óндза с'м'ійалис''а.

(Записано в 1952 р.)

28. Баранинці, Ужгородського району, Закарпатської області

ка́ска за Білосн'ішку ||

бу́ла де нә бу́ла йәдна́ жона́ || а то̄та́ жона́ ма́ла два д'і́ўки || жи́ли вωн'і у йәднө̂му л'і́с'і || йәдна́ д'і́ўка са кли́кала Білосн'ішка | а дру́га Ружоволе́ч'ка || прийшло́ л'і́то и вωн'і поч'али́ проси́ти ма́т'ир | би йіг ма́ти пу́стила до л'і́са на йа́готки || ма́ти нә хωт'і́ла йіх пу́стити | каза́ла | же у л'і́с'і йіг вөу̂ґ мо́же із'і́сти || вωн'і йі ду́же проси́ли | так шо вона́ йіх пу́стила након̂и́ц ||

уз'али́ вωн'і с сө̂бө̂у кө́шар | та й пушли́ у л'іс || хө̂д'ад' вωн'і хө̂д'ад' | раз лем ч'у́йуд' го́лос || кө̂з' гөйкат' | а ни́ґде ни́кого не ви́тко || раз вωн'і позбе́райуд' ма́ло да́лше | а там вә́ли́ка коло́да привали́ла ка́рлика мало́го || приш'ч'апи́ла му бө̂рө̂ду || прі̂бігли вωн'і ґу н'ө̂му | дру́л'айут' кө̂лөду | дру́л'айут' | нә мош | бо коло́да т'а́гне и ка́рлика за собө́у || йаґ від'іли | же ни ш ч'ого нич' | та вωн'і ка́жуд' | же прине́суд' но́жич'ки | та му ωдріжуд' бө̂рө̂ду || вун гөйкаў на н'іх | нә хωт'іу | але д'і́ўки Білосн'ішка ай Ружоволе́ч'ка пωбігли дωму | прине́сли но́жич'ки | та ωдрізали му бө̂рө̂ду || ка́рлик са на н'іґ ду́же пωгн'іваў за то̄то́ || каза́ў йім | же заже́не на н'іґ бі́лого мө̂двід'а́ ||

пушли́ вωн'і дωму ду́же пәрәстра́шән'і || ма́ти са ωд н'іх про́сит': шо з ва́ми йе | д'і́ўки мө̂йі | же такі-с'те пәрәпу́дж'ән'і? вωн'і про у̂ши́тко й росповіли ма́тәри | же шо з н'і́ма бу́ло ў л'і́с'і || пришөу̂ ви́ч'ар || д'і́ўки пωос'іда́ли на пец коло ма́тәри | а ма́ти йім говори́ла ка́ску || раз лем ч'у́йут' | кө̂з у двир'і ду́ркат' || ма́ти у̂ста́ла | пушла́ ґу двир'ум та са про́сит': ко там? — то̄ йа | бі́лий мө̂двід' | пришөв-им за д'і́ўка́ми || вωн'і са у̂ші́тки напу́дили | шо типир'а бу́де | але пө́муч'і нә було́ || пу́стила го ма́ти до хіж'і || вун зайшөу̂ | л'агну́ў сωбі сәрәд хіж'і | та слу́хат' | шо ста́ра говори́т' || коли ста́ра заку́н'ч'ила | вун уста́ў | пообзе́раўса дөу̂кола | та й ка́же: Білосн'ішко | йа пришөу̂ за тобө́у | ти бу́деж мө́йа жона́ || вона́ нә хωт'іла ни́йаким кун'ц'ө́м | поч'ала́ пла́кати | өтпро́с'оватиса | але коли вун са стаў кра́сним лө̂ґіно́м | та у̂же нә каза́ла нич' | лем уста́ла с пе́ца та пушла́ бли́жже ґу н'ө́му || ма́ти йуй анә сло́ва не каза́ла | на́рас приста́ла || та й ч'ом бу́ло йуй не приставáти | коли ви́дид' | же тако́го кра́сного з'ат'а бу́де ма́ти || а вωн'і ш'і то́го д'н'а са пубра́ли || красн'і посвад'бова́ли | ш'і й низ' жи́йут | кид не поу̂ме́рали ||

1. *казáли-с'те л'ýде |*
же йа са не ѡддáм |
типи́р' позэрáйте |
йакóго мýжа мам ||

2. *такóго мýжа мам*
йаґ бíла лілíйа |
а самá-м такóва |
йаґ рýжа кэртóва ||

3. *ч'ервеной йáблич'ко |*
на тáн'іру нэ скач' |
кид'из' н'а зухабі́ў |
типи́р' за мнôу нэ плач'і ||

4. *идé свáд'ба згóри |*
закривáйте стóли |
стóли йавôрôвí |
портки́ папíр'ôвí ||

5. *йáвор са розвíват' |*
д'íўка пи́рстін' зни́мат' |
зни́май д'íўко скóро |
бо наз идé мнóго ||

6. *не мнóго наз идé |*
не мнóго нам трéба |
лем гѡрдýў пáлінки |
а три вóзи хл'íба ||

7. *йали́ц'а | йали́ц'а |*
зелéна йали́ц'а |
ци привíкне до вас |
нáша молоди́ц'а? ||

8. *кит' йий бýде гóраст |*
та привíкне до вас |
кид' йий бýде кри́ўда |
не привíкне ни́ґда ||

9. *перелáс | перелáс |*
ѡт сус'íди до нас |
сусíц'кий лáґін'у |
чóм нэ хôдиж до нас?

10. *до ваз би ходи́ти |*
д'íвóґ би л'уби́ти |
ў вас двéр'і скриплíві |
а д'íуки́ брэхлíві ||

11. *недалеко сли́ўка' т сли́ўки |*
доволи́ла мáти д'íўки |
доволи́ла на гóдину |
а вун ходи́ў ціл́ý зи́му ||

12. *пупýт сат | пупýт сат*
ростé команич'ка |
л'убл'ад' менé хлôпц'і |
хôд йа невели́ч'ка ||

13. *ч'ôм би менé мáмко*
хлôпц'і не л'уби́ли |
кид' мôйі ôбір'ва
токар'í тôч'или ||

14. *ôбір'ва токар'í |*
а ли́ч'ка мал'л'áр'í |
ґáмбоч'ки цукрôві
то суд'лáґін'ôві ||

15. *помáл'і с'а намивáйме |*
красн'í сѡбí заспівáйме
од' нáд'іл'і до нáд'іл'і |
би нам л'уде зáвид'іли ||

(Записано в 1950 р.)

29. Туриця, Перечинського району, Закарпатської області

Тури́ц'а

Тури́ц'а с'а склáла дис' даўнó, коли́ засідáли ту л'ýдe. Ту дис' били л'ýде тýркине. Йак они́ робили испéршу? По гôрах садили крôмплí, бо на рунин'í нич нэ моглó бити, бо дôж'ж'í вил'íкі йшли. Мáй вэли́кий ґáзда набрáў бôчку крôмпл'у. Орáли

л'ýде дэрэвл'аным плýгом та нóсили за ним дэрэвл'áной клúн'а у тайстрін'і.

Дáйно л'ýде зробúли хúжу. Повáлу заповáлиў. А робúли бэс пилы́ фийсáми. Ис пéца дым шôў до обláку. Свíтло чинúли іс сухúх березóвых копáчу. Сырôві копáчі вýтôўкли та вýсушили а пôтýм палúли і світúли. Сэсé называлóс'а лúпинôў. Шатúну самі сωбі робúли | а кіт' дáхто хôт'іў чóрну шатúну та йшлú збирáти кóру с гóрнôй вýл'хи та так сωбі фарбúли лем же дýже мáло носúли чóрнûй, бо тóго с'а бойáли.

Пôтýм с'а л'ýде розмножúли та почáли с'а ст'ічáти на рунинý, та так с'а будовáли пúр'ш'і хúж'і коло пішникá. Йакúйс' чôлôвік пришôў із Л'ýтôйі та тот придýмаў чинúти пец іс кошóм, бо испершý кіт' хôт'іў робúти хúжу та накôлôў бýчкуў повáлу заповáлиў а сэрэт тôйі повáлы прôрубáли вукнó ў пéцу глúну вýбили, а так дым шôў чэрэс тотó вукнó.

*

Колú йа быў йше малы́й уже-м маў дас сім рóку рôдічі хôт'іли жэбы́м гонúў кóзы пáсти, бо ў нас іш'ú тôўды́ бы́ли кóзы. Йа рас вýгнаў кóзы на пашкýў. Вôўк козý йиннý йімúў та йзíў быў. Йа тôўды́ бойáўс'а йти дôмý ай ут'ік служúти до Ремéт.

Прúйду так понáд вичýр до Ремéт та так стôў на вýлици. Прúйде так йиннá жонá до мéне та кáже: Вы́тки ты, хлóпчику? Йа тôўды́ кáжу: Йа с Турíц'і, йду служúти дáґде. Ўна тôўды́ мін'і кáже: Но пýйдеш до мéне. Ў мéне робóты нэ бýде т'ашкôйі, тýл'ко бýдеш мир'ковáти на д'ітúну.

Йа до нúйі пушôў, пэрэспáў, а рáно поўстáвали. Онá каже: Но туй мáйеш д'ітúну мир'кýй, жэбы́ нэ голóннайе й дозирáй на квóчку і на кýр'ата, жэбы́ йáстр'аб нэ пукрáў. А самá ш чôлôвіком пушлá ў пóле. Йа тôўды́ шо зробúти. Квóчку привúйазáў до плóта, д'ітúну лúшиў самý дóма й пушôў с сусíц'кими д'іт'мú бáвитис'а. Бáвиўс'а аж до сáмого вúчура. Вúчур прихóджу дôмý, позирáў кýр'ата йáстр'аб забрáў і квóчку ўбúў, а д'ітúна лéдва ды́хат'. Тôўды́ йа зобрáўс'а ўт'ікáти. Ўз'аў свóйі бочкóры ў рýки і пушóў на дрýгой сэлó.

Прúйду до Сúмир'. Зайдý до кôўперативы і там йедéн чôлôвік мін'і кáже: Скажú вы́тки ты і чій ты? Йа кажу тôўды́: Йа с Турíц'і сирохмáн, нэмáў рôдичу і хôт'іў бы-м ітú дáґде служúти. Тôўгды́ вун мін'і кáже: Ты, хлóпче, пôй до мéне, бýдеш ходúти с кýн'ми. Прихóд͡ж'у йа до н'óго. Йогó ґазды́н'а дáла дôбру вичúр'у, дωбрі-м пэрэспáў. Рáно ґáзда мэнé збудúў, шôбы́ йа йшôў вус помастúти, а дýмаў йа сωбі, вы́тки починáти мастúти. Рôздýмаў і почáў мастúти. Насáмый пэрéд мáшчу рýдо, пóкат почáў мастúти, лýйтры тóже, нáчаў мастúти колéса.

Помастиў дві колеса, а двой ми зустало, нэ зайшло. Зайду йа до х'іж'і і кажу: Дайте іш'й колымасти, бо нэ зайшло на двой колес. Тôўды ґазда россердиўс'а і каже мін'і: Ты, дураку, шшо ты кажеш? Тат' там было дис'ат' кил колымасти, а ты кажеш, шо тωбі нэ зайшло. Тôўды йа йωму кажу: Йдіт' та ўвит'т'е. Прийде ґазда, йак увидит', шо йа намастиў ц'ілый вус, йак на н'а реўґне: Іди сωбі до чорта! Де ты такôй від'іў, шôбы дахко ц'ілый вус колымас'ц'ôў мастиў і прогнаў мэне гет.

Тôўды думаў йа сωбі, де мін'і пôд'ітис'а і надумаў йа пуйти на другой сэло і пушôў. Прихôдж'у ў першой сэло Перечин. То было ўже пднадвичур. Позэраў у Перечин'і, коло кôрчмы стôйит' йеден вус, у йакуму были запр'ажин'і волы, а на вôзі было накладено пôўно міхуў муки. А ґазда того воза вичир'аў коло воза и закличе мэне. Каже мэн'і: Вытки ты, хлопчику? Йа тôўды кажу: Йа с Турíц'і. Нэ маў и вуц'ца, нэ матири, йду даґде служити. Ун каже: Може ты, хлопчику, голонный. А йа кажу: Йой-ой та й дуже. Тôўды вун мін'і даў фалат хл'іба і конц солонины і каже мін'і — на найіш'са й мир'куй на волы, а сам пушôў і казаў йа дораз вернус'а. Йа сіў на вус і заспаў сытый. Надышшôў мотор, волы напудилис'а і звернули вус із мукôў. Йа напудиўс'а і ўт'ік.

Іду, йду і прихôдж'у ў Вôрôчово. То ўже было пузно вичером. Тул'ко в ôднуй хижи світило. Зайду до хиж'і. Газды нійе дома. Тул'ко жона і йинна д'іўка файна. Тôўды ґаздын'а мэне просит'с'а: Вытки ты, хлопчику, і де ты йдеш? Йа тôўды кажу: Мойа мати умерла. Йа зустаў сирôтôў, іду даґде служити. А ту-м уже такий голоден — вон звізды мі с'а привидж'айут'. Тôўды ґаздын'а каже: Ты, нэборе, мало почекай. Йа йду здôу кôрôву та напийес'с'а молока с хл'ібом і с тым она пушла з д'іўкôў до стайн'і. Тôўды йа сωбі думаў, йак бы мін'і самôму найістис'а. Ставу на лаўку і досігаў іс полиц'і доўжанку. Нэ ўстиг йа іймитис'а полиц'і, полиц'а мін'і звалилас'а на гôлôву, лем сметанка потэкла дôлу мнôйу. Тôўды йа напудиўс'а и скôчнуў йа до с'іни і йаґрас у туй минуті двир'і на сін'ах утворилис'а.

Заходит' ґаздин'а з молоком і ґазда ййй і каже ўна ґаздови: Де ты так пузно забавиўс'а, шо йа тэбе так дôўго чэкала? А кібы ты знала, шо зô мнôў сталос'а у Пэрэчин'і: Коло корчмы стаў йа волы кормити. Приходит' дô мн'і йеден сирохман і каже мэні — йа пуйду до вас служити. Тôўды даў йа йôму найістис'а, а сам зайшôў пуўдецу вупити, а волы залишиў на н'ого. Доки йа вернуўса, позераў вус извернутый у шанц, мука вусыпалас'а, а сирохмана нэ вісти духу нэ вінно. Тôўды ґаздына каже ґаздови: Йуй, нибори, може, то тот, шо тэпир' у нас йе просит'с'а служити. А йа ўже ис страху нэ знаў, шо робити. Тôўды ўни

заход́'ат' до хижі. Позе́райт': полиц'а на зе̂мли і молоко́ із дốўжанками поразбиваными. То̂ўды́ ўни дава́й мәне́ гл'а́дити. А йа тым ча́сом у с''іна́х стойа́ло ла́зиво та ву́йшоў на пут. Іс по́ди пирийшо̂ў чәрәс пили́ўн'у на ста́йн'у. На ста́йни было сі́но. Зары́ўс'а ў сі́но і л'ух спа́ти.

(Записано в 1950 р.)

30. Стеблівка, Хустського району, Закарпатської області

збирайус'а ід мулут'ілц'і

о̂то̂ бы до́бре̂ каскова́ти̂ / куй би лиш час бы́ў // йа бы вам ту́л'ко наговори́ла / шчо за ты́ждж͡ін' быс'те̂ не поспи́совали̂ // айбо дис' туды́ у зі́мі / куй май ма́ло робо́ты // типи́р' ту́л'ко̂ робо́ты / шчо аш гори́т // ото типи́р'и̂мс'а ма́ло спе́лла до́ма / бо показу́йс'а мо́тор на мулут'ілц'і / айбо ўже каза́ў бріґад'і́р' / шчо чере́с час / чере́с два и̂спра́ўл'ат го / та бу́деме дин'-нуч молоти́ти̂ / абы с'ме до ні́д'іл'і у́молотили̂ / бо пак мо́же с'а засло̂́т'анити̂ // уже́ с'ме ма́йже полови́ну у́молотили̂ / айбо уже два дны шчо̂с' с'і́ло у мо́тор / та не мо́ж го и̂спра́ви̂ти̂ // уже̂ каза́ў бріґад'і́р' / шчо пу́йдут за дру́гым мо́тором / абы такы́й дорогы́й час не пропада́ў / айбо машіні́ста пу́ўбіц'а́ў / шчо ўже ско́ро и̂спра́вит сис' мо́то̂р / шчо йе // йа не мо̂жу сід'і́ті до́ма / куй ві́жу / шчо робо́та не зро́блена / а тре́ба йі зроби́ти̂ кама́й ско́ро / та шче̂ ўчо́ра й на збо́рах каза́ли̂ / шчо ўсе на нас зале́жит // йак субі́ зро́бимe так бу́деме ма́ти̂ / бо з не́ба н'іч не ўпа́де //

та й пра́ўду й каза́ли̂ // ци пові́роваў бы ко̂с' / шчо̂ на го́рбі таке́ жи́то у́росте / а типи́р' уже й Ку́ўто́вы зача́ли̂ ора́ти̂ // та й роби́ти̂ типи́р' не так т'а́шко // прийд'іт лиш та подиві́ц'ц'а / йак у нас ве́село на ро̂бо̂т'і // с'піва́йеме / с'мійеме́с'а / фіґл'у́йеме / а ро̂бо̂та у нас и̂де́ / йак бы гурі́ло // та йа бы вам и̂шчо шчо̂с' каза́ла / айбо му́шу йти гет / бо при́шо̂ў д'ітва́к та ка́же / шчо через пу́час пу́с'ц'ат мулут'ілку / а л'у́де ма́йже ус'і там та й ма́йже̂ бу́деме уже роби́ти̂ на дві змі́ны / абы с'ме кама́й ско́ро у́молотили̂ / бо шче й с с'і́ном у нас ту́л'ко̂ ро̂бо̂ты / шчо̂ на два ты́жн'і ду ша́йі бу́де / кабы лиш дож͡дж не па́даў // но йа уже йду // вы прийд'іт дис' дру́гым ра́зом та ма й буш поговори́ме́ //

*

ка́ска

дис' даўно́ шче жиў о̂де́н ду́же̂ бі́дный чулуві́к та маў тр'ох сыну́ // йак хло́пц'і пудросли́ / за́чали змага́тис'а на йаке́с' ґазду́ство̂ // пушли́ на за́ропкы // ста́ршый не до̂́ўго хо̂ди́ў / заробі́ў йакі́с' гро̂ші / покла́ў субі́ хы́жу та й ужени́ўс'а // се-

редӳшчый тȏже так ӣзрōбӣў ǀǀ лиш май молóтшый Ӥвáн н'ійáк не мух дві нáворох склáсти ǀǀ заробӣў грôші ǀ укрáлӣ ǀ пак пушôў служӣтӣ до ґазды́ і служӣў у н'ôго ц'ілый гуд за двóйе свин'áт ǀ айбо йак йіх забрáў думý ǀ свин'áта пōздыхáлӣ ǀǀ нáшчо бы не змýгс'а Ӥвáн ǀ на ўсē пригýтка ǀ все прōпадáлō ǀǀ

Ӥвáн не маў шчáс'ц'а ǀ говорӣлӣ л'ýде ǀǀ вун спрôўбаловáў ӣшчē раз свóйе шчас'ц'ē ӣ пушôў упйáт служӣтӣ до ўдногó ґазды́ ǀǀ вун уже знаў ǀ шчо йумý не хоче н'іч бытӣ ǀ тумý запросӣў уд ґазды́ за свôйу слýжбу ōдéн велӣкый кáмін' ǀ абы́ ужé дóбре прувíриў себé ǀ шчо йумý зупрáўд'і н'іч не хóче бытӣ ǀǀ айбо колӣ вун дуслужӣў ǀ пушôў подивӣтӣс'а на кáмін' ǀ а з н'ого устáлас'а лиш малӣн'ка грýтка ǀ йак пйáс'ц' ǀǀ а кáмін' ростопӣўс'а ǀǀ Ӥвáн дýже зажурӣус'а ǀǀ хут' живы́м л'ігáй у сырý зӣмн'у ǀǀ про несчáсного Ӥвáна рознеслáс'а чýтка по ўс'іх сéлах ǀǀ н'ікó з ним не хôт'іў н'іч мáтӣ ǀǀ

Ӥвáн ўстáўс'а одинóкый та гóлый ǀ йак пēрст ǀǀ сам не знаў ǀ шчо робӣтӣ ǀǀ йумý пришлá на гôлôву дýмка ǀ пýйду у с'віт шчáс'ц'а ӣс'кáтӣ ǀ вад' ӣздóхну ǀ вад' нáйду шчôс' ǀǀ йак пудýмаў ǀ так ӣ зробӣў ǀǀ у понед'ілок рáно чим провӣччало ǀ Ӥвáн подáўс'а гурí селóм з тайстрӣнуў за плечóм ǀǀ де йшôў ӣ сам не знаў ǀǀ ӣшôў та дýмаў ǀ ба де йе тот с'віт ǀ де бідн'і л'ýде мáйут шчáс'ц'е ǀ вôл'у ǀ де ўс'і ўднáкі ǀǀ так вун ӣшôў дôўгō - дôўго ǀ а сéмуйі днӣны уйшôў на невелӣчку пôл'áнку у хáшчӣ ӣ увíд'іў там йакýс' хыжу ǀ гий печерá ǀ авад' колӣба ǀǀ у туй хыжӣ жиў ōдéн стáрый-престарый д'ідо ǀǀ коли вун увíд'іў Ӥвáна та заговорӣў ǀ шчо за лихá годӣна занеслá тебé аш с'уды́ ǀ сы́не ǀǀ Ӥвáн сказáў йумý ǀ шчо шчáс'ц'а та й дôл'і ӣс'кат ǀǀ а д'ідо йумý кáже ǀǀ слýхай сы́не ǀ йа тубí дам дóбру порáду ǀǀ пýйдеш сиў хáшчôў усé на схуд сóнц'а ǀ а сéмого дн'а ўйдеш на ўдéн велӣкий чистáш ǀ а з н'ого ведé ōдéн пішнӣк і ты пýйдеш правó по тôму пішникóвӣ ǀǀ тым пішникóм прӣйдеш аш у сáме селó ǀ а пак прýйдеш шче шіс'ц' сел ǀ а ў сéмуму нáйдеш ōднōгó кōвачá ǀ у котрóго йе три дôн'кы́ ǀǀ ты уженӣс'а на середýшчуй ǀǀ не придиўл'áйс'а на йійі красý ǀǀ онá чóрна ǀ йак цӣгáнка ǀ айбо заўтó шчаслӣва ǀǀ а йак ужéнис'с'а ǀ то з жôнôў пýйдете на схуд сóнц'а шче далéко-предалéко ӣ там нáйдете шчáс'ц'е ǀǀ

Ӥвáн пôд'áковаў д'ідовӣ за порáду ǀ пушôў і зробӣў так ǀ йак д'ідо казáў ǀǀ уженӣўс'а с тыў паскýднôў ковачôвôў д'іўкôў та пушôў дáле ǀ хут' стáрша і май молóтша д'іўкы такі былӣ фáйн'і ǀ йак ластýкы ǀ а середýшча чóрна ǀ йак кáўка ǀǀ черес гуд на туй пôл'áн'і за йакý Ӥвáновӣ говорӣў д'ідо ǀ Ӥвáн іс

свóйуў жôнóў так забóгат'iў | шчо лиш пôт'ачóго молóка быў голóден ||

одного́ ра́зу Йва́н ӑзобра́ўс'а до своі́х бра́т'у у гôс'ц'і | а путу́м закли́каў ста́ршого бра́та до се́бе у гости́ну || туму́ не хôт'ілос'а йти | бо ду́маў | шчо несча́сный Йва́н н'ічӑм го не змо́же погóститӑ | айбо пришôў до н'о́го та очáм свóйӑм не пувíроваў | шчо Йва́н такы́й вели́кый ґаздá || они у́йшли на по́ле || брат з'ві́дат Йва́на | шчо котре́ його́ поле | а котре́ жонино́ || Йва́н забы́ўс'а та за́чаў пока́зоватӑ | абы похвали́тӑс'а | шчо у́ткы дôкі його́ час'ц' | а де жонина́ || коли пудн'а́ў ру́ку | абы показа́ти свóйе по́ле | по́ле за́чало гурі́тӑ || тогды́ Йван догада́ўс'а | шчо йуму́ каза́ў д'і́до та на́раз кри́кнуў | у ме́не н'іч не йе | а йе лиш на́ше | й по́ле на́раз переста́ло гурі́тӑ ||

(Записано в 1951 р.)

Гуцульські говори

31. Рахів, Закарпатської області

про До́бош'е

до н'о́го с'и ни бра́ла ни ку́л'а | ни до йе́го си́на || він маў из собо́ў хло́пц'і || він с'е не бойа́ў н'іко́го || з ним бу́ло двана́дц'іт' хло́пц'іў || воні́ дава́ли писе́мно | шо прийдут || він ішо́ў до бара́н'іў на зо́лото | а по́т'ім го лиша́ли || гро́ші не́сли у беса́гах | абі́ хова́ли ў зе́мл'у || До́биш ходи́ў за Чорного́роў | там дава́ў бі́дним гро́ші | або хова́ў | але́ йіх не мо́жут знайти́ ||

два йего́ л'у́де прийшлі́ поні́з' села́ | там бу́ло по́ле | с'і́но і пішлі́ у о́город || воні́ не хот'і́ли бу́дити н'эн'е || раз відкри́лис'е воро́та і зайшлі́ ко́н'і || воні́ здойми́ли беса́ги | зайшли́с'е грі́ти || почалі́ спа́ти || йак почало́ зор'е́ти в'ни запр'е́гли ко́н'і і ру́шили || оди́н ка́же | шоб ґа́здови за траву́ шос ли́шили | а дру́гий пожа́луваў || воні́ ві́копали йа́му та поста́вили там бербе́ници || загре́бли та й хот'і́ли йти | а той ві́т'енуў пішто́л'у і ві́стрелиў і каза́ў: кі́л'ка ку́л' вверх | т'і́л'ко гро́ші ўниз || ра́но прийшо́ў хло́пец і н'э́н'о | бо хло́пец на о́бороз'і чуў || воні́ нача́ли бра́ти гро́ші та полови́ну | а дру́гі задзвен'і́ли ўниз || йіх йа́ли би копа́ти || се були До́ўбушови хло́пц'і ||

він пол'уби́ў чу́жу жону́ || До́бош буў леґі́н' і ходи́ў до жоні́ Дзві́нки || його́ не мож бу́ло ўби́ти || колі́ він присну́ў | вона́ від н'о́го ві́питала || він буў іў ка́же: мене́ мож ўби́ти одни́м во́лосом | колі́ го перерва́ти і поне́сти до це́ркви | абі́ с'і пра́вила відпра́ва || вона́ го оби́с'ка́ла та від н'о́го ўз'е́ла во́лос та дала́ Дзві́нкови || він пон'і́с у це́ркоў та наби́ли пу́шку || йак се бу́ло не знаў || він не знаў | шо в'на ві́рвала від н'о́го во́лос || До́бош хот'і́ў іти́ до не́йі | але́ това́риши говори́ли:

— не йди | бо бу́де недо́бр ||
але він пішо́ў та ка́же:
— пусти́ мене́ ||
а в'на ка́же:
«не пу́шчу» || а він «йа две́р'і ро̄зло́мл'у»

«ў ме́не две́р'і тисо́ві | а за́мки криц'ен'і» || він маў таку́ си́лу | йак двана́ц'іт' л'у́ди || він две́р'і віломаў | а чоловік ійі з по́ду стрілиў || До́ўбуш не ўме́р ||

«— хло́пц'і мо́йі | беріт мене́ на то̄по́ри | несіт мене́ у Чо̄рно́гори | аби мо́йі ко́сти н'іхто́ не ви́д'іў» ||

йего́ запр'е́тали дес у ска́ли ||

п'існ'а про До́бош'е

ой попід гай зелене́н'кий |
хо́дит До́бош молоде́н'кий |
на ноже́н'ку нал'іга́йе |
ти на хло́пц'іў поклика́йе ||

ой ви | хло́пц'і | ви моло́дц'і |
ід'ім хло́пц'і | ра́зом ў го́ст'і ||
йак би Ра́хіў промину́ти |
до Йасін'и поверну́ти |

до̄ Йасін'е́ | та й до̄ Д͡звінки |
та й до Ште́фано̄вой́і жінки ||
ци спиш | жо́но̄ | ци но̄чу́йеш ||
ци До́боша прино́чуйеш?

н'і спл'у́ | н'і спл'у́ | н'і но̄чу́йу ||
н'і До́боша не приночу́йу
пусти́ н'ә до ха́ти ||
ци ти две́р'і по̄лама́ти ||

ў мене две́р'і ўс'і тисо́ві |
а за́мки стало́ві ||
не помо́жут за́мки тво́йі |
йак прикла́ду пле́чі сво́йі ||

по̄кла́ў До́биш пра́ве плече́ |
ста́ли за́мки по̄лама́тис ||
т'іл'ки До́биш две́р'і ўтво́риў |
Ште́фан з по́ду ў се́рце стріли́ў ||
ўц'ілиў йе́му ў пра́ве пле́че |
а з л'івого̄ кро́ўц'и те́че ||

о̄й ви | хло́пц'і | ви мо̄ло́дц'і |
берiт мене́ на топо́рц'і |
нес'іт мене́ ў Чорного́ру ||
най гуцу́ли не с'мішку́йут |
мо́йе̄ т'іло не попсу́йут ||

бо кроў л'удс'ка не водиц'и |
йей проливат' не годитс'и ||
там мене погребіте |
і знак мен'і поклад'іте |
сріблом-златом под'іл'ітс'и
та додому розійд'ітс'и ||

(Записано в 1951 р.)

Лемківські говори[1]

32. Красний Брід, Східна Словаччина, Чехословацька Республіка

За войну

Йак стали пушчати с канон'іў кул'і т'ашки, што йак пала на зêмл'у, то велику йаму выбила у земли. А ў манастыри было вел'о войс'ка, та там пушч'али мад'арс'ке і н'імêц'ке войс'ко кул'і с канон'іў дêн' і н'іч' та розбили до ч'іста манастир і в'ел'о там понаходили побитых войак'іў, што присыпали муры манастырс'кы.

Йак пришла кул'а іс канона та забило д'ві жêны і хлопц'а йедного трирічного у колыс'ц'і, одорвало му н'ішку, перет пецом забило на смерт' йаґ готовила істі. А пак іх выт'агли серед двора та й іх поприкрывали та лежали за йеден дêн', а ноч'і іх вынесли на цінтыр покрайін'н'ат.

(Записано в 1933 р., І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей, ч. І, Прага, 1938, стор. 516—517).

33. Руська Паруба, Східна Словаччина

Жнива

Ўперед л'іпше було про жниво. Ўперет панове жниварі гл'адали. Тепêр жниварі мус'ат пан'іў гл'едат'і прото, же жниво не годен найт'і нигде. Гл'едайут у ґазд'іў. К'ед' му треба, то радо прийме, але кост пілдый дават. Вел'о єст такых, што жниво не нашли, покел'товали а пришли назад доміў. А такы, што останут робит'і, то за таку плацу — мус'ат робит'і йак ґазда хоче. Ў Упôрі пан дал штêрнацетый, а ґаздове йеден пйатнацетый, другый шеснацетый криж, а у Войчіцох аж віс'імнацетый.

Де т'іко л'уде у хыжі тройе або четверо, там ідут двойе або тройе, а йеден остава дома. Робл'ат на ґазд'іў кост. Рано на фриштик кмінковой йушкы і хл'іба жытного або йарчаного. На обід ціберы (заквашена йуха а ў тым фасол'а, то лем у пôсті ід'ат), бандуркы на левеш та й дашто с к'іста галушки. На олоўрант о четвертій годин'і хл'іба і по фалатку солонины. На веч'ур кыслого молока а й хл'іба т'іко хоч'е т'іко може іст'і.

---

[1] У всіх записах лемківських говірок наголос не позначаємо: він на передостанньому складі.

Рано йа зачинал роботу о двох годинох а робіл йем до йеденацентой веч'ур. Так робіл йем піў трет'а тыжн'а і заробіл йем три метры, метер пшен'іцы, метер жита, метер йарц'у. Додому треба вест'і на своїм к'елчику. А йак робл'ат у пана, то на його к'елчику.

Жнеме косоў, йеден одберат од косы, а йеден ўйаже. К'ед' роса, не годен ўйазат'і, так заграбійе. У снопі дол'н'і стебла называйт гузир. Снопы ўйажут, йак'ы ґазда роскаже. Ґазда д'ілит так, то дайе цілый криж, каждый пйетнацетый або шіснацетый.

(Записано в 1927 р., І. Панькевич, там же, стор. 519—520)

34. Обручне, Східна Словаччина

За оген'

Стаўо ш'а, не знаў ніхто, йак у старым будинку. То збачіў насамперед ґаздіў брат, бо у него служыў. Він скрічаў дораз. І то ш'а л'уде, хторы был'і дома, гнет зышл'і, жебы дайак угасіті. Але то ш'а не даўо. І штож робіл'і? Медж'і пару мінутамі ўшытко быўо ў огн'у, бо задуў вел'кый вітер. Згоріўо штернацет ґаздіў. Тот оген' быў у двасет другым року.

(Записано в 1927 р., І. Панькевич, там же, стор. 534)

35. Ольшавиця, Східна Словаччина

За паничину

Иаґ буўа паничина, то буўо пан'ске ўшытко. Та к'ед' не хт'іў ґазда робіті панові, та го выбіў зо свого гет, з будинкўу, зо земл'і.

Потўм йак пришла різач'ка та мы са выплачали або на шуст рокўў або на к'ел'о хт'іў, йак мўх. Мір'йали так, котрый ґазда йак тримаў. Хто маў осміну, а хто маў дві, та му дали девйат утерка з л'ісом, з луками, а цо веце, то пйатиў звышкы.

(Записано в 1928 р., І. Панькевич, там же)

В. ПІВДЕННО-СХІДНІ ДІАЛЕКТИ

Середньонаддніпрянські говори

36. Македони, Ржищівського району, Київської області

колис' у нашому сил'і булі кр'іпакі || никр'іпак'іў мало було || кр'іпакі робили паничину || хто ни хот'іў робити паничину | тому ни давали і р'ізи пол'а || п'іўр'ізи || це два дн'і | а ден' це трохи б'іл'ше йак п'іўгектара ||

д'ід мій робіў паничину кон'мі | і то за це р'іза йому пол'а полагалас'а || а йак волами хто робіў || то п'іўр'ізи пол'а йому ||

*

ран'іше так було́ | шчо бийус' учи́тел' | то йа і не ходи́ў у шко́лу || а за́раз ми́н'і ўже ш'ісдз͡дес'а́т' ш'іс'т' ро́к'іў || ра́н'ше буў т'і́л'ки оди́н п'іс'ме́нний || або до д'ака́ ходи́ли ўчи́ц'ц'а | або до д'а́д'ка гра́мотного | бо д'ак би́йус'а | а д'а́д'ко н'і ||

йа тро́шки ўм'і́йу чита́т' | буў у колго́сп'і і лоша́тником і тел'а́тником і кор'і́ўником || а тепе́р і кошу́ шче || оце́ с'ого́дн'і ходи́ў обко́шуват' крайі́ дл'а комба́йна | бо бригад'і́р загада́ў ми́н'і бут' ў де́вйат' годи́н на по́л'і ||

*

тут | де наш сара́й та саж | там була́ пр'і́рва | а земл'а́ була́ па́нс'ка || йа ви́возиў ўс'у зе́мл'у | та й постро́йіў ха́ту || купи́ў соб'і́ ўсе́ | а ба́т'ко мэн'і́ н'ічо́го не оста́виў || ота́к бйе́с'с'а | бйе́с'с'а || йа оста́ўс'а од ба́т'ка чотирна́д'ц'ати год | служи́ў по на́ймах ||

а ў два́дц'ат' || де́вйат' год жени́ўс'а | йак бу́ў у ж'і́нчиного д'а́д'ка на робо́т'і || були́ ў ме́не сини́ | та одного́ ўби́ли | т'і порозхо́дилис' | а оди́н син пойі́хаў ў Москву́ | хай св'і́та поба́чит' | а нев'і́стка мойа́ моск'в'і́чка ||

у Хо́доров'і м'ій дру́гий син живе́ | а сино́к цей буў три го́ди ў а́рм'ійі | а п'і́сл'а а́рм'ійі п'ішо́ў на ку́рси | на тракторі́сти || роби́ў у Пр'і́ц'ках | а тод'і́ ў Македо́нах | а тод'і́ йак забра́ли його́ траву́ коси́т' | та йак пойі́хаў дес' | то прийі́хаў аж п'і́сл'а в'ійни́ || його́ поста́вили головойу с'іл'ра́ди | а тод'і́ голово́йу колго́спу | а за́раз у Хо́дор'іў пойі́хаў | там ро́бит' голово́йу колго́спу ||

*

при н'і́мц'ах ото́ було́ || одного́ ра́зу сто́йали вони́ ў ха́т'і | а йа у сара́йі жиў тод'і́ || стойу́ йа | а в'ін з прожє́кторами на ме́не йде || йди спат' || ка́же || йа тод'і́ захова́ўс'а у по́гриб | коли́ мене́ найшли́ | ви́т'агли з л'о́ху і ка́жут' || іди | тебе́ бу́дут' бит' ||

йа вийшо́ў | коли́ вони́ копа́йут' йами́ | та во́ду туди́ налива́йут' | шчоб ха́ту туши́ти | йак п'ідпа́л'ат' || война́ шчо ти хо́чиш || так мене́ й не би́ли тод'і́ ||

*

одну́ коро́ву снар'а́д уби́ў || йа лежа́ў ко́ло пе́ч'і || хло́пец' буў ко́ло в'ікна́ || коли́ воно́ йак га́хнуло | по́ўна ха́та ди́му | і

в'Ікон ни ви́дно || йа хло́пц'а за ру́ку | до в'ікна́ | коли ди́вимос' | коро́ва поб'Ігла || диўл'у́с' коли йій пирибило но́гу і ви́мйа роз'ірва́ло || а коро́ва шче доб'Ігла аж до то́го он мостка́ ||

чере́з два дн'і йа зар'Ізаў йійі | бо ба́чу | шчо то́лку одна́к ни бу́де з не́йі | і закопа́ў йійі || тро́хи зго́д'а йа купи́ў соб'І дру́гу ||

а от коло Б'Ілойі Це́ркви | там круго́м болота́ | так там н'Імц'іў ни було́ ||

(Записано в 1951 р.)

37. Мала Смілянка, Смілянського району, Черкаської області

Розповіді

тут по́ле чи́сте було́ | і л'уде́й ма́ло | ходи́ли коробе́йн'іки | продава́ли ўс'а́чину || потом почали́ каза́т' | шо бу́дə ста́нц'ійа | і вогне́на кол'існи́ц'а бу́дə б'Ігат' | а с'в'іт бу́дə обсно́ваний зал'Ізним павути́н'ам || була́ постро́йена ста́нц'ійа | і по́йізд поча́ў йі́здит' || тод'І й карто́пл'а пойави́лас' | та така́ була́ пога́на | мал'е́н'ка з бул'бочка́ми ||

там | де Соф'Іййеўка нə було́ н'іко́го | а по́т'ім туди́ ссила́ли л'уде́й | йак'І провини́лис' | а йак граф зан'а́ў зе́мл'у | йому́ тре́ба було́ бага́ц'ко л'уде́й | то в'ін пəрəсили́ў с Сох'в'Ійеўки л'уде́й у Малосм'іл'а́нку || а ў Йаблун'Іўц'і граф се́мйі ви́м'ін'аў на соба́ку | і вони́ на н'о́го роби́ли ||

Стара́ це́рква була́ постро́йена три́ста го́д'іў тому́ | розр'іше́н'ійе получи́ли на постро́йку це́ркви в'ід войево́ди і Богда́на Хмил'ни́ц'кого | стару́ це́ркву розвал'а́ли | бо почали́ стро́йіт' нову́ | м'ій чолов'Ік ше стро́йіў || на м'іс'ц'і старо́йі це́ркви п'ід прəсто́лом найшли́ бути́лку | а ў бути́л'ц'і бома́га | хто це́ркву стро́йіў і п'ідпи́саний буў Богда́н Хмил'ни́ц'кий || ў ц'ій це́ркв'і св'ати́ли нож'І дл'а гайдама́к'іў ў ноч'І || гайдама́ки би́ли пол'а́к'іў | а Жаботи́н була́ по́л'с'ка столи́ц'а ||

*

бу́ўше даўно́ | коли гайдама́ки | Тара́с Бу́л'ба ос' прийшо́ў в'ін у сəло́ | та й ка́же кум'І || — подиви́с' | кума́ | йаку́с' шче́пку загна́ў у лоб | йак ішо́ў л'Ісом || а кума́ ди́виц'а || ой то ж пу́л'а була́ || Тара́с Бу́л'ба буў таки́й | шо й пу́л'і нə чуў ||

*

йа зна́йу про на́ше сəло́ | шо бага́то бол'Іт було́ | і очере́т р'іс за боло́том | л'іс буў і воўки́ були́ || л'у́ди ви́копали р'іў | в'ідгороди́ли боло́то і л'іс в'ід сəла́ || на охо́ту ходи́ли | а ў ноч'І обхо́д ро́бл'ат' і д'іжу́р'ат' | шоб воўки́ йагн'а́т нə бра́ли ||

до́ўгий час було́ ма́ло хат'Іў | т'Іл'ко ў йару́ | а по́т'ім пəрəсəли́ли с Соф'Іййеўки дв'Іст'і с'імдəс'а́т чоти́р'і двори́ | называ́ли

йіх сохв'ійчáни || йа багáц'ко там знáйу | ми ходúли ў иконóм'ійу на робóту ||

а чогó називáйец'ц'ә от с'ічáс нáша Малосм'іл'áнка нә знáйу | ўс'ім сéлам йе пр'ізвишча | так називáйец'а тоже Тилипúн | т'ілки м'ест'éчко там йе || ўс'і мáйут' свойé ім'а | а м'ій син було кáже || нашó ти мән'і такé ім'а далá Сам'íйло | х'ібá йа давáла? та тоб'і п'іп даў ||

*

йа кóнчила семил'ітку | робл'ý обл'ікóўцем у колгóсп'і | а чогó Малос'м'іл'анка називáйец'а | отýт собáка зарúта || л'убл'ý читáт' | ужé ўс'і кнәжкú пәрәчитáла | шо ў нас йе | хóчиц'а іншу л'ітератýру читáт' || йа ц'у з'íму читáла кнúжку «Йак закал'áлас' стал'» | читáйу | а мәнé отакогó тәрзáйе од нéйі | ой кнúжка!

л'убл'ý писáт' | шо бáчу | а ўсе мин'і нәмá колú | шоб описáт' | йак при н'íмц'ах тут булó | йак с чолов'íком ў партизáнах булú | т'ілки ни знáйу йак написáт' | шоб дл'а л'удúни дрýгойі пон'áтно ўсе булó ||

ше ў шкóл'і учúтәл'ка задалá напәсáт' óпис прирóди || дóўго ў мéнә хранúўс'а той óпис прирóди | йак вéрби з-за г'ір махáйут' г'ілочкáми | н'íби клúчут' когóс' | йак очерéт периш'íптуйец'а || і получúла в'ідм'íно ||

ми жилú с чолов'íком харашó | д'ітéй ни мáйе | ўсе кáжиц'а | шо зустр'íну йогó || ідý раз бéрәгом | задýмалас' | тод'і гул'к | а назýстр'іч чолов'íк м'ій ідé | отакóго здригнýлас' | аж н'і || нә чолов'íк | а шофéр с колгóспу || чогó ти так зл'акáлас'? питáйе || здайéц'а | шо ти н'ікóго нә бáчиш ||

әтчóго це мóже бут'? ни сам не обйаснúш | ни хтóс' нә мóжит' обйаснúт' || колú йе возмóжнос'т' посумувáт' | с'áду й запúсуйу ўсе | шо булó | або сумнóйі п'íс'н'і зас'півáйу ||

(Записано в 1949 р.)

38. Біївці, Лубенського району, Полтавської області

Розмова

у мéнә дóчәчка ўмéрла 33-х год || у нéйі апендицúт буў || умéрла ў болнúц'і || йак схватúло йійі | крúком кричáла || трéт'ій прúступ буў і нәмоглú ўже вúл'ічит' || а хлóпәц' зостáўс'а 12 год || забрáла сәстрá хаз'áйіна ||

йа такá росстрóйіна || учóра ходúла за ним | хот'íла забрáт' до сéбә | а вонó мәнé йак углéдит' і дáл'ше т'ікá || хлóпәц' напýчений ||

а хто це тәбé прислáў? анý йди с'удú до мéнә || с'ідáй || одýмаус' ўже || дит'á || одýмайіс'с'а та нәрáно || йа ўчóра за тобóйу ц'ілий ден' ходúла | просúла п'ідú дω д'íда на баштáн | понәсú йомý ййісти | а д'ід тωб'і кавýнчика дас'т' і ти бýдәш д'íд'іу і бáб'іу || чо ти т'ікáў в'ід мéнә ўчóра?

— йа ду́маў | шчо ви мәне́ бу́дәтә бит' ||

— а зав'і́шчо? х'іба йа колй тәбе́ бйла? йа написа́ла ба́т'ков'і п'іс'мо́ || нашчо́ ти таке́ стро́йіш? йа ўже зо́ўс'ім в'ід те́бә одкажу́с' || ц'ілий м'і́с'ац' просйла | пәрәка́зувала | понәсй д'і́дов'і хл'і́ба | а ти нә прихо́диў || ну йди с'удй || с'іда́й коло ме́нә та помйримос' || а ўчо́ра хто зага́дуваў тωб'і́ т'іка́т' од ме́нә?

— н'іхто́ ||

— а чо ж ти т'іка́ў? йа ўже поба́чила йак'і́ ти артику́ли стро́йіш | то йа і нә хо́чу тәбе́ тәпе́р || а ти б нә т'іка́ў од ме́нә та да́ўс'а на мо́ву | йа б тәбе́ розпита́ла | де ти согласн'е́йший жит' || у т'іто́к чи ў ме́нә || ти почу́ў | шчо йа тωб'і́ набра́ла на соро́чку та й прийшо́ў | шчоб йій забра́т' та ў т'іто́к жит' || йа була́ однәсла́ шит' та забра́ла | поба́чила | шчо ти т'іка́йіш од ме́нә || ти йакби нә дура́к | то б до ме́нә прийшо́ў | то йа б тәбе́ зод'ага́ла | і сорочәчкй шйла б і пра́ла б і лата́ла б і наўча́ла б і глед'і́ла б || нам ба́т'ко буў ро́дич | а ти дура́лей || ми гото́вимо йому́ посйлку || а ў те́бә і хаз'а́йство | і коро́ва | і свин'а́ | і горо́д | а ти дурнйй т'ітка́м усе оддаў || од ко́го та тәлйц'а || од тих т'іто́к? од ко́го та свин'а́ || од тих т'іто́к? дай мән'і́ те хаз'а́йство | так і ба́т'ко сйтий бу́дә | і ти | і ба́ба || ти скажй мән'і́ | де той таба́к | шчо на гру́б'і лежа́ў? в'ін шче йе там чи нәма́йе?

— де ж в'ін буў?

— а д'а́д'ко Мико́ла нә забра́ў його́?

— н'і ||

так принәсй мән'і || йа його́ хоч у посйлку положу́ ба́т'ков'і || йа тәбе́ хот'і́ла | шчоб ти знаў ба́т'ка й ба́бу і т'і́тку | і тих т'іто́к нә спровәргаў || шчоб ти буў у́чений | а ти дурнйй усе пәрәведе́ш || а. тод'і́ поба́чиш ти н'іко́му нә ну́жний бу́дәш || мо́жәш одхила́тис'а од нас || хіба воно мән'і́ л'у́ди до́бр'і ну́жне? воно́ мән'і́ принәсло́ т'і́ки вәлйку ту́гу || чо'о́ воно́ од ме́нә одхил'а́йіц'ц'а? йа тωб'і́ хот'і́ла | шчоб ти буў шко́л'ник | шчоб ра́зом || а ти так ро́биш | ти нам нә ну́жний ||

а ос' набра́ли на п'іджа́к і штанй || ос' тәпе́р нә дам | хай тωб'і́ т'і́тки спра́ўл'айут' || дура́к ти набйтий || ти б нә хова́ўс' та нә вигл'ада́ў | де ба́ба хо́дит' | а прийшо́ў би і сказа́ў | ос' чого́ ви прийшлй до ме́нә? | а тәпе́р ти до ме́нә нә ходй | ти мән'і́ нә ну́жний | йак ти од ме́нә т'іка́йіш | л'уде́й см'ішйш || ба́т'ко бу́де мән'і́ ро́дич || бу́ду шчита́т' його́ йак за свого́ сйна | бо в'ін од ме́нә нә ухил'а́йіц'ц'а || ма́ти твойа́ ўме́рла | а ти дура́к тәпе́р ходй | йак сам зна́йіш || наду́мала його́ прив'іта́т' || тәпе́р ти мән'і́ нә ну́жний || мән'і ну́жна В'і́ра | Ма́н'а || хай вонй до мәне́ хо́д'ат' || ото́ мойі́ ону́ки || а тәбе́ н'іхто́ нә бу́де прив'і́тат' | н'іхто́ тωб'і́ йі́сти нә дава́тиме || а мән'і́ тәбе́ того́ жал' | шчо ти мойа́ родйна | шчо йа твойа́ кро́ўна ба́ба ||

анекдот

жиў один пан || прийшоў до н'ого один пáрубок | загл'áнуў у п'іч та й кáжә |

«огó йакúй у вас огóн'!» ||
«х'іба то огóн'?»
«а шчо?»
«то красотá» ||

побáчиў п'áрубок котá ||

«ото йакúй у вас к'іт!»
«х'ібá то к'іт?!» ||
«а шчо?» ||
«то бистротá» ||
«ой йакá у вас хáта!» ||
«х'ібá то хáта?» ||
«а шчо?» ||
«то висотá» ||

пáрубок вúт'аг жарúнку та привйазáў йійі на мотýз'ц'і котóв'і на шúйі | і пýстиў котá надв'íр | а к'іт вúскочиў на хáту та й зайн'алáс'а хáта || а пан вúскочиў надв'íр та й пúтайе пáрубка |
«шчо це таке?!» ||
а пáрубок кáжә ||
«то бистротá понәслá красотý на висотý» ||

(Записано в 1948 р.)

39. Великі Сорóчинці, Миргородського району, Полтавської області

Розповідь

йак спóмн'у йа про тúшч'у девйатсóт пйáтий год | колú буў вúпушчен ман'іхвéст от рабóчей пáрт'ійі | шоб читáў вес' сел'áн'с'кий трудовúй нарóд || стáли сел'áни ман'іхвéста читáт' і задýмали ў пан'íў зéмл'у одбирáт' || дóўго сел'áни турбувáлис' | до револ'ýц'ійі готувáлис' ||

ў однó врéмн'а | ў нәд'íл'у воскресéн'а | з Хáр'кова студéнт прийіж'д'áў | бúстро нарóд на бор'бý подн'áў || з нарóдом червóний прáпор ўгóру п'ідн'алú | а Гнат Мýха і В'íл'ченко Хвидóт | станового прúстава за пәтәл'кú ўз'алú || станового | прúстава зарәштувáли | і ў кутýзку посадúли ||

Барабашéв'і спрáўников'і прокл'áт'і панú ў Мúргород спов'істúли || Барабáш ў понәд'íлок рáно з козакáми на кон'áх приплигáў | а нарóд сорóчинс'кий вес' на бор'бý ўстáў || забрáли чолов'íкú вúла та бич'í і тýпорú | та до вóлос'т'і на бор'бý з козакáми прийшлú ||

Барабáш до нарóда п'ідйіж'д'áў | отáк нарóдов'і казáў | становóго | прíстава пуст'íт' | а самú додóму ід'íт' | бо ми ц'íлу ноч' д'іжýрили | бо вонú мáли ран'íш прийíхати || сэл'áни Барабашá нэ вважáли | своúé орýд'ійе холóдне ўгóру подн'áли | кричáли | Барабáш | чó ти прийíхаў до нас || крóв'і хоч нáшойі напúц'ц'а | а ми тэбé хóчэмо ввóл'у набúц'ц'а ||

Барабáш своúé в'íйс'ко назáд повэрнýў і аж до сэм'інáрійі одйіж'д'áў || а там бойовúй пор'áдок здаў || сел'áн перебúт' перестр'íл'ат' | а становóго прíстава з собóйу забрáт' || Барабáш з чечéнц'ами по хижáц'ки нал'ітáў | і на нарóд кричáў і ў нарóд стр'іл'áў || а Л'ісовúй пл'íшнейу Барабашá у пýзо попáў || остáчу Барабашá бабú кочéргами добúли ||

козакú з нагáнами | з шабл'ýками по сэлý за сэл'áнами ган'áйуц'ц'а | а сэл'áни бúти та рáнени вал'áйуц'ц'а | пóп'ід тинáми на сн'íгу вал'áйуц'ц'а || Барабашá ў простин'í уў бол'нúц'у повэзлú | а до сэл'áн попú з óхрэстами | корогвáми прийшлú || рабú бóж'ійі | трéба пéред смéрт'у тáйну христóву прийн'áт' | та нэ трéба ў пан'íў зэмл'í займáт' || оцé такúй кривáвий понэд'íлок творúли | од вóлости до бол'нúц'і | кривáву дорóгу зробúли ||

пóсл'е бóйу сэл'áни в'іўтóрок і сéреду оддихáли | та прокл'áтого Хвилóнова з Полтáви вигл'адáли || ў читвéр з Полтáви ў два часá Хвилóноў прийіжд'áў || пýшки | нагáни | шабл'ýки | гвинт'íўки | ўсе це забрáў | шо нýжно || до св'íта ўсих револ'уц'іонéр'іў зарэштýваў | Мýху Гарáс'ка | Гнáта Мýху | В'íл'чэнка Хвидóта | Сорóку Сэмéна | Покрóву | К'ійáнэнка | покатувáў йіх || револ'уц'інéр'іў покатувáли і ў кутýзку позабирáли | а св'íтом вес' нарóд сорóчинс'кий до вóлос'т'і загнáли || нарóд на чотúр'і часá наўкóл'ішки на сн'ігý постановúли | а револ'уц'іонéр'іў на плац виводúли | катувáли та бúли ||

(Записано 1951 р.)

Слобожанські говори

40. Бишкінь, Лебединського району, Сумської області

жиў у нáшому сэл'і пан Соколóўс'кий | ни знáйу мóже за Петрá | а мóже й п'ізн'íше || господáрство йогó нахóдилос'. за Бродкóм | а ў сáмому сел'í жилú козакú || вонú нэ хот'íли на йóго робúт' | а пр'áмо йіх застáвит' пан бойáўс'а ||

і от в'ін задýмаў загатúт' оту р'íчку | шо за Бродкóм зрáзу || шоб водá п'íшла на л'ýц'к'і горóди || на р'íц'ц'і буў йогó млин | тут коло млинá в'ін і загородúў | і ўс'а водá п'ішлá на л'ýц'к'і горóди || водá затопúла ус'і картóхи | капустú || л'ýди дúўл'аца | лúхо || п'ішлú вонú до пáна | шоб той спинúў вóду || ну пришлú вонú так і так | а пан нэ соглашáйец'а | кáже поробúт' у мéне по два дн'і | тод'í спин'ý || прийшлóс' робúт' ||

ну так прохóдит' год | дрýгий | і колú отó булó поўстан'н'á за Петрá | до ц'óго пáна п'ішлú ўсі бабú | вúт'агли йогó за

но́ги на дв'і̇р і дава́й його́ лупц'ува́т' і дава́й лупц'ува́т' || побол'і̇ў в'ін тро́хи | чут' нә ўмер ||

пото́м усе́ свойе́ ім'і̇н'ійе прода́ў па́ну Булгако́ву || цей пан нә таки́й буў та його́ | пра́ўда | н'іхто́ і нә слу́хаў || у його було́ нәбага́то робо́тник'іў або́ батрак'і̇ў | йак'і̇ його́ обкра́дали || ото́ було́ сто́рож наду́майе в'іўц'у ўкра́сти | ну йак же || во́з'ме п'ід сара́йем прогрәбе́ д'і̇рку | а пото́м па́нс'кого соба́ку привәде́ | ўпу́сте головойу ў сара́й | і за сте́гна де́рже || ото́ соба́ка грәбе́ | грәбе́ | поро́бе ки́хт'ами сл'іди́ бу́дто воўк подра́ў | а пото́м пуска́йе || соба́ка ви́скоче і ал'о́ | а в'ін за в'іўц'у | зар'і̇же ййі̇ | прихо́де у́тром пан пита́йо || ўсе там у пор'а́дку || та ні | пон'іма́йете | воўк в'іўц'у ўз'аў | і нә чуў коли́ || поцма́ка пан та й п'і̇де || і це було́ нә раз так || та пробл'а́ли таке́ й при панові Стона́йові | тод'і̇ вопшче́ пани́ були́ нә си́л'н'і | то ка́жут' | ра́нше вони́ й торгува́ли кр'іпака́ми | а тод'і н'і ||

*

за Пслом оту́т йе сәло́ Доцє́н'іўка | і там жиў пан || в'ін захвати́ў бага́то зәмл'і̇ і оц'а́ бишк'інс'ка зәмл'а́ | шо по цей б'ік Псла до нас | була́ то́же ў його́ || а ў нас йа ўже каза́ў жили́ сам'і̇ козаки́ | бра́ли соб'і̇ зәмл'і̇ | хто ск'і̇л'ки схо́че || ота́м коло Буди́лки | то на́ша зәмл'а́ була́ ||

йа тоб'і̇ роскажу́ тро́хи за свого́ пра́д'іда || в'ін служи́ў у Катири́ни 25 год | і коли́ прийі̇хаў додо́му | так у його́ було́ до́ўге воло́с'с'а йак у ба́би || і там носили у воло́с'с'і таки́й жәл'і̇зний шпил' | така́ мо́да тод'і̇ була́ || і д'ід 60 дәс'ати́н зайн'а́ў зәмл'і̇ коло Буди́лки | поста́виў там сто́пчики і пойі̇хаў у свойе́ сәло | там лови́ў ри́бу ||

пройшло́ бага́то год | і от в'ін зду́маў | шо в його́ йе зәмл'а́ || ўже ў його повироста́ли вәли́к'і сини́ | і коли́ жини́ў йі̇х | то дава́ли зе́мл'у || ну пойі̇хаў в'ін до зәмл'і | а ййі̇ зайн'а́ў буди́л'с'кий пан || в'ін тод'і̇ набра́у пшәни́ц'і воз'і̇ў 10 і пойі̇хаў так аби й йі̇здили до його́ нә раз | буди́л'с'кий пан нә раз вихо́диў з мужика́ми | ну ўс'о роўно́ козаки́ йім набива́ли ||

*

з са́мого ма́личку | з таки́х год'і̇ў | йак Мико́ла | коли́ м'ін'і̇ було́ год'і̇ў во́с'ім | і ў нас шче нә було́ жәл'і̇знойі доро́ги | йа схот'і̇ў поба́чит' маши́ну || пойі̇хали ми з ба́т'ком на ста́нц'ійу Боро́мл'у || туди́ йі̇хали | було́ те́пло й хорашо́ || ну | коли́ прийі̇хали | то пра́ўда тод'і̇ ж то було́ нә так | йак за́раз т'і̇ки при́йдәш і по́йізд стойі̇т' | або́ йде | а жда́ли до са́мого ве́чәра ||

поба́чиў йа | шо то за шту́ка || і ста́ли ми йі̇хат' додо́му || йак ули́ў дошч | так на нас нә оста́лос' і ру́бчика сухо́го || прийі̇хаў йа додо́му й замерз оконча́тел'но || ба́т'ко й ма́ти йак дава́й мәне́ те́рти та гор'і̇лки ча́рок три дали́ | аж тод'і̇ одва́ли ||

*

а то зо мнӧйу бӯў такий слӯчай || пáсли ми скот і заходи́лис' купáц'ц'а у Псл'і || йа прáўда плавéц' нә аби йакий | ну пәрипл'івáў Пс'ол || пәрипл'іў йа на той бéрег | а назáд йак пл'іў і утонӯў | випирнуў йа раз | ўрóд'і трóхи повидн'ішало | а потóм п'ішóў аж на дно || мәнé вит'агли | одкачáли || оце дрӯге | шо було м'ін'і шче з мóлоду ||

колú ми булú шче хлóпц'ами | і пáсли кóн'і за Бродкóм || то не раз ходúли по кавунú || от пасéмо ми кóн'і з двоӥӯридним брáтом | колú вивóди до нас кóн'і один д'ід і хвáстайец'а | шо у йóго так'і синú | шо н'іхтó й óдного кавунá нә ўкрáде || йа йомӯ й кажӯ | ус'о ромнó д'іду зáўтра накрáду кавун'іў | а в'ін т'іки н'і ||

на дрӯгу н'іч ми повилú кóн'і й забрáли м'ішкú || пос'ідáли п'ід осокóром і сидимó | колú йак залопот'áт' кóн'і | йа тудú | колú вонó воўкú || один с'іў спéрәду пригнӯўс'а | а дрӯгий натӯр'уйе на йóго || ми давáй кричáт' | стукот'іт' | подивúлис' вонú | шо неўдáча | та й п'ішлú || ми тод'і за м'ішкú й п'ішлú по кавунú || н'іч булá тéмна | тéмна | і йа попáў пр'áмо на кур'ін' || собáки йак звилú гаўкотн'ӯ | а синú спáли | посхвáчувались і давáй стр'іл'áт' || ўтәклú ми бәз кавун'іў ||

на трéт'у н'іч п'ішлú шче раз || вийшли на бахшӯ | н'ікóго нә чут' | одн'і сóви крич'áт' || ми потихен'ку по м'ішкӯ набрáли кавун'іў і ал'ó || кавунú однәслú додóму | а самú набрáли грудóк | зайшлú посáдкойу і на йіх || схватúлис'а вонú | бах-бах з ружд'á | а собáки до посáдки доб'іж'áт' | а ў посáдку бойáц'а || п'ішлú ми || на дрӯгий ден' розказáли д'ідов'і | шо набрáли кавун'іў у вас | шче й хлóпц'іў грудкáми побудúли | н'ічóго в'ін і не сказáў ||

*

колúс' ми с товáришом повилú пáсти кóн'і || н'іч булá м'іс'ачна та тéпла || т'іки випутали кóнәй і пол'агáли п'ід горóйу | йа дийл'ӯс' на дрӯгу гóру і бáчу | шо шос' такé стоӥт' || ну | дӯмайу | воўк || йа товáриша п'ід б'ік штоўхáйу | а ну | кажӯ | Гарасúм | гл'ан' | ото ўрóд'і воўк || в'ін п'ідв'іўс'а | гл'áнуў | йакий там воўк | і л'іг || йа не спаў || колú зрáзу йак пúхне м'іж кóн'і і давáй лош'áт ган'áт' || поростӯр'уваў йіх | а Гарасúм м'ій спит' ||

ў менә булó дв'і кобили з лош'áтами | йа йіх понахóдиў | а Гарасúмових н'і || п'ідхóжу йа до своґó горóду | чӯйу шос' тр'ішчит' у конóпл'ах | ну | дӯмайу | це йогó кóн'і || др'учúну на плéч'і і ў конóпл'і || розгортáйу йіх | колú два вóўки рвут' Гарасúмове лош'á || йа так і остоўп'іў | волóс'с'а дúбом стáло || а др'учóк на пләчáх захолóў || от один воўк повәрнӯўс'а до мéнә зáдом | та йак грәбонé м'ін'і зәмл'і в óч'і і т'ікáт' | а йа й сам нә знáйу йак схватúў др'учóк с пләчéй | та бах ним по зәмл'і | йак воўкú поб'ігли ||

п'ішоў йа до Гарасима | збудийў його | та й кажу | воўки лош'á твойé розирвáли ў мéнэ ў конóпл'ах || схватийс'а в'ін та ў конóпл'і | а тод'і назáд || йа питáйу чогó ти | а в'ін кáже | воўкú там || йа йомý кажý | де там т'і воўкú | йіх і в'існи там немáйе || п'ішлú ми ўдвóх тудú || стаў м'ій Гарасим | поцмáкаў губáми та й п'ішóў кóний шукáт' ||

(Записано в 1949 р.)

41. Олександрівка, Золочівського району, Харківської області

йак зáйец' лéва обдурúў

(кáзка)

жиў соб'і зáйчик ў л'іс'і || кáждий ден' скакáў в'ін по л'ісу і обійдáў кóру на молодúх дэрэўц'áх | йіў смачнý травúчку і запивáў с'в'іжéн'койу водóйу із джерел'ц'á || бувáло лисúц'а підстэрэжé йогó б'іл'а струмкá | та й підкрáдиц'ц'а соўс'ім блúз'ко до зáйчика | шчоб схватúти йогó | та тут ос' і прихóде дúкий к'іт з вóўчиком тóже вóду пúти | то лисúчка і т'ікáйе ў хашчавинý л'ісу ||

н'іхтó з лисúчкойу не дружúў | бо вонá чáсто обдýр'увала | то вóўчика | то йіжакá | то зáйчика || не л'убúли вонú йійí за це || так і жилú вóўчик | дúкий к'іт | йіжачóк | зáйчик і лисúчка | поки не обйавúўс'а ў окрýз'і страшнúй цар ўс'іх зв'ір'іў на с'в'іт'і леў ||

йакрáз ўс'і з'в'ір'і в'ідпочивáли післ'а дóброго об'іду | йак почýли вонú страшнúй крик на вес' л'іс || так то буў леў | цар ус'іх з'в'ір'іў на с'в'іті ||

от переночувáли нáші товáриші | кóждий по свойóму м'іст'і | а ýтром з'ійшлúс'а ўс'і біл'а струмкá під зелéними дерéвами на узл'іс'с'і || йак нам бýти | кáже зáйчик | це ж леў || знóву бýде трéбувати там йаку дóл'у од з'в'ір'іў йíсти || засумувáли і пожурúлис' і йіжáк | і лисúчка | і вóўчик | і кóтик | і ўс'і-ўс'і || нáче пéред собóйу бáчут' вонú | йак леў дожидáйе когóс' із йіх | шчоб з'д'íсти || в'ін сидúт' на свойíй гор'і ў дúких хáшчах | бúе хвостóм с'удú-тудú | с'удú-тудú і грóзно погл'адáйе на ўс'і стóрони || посумувáли-посумувáли та з тим і почалú росхóдитис' ||

аж ос' бáчут' вонú на тоўстóму дýбов'і прил'íплэний лéв'іў накáз: хто добровóл'но не прúйде на сйед'éн'ійе ко л'ву | або ж не бýдете давáти дан' мойý | розор'ý нóри і пойíм ус'іх | достопочтúмий леў || опйáт' засумувáли дрýз'і | тут лисúчка й кáже | а вонá булá л'аклúва і дурнá та хúтра || давáйте кúнэмо жэрэбкú | комý пéрвому ітú до цар'á || кáждий по пор'áдку виривáйе гор'íшок на дéрев'і і роскýс'уйе йогó || у кóго бýде ў гор'íшку замíсц' зéрнэчка чэрвáк | томý і йти пéрвому | шчоб леў йогó йіў || а йти йомý зáўтра ýтром || так і зробúли || пéрвойу вúрвала гор'íшок лисúчка | роскусúла | аж у йóму булó зéр-

нэчко смачне́ || зрад'і́ла дурна́ лиси́чка | підпли́гуйе | танц'у́йе і сп'іва́йе:

не страшни́й той леў лиси́ц'і |
бу́ду тепе́р весели́ц'ц'а ||

а дру́г'і з'в'і́р'і су́мно чэка́йут' | коли́ з'і́рвут' гор'і́шок || ос' підхо́де ди́кий к'іт і вирива́йе гор'і́шок | роскуси́ў його́ | а ўсі сл'ідку́йут' за цим д'і́лом | аж з гор'і́шка випоўза́йе вэликий ч'ір'ва́к || аж кри́кнуў ко́тик та й за го́лову ла́пкойу ўз'а́ўс'а || йа п'іду́ зам'і́с'ц' те́бе | гукну́ў йіжа́к || в'ін тебе́ не зд'і́с'ц' | ти ж кол'у́чий | ка́жут' ўс'і і похвали́ли йіжака́ за че́сн'іс'т' і хра́брос'т' || за́ўтра йа йду до ле́ва | ка́же засму́чений котик-бра́тик | та з тим ўс'і й роз'ійшли́с' ||

ос' на дру́гий ден' уста́ў зайчик || ви́л'із з нори́ | пот'ага́йец'ц'а | продира́йе очі та й ка́же: ой ло́ўко йа приду́маў ле́вову смерт' || поб'і́г за́йчик склика́ти ўс'і́х з'в'і́р'іў на ра́ду || іде́ та й іде́ по л'і́су аж наўстр'і́чу йому́ іде ко́тик-бра́тик ди́кий к'іт || куди́ ти йдеш? пита́йе в'ін у за́йчика || ле́ва би́ти || і йа з тобо́йу п'іду́ | ка́же ко́тик-бра́тик || ход'і́м! ка́же за́йец' || іду́т' вони́ та й іду́т' л'і́сом || наўстр'і́чу йім іде́ йіжа́к || куди́ це ви йдете́? | бра́т'іки | пита́йе йіжа́к | ле́ва би́ти || і йа з ва́ми п'іду́ || ход'і́м!

іду́т' вони́ та й іду́т' ўже ўтр'ох | аж наўстр'і́чу йім во́ўчик || куди́ це ви йдэте́? пита́йе во́ўчик || ле́ва би́ти | і йа з ва́ми п'іду́ ле́ва би́ти | ход'і́м! іду́т' вони́ та й іду́т' ўже ўчотир'о́х | аж ос' наўстр'і́чу йім лиси́чка іде́ || куди́ ви бра́т'іки мойі́ ідете́? ле́ва би́ти || воз'м'і́т' мене́ з собо́йу ле́ва би́ти || ход'і́м || п'ішли́ вони́ упйат'о́х | іду́т' та й іду́т' і прийшли́ до джерела́ | де вони́ во́ду ўсигда́ пйут' || от вони́ пос'іда́ли круго́м ду́ба стол'і́тн'ого і почали́ ўс'і слу́хати | шчо бу́де за́йчик гово-ри́ти про смерт' дл'а ле́ва ||

от за́йец' уста́ў | роспра́виў ву́са | пов'і́ў о́ком та й ка́же: ба́чите он стара́ крини́ц'а | шчо на узл'і́с'с'і || вона́ широ́ка | глибо́ка | вода́ у н'ій | йак сл'оза́ і ти́ха || йак поди́вис'с'а у крини́ц'у | то йак у дзе́ркалі ви́дно ўсе || ото́ йа й кажу́ | піду́ до цар'а́ | та й скажу́ | шчо там обйави́ўс'а дру́гий цар' ў нас || в'ін тре́буйе теж здо́бич'і і ка́же | шчо йа ва́шого цар'а́ з'дз'ім || за́йчик зако́нчиў свойу́ річ | а ўсі сид'і́ли не вурухну́-лис': де це було́ й ви́дано | шчоб за́йец' так с'м'і́ло бала́каў з ле́вом | так бли́з'ко і за́йчика не тро́гайе ото́й розбиша́ка || п'ідн'а́ўс'а йіжа́к і ка́же: за́йчику-бра́т'іку | ти до́бре д'і́ло ро́-биш | та гл'ади́ ж не попади́с' п'ід царе́ву ла́пу | бо б'із нас тоб'і́ бу́де тру́дно ||

от за́йчик попрашча́ўс'а з дру́з'ами і пусти́ўс'а ў доро́гу | а ко́тиков'і сказа́ў | шчоб в'ін ішо́ў додо́му споко́йно || іде́ та іде́ за́йец' та сп'іва́йе л'і́сом:

а йа зайчик мален'кий
та ўсе таки зв'ір сил'нен'кий |
ми цар'-лева с'ічас убйем
і весело заживем ||

ос' уже зайчик і стаў п'ідходити до левового л'ігва на камйан'ій гор'і || кругом в'ін бачит' багато р'ізних костей з ус'акого з'в'іра | чуйе в'ін і страшенний реў і гирчан'н'а || зразу буў зл'акаўс'а зайец' | та тод'і спохватиўс'а | бо спомниў про велику б'іду од лева | про друз'ей | шчо ожидайут' смерт'і лева || п'ідхвабриўс'а наш зайчик | набраўс'а духу і п'ід'ішоў до гори ||

йак побаче його леў | йак п'ідн'імэц'ц'а | йак ударе хвостом | та йак зариве || п'ідн'аўс'а в'ітер вэликий | аж у л'іс'і загуло: а чого це мен'і мало мн'аса присилайут' | каже в'ін | дйўл'ачис' на манен'кого зайц'а і бйучи хвостом | шчо аж пил'ака стоўбом закрутилас' || цар'у наш вэликий і могучий | каже зайец' || ми нэ можемо н'ічого зробити | бо ў окруз'і наш'ій обйавиўс'а йакийс' то новий цар-леў і каже |шчо тебе з'дз'іс'т' || от тут зноў леў йак крикне-крикне | йак зареве | йак ударе хвостом | то зайец' думаў шчо йому прийшоў к'інец' отут б'іл'а лева || вэди мене | кажэ | де той цар'? йа його роз'ірву || от зайчик прив'іў лева на ўзл'іс'с'а | де була стара криниц'а і каже | шчо отам цар сидит' || сам зайчик од'ійшоў уб'ік | де його дожидали друз'і і ўс'і вони стали дивиц'ц'а | шчо то буде робити леў | йак буде погл'адати у криниц'у на себе ||

а леў помалу п'ід'ійшоў до криниц'і і стаў дивиц'ц'а у воду | а вона ж була йак дзеркало | в'ін побачиў себе ў криниц'і || а хто ти такий? як зарэве леў і стаў хвостом бити об земл'у || а в'іт'т'іл' йому отв'ічайе луна: а хто ти такий? леў опйат' йак п'ідплигне | йак одб'іжит' од криниц'і | та опйат' п'ідб'іжит' та йак крикне: а ти хто такий? а то йа тебе з'дз'ім! | а віт'т'іл' йому луна отв'ічайе: а ти хто такий? а то йа тебе з'дз'ім! ох тут наш леў йак одб'іжит' од криниц'і | йак розжинец'ц'а та йак плигне у криниц'у | т'іки бул'би схватилис' ||

тут йак вискоче зайец' первий з корш'ч'іў йак п'іде танц'увати та присп'івувати | а за ним і ўс'і || воўчик | йіжак | лисичка і котик || сп'івайут' та пританц'овуйут' || з тих п'ір живут' вони спокойно і рад'існо і н'іхто йім уже не угрожувайе ||

(Записано в 1951 р.)

42. Сахновщина, Сахновщанського району, Харківської області

йа прийшоў з служби і не жэнийс'а до 28 год | а тод'і побачиў | шчо немайе мэн'і притулку н'і коло старих | н'і коло молодих || і вир'ішиў йа жинитис' || ход'у по хат'і с'уди-туди | а сам соб'і думайу жин'ус' і ўсе || стаў думат' | йак йа ожин'ус' | то шчо ж йа буду робит' | йак прокорм'лу ж'інку |

немáйе ў мене до ц'óго хúсту || і надýмаў не жинúтис' || ц'а борот'бá прохóдила б'іл'ше гóду || тод'і прийшóў до однóго знамәнáтәл'а — жинúтис' ||

найшлú стáросту | вәдýт' мәнé | бáчу | до хаз'áйіна | а м'ій бáт'ко б'іднéн'кий буў || а то завóд'ат' мәнé ў дв'ір | бáчу | собáки на цәпý | комóри кругóм | хорóми стойáт' | дýма'у оцé попáў || зайшóў | дийл'ýс'а | а хáти там на ўс'і стóрони | а ў нас хáта та к'імнáта || з однóйі к'імнáти вихóде вонá | тóбто молодá | нар'áжәна такá | шчо й ну || п'ідхóде | здрáстуйет'с'а і називаáйе сәбé по імен'і та óчәству || йа теж йій отв'ітиў || ну | с'удú-тудú побалáкали | молодúй понаравиўс' бáт'ков'і і мáтәр'і || вúйшли і ўдвох поговорúли || де | розпúтуйе вонá мәнé | з йакóго сәлá | тогó другóго знáйе | а мәнé не знáйе | бо ми бач б'ідн'і булú || д'ійшлó д'іло до розгл'áдин | шчоб мән'і прийіхати — н'ічим || договорúлис'а | йа прийдý клúкати | а вонú запр'ажýт' кóнәй і прийідәмо ||

прихóд'у додóму | кажý | ну репит'іруйтәс' | бо прийідут' так'і на розгл'áдини | шчо й не дожидáли || тут то вонú і заметушúлис' || а жилú ми ў захалýст'і || от йідут' вонú на розгл'áдини | а бáт'ко йійі і кáже || це зайіхали ў такé, шчо йак бúтимут той т'ікáти н'ікуди || покáзуйу йім мойé хоз'áйство | а вонó булó ростр'óпане | показáў і збәр'ігáтәл'ну кнúжку | на йак'ій булó читúриста карбóванц'іў | а тод'і це були вәлúк'і грóш'і || бáт'ко йійі і кáже || мало || ну пос'ідáли за ст'іл | а бáт'ко і кáже || дай бóже | ну тут мóжна пон'áт' | шчо бог не даст' | бо не по Сéнц'і шáпка | бáт'ко кáже | ну хай же прихóде | а ў нас такúй закóн | шчо трéба йти з молодóйу на базáр ||

д'іждáў утрá | погóда булá погáна || ў мéне буў бóбрик і свитúна | ну йа бóбрика пожал'іў | над'іў свитúну | а покú д'ійшóў тудú | погóда розгодúниласа || молодá нар'адúлас' | а йа ў свитúн'і || хóдим ми | хóдим | уже базáр росхóдит'с'а | а молодá одклúкала мәнé та й кáже || пожәлáйу вам хорóшойі невéсти ||

ну тож шукáйу другóго стáросту і п'ішлú ў другé сәлó || вонá булá молодá дýже | жилá ў д'áд'ка | в'ін буў дýже багáтий | за нéйу булó п'іўторú дес'атúни зәмл'і || роспитáлис' вонú | прийшóў йа клúкати на розгл'áдини | а вонú не схот'іли тудú йти || пов'іў мәнé тод'і мáтерин брат теж до багáтойі | коли й там сказáли | шчоб йа не прихóдиў ||

тут то і прийшлóс' призадýмат'с'а || йа бáчу | шчо с'ідáйу не ў своíí сáни || мáти мойá ўже почалá плáкати та йа ж це розум'іу || пройшлá нед'іл'а | ос' тоб'і скóро й пилúп'іўка | а ў пилúп'іўку жәнúтис'а не мóжна || прийшлá й пилúп'іўка | привйазáли колóдку нáшому молодóму || п'ісл'а р'іздвá знóву надýмаў жинúтис' | сус'ід пов'іў мәнé шче до однóйі || кажý | йак повәдéш

ў хоро́ми | то йа туди́ не п'іду́ || вəду́т' мене́ до одно́йі | ба́чу забо́р | ком'ірчи́ни не вəли́к'і || от сам-соб'і́ ду́майу | оце і уса́д'ба така́ | йак у нас || загл'а́нуў у в'ікно́ || йіх дв'і сиди́т' | красу́йет'с'а мойа́ і йійі́ подру́га || пита́йу ста́росту | де ж молода́ || в'ін показа́ў || дийул'у́с' ўро́д'і н'ічо́го || в'ійшли́ ў ха́ту | а воно́ йак д'іўча́та | похова́лис' у зап'і́чок || тод'і́ молода́ прибра́лас' | вийшла і поздоро́ўкалас' || ну ду́майу оц'а́ йак не п'іде | жəни́тис' не бу́ду || коли обм'іни́ли хл'іб | провəли́ нас да́л'і || йа йіх кли́чу на розг'ла́дини | у них буў погане́н'кий ко́ник || да йак вихо́дили в'ід молодо́йі йа встаў та дл'а см'і́ху на ша́пку кажу́ | де м'ій оч'і́пок || ну тут же і см'і́ху було́ ||

а засва́тана ж д'і́ўка ус'ігда́ га́рна | тут за хл'іби́ну та пəрəхва́туват' п'ішли́ | ну вона́ возде́ржалас' || прийі́хали вони на розгл'а́дини | понара́вилос' йім у нас || та й вона́ мойі́м бат'ка́м сподо́балас' || пров'і́ў йа йіх | а сам додо́му верну́ўс' | ба́чу | ма́ти пла́че | каже || йак би ж мен'і́ така́ л'удина попа́лас' || п'ішо́ў йа ў субо́ту поп'і́ў йедна́ти | йак це поба́чили | так за мно'у чут' пого́н'і не посла́ли || бат'ки́ почу́ли |шчо вона н'іби припа́дками бол'і́йе || а йа пойедна́ў поп'і́ў і пəрəночува́ў з молодо́йу || прихо́д'у додо́му | а ма́ти і роска́зуйе |шчо ота́к і ота́к моў л'у́ди бала́кайут' || йа не спуга́ўс'а | сид'у́ соб'і́ і так споко́йно сам соб'і́ отв'іча́'у — брəхн'а́ || йакби́ вона́ бол'і́ла припа́дками | то вона́ була́ б бле́дна | а то кроў з моло́ко́м | і ду́маў не п'ідда́мс' л'у́д'ам | хай вони́ шчо не бала́ка'ут' | а вона́ бу́де мойа́ || таки́м пут'о́м ми пов'інча́лис' і тəпе́р ми жəна́т'і || жəве́м ра́зом і до ц'о́го ча́су шчасли́во ||

*

йа була́ ланково́йу з 1946 ро́ку | ла́нка мойа́ склада́лас'а з двана́дц'ати чолов'і́к || зван'н'а оде́ржала геро́йа сац'іал'істи́чнойі пра́ц'і за виро́шчуван'н'а ози́мойі пшəни́ц'і || пшəни́ц'у с'і́йали по пару́ || на вəсн'і́ роби́ли п'ідко́рмку ц'ій пшəни́ц'і || по п'іўтора́ цинтне́ра м'інəра́л'них до́бриў на гəкта́р || навəсн'і́ роби́ли боронува́н'н'а пшəни́ц'і || п'ід час пропо́лки пшəни́ц'у до́бре прополо́ли || ўбо́рку роби́ли к'і́нними коса́рками || вйаза́ли з грабл'а́ми | а п'і́сл'а склада́н'н'а к'іп грəбли́ к'і́нними гра́бками || молоти́ли на молота́рц'і ||

прац'ува́ла йа з свойе́йу ла́нкойу на пло́ш'ч'і двадц'ат' гəкта́р'іў || з ко́жного гəкта́ра ми з'ібра́ли пшəни́ц'і по три́дц'ат' пйат' цəнтне́р'іў || прац'ува́ла мойа́ ла́нка ду́же до́бре || вико́нували свойе́ заўдан'н'а́ || вихо́дили на робо́ту ўча́сно | но́рми вико́нували на сто проце́нт'іў і б'і́л'ше || заўд'аки́ ц'ій робо́т'і ми доби́лис'а харо́шого ўрожа́йу на на́шому по́л'і ||

(Записано в 1951 р.)

43. Богуславка, Куп'янського району, Харківської області

ка́зка

ра́ншә воно́ ж було́ так | йак були́ пан'с'к'і | до ш'із'дәс'ати́ год роби́ли || йак ш'із'дәс'а́т год | так уже́ й нә роби́ли || йак д'іте́й нәма́ | йшли до па́на || пан дава́ў два пу́ди муки́ на м'іс'а́ц' | по пу́ду на ду́шу ||

і от прийшли́ д'ід і ба́ба || ш'із'дәс'а́т год || а шче дәбәле́н'кі || пан раз даў | другий даў | а тоді || по́ки ж так бу́дә? ти б | ба́бо | або ворожи́ла | або л'ічи́ла || а та || «ой па́ночку || голу́бчику | я ж нә ўмі́йу» || «та оз'ми пәрәхрәсти́с' | поклони́с' та й скажи́ || жиў бу́дәш | тут бу́дәш | а ўмреш | там бу́дәш» ||

прихо́дә ба́ба додо́му || ота́к і ота́к || сказа́ў пан | шоб ворожи́ла | або л'ічи́ла || а ў сус'ід'іў йакра́з захво́ріла дәти́на || ба́ба пішла́ та й ка́жә || «йа вам ви́л'ічу» || «а ви ўмі́йәтә?» «та умі́йу» || і почала́ ба́ба хрәсти́ц'ц'а | кла́н'айец'ц'а та прика́зуйе потихе́н'ку || «жиў бу́дәш | тут бу́дәш | а ўмреш | там бу́дәш» || дәти́на йакраз і ви́хворілас' || а тут дәви́с' | дворіў чәрәз пйат' шче захво́ріла || прихо́д'ат' вони́ до цих л'уде́й || «у вас хворі́ла дәти́на?» «хворі́ла» || «а хто ж йійі ви́л'ічиў?» «та ба́ба ос'» || «а ўона́ ўмі́йе?» «та ви́л'ічила» || покли́кали й ці ба́бу || ба́ба хрәсти́лас'а | кла́н'алас'а та прика́зувала || «жиў бу́дәш | тут бу́дәш || а ўмреш | там бу́дәш» || дәви́с' і там ви́хворіла || і пішла́ сла́ва по сәлу́ про ба́бу-воро́жку || де хто нә захво́рійе | то й кли́чут' ба́бу || а ба́ба хри́стиц'ц'а | кла́н'айец'ц'а та прика́зуйе || «жиў бу́дәш | тут бу́дәш | а ўмреш | там бу́дәш» ||

*

собра́лос'а ў па́на гу́л'бишче || коли́с' оно́ зва́лос'а бал || пйут' | гул'а́йут' | му́зика ото || аж тут пан кі́сткойу ўдави́ўс'а || ба́рин'а зра́зу йому | «йа тәбе́ до ба́би повәзу́» || пан маха́йе рука́ми | говори́ти нә мо́жә | а він жә зна́йе | шо ба́бі говори́ў || ну | повәзли́ його ў го́род | до хвел'шәріў || до одного́ повәзли́ | нічо́го не зро́бә | до друго́го | то́жә нічо́го || скі́л'ки | його́ не вози́ли по го́роду | нічо́го нә зро́бл'ат' || він аж поси́н'іў || прәво́з'ат' наза́д || ба́рин'а ўпйат' йому́ | «дава́й повәзу́ тәбе́ до ба́би» || пан киўну́ў голово́йу, вәзи́ || прәво́з'ат' | зна́чит' | до ба́би || ба́рин'а | «ну | л'ічи́ па́на» || ба́ба хри́стиц'ц'а | та так усе́рдно покло́ни бйе | та ўсе прика́зуйе || «жиў бу́дәш | тут бу́дәш | а ўмреш | там бу́дәш» || а па́нові ж чу́ти || смі́шно йому ста́ло | він йак чми́хнә || кі́стка й ви́ләт'іла || а ба́рин'а йому́ || «каза́ла ж тобі́ зра́зу || до ба́би тре́ба || так н'і | йі́здә по свойі́х хвел'шара́х» ||

а ў це ўре́мйа | прийі́хаў до па́на дру́гий пан || а ў того́ па́на та гро́ш'і ўкра́дәно || він ку́чәру || запр'ага́й ко́н'і | та йід' до ба́би || ку́чәр прийі́хаў || так і так | наказа́ў пан привәзти́ || а тод'і ж було́ так | йак пан ска́жә | так і роби́ |

отказáц'ц'а нə мóна || прəвóз'ат' бáбу | а пан і говóрит' || «от йак вíворожиш мойí грóші | нагрaд'ý | а н'і | головá долóй» || тут бáба йомý || «ой пáночку | гωлýбчику | дай мін'í подýмати | хоч до трéт'іх пíўнів» || а той || «ну шо ж | дýмай» | та й наказáў слýгам || «завəдíт' йійí ў гóрниц'у та й замкнíт'» | шоб ніхтó знáчит' | нə мішáў йій || ну | до дванадзц'ати часóў | пани ходи́ли | говори́ли | а ў двана́дзц'ат' || пол'агáли спáти ||

а грóші ті покрáли кýчəр | пóвар і лакéй || пóки пани́ ходи́ли | вони́ ж нə моглú стр'íтис'а | а йак пол'агáли | з'ійшли́с' вони́ || оди́н і кáжə || «ну | б'ідá || бáба вíворожə || підý під двéрі | хоч послýхайу» || підхóдə під двéрі | а тут йакрáз пíвəн' закукурíкаў || бáба й кáжə || «ну | оди́н йес'т'» || про пíўн'а знáчит' || а той зл'акáўс'а та до свойíх || «ну | мəнé кáжə ўгадáла» || а дрýгий || «ану підý йа» || підхóдə під двéрі | а тут дрýгий пíвəн' закукурíкаў || бáба || «дрýгий йес'т'» || той вəртáйəц'ц'а || «і мəнé ўзнáла» || íде трéтій || тíл'ки підхóдə | і трéтій закукурíкаў || бáба || «ну | от і трéтій» || поговори́ли вони́ між собóйу | та й порáдилис'а до бáби піти́ || захóдə кýчер || «ви то знáйəтə | шо ми ўкрáли грóші» || а бáба | «знáйу» || «ви ж знáйəте і де вóни» || бáба | «а знáйу» || так от вони́ за кон'ýшн'ойу | ў гнойý || там рýбаночок скíнəтə | пори́йəтəс' і óз'мəтə йіх || тíл'ки нə кажíт' | шо ми ўкрáли!» || «нə скажý» ||

*от знáчит' | розвидн'áйəц'ц'а || прихóдə пан та й кáжə || «ну | шо вíворожила?» «вíворожила» || повəлá йогó за кон'ýшн'у | скíнула рýбаночок | пори́лас' ў гнойý та й достайé грóші || а пан йій || «ну | тодí скажи́ й хто ўкраў | а нə то | головá долóй» || бáба || «йа пáночку і сказáла б | та потéр'а вəли́ка вам бýде» || «а йака ж?» «та йак скажý | то ўс'і вáші | і дом | і сарáйі погор'áт' | і худóба подóхнə» || пан подýмаў | вəли́ка потéр'а || шут' з ним | тодí нə трéба || наказáў пан зажáрити ін'д'укá й сорóку і сказáў лакéйу | шоб подáў сорóку || хóчə знáчит' вíвірит' бáбу || йак угадáйе кáжə | подасте ін'д'укá | а ні | то нəхáй йíс'т' сорóку || захóдə бáба ў хорóми * | а там усé блəшчи́т' | куди́ нə гл'áнə | с'кр'із' йійí вíдно || бáба й кáжə || «у йаки́х кáжə крайáх сорóка нə л'ітáла | а у йакí хорóми попáла» || а пан дýма | ўгадáла бíсова бáба || «ну кáжə | подавáй бáбі ін'д'укá» || а йак одвóзили бáбу додóму | пан наказáў кýчəру наклáсти ў відрó гнóйу | постáвити ў хваəтóн і накри́ти | чи ўгадáйə ж || бáба підхóдə до хваəтóна || «ну | ўмóшчуйс'а бáбо ў гнойý | йак квóчка на йáйц'ах» || пан рос'с'мійáўса та й кáжə || «ну шо ж | ўгадáла | накладí йій йайéц'» || прийіжжá бáба додóму || а д'ід йій || «ну | шо бáбо вíворожила?» || «та йак так бýдəм ворожи́ти | то нəдóўго на с'в'íт'і бýдəм жи́ти» || а д'ід || «ну | шо ж роби́ти?» «а от шо | ў нас хáта і сарáй | давáй пəрéйдəм ў сарáй | а хáту спáлимо» || спали́ли вони́ хáту та й кáжут' л'ýдам || хáта згорíла і ўсе те*

---

* За день до розповіді цієї казки на запитання, чи вживають у них, чи знає він слово «хорóми», інформатор цей відповів негативно.

згоріло | нә мóжәмо ворожúти || так і жилú вонú ў сарáйі | пóки нә помéрли ||

*

це так | йак отó поговíрка хóдә || ішлá знáчит' | однá пáн'і || а буў дошч сúл'ний | гр'áз'ко || пáні ўпáла ў канáву || тут йакрáз ідé мужúк | дúвәц'ц'а | пáн'і барáхтайәц'ц'а ў гр'аз'í | він узаў йійí та й вúт'аг || а пáн'і йомý | м'ір'сі | спас'íба знáчит' || мужúк той нә добрáў | шó воно | та | чóртового сúна падл'ýка | підн'аў йійí та шче й нәсú ||

*

нáша сәл'áн'с'ка йідá йакá? шоб ўже лáсошчіў | то прáўда нә-мáйе | а такé йак молокó | йáйц'а | мáсло | ну кон'éшно сáло | мед ішчé | бувáйе ||

а колúс' вонó нә так трóхи булó || ў моґó бáт'ка шісна-дзц'ат' душ с'імйí булó || олíйа прáўда кой колú булá | а йак отó прúйдә піст | так йак зар'áд'ат' квáшу | так усí с'ім нә-д'íл' однá квáша || так булó осточóртійә | а д'íц'ц'а нíкуди | трéба йíсти || (Записано в 1949 р.)

44. Чмирівка, Старобільського району, Ворошиловградської області

А йак це вм'íйеᶦмо, так і балáкайеᶦм. Уже ў мéне, ви знáйеᶦте, буў чолов'íк, і в'ін балáкаў по-украйíᶦнс'киⁱ.

В'ін у Кúйеві жиў. Матиᵉ ў йóго булá арт'íстка.

І, кон'éшно, по йакóму ўже в'ін там балáкаў, йак там мáтиᵉ йóго балáкала, але в'ін б'íлш по-украйíᶦнс'киⁱ балáкаў ўсе. І так коли скáже, шо йа не поймý нічóго, так з йóго смійýс'. Йа скажý там ог'íркú, боклажáни, а в'ін — «гуркú». Ог'íркú так називáйу-ц'ц'а. Ну, і нашнемó одне óдному казáт', шо неᶦ так. Ну, а тут уже, кон'éшно, йак вúўчилис', так і балáкайеᶦм.

Прихóдиᵉлос' жит' скріз'. Потомý шо йа сама м'éсна, тý-тиᵉш'н'а. Жиᵉлá йа змáлку у Чмиᵉрóўки, а ўже підрослá, йа жилá ў нáймах, ў гóрод'і, тут, у Староб'íл'с'кому ўтут на Боᵒгучáроўки. Жиᵉлá, ви знáйеᶦте, с сáмого мáлу. Вже п'ідрослá йа, началá кой-шо робúт', уже найн'алáс' ў нáйми. Було, ви знáйиᵉте, нас шéстеᶦро, сúроти. Вс'і мéн'ш'і п'ішлú ўчúт'с'а, д'еᵊтдом там допомагáў, начáў прийн'імáт', а йа уже п'ідб'íл-шала, ўже п'ішлá ў нáйми і так у гóроді жиᵉлá все ўрéмйа. Ст'íки йа неᶦ жиᵉлá міз йиўрéйамиᵉ, ви знáйиᵉте, і міз попáми, а однáково, йак йа вмíйу балáкат', так і балáкайу. Н'ійáк неᶦ мóжу перерабúц'ц'а. Мóже йа так шо і закúну сказáт', то так йак поᵘ-рýс'киⁱ, но оно ў мéнеᶦ вúдно, шо неᶦ так, неᶦ полу-чáйиᵉц'ц'а.

Йа неᶦ п'іс'мéнна зóўс'ім. Зоўс'ім неᶦ учúлас' грáмоти. Чоло-в'íк буў у мéнеᶦ грáмотний, клáс'іў пйат' в'ін окóнчиў, в'ін за-н'імáўс' харашó, потом йóго ўже тут на майістрáл'і учúли,

йак в’ін буў комсомо́лиц’. Його скр’із’ ўчили, на ку́рси посила́ли. В’ін то буў душ’ч’е ви́ўче^{и}ний. Ну, і в’ін ме^{и}не́ ви́ўчиў роспи^{е}са́ц’ц’а, на шчо́ти там шчи^{е}та́т’, пи^{е}са́т’, бу́кви знат’.

Усе це в’ін ме^{и}не́ учи́ў і ка́же: «Ну, вдруг це йа п’іду́ в а́рм’ійу, ти п’іс’мо́ ми^{и}н’і́ бу́де^{и}ш писа́т’. Тре́ба ж ви́ўчиц’ц’а. Йа, ви зна́йе^{и}те, наўчи́лас’ роспи^{е}са́ц’ц’а, пе^{и}ча́тними ме^{и}н’і́ ле́хко пи^{е}са́т’, а скоро́пис’с’у ме^{и}н’і́ ва́жко, і так война́ ц’а не^{и} дала́, кон’е́шно, мо́же б і ви́ўчилас’. Ну, так ст’і́ки^{е} ж уже́ могу́ расписа́ц’ц’а, могу́ пош’ш’ита́т’, доск’іл’ки ции́хри зна́йу, бу́кви вс’і, а учи́ц’ц’а б’і́лше не^{и} було́ ўже часу.

Те^{и}пе́р стара́йус’ д’іте́й учи́т’, а сам’і́ зна́йе^{и}те, шчо сл’іпи́й, шчо н’іми́й, шчо не^{и} гра́мотний — це одно і то́же. До́чка ў́чиц’ц’а тут, на дру́гому ку́рс’і у те́хнікумі, а дру́га у тре́т’ій клас хо́де. Тру́дно ўчи́ц’ц’а, бага́то уро́к’іў, ну шош, біс тру́днош’ш’іў н’ічо́го не^{и} прихо́диц’ц’а. Вс’і ў́ча^{у}ц’ц’а. Ми у колхо́з’і ро́би^{е}мо, ми ро́би^{е}мо не^{и} за гро́ш’і, а за трудодн’і́. Хараш́о, йак цей год получи́ли бага́то і за той год ми получи́ли пше^{и}ни́ц’у за кукуру́зу.

У ц’ому году́ до́же^{и}н урожа́й бут’, по при́знакам, по обрабо́тки зе^{и}мл’і́, йак цей год уже ўробл’а́ли і трактора́, і маши́ни, ўробл’а́ли і с’і́йали, шоб б’і́лший урожа́й дат’, йак не^{и} лу́чче по́чву обробити^{е}, вона́ й б’і́йший урожа́й дас’т’. І в своіеўре́менно, саме гла́ўне, пос’і́йати, своіуре́менно ви́поли, ўсе осноўне́, саме гла́ўне скоси́т’, а йак т’і́л’ки^{е} проз’іва́ў, опозда́ў, так і пот’ір’а́ў урожа́й, і зе́рно ви́си^{е}палос’. Усе тре́ба у свойе ўре́мйа, так йак і ўро́ки ото здайу́т’, один за дру́гим, урок за уро́ком, так і ц’а робо́та ўс’а.

Цей год п’і́зно припада́йе, п’ізно с’і́йати, ну, н’ічо́го, тут — йак поте́плійе, обс’і́йемос’ за йаки́х-не́будʼ с’ім-пйат’ дн’іў, би́стро. Йак п’і́дут’, ви зна́йе^{и}те, ўраз маши́ни. Там напогото́в’і стойі́т’ уже ўсе наготоўлене: трактора́ і тракторы́сти і ўсе.

Т’і́л’ки оце зза пого́ди. А оно хо́лодно й хо́лодно, ўже до́жно поте́пл’іт’. А ў т’ім кон’е́шно, хот’ і хо́лодно бу́де, аби т’і́л’ки протр’а́хло, шчоб су́хо т’і́л’ки було́, не^{и} гр’а́з’ко, с’і́йат’ було́ мо́жно. А так т’і́ки ви́сохне, так і с’і́йат’ пу^{о}шну́т’. Вчо́ра со́нце припе^{и}кло́, так зе^{и}мл’а́ і запарува́ла ўраз. Пого́да така́ хоро́ша була́.

(Записано в 1952 р.)

Степові говори

45. Полянецьке, Савранського району, Кіровоградської області

йак не^{и} в’і́риў чолов’і́к ж’і́нц’і (*ка́зка*)

Чолов’і́к свари́ўс’а, шо ж’і́нка, йак лиша́йіц’а ўдо́ма, то спит, а в’ін йі́де ў по́ле^{и} та ро́бит ц’і́лий д’ен’. Доку́чило ж’і́нц’і ти^{е}рп’і́ти та й ка́же^{и} чолов’і́ков’і: «Лиша́йс’а ти ўдо́ма, а йа пойі́ду ў по́ле гора́ти».

І наказа́ла вона́ йімý робо́ту: попире́ш шма́т’а, спиче́ш хл’іб,

с'п'іхáйіш прóсо, з'ібйéш мáсло, догл'áниш свиній, догл'áниш квóчку с курчáтами.

От в'ін скíнуў с сéбеᶦ шмáт'а, намочíў [а сам остáўс'а гóлий], рошчиніў хл'іб, попривйáзуваў курчáта квóц'і до ногí нитќáми, шоб ни розб'ігáлис', насúпаў у стýпу прóса, привйазáў пáском маснíчку с смитáнойу до сéбеᶦ і пустíў свúн'і пáсти, шоб рáзом ус'ó робúти.

С'іў п'ідᵐ хáтойу, ногóйу п'іхáйе прóсо, рукóйу мáсло бúе, а очúма дúвиц'а на квóчку і свúн'і.

Налит'íў рáбиц', ўфатúў квóчку рáзом с курчáтами і полит'íў. Чолов'íк сфатúўс'а, начáў б'íгти чириз горóди за рáбц'ем і кричáти — «гай-гай!».

Дáл'і зашпóртиўс'а за штурпáк та йак гéпнеᶦ на зéмн'у! Смитáна з маснíчки вúл'алас'а, і квóчки ни вúдир.

Прийшóў додóму, а свúн'і прóсо зйíли с стýпи. В'ін дýмайеᶦ: «п'ідý хот' хл'іб спичý».

Прийшóў ў хáту, начáў м'ісúти хл'іб. Мýхи йогó кусáйут' за гóлеᶦ т'íло, а в'ін рукáми у т'íс'т'і обгóниц'а. Ўже вес' ў т'íс'т'і, а мýхи шче г'íршеᶦ йогó прис'íли.

Тут дúвиц'а чолов'íк — кумá йде. А в'ін скóро по драбúн'і та на гор'íшча ўт'íк. С'іў і сидúт скрáйу, покá кумá с хáти вúйде. А кумá сидúт у хáт'і і чᵉкáйе, покá хто ў хáту ўв'íйдᶦе. Чолов'íк з нитирп'íн'н'ом хот'íў подивúтис'а, чи вúйшла кумá. З'іпéрс'а на край гор'íшча і нагнýўс'а, шоб подивúтис'а ў в'íтчúн'ан'і двéр'і ў хáту. А рýки бýли ўс'і ў т'íс'т'і, поскоўзнýлис' по с'т'íн'і, і чолов'íк так і урвáўс'а з гор'íшча гóлий. Кумá зл'акáлас'а та хóду с хáти!

А чолов'íк дóбреᶦ забúўс'а, поóхкаў ў с'íн'ах та й кáжеᶦ сам до сéбе: «п'ідý ўпеᶦред до кóпанки та попирý шмáт'а, бо зноў хтос' минé гóлого застáне». П'ішóў. Там обмотáўс'а травóйу, шоб зноў кумá неᶦ застáла гóлого, з'ігнýўс'а на клáдц'і і в'іджимáйеᶦ шмáт'а. Кон'áка пáслас' кóло кóпанки, побáчила на н'óму травý і хт'íла ту травý зйíсти. Хапнýла за травý та й укусúла чолов'íка. В'ін шмáт'а покúнуў та б'ігц'óм до хáти та «ой-ой» кричúт. Зробúў пиривйáзку, л'аг і лижúт.

А ж'íнка горáла до п'íўдн'á. Ўп'íўдн'á кóн'і вúпрагла, вúспалас', ск'íл'ко хт'íла, до вéчора погорáла, запраглá, вúкинула плýга і прийíхала додóму. Прийíхала до вóр'іт, чᶦекáйе чолов'íка, шоб в'ін в'ічинúў ворóта. А йогó нимá. Ув'íйшлá ў хл'íў — кóн'ам ни зам'íшано, ни вúчишчано. Ўв'íйшлá ў хáту — нимá вичéр'і. Дúвиц'а за чолов'íком, а в'ін лижúт і óхкайᶦе.

Йак побáчиў ж'íнку і стаў плáкати: «Ж'íнко, простú мин'í, типéр йа бýду тоб'і в'íрити, шо ти ўдóма нарóбл'айіс'а».

(Записано в 1949 р.)

46. Роксоляни, Овідіопольського району, Одеської області

ў нас у колго́сп'і три брига́д'і йе / і ў ка́жд'і брига́д'і по дв'і бавоўн'а́н'і ла́нк'і // це баво́ўну ў нас поча́ли пе́рший р'ік с'і-йати // йа с са́мого поча́тку ланково́йу ц'ойі бавоўн'а́нойі ла́нки // ми тут ше н'ічо́го не зна́ли / йак з не́йу обхо́диц'а / і того́ ми з ла́нкойу чита́ли про баво́ўну / у йаке́ ўре́мн'а йійі на́да прорива́т' / ў йаке́ ўре́мн'а йійі на́да д'е́лат' чика́нку // ми на по́л'і чита́ли ў об'і́дн'ій перири́ў / і так до́ма зб'іра́лис'а ла́нкойу // це нова́ тут кул'ту́ра і того́ ми до́бре обробл'а́ли зе́мл'у / шоб вона́ ўроди́ла // роски́дали суперфосфа́т / пото́м кул'тива́ц'ійу зроби́ли / заборонува́ли / загла́дили //

два́ц'іт' пйа́того апре́л'а роспоча́ли с'і́йбу баво́ўни // сд'е́лали р'адки́ пр'амол'ін'і́йні // пото́м по́с'л'і с'і́йби зноў йіх загла́дили / шоб ўла́га диржа́лас' // ско́ро поча́лис'а схо́ди ў два листо́чки, і ми поча́ли д'е́лат' прори́йку на де́с'іт' / п'ітна́ц'іт' сант'і-митр'іў ми́жду кушча́ми / а миждур'а́д'а с'емдис'а́т' сант'і-метр'іў //

пото́м роспоча́ли проса́пку і грасо́ўку // ну й сапа́ли йійі шес'ц' раз і с'ім раз грасува́ли / шоб було́ чи́сто і д'е́лали ве́рхн'у чика́нку і ни́жн'у / і дава́ли п'ітко́рмку корн'і́ў // це ми ми́жду ціми р'адка́ми росипа́ли суперфосфа́т і зноў йійі д'е́лали йак лушчо́ўку грасува́ли // ну й по́с'л'і того́ баво́ўна почала́ брони́ц'а / це отако́ ц'і коробочки́ почали́ роспу́куват' // йе ра́зно бува́йе / бува́йе і до два́ц'іт' пйат' і до три́ц'іт' коро́бочок на одно́му куш'і / а брони́ц'а спочатку ме́нче // брони́ц'а це отако́ почина́йе вона́ ўже с'п'іт' //

і ми приступи́ли до убо́рки і поча́ли уб'іра́т' // була́ но́рма де́с'іт' к'ілогра́м з'ібра́ти баво́ўни / а ми виб'іра́ли читы́рнац'іт' два́ц'іт' / два́ц'іт' пйат' // але це т'і́л'ки баво́ўна ше почина́ла с'п'іт' / брони́лис'а ше т'і́л'ко пе́рші коробочки́ // пото́м но́рма ста́ла три́ц'іт' к'ілогра́м / це ўже баво́ўна поча́ла ма́сово с'п'і́ти // ми тод'і́ вибира́ли со́рок / п'іди́с'а́т' до ш'іди́с'а́т' / до с'е́мдис'ат' да́же к'ілогра́м // йа зара́н'і выхо́дила і двома́ рука́ми виб'іра́ла / а мойі з ла́нки по́же вихо́дили і одно́йу руко́йу виб'іра́ли і зби-ра́ли по со́рок / по три́ц'іт' пйат' к'ілогра́м // пото́м йа поча́ла говори́ти с ко́жнойу с сво́йі ла́нки / шоб б'і́л'ше вибира́ли / шоб учи́лис'а двома́ рука́ми / а ни одно́йу // і так ус'і мойі поча́ли двома́ рука́ми виб'ірат' // ми йак дво́йну́ но́рму зро́бимо / то це лу́че / б'і́л'ше заро́бимо // і ўже мойі поча́ли дого́нити мине́ / виро́ўн'уваць'а з'і мно́йу // ў мо́йі ла́нк'і рико́рдний зб'ір буў ш'іди́с'а́т' с'ім к'ілогра́м / це ўже по ўс'і о́бласц'і // а йа зб'і-ра́ла найб'і́л'ше с'е́мдис'ат' / а ўдвойно́м / то тод'і нам ўдвой-но́м пи́шиц'а //

нам на ко́жин трудоде́н' плати́ли с'ім рубл'і́ў / манафакту́ру дава́ли / ўзут'а́ // ўс'о́го ми ла́нкойу зда́ли баво́ўни дв'іна́ц'іт' тон із два́ц'іт' два гекта́ри с полови́нойу // гикта́р баво́ўни даў

по пйат' цинтнéр'іў || ў мéне цетнéр'іў по шес'ц' вúдаў м'ій гектар | ў мéне було три гиктáри ||

*

закóнчим убирáт' йійі і бýдим готóвиц'а до нóвого пос'іву | бýдим прос'івáт' супирфосфáт | вивóзит' рáзн'і удóбрива || в'ідвéли нам уже учáстки | рос'івáли ми на них ўже суперфосфáт | учáстки ўже переóран'і даўнó | суперфосфáт приóраний і ўсе готóво || шоб вонá крáшче ўродúла | поб'іл'ше нáда дат' удóбрива і сд'éлат' рóмний учáсток | шоб ни бýло бáлок | горб'іў | а шоб бýло р'імно | дл'а тóго шо ў бáлк'і вонá ни вис'п'івáйе скóро | а на горб'і скорéй визр'івáйе | а йак бýде р'імна плóшча | вонá тод'і вúзр'ійе ус'а рáзом || ну йійі ше трéба поб'іл'ше просапáт' | програсузáт' | дл'а тóго шоб ни бýло бурйáн'іў | шоб вонá рослá лýче ||

бавóўна дáла велúк'і дохóди || от напрúклад | йа здáла одинáц'іт' тон | ну і стóйала тóна і шес'ц' тúс'ач і три тúшч'і | смотрá йакúм сóртом п'ішлá || велúкий | велúкий дохóд колгóсп получúў || йа самá получúла пошт'і п'іўторú тúшч'і | Михайл'іді З'іна получúла с'імсóт | Шчирбúна Н'іна с'імсот ну і остáні получúли і по ш'іссóт і по пйатсóт || на с'л'ідуйучий год ў нас кáжиц'а ужé йійі будé пйатсóт гиктáр | тод'і дохóд колгóспний будé ше б'іл'ший ||

на той год уже ўс'і колхóзники бýдут' приймáти ýчас'ц' у бавóўн'і | а ў ц'ім году т'іки ш'існáц'іт' душ ў нáш'і бригáд'і ||

дл'а бавóўни тóжи так трéба ўлáга | йак і дл'а пшенúц'і | але вонá пйат'-ш'іс'ц' раз сапáйіц'а | грасýйіц'а | а це задéржуйе ўлáгу і це дл'а нáших пол'іў дýже дóбре || вобшчé ў нас такá земл'á | чим йогó лýче обробл'áт' | чим лýче розрúхл'уйіц'а земл'á | і тим лýче дайé ўрожáй || вообшчé тут навéрно скóро перейдéм на бавóўну | це дл'а нáшойі земл'і б'іл'ше п'ідхóдит' ||

(Записано в 1950 р.)

47. Солончаки, Очаківського району, Миколаївської області

про колəкт'іў

жинúўс' йа у 1925 рóку || бáт'ко мéн'і даў кон'á | волá | плýга | однý дəрəвйáну бóрону || хáту | де ми жúли з бáт'ком | пəрəгородúли || оцé знáчит' ми розд'ілúлис' || буў т'іл'ки одúн дв'ір || у бат'ка залишúлис' шче двóйе д'ітéй | мáти || с хоз'áйства залишúлос' || теж одúн к'ін' | лошá | корóва | чотúри дəс'атúни зəмл'і | однá боронá дəрəвйáна | пýкар || ну йак

бáт'ко стáрший хоз'áйін | та ў йóго бýло б'ї́л'ше хоз'áйство || спочáтку йа з ж'ї́нкойу ўсе см'ійáлис' || зв'íсно йак молод'í і т'íл'ки побрáлис' || бýло ў нас чотúри дес'атúни зэмл'í || ўсé нáче бýло дóбре || а пóт'ім уз'áла мэнé охóта мáти шче однý кон'áку || купúў шче однý кон'áку || хоз'áйін стаў пóўний || почáў м'íркувáт' зэмл'í купúт' || а ковир'áўс' йа ў нéйі з досв'íта до тéмна || ўсе бýло мáло || ж'íнку заставл'áў робúти || на л'удéй почáў сéрдитис' || дейáки грóш'і бýли | то добáвиў шче земл'í || робúў йак прóкл'атий || так бýло до 1928 рóку || п'ішлá чýтка про сóзи || ўс'і балáкали й балáкаиц || почáли ў сэлó прийі́здити уполномóчэні || з'ібрáли збóри б'íдн'ак'íў і сэрэ́дн'ак'íў || одд'ілúли кулак'íў окрéмо || кулак'íў і на збóри нэ пускáли || п'ішлú чýтки | шчо бýдут' кулак'íў розкулáчуват' і висилáт' на вúселку ||

1929 рóку почалú запúсувати ў соз || звéли кóней | інвентáр хто йакúй маў | назначúли кон'ух'íў | сторож'íў || цэ бýло зимóйу || кóжен бойі́ц'а за свойý кон'áку || нóчойу кóжэн ходúў до кон'ýшн'і подивúтис' до свóго кон'á || та й гóре бýло тод'í кóн'уху | йакшчó хто прийдé | а йóго кон'áка нэ мáйе шчо йі́сти || вэснóйу почалú орáти | а тод'í с'ійáти || бýло ў нас дв'í бригáди | йа теж уступúў у соз || ў нáшій бригáд'і бýла бригадúрöм Федóрчэнкова бáба | в'ізмé бувáло пóртхвéл' | поклáде тудú спúски ўс'óго майнá бригáди || кричúт' на ўс'íх | абó верхóм с'áде на кон'á і по степý йі́здит' || орáли ми ўс'і рáзом || зайдéм ў однý загóнку по пйат' або по с'ім плуг'íў і орéм || йакшчо одúн стаў чогóс' | то ўс'і стойýт' | ждут' | а бригадúр кричúт' на нас | поклáде св'íй пóртхвéл' і б'íжит' допомогáт' тóму | хто стойі́т' || так ми гуртóм с'ійáли | гуртóм косúли || толк буў малúй в'ід ц'óго || робúў ти с'огóдн'і чи ти лэжáў де | а вéчером трéба записáти трудодéн' || хто нарóбиц'а | а хто прогул'áйе ден' | то плáта бýла ўс'ім однáкова — трудодéн' || по сус'íдн'іх сéлах теж бýли сóзи | теж так робúли || нáше сэлó нэ на шл'axý стойі́т' | а далéко ў сторон'í ||

зимóй 1930 рóку ўже бýло повóл'і | поступóво || буў учот у робóт'і | зйеднáли лúше конéй | рэмонéнт || рáзом сóзоўц'і с'ійáли | рáзом орáли || рáзом зб'ірáли ўрожáй || одноос'íбникам дáли зéмл'у окрéмо || одн'íм слóвом бýли зóўс'ім дрýг'і пор'áдки || повóл'і й одноос'íбники прийшлú ў соз || стáло л'удéй б'íл'ше || почáли оц'íн'увати робóту || за óранку одéржуй окрéмо || почáли сам'í сэбé привучáт' до робóти || дáли нам трáктора | пэрейшлú в'ід сóза до колгóспу | наўчúлис' нáш'і кер'íўникú керувáти нáми | а зáраз йак згáдуйут' бáбу Федорчéнчиху | шчо з пóртхвéлем вéрхи йі́здила на кон'áк'і | то см'íшно рóбиц'а || дóбре бýли зажилú колгóспники до в'ійнú 1941—1945 рок'íў || в'ійнá багáто пом'íшала || наш колгóсп такú буў би м'іл'іонéром || колú почáлас' в'ійнá | то нáшу слóбоду зайн'áли румúни | побудувáли опшчúни || менé ў áрм'ійу нэ брáли | бо

йа шче з дитúнства кал'íка || йа й залишúўс' дóма ў захвáче-ной тер'ітóр'ійі ||

в'ійнá мáло тогó | шчо наробúла багáто шкóди дл'а госу-дáрства | вонá ўдáрила по економ'íки л'удéй || на с'огóдн'íшн'ій ден' л'ýди дóбре розум'íйут' сэбé й держáву || але ў с'íмйі | йак кажут' | нэ без урóда || шче йе так'í л'ýди нэ сознаúушч'і | шчос' м'íркуйут' свойé | с такúми л'уд'мú вáжко зáраз прац'у-вáти || це л'ýди нэ над'íйн'і | алé йіх мáло | вонú с кóжним днем змéншчуйец'а | б'íл'ш'іс'т' л'удéй такúх | шчо б'íдкайуц'а про те | шчоб бýло ўсе і ўс'ого ў колгóсп'і || а йак бýде ў кол-гóсп'і | знáчит' бýде і ў л'удéй || ц'і нэнад'íйн'і л'ýди запагáнили сэбé з дитúнства || вонú нэ мóжут' вúкинути дýмку про ўлáсне | бо вонú с прáд'іда ўлáсники || йім жáлко минýлих йíхн'íх рó-к'іў || сéрэд мóлод'і такúх л'удéй нэмá ||

нáша мóлод' ўс'а ў комсомóл'і | нáша мóлод' ýчиц'ц'а | нáша мóлод' кул'тýрна і развúта || читáйучи газéти | ми й бáчимо | шчо нáша мóлод' по-стахáноўс'ки прац'ýйе на шáхтах | на заво-дах | хвáбриках || нáша мóлод' одéржуйе орднá і мэдáл'і за свойý в'íддану робóту | а на колгóспних пол'áх хибá нэмá мó-лод'і | шчо дóбре прац'ýйе й дайé прúклад óстан'ім || йе дýже багáто мóлод'і | шчо самов'íддано прац'ýйе | гáрно ўчúц'ц'а і го-тýйе сэбé до зашчúти нáшого госудáрства || нáша мóлод' будýйе комун'íзм || ос' на такý мóлод' трéба оп'іратис' і брáти з них прúклад ||

(Записано в 1951 р.)

48. Прядівка, Царичанського району, Дніпропетровської області

селó заснóване год'íў сто трúдц'ат' тому назáд || бáт'ко розкáзуваў | шо прéдки нáш'і прийшлú сп'íд Полтáўшчини || м'ій прáд'íд прожúў сто тринáдц'ат' год | а д'íд сто три гóди | а бáт'ко вос'імдéс'ат дéвйат' год і три дн'і || а посэлúўс'а йакрáз б'íл'а стаўкá | вúкопаў колóд'із' | займáўс'а скотовóдством |

а тудú дáл'ше прийшóў óндá аж із Санжáр | і так розл'ýд-ниўс'а наш край || тут булá пустúн'а | а там к'існ'íш л'ý-д'ам || так вонú і прихóдили с'удú || буў тут вэлúкий йар | так там с'íйали пр'áдиво і з тих час'íў почалú називáти нáше сэлó Пр'адúўка || до ц'ого це сэлó називáли Новоал'ексáндроўка | бо тут булá цéрква Ал'ексáндра Н'éўс'кого

недалéко в'íд нас булá гр'анúц'а | тут покóпана канáва пóнад Ор'íл'л'у | так кáжут' | шо там стойáт' булó погр'анúчники | у них йе б'íл'і і крáсн'і флáги || йак вúкинут' б'íл'і флáги | то мóжна робúт' | йак крáсний та шче нахúлэний | то т'ікáй | бо тýрки ||

сэлó булó вóл'не | бо нэ булó блúз'ко пáнс'ких зэмéл' || мáти булá пáнс'ка || розкáзуйут' покóйн'і мáти | шо пéред трóйцейу п'ішлá обмáзати димар'á | а пан прийíхаў з нагáйкойу і давáй бúти || ми ўс'і хватáйемос'а | а в'ін пóре || тут ран'íше степи

булú страшéн'н'і / а там буў йар крутúй / і там булú пòкóпані зэмл'áнки і кон'ўшн'і козáц'к'і / а потóм йіх до гр'анúц' повисилáли // д'ід було̂ розкáзуйут' / шо ў пэтр'íйку / л'íтом / вóз'ат' с'íно санкáми / вонó слиз'кé / бо ц'ілинá скр'із' булá //

розказўйут' було̂ д'ід / шо бáт'ко йíде ўв Ман'к'íйку на базáр' / а мэн'í було̂ вос'імнáдц'ат' год / так йа почэпл'ўс'а за задóк / то бáт'ко кричúт' // «покúн' б'íсова дитúна» / або йак вúйідэмо ў степ / то мэнé посáд'ат' на р'аднúну і нэ посилáйут' волú поган'áт' / бо мам'íй шчитáўс'а // ведмéд'ію було̂ цигáни вóд'ат / там буў Охр'íм / такúй чудáк / а ведм'íд' буў учéний // Охр'íм сказáў цúганові / шо ў йóго спúна болúт' / так цúган і напрáвиў ведмéд'а / чут' нэ затоптáў пéрший раз / а той шче напрáвиў / так в'ін і задавúў йогó //

спочáтку жилú н'íхто н'ікóму н'ічóго // а тод'í буў старшинá Гречáний / такúй дурнувáтий / йак пóдат'і хто нэ заплáтит' / прийíде вúвэзе бóсого з'імóйу до колóд'із'а або розвал'áйе кóм'ін // а то одúн буў дурнúй такúй / йак напйéц'ц'а / то йде по гробкáх і кричúт' // ану на пшэнúц'у вихóд' / так йогó і ўбúли / найшлú з ломáкойу і с' с'íном ў рóт'і // набúли пóвэн рот / бо ўсе мáло було̂ //

до войнú багáтий буў наш колгóсп / дв'і машúн'і було̂ / пáс'іка булá дўжэ вэлúка / а йак захватúли н'íмц'і / так бэрўт' ламáйут' / пáл'ат' ўсе // ў мéне ўз'алú т'óлку / т'íл'ну корóву / убúли тэл'á і свин'áку // на нáш'ій вўлиц'і убúли до двадц'атú вос'мú корóў / дéс'ат' овéц' // а то раз прийшлú до мéне два і лáз'ат' по дворí / вúйшоў Андр'íй / син м'íй / так вони за рўку і до мéду / так бджóли йак вúсипали та на йіх / ну вонú забрáли мед // тут дрўгий прихóдэ і балáка по нáшому // тод'і йа спитáў / чи скóро наш'і прúйдут' // в'ін мэн'í сказáў / шо йакшó нáш'і ран'íше нэ прúйдут' / то на наш'íй вўлиц'і остáнэц'ц'а т'íки однá хáта // цей п'ішóў / коли йде н'íмэц' / такúй гнилúй та кирдáтий // кирпáтий // за вóду і до вўлика // йа йому покáзуйу / шо нэ л'із' туди / а вонó сéрдиц'ц'а / розкрасн'íлос'а / ну дўмайу / йак дам йа тwб'í мéду / так і нóжки прост'áгнэш / та пом'ішáли / вúхватиў йа в'ідрó і спас вўлики //

а ўден' прийшлú школ'ар'í на баштáн і ўзнáли / де стойíт' тут пул'ім'óт / і часá ў чотúр'і почалú йіх громúт' // стáли вечер'áти / коли кричáт' нáш'і // Вáн'ка дай закурúт' // а ў Клúма н'íмц'ію тринáдц'ат' / покúдали вонú винтóўки / пораз-д'івáлис' і лэжáли / аш покú прийшлú нáш'і / вúвэли йіх / а вонú смійўц'ц'а / рáд'і шо попáли ў пл'ен //

(Записано в 1949 р.)

49. Жовте, П'ятихатського району, Дніпропетровської області

кр'іпакú / стар'í л'ўди // с'íйали хл'іб ў б'íл'шости жúто / а косúли йогó серпáми // вонú робúли казнў / це знáчит' булú каз'óн'н'і л'ўди / а т'і / шо булú ў пан'íў / то робúли пáншчину //

каз'о́н'н'і л'у́ди роби́ли три дн'і соб'і́ | а три ў казну́ | а па́нс'к'і то́же так роби́ли | три па́нов'і | а три соб'і́ || на́ша Жо́ўта то́же була́ каз'о́нна ||

зе́мл'у ора́ли сохо́йу | йаку́ роби́ли із де́рэва | набива́ли туда́ жил'і́за || с'і́йали рука́ми і б'і́л'ше жи́то | бо плуг'і́ў нэ було́ | шоб ора́т' та с'і́йат' пшэни́ц'у || було́ шче й ра́ло то́же дэрэвйа́не | йаки́м ора́ли || косаре́в'і дава́лос' ви́косит' за ден' п'і́ў дэс'ати́ни серпо́м | а тод'і́ | йак пойави́лис' ко́си | то коси́ли ко́сами || ба́ба пови́нна за косаре́м ви́вйазат' || зе́мл'у обробл'а́ли вола́ми | на йіх над'іва́ли дэрэвйа́н'і йа́рма | дв'і́ло було́ | йаки́м зач'іпа́ли за соху́ або ра́ло ||

вози́ були́ ўс'і дэрэвйа́н'і || ко́лэсо і ос' дэрэвйа́на | а п'ід о́с'с'у буў п'ід'і́сок жил'і́зний || шоб о́с'ка не те́рлас'а || були́ на во́зов'і дэрэвйа́н'і полу́драбки і окла́дки | ч'іпл'а́лас' і важни́ц'а така | шоб ма́зат' в'із || бо́рони то́же були́ дэрэвйа́н'і і зубки́ так'і́ | ни́ми волочи́ли ||

хл'іб молоти́ли на току́ або ў клу́н'і ц'іпа́ми | а в'і́йали його́ лопа́тами || виво́зили на висо́ку го́ру | лопа́тами п'ідкида́ли ўго́ру | поло́ва одл'іта́ла | а чи́сте одгорта́ли || хова́ли його́ ў йа́ми || сп'іц'іа́л'но копа́ли | шоб захова́т' од пожар'у́ ||

при кр'іпосно́му пра́в'і було́ упраўл'е́н'ійе | йаке назива́ли ком'іте́ти | там були́ вартов'і́ і нача́л'ники || вартов'і́ би́ли за шко́ду | по два́дц'ат' пйат' ро́зок дава́ли ||

з'імо́йу над'іва́ли кожу́хи | чо́рн'і свити мужики́ і широ́к'і штани́ з полотна́ || ў ж'іно́к були́ кожуша́нки і пла́хти | яки́ми вони́ обмо́тувались ў бу́дн'і | а запа́ски ў йіх були́ дл'а нэд'і́л'і || ското́ну вони́ дэржа́ли п'ід одкри́тим не́бом || сара́йіў у йіх не було́ | а так скот стойа́ў і з'імо́йу і л'і́то надво́р'і || воли́ запр'ага́ли т'і́л'ки пйатиго́ди́чн'і | а ко́ней мо́жна сказа́т' | шо не було́ || жили́ ў ха́тах пога́них | стро́йіли йіх мали́ми ||

коли́с' не було́ жил'ізни́ц'і і бага́т'і мужики́ | це були́ замо́жн'і | йі́здили ў Крим по с'іл' | ри́бу купл'а́ли там || йак йі́хали наза́д | то по доро́з'і були́ кур'і́н'і | з йіх вихо́дили чолов'і́ки з п'і́койу і бра́ли дани́ну | йаку хто дасть || тод'і́ ў друго́му кур'і́н'і йіх пропуска́йут' | а ў тре́т'ому або чэтве́ртому зно́ў бэру́т' || коли́ ста́ло цих чумак'і́ў йі́здит' бага́то | то вони почали́ не дава́т' дан' | і би́лис' із ни́ми | так йіх повиган'а́ли з кур'ен'і́ў || коли ста́ли жил'ізни́ц'і | то чума́цтво уже одпа́ло ||

одного́ ра́зу йі́хаў чума́к уже з Кри́му || йо́му оста́лос' нэдале́ко додо́му дойі́хат' || надво́р'і була́ ўже з'іма́ || у його́ було́ пйат' пар п'ідв'і́д || йак вийі́жд'а́ў із сус'і́дн'ого сэла́ | то надво́р'і було́ ти́хо | а йак одйі́хаў тро́хи | почала́с' зав'ір'у́ха така́ | шо і св'і́ту нэ ви́дно було́ | з доро́ги в'ін збйу́с'а і да́л'і нема́йе куда́ йі́хат' || в'ін оста́ўс'а тут побу́т' | по́ки це пэре́йде || вол'і́ў ви́пр'аг | даў йім йі́сти | а сам л'іг спат' || од'і́тий буў до́бре || в'ін йак засну́ў | так н'іч́о́го не чуў || його́ здо́рово сн'і́гом прики́дало || у́тром йі́хаў розсил'ни́й к'і́н'ми і

ко́ло ко́ней були́ звонкі́ | йак'і звони́ли ўс'у доро́гу || чума́к почу́ў | шо хтос' ї́де | а з сн'і́гу нә ви́л'ізе || п'ідйі́жд'айе до його́ цей розсил'ни́й | ви́копаў його́ з сн'і́гу | а коли́ чума́к ви́л'із | то поба́чиў | шо лəжи́т' оди́н в'іл | йаки́й заме́рз од хо́лоду || тод'і́ в'ін того́ вола́ поки́нуў | а сам пойі́хаў дода́му чоти́р'ма па́рами || до́ма сказа́ў | шо б'іл'ш н'іко́ли не пойі́ду ||

*

колис' сва́йба було́ прохо́де так || старости́ од молодо́го і́дут' до ба́т'ка молодо́йі і пита́'ут' ба́т'ка | чи одда́с'т' ба́т'ко за́м'іж свойу́ дочку́ || коли́ ба́т'ко согласи́ц'а | то тод'і́ запи́ут' могори́ч | а пото́м молода́ дайе́ рушники́ || молоди́й і молода́ би́ут' три покло́ни | тод'і́ ба́т'ко-ма́ти три ра́зи кла́н'айуц'а || тод'і́ п'ідхо́д'ат' р'і́дн'і || молод'і́ кла́н'а'уц'а й ї́м || покло́ниц'а молода́ старостам і пәрәвйа́зуйе ї́х рушника́ми || кла́н'айец'а бойа́ринові і дайе́ йому́ ле́нту | дайе́ ле́нти і по́другам || тод'і́ с'іда́йе за ст'іл ўс'а р'ідн'а́ пи́ут' | гул'а́'ут' | а на дру́гий ден' ба́т'ко й ма́ти кли́чут' бат'к'і́ў молодо́го на змо́вини ||

тод'і́ починә́'йец'а сва́йба от чәтвәргә́ | а ў чәтве́р бәә́'ут' шишки́ | корова́й | ле́жн'і | молода́ ро́бе соб'і́ ди́вән' || у субо́ту молода́ собира́йе по́друг | іде́ кли́кат' свойу́ р'і́дн'у | молоди́й з бойа́рами кли́че свойу́ р'і́дн'у || у нәд'і́л'у до об'і́д ідут' в'інча́ц'а || тод'і́ п'і́сл'а об'і́д молоди́й іде́ до молодо́йі з пойі́здом || прихо́д'ат' до дво́ру | бәру́т' зн'іма́йут' вор'і́тниц'у | а молоди́й дайе л'і́тру во́дки за молоду́ || прихо́д'ат' у дв'ір до поро́га з гил'це́м | а ма́ти молодо́йі вихо́де дарува́т' || молодо́му покло́ниц'а і даст' плато́к | а бойа́рин п'ідпәре́же його́ || старостам дайе́ рушники́ | бойа́ринам лент по п'іўарши́на | сва́шкам пәрәвйа́зу'ут' ру́ку плато́чком || св'іти́лкам дайе́ то́же ле́нти || пото́м дружко́ хо́де з ц'іпко́м | а брат молодо́йі отн'іма́ сәстру́ | дружко́ викупл'а́ || вихо́де сәстра́ молодо́йі торото́чит' і сп'іва́ п'і́сн'і ||

ре́шәто торото́че
чого́ ж воно́ хо́че?
— ср'і́бного | золото́го
от кн'а́з'а молодо́го ||

тод'і́ л'у́ди молодо́го ки́дайут' у ре́шето гро́ш'і || а сва́шки стойа́т' пе́ред поро́гом і сп'іва́'ут' п'і́сн'і ||

пусти́ сва́ту ў ха́ту |
а до́ки ж ми тут стойа́тәмәм |
сиру́ зе́мл'у топта́тәмәм |
чәрво́ними чоб'і́тка́ми |
золоти́ми п'ідкоўка́ми?

тәпе́р дружко́ бәре́ ў ру́ки плато́к | за плато́к бәре́ц'а молоди́й | і дружко́ вәде́ його́ ў ха́ту | і пита́йе старост'і́ў | а т'і ка́жут' || ра́д'і слу́хат' || дружко́ ка́же благослов'і́т' кн'а́з'а молодо́го за

ст'іл завəсти́ | а старости́ три ра́зи одка́зу'ут' || тод'і́ в'ін вəде́ його́ за ст'іл | а д'іўча́та сп'іва́'ут' ||

кн'аз' іде́ на поса́д |
а за ним госпо́д' сам
з до́лейу шчасли́войу |
з до́бройу годи́нойу ||

і да́л'і сп'іва́'ут' ||

нə с'іда́й бо́ком |
бо це ж тоб'і́ не наро́ком |
прису́н'с'а близе́н'ко
це ж твойе́ сирде́н'ко
бу́дəтə говори́т' йак у св'іт'і жит'
чи ў ру́т'і | чи ў м'йа́т'і |
чи ў ру́блəн'ій ха́т'і ||

тəпе́р бəре́ ба́т'ко во́дку і по́штуйе молоди́х | а д'іўча́та сп'іва́'ут' ||

ой розтупи́с'а чужина́
хай присту́пе родина́ |
хай ба́т'ко часту́йе |
шча́ст'ам | до́лейу дару́йе ||

прихо́де ма́ти частува́т' | а д'іўча́та сп'іва́'ут' те са́ме || да́л'і д'іўча́та сп'іва́'ут' ||

сва́шка нел'іпа́шка
шишо́к нə л'іпи́ла |
дружо́к не дари́ла |
одну́ зл'іпи́ла з зəле́ного с'іна
та й ту сама зї́ла ||

сəстра́ молодо́йі пришива́ молодо́му в'іно́к і сп'іва́ ||

ой ти з'а́тəн'ку хоро́шəн'кий
не дам ша́почки без гроше́й |
у те́бе ша́почка нове́н'ка ||
у ме́не сəстри́чка р'ідне́н'ка ||

тəпе́р брат розпл'іта́ сəстр'і́ косу́ і запл'іта́ ле́нту | а д'іўча́та сп'іва́'ут' ||

ой бра́т'ік-тата́р'ін
прода́ў сəстри́ц'у | йак да́ром |
ру́су ко́су за п'йата́к |
б'і́ле ли́чко п'ішло́ так ||

вино́с'ат' корова́й | і дружко́ кра́йе | а д'іўча́та сп'іва́'ут' ||

дружко́ корова́й кра́йе |
се́мəро д'іте́й ма́йе |
ўс'і з кошəл'а́ми |
вес' корова́й забра́ли ||

тод'і йак погул'а́'ут' | молоду́ з при́даним одво́з'ат' до молодо́го ||

(Записано в 1949 р.)

50. Дудчани, Ново-Воронцовського району, Херсонської області

хоч ме̌н'і ўже й 67 год | йак то ка́жут' стари́й ўже | ну а шче стар'і́ш'і за нас л'у́ди роска́зували | шо ц'а Ду́чина ду́же да́ўн'а || ра́н'іше вона́ назива́лас' Пере́тоўкойу || тут була́ па́ншчина || ми то не̌ зна́йем | а роска́зували на́ші бат'ки́ та д'іди́ || це було́ даўно́ | шче коли́ Рос'і́йа войува́ла с ту́рками || оце́ ж тут були́ запоро́шс'к'і коза́ки | ўсе вре́мйа тоўкли́с'а | аж по́ки на́ш'і не̌ поб'іди́ли ту́рк'іў || а тод'і́ ўже цари́ц'а Кате̌ри́на посе̌ли́ла тут пан'і́ў й присла́ла 40 с'імей аж із Пе́нзенс'койі губе́рн'і ||

стар'і́ л'у́ди роска́зували | шо при па́нщчин'і роби́ли два дн'і на па́на | а оди́н на се́бе | ну це ўсе було́ шче не̌ за нас | бо це було́ даўно́ | йак то ка́жут' | йес'т' така́ при́каска | шче за цар'а́ Хме́л'а | йак було́ л'уде́й жме́н'а || от ўз'ат' ўже Качка́роўку | то вона́ не̌ була́ па́н'с'койу | а там жили́ т'і салда́ти | йак'і́ прослу́жували 25 год слу́жби й тод'і́ йіх с'уди́ й посе̌л'а́ли || а ў нас ўже були́ посе̌ле́нц'і з ра́зних кра́йі́ў | так шо тут жиў ра́зний наро́д — і полта́ўц'і | і литвини́ | і великоро́си — кого́ тут т'і́л'ки не було́!

оц'а ба́лка була́ пуста́ | не̌ було́ н'і одн'іййе́йі ха́ти | а коли́ наро́ду зб'і́л'шувалос' | то ста́ли засел'а́т' йі́йі й те̌пе́р ба́чиш шче йаке́ се̌ло́ | тод'і́ назива́лас' слобода́ || ка́жут' | шо і р'і́чка оц'а йак бу́тто би то́же назива́лас' Пере́тоўкойу | бо пе̌ре̌тина́ла се̌ло́ на дв'і ча́ст'і | почина́лас' з Інгул'ц'а́ | а ўпада́ла то ўже у Дн'іпро | а те̌пе́р соўс'ім не̌ма́ | ви́сохла | н'і́де й качка́м пла́ват' ||

а оце́ ж | де с'іча́с камўна | то це було́ ўсе па́н'с'к'ім майе́тком | тут жиў пом'е́шчик Дури́л'ін і стари́й і молоди́й | а шче ра́н'ше | то буў йаки́йс' Красноша́пка || та тут йіх було́ не̌

один! оце́ ж так'і стар'і | йак йа зна́йем т'іки молодо́го па́на | в'ін маў 7 ти́с'ач дӗс'ати́н | одно́йі пла́ўн'і було́ до тр'ох ти́с'ач дӗс'ати́н || оце́ ж ба́т'ков'і молодо́го па́на нӗ понра́вилас' на́зва Пере́тоўка | і в'ін перейменува́ў на Ду́чину | шо і до ц'іх пор сушчеству́йе ||

а то шче йак були́ ми мали́ми хлопчака́ми | то було́ роска́зували | шо бу́тто с'уди́ прийі́хаў йаки́йс' коза́к Ду́тка | і назва́ў ц'у сло́боду Ду́чинойу | ну це було́ даўно́ | шо вона́ тод'і шче так і нӗ назива́лас' || нашо́ тоб'і кра́шче | коли́ руми́ни зайшли́ ў на́ше сӗло́ | то так йак на́ша ха́та са́ма кра́йн'а | то вони́ до нас пе́рш'іх і зайшли́ || оди́н з йіх зна́чит' розгорну́ў ка́рту | шос' ди́виц'а ў не́йі | і ка́же мӗн'і || шо це Пере́тоўка | а йа йому́ кажу́ | шо це Ду́чина || в'ін тод'і мӗн'і показа́ў ка́рту ту ж | і там написано Пере́тоўка || с'іча́с то ўже н'іхто́ так нӗ ка́же | а ран'іше бач так назива́лас'а | а чого́ ўже тому́ па́нов'і не понара́вилос' | то хто його́ зна ||

(Записано 1950 р.)

51. Оленівка, Ольгинського району, Сталінської області

жи́тәл'і сәла́ Оле́н'іўка | пәрәсәле́н'ц'і Ха́рк'іўскойі губе́рн'ійі || пәрәсе́лен'н'а було́ ду́жә важки́м | пәрәйіжа́лә коро́вамә | або самоту́жки || зра́зу пәрәйі́хала одна́ ўдова́ Оле́на | коро́войу із багат'ма́ д'іт'ми́ | посәли́лас' вона́ б'і́л'а боло́та | на ба́лц'і | ўсторон'і в'ід тепе́р'ішн'ойі Оле́н'іўки | зроби́ла там кур'і́н' | і жила́ || с'уди́ почали́ пәрәсәл'а́ц'ц'а і дру́г'і л'у́дә ||

а на боло́т'і було́ стра́шно | води́ләс' воўки́ || ча́сто кра́ли ў л'уде́й посл'і́дн'у худо́бу | і Оле́на р'іши́ла пәрәбра́ц'ц'а на бугор || перейі́хала сама з д'і́т'мә | а по́т'ім і дру́г'і пәрәсәле́н'ц'і | почали́ пәрәйіжа́т' | до Оле́нә на бугор | бо тут було́ нә так стра́шно || зра́зу це буў ху́т'ір Оле́н'іўка | в'ід Оле́ни | а по́т'ім ста́ло сәло́ Оле́н'іўка || нәдале́ко в'ід Оле́н'іўки так'і се́ла || Оләксандри́н'іўка | Л'у́боўка ||

(Записано в 1948 р.)

Словник

обласної лексики, що зустрічається в підручнику

Ава́дь (ава́д') або, чи.
ави́н клуня; приміщення для зберігання снопів.
авря́к (аўр'а́к) баран, залишений на плід.
акура́т, акура́тне саме так, отак.

бага́ття (бага́т'т'а) вогонь, вогнище.
ба́дьо, баді́ка дядько; взагалі мужчина, старший роками.
бака́й глибока вибоїна в балці; проваллям; вибоїна на дорозі.
банду́рка картопля.
ба́нити мити, вимивати.
банува́ти (бан$\overset{у}{о}$ва́ти) журитися.
бара́буля (бара́б$\overset{у}{о}$л'а) картопля.
барві́нець (барв'і́нец') барвінок.
барда́ (рум. bardă) топірець.
барна́к дерев'яний крючок (на *герлизі*)[1].
ба́стір хлопець, син.
ба́стірка дівчина, дочка.
бе́вза безодня, провалля.
бе́дрики маленькі зозулі, зозуленята.
бе́зна запущене поле.
бе́лега (бе́лега) (*рум.* balega) гній; кізяки.
бербени́ця бочонок на молоко, сир та інші молочні продукти.
бе́саги подвійна торба через плечі, сакви.
би́стрець потік.

[1] Буква *г* означає г вибуховий.

бі́ти чоботи.
благи́й слабосильний; хворий; тихий; спокійний.
бла́нкарь скляр.
бо́вгар (*рум.* bouar) пастух, що пасе худобу.
бола́ хвороба.
болона́рь, болонка́рь скляр.
бо́рше (бо́рш'е) скоріше; швидше.
боте́й (*рум.* boț) отара, череда.
боцю́н чорногуз.
бочко́р (бо̂чку́р) постіл.
брата́нець племінник (по братові).
брата́нка племінниця.
брич бритва.
бріх живіт.
бу́да примітивна будівля; халупа; курінь.
бу́зьо́к чорногуз.
бука́та (*рум.* bucată) кусок хліба.
бу́ля картопля.
бу́льба картопля; ріпа.
бурде́й землянка.
бури́шка (бур'и́шка) картопля.
бу́рінник (бу́р'і$\overset{е}{и}$к) хліб з картоплі.
бу́рта купа (*картоплі та ін.*); горб, шпиль.
бу́сько чорногуз.
буте́лька пляшка.
бу́тирь дрібні речі в хаті (*рогачі, горшки та ін.*).

ваг журавель (*колодязний*).
вадь (вад') чи, або.
ва́рга (ва́рга) (*польськ.* warga) губа.
ва́ре справді; невже.

варе́ниця (варе́ниц'а) засовка в хаті.
ва́тра (ва́тр'а) вогнище; вогонь; нижня частина печі, де горить вогонь; топка.
ватра́ч кочерга *(відгортати жар)*.
велюн (вел'у́н) головний убір молодої жінки.
ве́льо (ве́л'о) багато.
ве́ргнути кинути.
веребе́й (верабе́й) горобець.
вере́йка велика корзина *(іноді з двома ручками)*.
ве́рчик жмут, пучок; крутінь; скручені дві жмені прядива.
вивірка (вивюрка) білка.
ви́гляд (ви́гл'ад) вікно.
вида́ток обмолот; витрата; видача.
ви́лка рогач.
вило́шник рогач.
ви́пуст місце біля села, де пасуть скотину; околиця.
ви́ярок неглибоке провалля.
віблий стрункий.
ві́бли́ця довга жердина, лата.
відга́л зупинка; перерва; відпочинок.
відм'як (відмйак) відлига.
вір тин з жердини (ворння).
віче зібрання; народні збори.
вічко (очко) шибка.
вори́на лата.
вори́ння (вори́н'е) жердина для огорожі; огорожа; тин.
во́рочок невеличка торбинка; торбинка для віджимання сиру.
вор'я́ (ворйа́, ворйо́) жердина; тин з жердин.
ву́йко дядько; ведмідь.
ву́йна дядина.
ву́тка качка.

гадіна домашня птиця.
га́дка (га́тка) казка, байка.
газда́ (газда́) (*угорськ.* gazda, *рум.* gazdă) господар.
газду́вство, газдівство (газду́ўство) господарство.
га́йда (га́йда) примітивний музичний інструмент.
га́ло кругла галявина в лісі; болото *(лісне)*.
галу́зка вітка.
га́ра (га́ра) паз у дереві; повозка возити землю, пісок.
гарба́та (*польськ.* herbata) чай.
гард загата з каміння в річці; ряд перегородок у річці ловити рибу.
гардува́ти гатити греблю.
гарма́н місце, де молотять; хліб на току в скиртах.
гасни́к (гасни́ця) керосинова лампа.
га́ті (га́т'і) (*угорськ.* gatya) кальсони; штани.
гать повінь; гребля.
га́чі (га́ч'і) штани.
гва́ра мова, розмова.
гере́нда (гере́нда) жердка.
герли́га (герли́га) довга ломака; довга ломака з гачком, якою пастухи ловлять за ноги овець.
гий, ги́йби ніби, немов.
гіле́тка (гіле́тка) *див.* бербени́ця.
глітно багато людей; тісно.
глота́ юрба; натовп.
глуджа́ни кукурудзяне бадилля.
гляба (*угорськ.* hiaba, *рум.* ğiaba) на жаль; неможливо; даремно.
гляг (гл'аг) частина шлунка ягняти, вживана для звурджування, зсідання молока.
гля́ганець (гл'а́ганец') заправа для звурджування, зсідання молока *(з шлунка ягняти)*; творог.
гля́га́нка (гл'а́ганка) бринза; ряжанка (*рос.* варенец).
глядило дзеркало.
гове́до (*старосл.* говадо) худоба.
го́вля (го́ўл'а) (*угорськ.* golyamodor) чорногуз
гого́лі коліна.
годжало (годжало) коліщатко для веретена.
голле́ (гол'л'е́) гілля, вітки.
голя́к бритва.
гомоніть говорити.
гопа́лка сітчана торба для годівлі коней *(причеплена на дишлі)*.
горду́в (горду́ў) (*угорськ.* hardo) бочка.
горо́дник лопата *(копати в городі)*.
господа́рка господарство.
гости́нец шлях.
гра́лі (гра́л'і) залізні вила.
грань жар; тліюче вугілля.
гра́са (гра́са) сапка.
грасо́вка (грасо́ўка) сапання.
грасува́ти (грасува́ти) сапати; розчищати доріжки; витоптувати.
гре́чний (гре́чний) (*польськ.* grzeczny) чемний.
гри́жа смуток.
гри́за сварка.
грис (грис) висівки; крупа.

ґ р у н ь (*рум.* grŭiŭ) вершина; гребінь гори.
г р я д а, г р я́ д к а тичина; жердка над постіллю, на яку вішають одіж; частина города, де садять городину *(цибулю, моркву та ін.).*
г у́ б и гриби.
г у к досить; багато.
г у́ н я свитина; верхній жіночий і чоловічий одяг із овечої шерсті.
г у́ р к а л о джерело; водоспад.
г у́ с л і (*словацьк.* husle) скрипка.
г у с л я́ т и (гусл'áти) грати на скрипці.

д а́ р а б (*угорськ.* darab) кусок; пліт.
д а р а́ к (*турецьк.* tarak) гребінь розчісувати вовну.
д а х і в к а (дах'іўка) черепиця.
д в і л о дишель, що з'єднує ярмо з сохою або ралом.
д е́ д я (де́д'а, ди́д'а) батько.
д е н ц і в к а (денц'іўка) мала сопілка з денцем.
д е́ р г а попона; товста груба тканина.
д е́ р г а́ т и (коноплі) обробляти конопляне волокно (*щіткою*).
д е р г і в к а (дерг'іўка) щітка чесати волокно.
д е р е в и́ щ е труна.
д з а́ н д з а р (*болгар.* зарзала) абрикос.
д з я́ д з ь о (дз'áдз'о) дід.
д з я́ м а (дз'áма) свіжа риба (*на суп чи юшку*).
д з я́ т к о (дз'áтко) дід.
д з ь о г л и к (дз'оглик) дятел.
д и́ в е н ь товста хлібина у формі кільця *(на весіллі в кільце дивиться молода).*
д и л и́ н а товста дошка.
д и л ь (дил') товсті дошки; д и л і — підлога.
д і д и ч поміщик.
д і д о дядько, чоловік тітки; дід.
д л у ж а́ н и *див.* г л у д ж а́ н и.
д о́ в б а ч (до́ўбач) дятел.
д о в ж а́ н к а (доўжáнка) глечик на молоко.
д о́ в'я з к и обжинки
д о́ й н а (*рум.* doină) пісня.
д р у́ л я т и (дру́л'ати) штовхати.
д у г а́ райдуга.
д у п і р к о, д у п і р у тепер, тільки що
д ю́ б к а (д'у́бка) дзьоб.

ж а л и́ в а кропива.
ж е н т и́ ц я (*рум.* jintiţă) сироватка *(з молока).*
ж и́ в о т життя
ж м и к пучок.
ж о с т и́ н а крушина.
ж у р а в і н и (*білор.* журавіны) клюква.

з а б е́ з н и т и (поле) запустити *(поле).*
з а з и́ р (зазір) слід; ознака; приміта.
з а к поки.
з а п а д о́ к пастка.
з а п а́ л к а (*польськ.* zapałka) сірник.
з а́ с и п (за́сып) призба.
з а с к о р о д и́ т и (заскаради́т') заволочити.
з а с т а́ в а прапор.
з а т у́ л а заслінка *(в печі).*
з б и́ т к и пустощі; знущання.
з б и т о́ ш н и й пустотливий, зальотний.
з б і р молочні продукти.
з в е́ д е н и́ ц я покритка.
з в о д журавель *(колодязний).*
з г р и́ з т и с я (згри́зси) — зажуритися.
з г у́ р а злість.
з е́ л о́ (зе́ло́) бур'ян.
з е м (земи) підлога в хаті *(здебільшого вимощена цеглою).*
з н е б у́ т и позбутися, втратити.
з о́ б у в а взуття.
з о́ д я г а одіж.
з о л а́ холодний з вільгістю вітер.
з о л о в а́ т о холодно, пасмурно, вітряно.

и́ р х а вичинена овеча або козлина шкіра.
и р ш а́ н к и штани з овечої шкіри *(шерстю всередину).*

і з в о р и глибокі яри.

ї д л о́ їжа.
ї м а́ ш пасовище в лісі або лузі.

к а́ б а т (*тур.* kavad) блуза; кафтан; мундир.
к а б и́ ц я невелика піч на дворі; вогонь на дворі для готування їжі.
к а́ в к а (ка́ўка) галка.
к а́ в у ш кухоль.
к а д у́ к чорт.
к а л и́ т к а торбинка.
к а м а́ й чимдуж, якнайскоріше.
к а м і з е́ л к а (кам'із'е́лка) (*польськ.* kamizelka) жилетка.

кано́ни гармати.
капани́ця заступ, лопата.
карни́к приміщення для свиней, хлів.
ка́рок (*польськ.* kark) шия.
карто́ха картопля.
катра́га (катра́жка) курінь або хижа *(для бджіл)*; накриття *(над льохом)*; кроква *(для куреня)*.
ква́рта кухоль.
кедь (кед') коли, якщо.
кельто́вати витрачати гроші.
ке́льчик (ке́лчик) (*угорськ.* kelcséh) видатки; кошти.
керти́ця кріт.
керто́ва (від **керт**, *угорськ.* kert, город); городня, з городу.
ки́злик відгородка в гарбі.
кирд, ки́рда отара.
кипя́ч окріп.
кияхи́ (кийахи́) кукурудза.
кілі́шок келих.
кі́рат (*нім.* Kehrrad, *польськ.* kierat) кінний привод.
кісни́ця лука, переліг.
кла́ка толока; спільна допомога селян *(при будівництві та ін.)*.
клеве́ць молоток.
клепа́ч молоток *(для клепання коси)*.
кли́катися (кли́кати си) зватися, називатися.
клі́ть комора.
клоц колодка.
кмінкова (юшка) юшка з кмином.
ко́биця колода, на якій рубають дрова.
кобі́та (коб'іта) (*польськ.* kobieta) жінка.
кова́ч коваль.
кове́рець килим.
ковто́к сережка.
ко́вуз рубель *(нагнітати снопи, сіно та ін. на возі)*.
когу́т півень.
ко́зубка лубкова корзинка; корзинка.
ко́каль дятел.
колаба́тина калюжа.
коли́ба курінь.
коли́масть (колы́маст') коломазь; смола.
комани́чка (комани́ч'ка) клевер.
коно́вка, кі́нва (*білор.* коноўка, *польськ.* konewka; *нім.* Kanne) відро; дерев'яний посуд *(для бринзи, молока)*
копе́ць могила.
копи́лля (копи́л'л'е) родина; сім'я; діти.
коре́ць міра для зерна.
корко́ші (у виразі *нести на коркошах)* нести на спині.
корч кущ.
коцю́ба рогач *(для підгортання жару)*.
кошу́ля (*польськ.* koszula) сорочка.
кра́йка поясок.
крак кущ; корч.
кра́сна, кро́сна невеликий станок для ткання.
криж хрест *(кладка снопів на полі)*.
крила́ш помічник бригадира рибальської бригади (давніше помічник отамана рибалок).
кріс рушниця.
кро́мпля (кро́мпл'а) картопля.
кру́жка кухоль *(пити воду)*.
куй коли.
кукі́бний старанний.
куко́бити влаштовувати; збирати докупи.
куко́биться гніздитися; піклуватися; господарювати; влаштовуватися.
ку́льчик сережка.
кумпі́тера картопля.
купа́вий красивий.
куре́га абрикос.
куреня́ курчатко.
курме́й (*рум.* curmei) шворка, мотузка.
куса́ти їсти.
кусне́к широка стрічка.
кусни́к (куси́нка) хустка на голову.
кута́ниця доглядачка; нянька.
ку́тати доглядати; піклуватися.
ку́ча (ку́ч'і) приміщення (хлів) для свиней.

ла́ба нога *(у тварин і меблів)*, лапа.
лагано́к бочонок *(видовбаний з дерева)*.
ла́да скриня для одягу.
ла́зиво драбина.
ле́веш (*угор.* leocs) суп, юшка.
ле́гінь (ле́г'ін'), **леді́нь** (*турецьк.* legin) молодий парубок.
леді́вка кам'яна сіль.
ле́жа хвороба.
лежа́к сушняк.
ле́жні рід печива.
лем тільки, лише.
ле́нча сочевиця.
ле́тас' (л'іетас') торік.
ле́я (ле́йа) повідь.
лиг (лиг) ковток.
лига́ти (лига́ти) ковтати; жерти.

ли́гінь (лиѓін') молодий парубок (*див.* легінь).
ли́лик кажан.
ли́нта сочевиця, *пор.* **ленча**.
лич свиняче рило.
ліжник вовняна ковдра.

лісавиця (л'і͡есавица) драбина.
ло́вкий (ло́ўкий) гарний.
ло́дя (ло́д'а), **лодя́к** водяний млин *(на човнах)*.
луда́н хустка; шовковий хвартух.
лудіння одіж.
лу́ста (*білор.* лу́ста, лу́стка; *литов.* lustas) скибка *(хліба)*.
люба́ кохання.
люба́с коханець.
люхт (л'ухт) повітря; віддушина *(в грубі)*.
ля (л'а) біля.
ля́дина сосна на ляді.
ля́до високе місце в лісі *(заросле сосною)*.
ля́повиця сльота, мокра погода.

ма́дра (*слов.* madra) хворост.
ма́йва прапор.
мала́й (*молд.* мэлай) кукурудзяний хліб.
ма́рга (*угорськ.* marha, *рум.* margă), **маржи́на**, худоба; свійські *(домашні)* тварини.
масни́чка, **масни́ця** приладдя для биття масла.
ма́тка мати.
ма́чка (*угорськ.* macska) кіт.
ме́рва дрібна, потерта солома.
ме́тло місце для полювання.
мидни́ця (*польськ.* miednica) таз.
мила́нка блискавиця.
миркова́ти на дитину — доглядати дитину.
мичви́д кажан.
мла́денец (*чеськ.* mládenec) юнак.
морд (*польськ.* mord, *нім.* Mord) убивство.
мост піл; підлога *(з дощок)*.

на́видіти любити; кохати.
нана́шко (*звертання до старшої людини*) весільний батько; хрещений батько.
напу́дитися налякатися.
натра́фити натрапити, зустріти.
нату́рювати (нату́р'увати) нападати.
на́тха нежить
негу́ра (негу́ра) (*рум.* negura) негода.

не́ндза нужда, лихо; нужа.
не́ньо (н'е́н'о) батько.
не́цьки ночви.
ничви́д кажан (*див.* **мичви́д**, **ли́лик**).
ногави́ці (ногови́цы), **ногавки** штани.
нутра́к внутрішнє свиняче сало, здір.
ня́нько (н'а́н'ко) батько.

обісця́ двір, садиба.
обла́к вікно.
обла́кар скляр.
обле́чи надіти *(одіж)*.
оболо́на шибка; вигін.
о́боріг (о́бори́х) накриття *(для сіна)*.
о́браз обличчя; картина.
о́бращя фотографія.
о́брідний рідкий, рідкуватий *(про врожай)*.
обрік добро, достатки; овес *(з січкою для коней)*.
обріка заповіт.
обрікува́тися заповідати.
о́брус скатерть.
ода́я хутір; оселя за селом; загін для худоби за селом.
оде́нок шар, що кладеться першим під спід стогу, скирти снопів, ожереду соломи та ін.
оде́ньки рештки *(на дні)*, рештки.
о́жіль, **о́жог**, **о́жуг** ломака, щоб мішати жар, тліюче вугілля, солому; держак кочерги.
окла́дка ощепина.
о́крух шматок *(хліба та ін.)*.
оло́врант (оло́ўрант) ранком, вдосвіта.
о́мас, **ома́ста** жир; приправа жиру до їжі.
опи́р вампір.
оплі́ча (опл'іч'а) сорочка.
опу́льок (опу͡ол'ок) обрізок колоди.
ората́й орач.
оре́ля гойдалка.
оса́да поселення, посьолок; поверх.
осік ліс *(на горі)*.
отік гній *(з рани)*.
охи́за погана погода.

па́док нещасний випадок.
па́зюр ніготь.
пак потім; отак-то; тобто.
па́кіл(ь) кілок, кіл.
па́кілля кілля.
па́лінка (*слов.* pálenka) горілка.
паль (пал') дрова.
пано́ва пороша, перший сніг.

пантрува́ти (*польськ.* pantrować) слідкувати, стежити; наглядати.
папшо́я кукурудза.
парини́на пар.
па́серб(ник) пасинок.
па́сербниця дочка *(від першого шлюбу)*.
па́сія злість; роздратування.
пасіюва́ти злитися, сердитися; роздратовуватися.
пасло́, пастівник толока.
па́сока сукровиця; кров у скотини, що виступає з потрісканої шкіри.
па́стир пастух.
пати́на молода гичка.
пацю́к (пац'у́к) кабан(чик), підсвинок; щур.
перга́ч кажан (*пор.* ничви́д, ли́лик).
пере́н нагрудник.
перепу́джений переляканий.
перст палець.
перст, пе́рста, пе́рса, пе́рси жіноча грудь.
перу́н грім.
перч цап *(некастрований)*.
песту́нка нянька.
пивни́ця льох, підвал.
пи́вничка (пи́у̂ничка) келих.
пили́вня (пили́у̂н'а) клуня.
пиру́г вареник.
пи́ски вилиці; щоки.
підме́т низина; місце біля річки, *(що заливається водою)*; місцина на коноплі.
підра горище *(для сіна)*; місце для схову.
пізма (*рум* pizmă) злість, гнів, зненависть.
пікна та, що пекти; пікна діжка діжа.
пілува́тися (пілува́тисі) спішити, поспішати.
піпка люлька.
пітя курча.
пітяне (піт'ан'е) питво.
пічи́ня (піч'и́н'а) сало.
пішка стежка.
пішни́к стежка; дорога.
пла́вня (пла́у̂н'а) земля в заплавах Дніпра.
пла́тва лата *(на стріху)*.
пліт ліса; тин; кам яна огорожа; мур.
плішня́ лом *(для пробивання льоду)*.
плюта́ сльота; дощ з вітром.
побатува́ти порізати хліб великими кусками.

пога́р (*угорськ.* pohár) стакан.
по́греб похорон.
по́дра, по́дря горище *(зокрема в клуні)*; сідало для курей (*пор.* підра).
по́зір погляд; позір давати наглядати.
поке (по́к'и) (*від* потя) пташеня.
покраїннять (покрайін'н'ат') поховати.
по́літки поліття, сприятлива літня пора.
поло́кати мити; полоскати.
полони́на пастівник *(в горах)*.
помета́ти кинути.
поме́ти́нне (поме́ти́н'е) сміття; покидьки.
по́рекло прізвище.
порки́нці кальсони.
поросту́рювати (поросту́р'увати) порозбуджувати.
порт нитки *(з конопель, льону)*; груба *(сирова)* нитка.
порте́нці кальсони (*пор.* порки́нці).
портни́на полотно *(з конопель, льону)*.
порто́к шматок полотна; скатерть.
посо́ба допомога.
по́стріш група хат.
постріша́не найближчі сусіди.
по́суш сушняк; сухі гілки.
потєта (пот'е́та) пташенята; курчата (*пор.* поке, пітя, пуля́).
поши́ванка, по́шивка наволочка.
преч геть.
при́гон панщина; (*білор.* приго́нны кріпа́к; кріпа́цький).
при́клят (при́кл'ат) сіни.
прискіпа́тись причепитись.
пува́ла (пова́ла) стеля.
пуд під; горище; страх.
пудува́ти лякати.
пу́кар букар, букер.
пу́кати тріскати.
пуля́ курча.
пуршпа́ни (*нім.* Forspann) підводи.
путе́ря (*рум.* putere) сила, міць.
пу́тня відро *(для пиття води)*.
пу́чка палець.
пчоли́нок пасіка.
пя́сць (пйасц') кулак.

ра́биць (ра́биц') шуліка.
раж дерен *(верхній трав'янистий шар грунту)*.
ражи́на зрізаний кусок ражу.
ра́ква дерев'яна маслянка.
ранту́х головне вбрання жінки.

р а т а́ й орач.
р е́ л я гойдалка, *пор.* **о р е́ л я**.
р е н д е́ ш н и й порядний (*угорськ.* rend, rendes *з старoруського* *рѧдъ*).
р е х т (*нім.* Recht) правда.
р и́ з и жолоби для спускання лісу в Карпатах.
р и́ м а (рыма, ріма) нежить (*пор.* **н а́ т х а**).
р і з а міра земельної площі *(коло 3-х гектарів)*.
р і н ь гравій.
р і п а картопля.
р і щ а (рішче) хмиз.
р о́ б л о виріб.
р о в ч а́ к (роўчáк) ручай, струмок; річка; провалля.
р о́ з к а троянда.
р у б а́ й дроворуб.
р у́ д н я примітивна кустарна металодобуваюча майстерня.
р у́ д о дишель.
р я́ ж а н к а пряжанка, роблена сметана.

с а д і б н я питомник *(рослин)*.
с а л а м у́ р юшка з риби.
с а л а́ ш (*угорськ.* szalás) житло, притулок; стійло для овець.
с а л г а́ н бійня з салотопнею.
с а п е́ т (а, -ик) (*тур.* sepet) корзинка з ручкою; скриня.
с а р а́ к (а) (*рум.* sărac) бідняк; бідний; нещасний.
с а х а́ р (від **с о х а́ р**) дерев'яні вила.
с а ч о́ к жіночий одяг.
с в і с т ь (св'ı͡ес'т') своячениця, сестра жінки.
и
с е р и́ н ч а (сери́н'ч'а) щастя.
с е с т р а́ н е ц ь племінник *(по сестрі)*.
с е с т р а́ н к а племінниця *(по сестрі)*.
с и в о р а́ к ш а сивоворонка.
с и р о х м а́ н, сирота; босяк *(зневажливо)*.
с і р к а́ ч сірник.
с к а́ б к а заноза; дерево, загнане в тіло.
с к а р а д а́ осінні сходи жита або пшениці.
с к і п к а сірник.
с к і р н я чобіт; **с к і р н і** чоботи.
с к л е п магазин.
с к л е п а́ р продавець *(власник склепу)*.
с к о́ т а логовище; нора.
с л у п (*польськ.* słup) стовп.
с м о л і́ н а соснове дерево; дрова.
с м о р ж вид гриба.

с о к и́ р н и к тесля.
с о л о н и́ н а сало *(свиняче)*.
с о н соняшник.
с о́ н о в к а (со́ноўка) головка соняшника.
с о́ п у х дух, затхле повітря.
с о п у́ х а сажа.
с о ч і́ н ь (соч'ін') квітень.
с п а́ д к и спадщина.
с п о́ д н і кальсони.
с п о д о в и́ к рибалка (*який тягне нижню частину невода* — **с п о д и**).
с п у́ з а (*рум.* spuză) попіл, зола.
с т а н д а́ р н я конюшня.
с т а́ н я, **с т а́ й н я** конюшня.
с т а р и́ й тесть.
с т а р и н я́ батьки.
с т а́ р и ц я (ста́рица) стара сосна; соснина *(з старого дерева)*.
с т е́ б к а кладова *(зимою опалювана)*.
с т и р, **с т и́ р о к** ганчірка *(для витирання стола, лавок та ін.)*.
с т о к м и́ т и домовитися *(при торгуванні)*.
с т о́ н г а (сто́нга) (*польськ.* wstęga) стрічка, стьожка.
с т о ч а́ т и (полотно) сполучати, зшивати; з'єднувати.
с т о́ я н к а накриття або хлів *(для коней чи худоби)*.
с т р и́ ч а н и к дядьків син; двоюрідний брат.
с у к е́ н (ь) к а плаття.
с у л а к стовб.
с у п о́ р к а підпірка.
с у п о́ р н и к суперник; ворог.
с у т к и́ вузька обгороджена стежка.
с я б р и́ н н и й артільний; спільний.
с я б р о́ (с'абро́) спільник по роботі.

т а́ й с т р і н я; **т а́ й с т р а** торбина.
т а́ н и й дешевий.
т а́ н і р (та́н'ір) тарілка.
т а р т а́ к лісопилка.
т а́ ш к а (*нім.* Tasche) сумка; торбинка.
т в а р обличчя.
т е́ р л о гарман; місце, де кам'яним котком молотять збіжжя.
т і с н и й (*напр.* — рік) неврожайний; **т і с н и й ч о л о в і к** — бідна, убога людина.
т і т ч а н и к син тітки.
т о в а́ р (*білор.* товар; *тюркськ.* tovar) скот, худоба.
т о в а р и́ ш н и к двір для худоби.
т о в ч (тоўч) висівки; непросіяне борошно з ячменю чи проса.
т о́ к м а рішення, умова; згода; договір.

т о р слід.
т р а́ п о к слід; доріжка, стежка.
т р е п е́ т а осика.
т р и н ь к у в а́ т и штукатурити, тинкувати.
т р о ш ш я́ (трош'ш'а́) віття дерев; очерет.
т р у́ н о к черево, нутро.
т р я м (тр'ам), т р а м сволок; дерев'яний брус *(на який кладуть стелю)*.
т у п і р, д о п і р у тепер, пор. д у п і р к о.
т у́ р м а (*молд.* турмэ) отара; табун.
т у с к жаль.
т у́ ч а вода після зливи; дощова хмара.

у б е́ р а одяг.
у б л у́ г обліг, переліг; лука.
у́ р л ь о п (*нім.* Urlaub, *польськ.* urlop) відпустка.
у́ р л ь о п н и к відпускник.
у́ т в а качка.
у т и р а́ н и к (утира́ник) рушник.

ф а́ й н а (*нім.* fein) гарна.
ф а́ л а т (*угорськ.* falat) кусок, кусник *(хліба)*.
ф а м і л і я сім'я, родина.
ф е с т (*нім.* fest) міцно; дуже, сильно.
ф и́ й с а (*угорськ.* fesza) сокира.
ф и с т див ф е с т.
ф і г л ь о в а́ т и (фігл'ова́ти) жартувати.
ф р и́ ш т и к (*нім.* Frühstück) сніданок.

х а б о́ т т я дріб'язок; лахміття.
х а б у́ з и́ н н я бур'ян *(грубий)*.
х а д ж а́ й господар.
х а́ м н и к кущ.
х а р а п у́ д и т и с я лякатися *(про коней)*.
х в и́ л я буря; дуже вітряна погода; в інших місцях х в і л я гарна погода.
х в о́ й н и к сосновий ліс; бір.
х в о́ я (хво́йа) сосна.
х и́ ж а (хыжа), х і ж а хата.
х л о п мужчина, чоловік; селянин.
х о в (хоў) вирощування; вигодовування; виховання.
х о́ в а н е ц ь вихованець, прийомний син.
х о́ в а н н я виховання, виховування; похорон.
х о д а́ к (*чеськ.* chodák) черевик.
х о л о́ ш н і штани з домашнього сукна; зимові штани з білого сукна.
х о́ п т а бур'ян.
х о р о́ м и сіни.
х у́ с т я білизна (*зокрема намочена для прання*).

ц а л ь (цал') дюйм *(міра довжини)*.
ц а́ р и н а́ вруна; вкрите зеленими сходами поле *(з певною культурою)*.
ц а́ р и н к а обгороджена сіножать.
ц в а к, ц е в е к дерев'яний кілок.
ц в и л і т и дратувати; турбувати
ц і б е́ р а юшка з квасолі.
ц ю п а (ц'у́па) (*польськ.* ciupa) маленька кімнатка; в'язниця, тюрма.

ч а р а́ сковорода.
ч а р н и́ ц и ягоди.,
ч а с ю в н и к (часӱўник) годинник.
ч а т л а́ к (*турецьк* çatlak) велика тріщина на льоду (*на морі*).
ч е́ л і д ь, ч е л е д і н а дружина, жінка.
ч е л я́ д к а (чел'а́дка) наймичка.
ч е л я́ д н и к наймит
ч е л я́ д ь (чел'а́д') молодь; наймити; родичі молодого чи молодої (*на весіллі*).
ч е́ н ч и к янчук *(птах)*
ч и с т а́ ш чисте місце.
ч і р л е́ н а (ч'ірле́на) червона.
ч і ч к и (*турецьк.* čiˇik) квітки.
ч у г а́ й с т е р лісний дух
ч у д о м а́ р н а страшна (*напр.*: чудомарна шапка на весіллі).

ш а н ц, ш а н и ц окіп, рів.
ш а́ н ь к а (ша́н'ка) мішок *(торбина для годівлі коней)*; торбинка на їжу *(для пастухів)*.
ш а т и́ н а одяг.
ш а́ т я одяг.
ш в а́ б л и к сірник.
ш в а́ г е р (шва́г'ер) шуряк.
ш и т н и к шкіряний ремінь.
ш и р и́ н к а хустка.
ш и ш а́ к шия; потилиця.
ш і л ь в а́ р о к (ш'іл'ва́рок) шарварок.
ш м а́ т я (шма́т'а) білизна.
ш м а т (*польськ.* szmat) кусок; багато.
ш о́ л о м (о к) шляпа з вовни.
ш о́ п а (*польськ.* szopa) накриття; будова для реманенту; хлів.
ш п о́ л а, шпо́лик, совок (*для вичерпування води з човна*).
ш п о́ н ь к а запонка.
ш т у р п а́ к пеньок (*зрубаного дерева*); пеньок соняшника, кукурудзи.

щовб(а) (шчо́уба) крутий верх гори.

юга (в'юга, вйу́га) сухий туман *(у літню спеку)*.

ядре́ний свіжий, холодний.

я́дре́но свіжо, холоднувато.

яломо́к (йаломо́к) вовняна шляпа.

ямар грабар; людина, яка копає.

яндола́ (яндила́) велика миска *(з двома ушками)*; заглиб *(на вершині гори)*; *білор.* **яндо́ва** кухоль особливої форми (*литовськ.* indauje).

яр весна.

ярча́к короткий кожушок *(у чабанів)*.

я́рець (йа́рêц, йа́риц) ячмінь.

ярки́й пристрасний.

ярми́с мотанина; турботи.

ярній весінній.

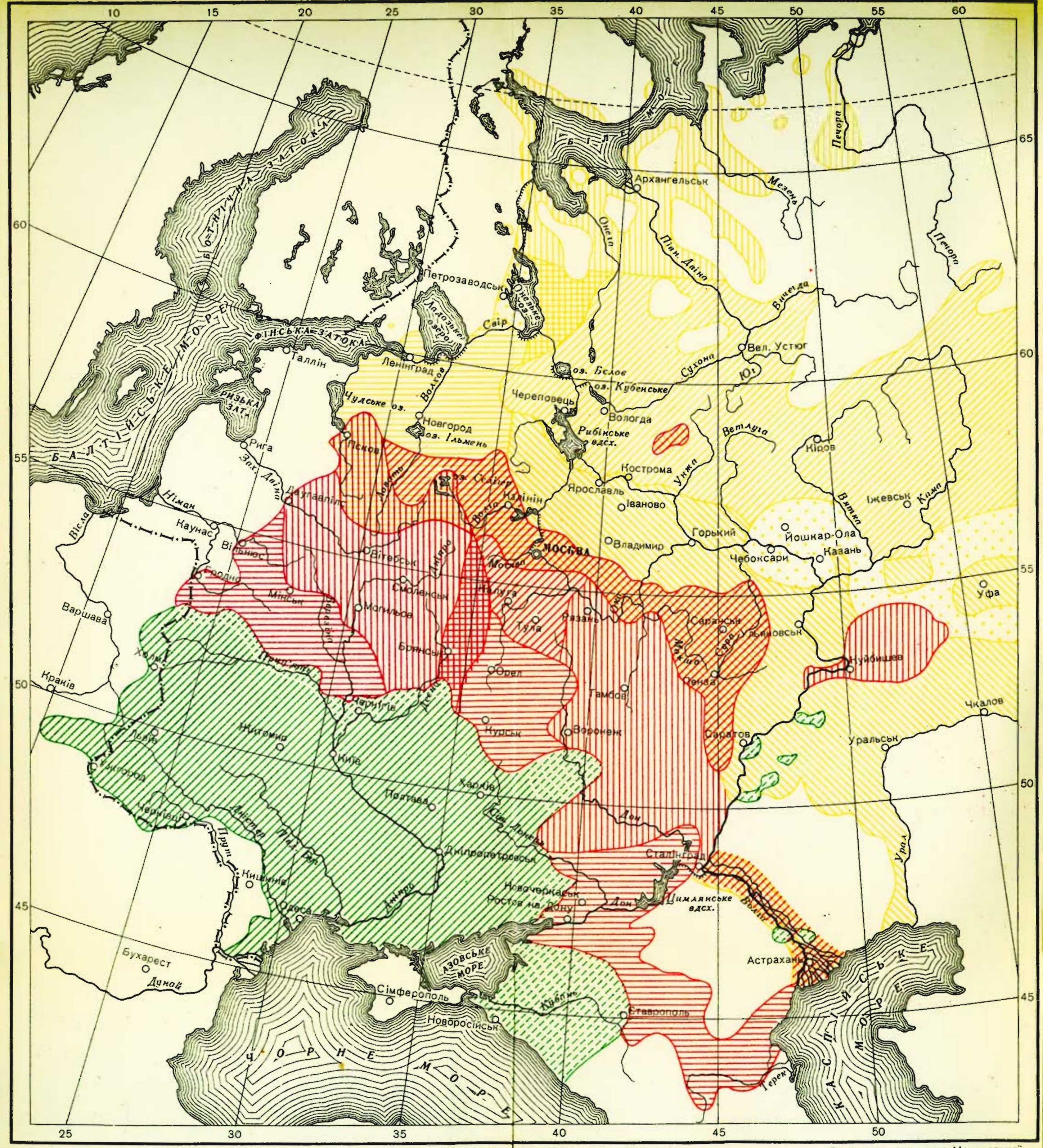
ярува́ти бути в збудженні.

яру́г(а) довга балка *(з кущами)*.

ярча́к зграя; ватага.

ярча́ний ячмінний.

Видавництво „Радянська школа", 1955 р.

Північна група

Олонецька група

Західна група

Східна група

Владимирсько-Поволзька група

} Північноросійські говори

Говори російської мови в оточенні інших (неслов'янських) мов

Говори, перехідні від середньоросійських до білоруської мови (Псковська група, 1)

Західна група (2)

Східна група (3)

} Середньоросійські говори

Говори з дисимілятивним яканням (група А)

Говори з помірним яканням (група Б)

Говори з помірним яканням (група В)

} Південноросійські говори

Говори північно

Говори південно

} білоруські

Говори, перехідні від південноросійських до білоруської мови

Говори української мови

Говори української мови серед говорів російської і білоруської мов

У дужках назви відповідних діалектних груп російської мови в „Опыте" МДК

Редактор І. П. Лебедєв

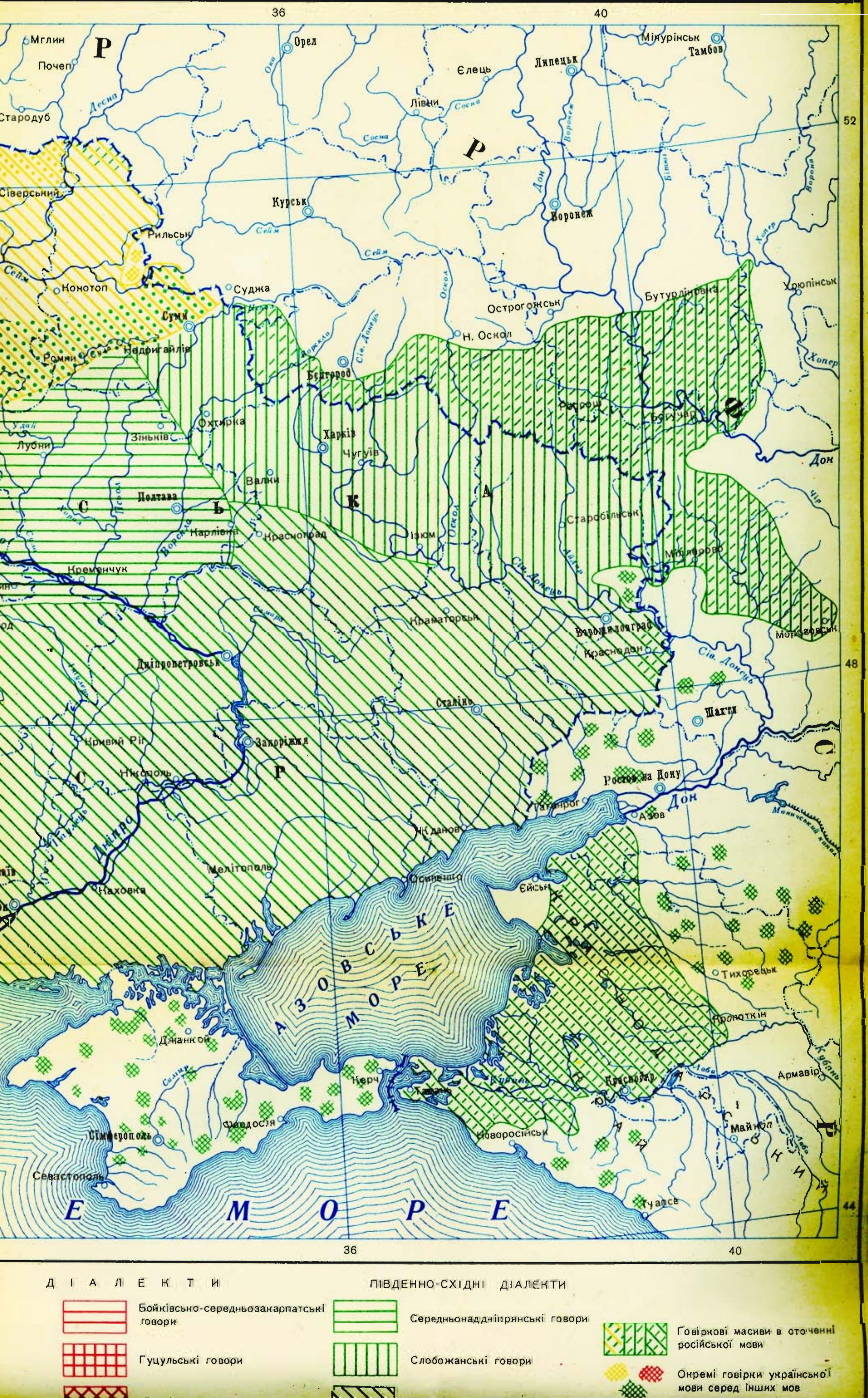
100 0 100 200 300 400 500 км

Складена за картою Московської діалектологічної комісії, 1915 р.

Видавництво „Радянська школа", 1955 р.

КАРТА ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ

36
40
52
48
44
Мглин
Почеп
Стародуб
Орел
Мічурінськ
Тамбов
Єлець
Липецьк
Лівни
Курськ
Воронеж
Сіверський
Рильськ
Конотоп
Суджа
Суми
Острогожськ
Н. Оскол
Бутурлінівка
Хрюпінськ
Ромни
Недригайлів
Бєлгород
Охтирка
Харків
Чугуїв
Зіньків
Лубни
Богучар
Валки
Полтава
Карлівка
Красноград
Ізюм
Старобільськ
Міллерово
Кременчук
Краматорськ
Ворошиловград
Краснодон
Морозовськ
Дніпропетровськ
Сталіно
Шахти
Кривий Ріг
Запоріжжя
Нікополь
Ростов-на Дону
Таганрог
Азов
Жданов
Мелітополь
Осипенко
Єйськ
Каховка
Тихорецьк
Кропоткін
Джанкой
Керч
Краснодар
Армавір
Феодосія
Сімферополь
Новоросійськ
Майкоп
Севастополь
Туапсе
Десна
Сейм
Сосна
Дон
Воронеж
Хопер
Оскол
Сів. Донець
Ворскла
Псел
Дніпро
Кубань
Лаба
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Е М О Р Е
Д І А Л Е К Т И
Бойківсько-середньозакарпатські говори
Гуцульські говори
ПІВДЕННО-СХІДНІ ДІАЛЕКТИ
Середньонаддніпрянські говори
Слобожанські говори
Говіркові масиви в оточенні російської мови
Окремі говірки української мови серед інших мов

ЗАУВАЖЕННЯ ДО КАРТ

1. Діалектологічна карта східнослов'янських мов передрукована з книги проф. Р. І. Аванесова «Очерки русской диалектологии» (ч. І, М., 1949). Ця карта трохи змінена порівняно з картою Московської діалектологічної комісії (1915 р.), яка тепер уже значною мірою застаріла. Проте до надрукування діалектологічних атласів російської, білоруської і української мов нею доводиться користуватись.

Деякі неточності цієї карти були вже помічені авторами при її опублікуванні. Так, на карті смуга середньоросійських (перехідних) говорів на сході не доведена до Волги, тоді як ці говори насправді доходять до самої Волги. Не точно визначені межі території південноросійських говорів на Заволжі, не визначена територія акаючих говорів по берегах р. Уралу.

На цій карті не позначена штриховкою територія з не східнослов'янським населенням, а також і територія, що рідко заселена східнослов'янськими народами. Кольоровими точками на білому фоні позначені говори східнослов'янських мов на території, де переважає не східнослов'янське населення.

Ця карта змінена порівнюючи і до карти, що надрукована в книзі Р. І. Аванесова, а саме: територія української мови (без позначення її говорів серед інших мов, за винятком східнослов'янських) заштрихована одним кольором без виділення діалектних груп.

Уточнена до певної міри й межа української мови на південному заході в сусідстві з молдавською мовою. Крім того, визначені сучасні державні кордони.

2. Карта говорів української мови складена на основі «Карты южнорусских наречий и говоров» (1871 р.) К. П. Михальчука, а також на основі новіших спроб визначити взагалі діалектні групи української мови чи окремих її діалектів (Московської діалектологічної комісії, І. Панькевича

та ін.). Кожна діалектна група позначена штриховкою певного кольору, а говори певної діалектної групи — різною штриховкою кольору цієї ж групи.

Перехідні говірки позначені відповідними точками на фоні тих говорів, які є їх основою.

Межі діалектних і говіркових груп визначені тільки умовно.

На цій карті не позначена територія говорів інших мов, що знаходяться в оточенні українських (російських, болгарських, новогрецьких та ін.). Говірки, перехідні до білоруських, визначені дуже умовно (переважно на основі застарілих даних); приблизно визначена і східна межа української мови. Так само умовно, за приблизними (здебільшого застарілими) даними, визначені говіркові масиви української мови за межами Української РСР.

НАЙВАЖЛИВІША ЛІТЕРАТУРА

I

Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності й держави, К., 1948.

Ф. Энгельс, Франкский диалект (Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. I).

В. І. Ленін, Про право націй на самовизначення, Твори, т. 20.

В. І. Ленін, Критичні замітки з національного питання, Твори, т. 20.

Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав УРСР, 1951.

II

Р. И. Аванесов, Общенародный язык и местные диалекты, М., 1954.

Р. І. Аванесов, Учення про мову і діалект у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства, Питання мовознавства в світлі праць Й. В. Сталіна про мову (збірник статей), К., 1953.

Л. А. Булаховський, Українська мова серед інших слов'янських, «Українська література», 1943, № 3—4.

T. Lehr-Spławiński, W. Kuraszkiewicz, F. Sławski, Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich, Варшава, 1954.

Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, «Українська мова в школі», 1953, № 5.

III

К. П. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край под ред. П. Чубинского, т. VII, СПб., 1872.

А. И. Соболевский, Очерк русской диалектологии, III. Малорусское наречие, «Живая старина», в. IV, 1892.

Московская диалектологическая комиссия, Опыт диалектологической карты русского языка в Европе. Труды Московской диалектологической комиссии, в. 5, 1915.

W. Kuraszkiewicz, Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych, Варшава, 1954.

IV. Північні діалекти

В. М. Брахнов, Характерні особливості говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Діалектологічний бюлетень, в. II, К., 1950.

Ю. Виноградський, До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сусідніх районів, Український діалектологічний збірник, кн. I, К., 1928.

Г. П. Іжакевич, Про особливості говірок Броварського району, Київської області, Діалектологічний бюлетень, в. III, 1951.

Ф. Т. Жилко, Південночернігівські говірки, перехідні до полтавських, Діалектологічний бюлетень, в. V, К., 1955.

Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Діалектологічний бюлетень, в. II, 1950

П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, Чернігівської області, Діалектологічний бюлетень, в. IV, 1953.

П. С. Лисенко, Фонетичні й морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, збірник «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954.

В. Каминский, Отчет о поездке по Волынскому Полесью для изучения народных говоров летом 1913 г., Известия Отд. русск. языка и словесности Академии наук, т. XIX, кн. 2, 1914.

В. Каминский, Отчет о поездке в Волынское Полесье для изучения народных говоров летом 1910 г., Известия Отд. русск. языка и словесности Академии наук, т. XVI, кн. 4, 1911.

Д. О. Телентюк, Перехідні говірки Лунинецького району, Пінської обл., Білоруської РСР, Діалектологічний бюлетень, в. IV, 1953.

V. Південно-західні діалекти

Л. П. Бова (Ковальчук), Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту, збірник «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954.

І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912.

І. Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. I, II, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. XXVII—XXX, 1899, т. XL, XLIV—XLV, 1901.

І. Верхратський, Про говір долівський, Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. XXXV—XXXVI, 1900.

К. Dejna, Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe, Тернопіль, 1938.

Б. В. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, Український діалектологічний збірник, кн. I, К., 1928.

Б. В. Кобилянський, Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів української мови, «Українська мова в школі», 1953, № 3.

О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н, Одеської області), Діалектологічний бюлетень, в. III, 1951.

О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки с. Писарівки (Кодимського району, Одеської області), Лексикографічний бюлетень, в. III, К., 1952.

В. Отроковский, Малорусский говор села Кобылёвки, Подольской губ., Брацлавского уезда, Известия Отд. рус. языка и словесности Академии наук, т. XIX, ч. 4, 1915.

І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. I, Прага, 1938.

І. Свенціцький, Бойківський говір села Бітля, Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. CXIV, 1913.

І. Г. Чередниченко, Синтаксичні явища закарпатських українських говорів, «Питання слов'янського мовознавства», т. XI, кн. 2, Львів, 1949.

J. Janów. Z fonetyki gwar huculskich, Simbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, т. II, Краків, 1928.

VI. Південно-східні діалекти

А. Бескровный, К диалектологии слобожанских говоров, збірник «Язык и литература», т. II, в. I, Л., 1927.

И. Бессараб, Малорусский говор в пос. Новой Праге, Александровск. уезда, Херсонской губернии, Сборник Отд. русск. языка и словесности Академии наук, т. 94, № 3, 1915.

В. А. Богородицкий, Диалектологические заметки, III. Говор села Сушки, Золотоношского уезда, Полтавской губернии, Казань, 1901.

В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, збірник «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954.

І. О. Варченко, Рефлексація давнього *о* в лубенських говірках (Там же)

В. С. Ващенко, Дієслівні форми в сучасних полтавських говорах, Діалектологічний бюлетень, в. V, К., 1955.

В. С. Ващенко, Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах, збірник «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954.

А. Ветухов, Говор слободы Айдары, Старобельского уезда, Харьковской губернии, «Русский филологический вестник», 1894, № 1—2.

Й. О. Дзендзелівський, Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я, Діалектологічний бюлетень, в. V, К., 1955.

Л. А. Булаховський, Полтавско-киевский диалект как основа украинского национального языка, Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, т. XIII, в. 3, 1954.

Ф. Т. Жилко, Про умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови, збірник «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954.

В. Л. Карпова, Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області, Діалектологічний бюлетень, в. III, К., 1951.

П. С. Лисенко, Лексичні особливості говірок Ставищанського району, Київської області, Діалектологічний бюлетень, в. V, К., 1955.

С. П. Самійленко, До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст., збірник «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954.

VII

Р. И. Аванесов, В. Г. Орлова, Вопросы изучения диалектов языков народов СССР, «Вопросы языкознания», 1953, № 5.

С. С. Высотский, Методы изучений диалектов, Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, № 6, М., 1954.

Ф. Т. Жилко, Діалектологічний атлас української мови, К., 1952.

ЗМІСТ

Вступ

Стор.

В. Південно-східні діалекти

Запис і дослідження діалектів

Лінгвістична географія

Додатки

Федот Трофимович Жилко
Очерки диалектологии украинского языка
(на украинском языке).
Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Федот Трохимович Жилко
Нариси з діалектології української мови

Редактор *Ярошенко В. Г.*
Технічний редактор *Політівнко С. Р.* Коректор *Дихно П. С.*

Здано до набору 9/II 1954 р. Підписано до друку 10/XI 1955 р. Папір $60 \times 92^1/_{16}$. Друк. арк. 19,75+4 вклейки, умовн. арк. 19,75+1,25 видавн. арк. 22,26+0,87 вкл. Тираж 8000. БФ 14045. Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа». Київ, Ново-Павлівська, 2. Видавн. № 4818. Ціна без оправи 5 крб. 85 коп. Оправа 1 крб. 50 коп.

Зам. № 297. Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головвидаву Міністерства культури УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Ціна 7 крб. 35 коп.